TATARICA

ISSN 2311-2042

№ 1 (16)

2021
KAZAN

TATARICA

Research Journal. Founded in 2013.
Founder – Kazan (Volga Region) Federal University.
Published semi – annually in English, Tatar and Russian.

Editor-in-Chief

Radif Rifkatovich Zamaletdinov, Doctor of Philology, Professor, Director, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University (Russia)

Editorial Board

Abdullah Abbas	Professor, Xinjiang University (China)
Badretdin Kadriya	Lecturer, Helsinki University (Finland)
Khayrullin Grif Timurzagitovich	Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai (Kazakhstan)
Kirchner Mark	Professor, Justus Liebig University Giessen
Jankowski Henryk	Professor, Adam Mickiewicz University in Poznan (Poland)
Khazipov Rustem Narimanovich	Professor, Mediterranean Institute of Neurobiology (France)
Mustafa Oner	Professor, University of the Aegean (Turkey)
Rorlich Azade-Ayse	Professor, University of Southern California (USA)
Sagdeev Roald Zinnurovich	Professor, University of Maryland (USA)
Schamiloglu Uli	Professor, University of Wisconsin (USA)
Sunyaev Rashid Alievich	Director, Max Planck Institute for Astronomy (Germany)
Sunyaev Shamil Rashidovich	Professor of Medicine, Harvard University (USA)
Tahsin Gemil	Director, Institute of Turkic Studies, University of Babesh-Bolay (Romania)
Yakaci Ali	Professor, Head, Department of Turkish Languages, Gazi University (Turkey)

Advisory Board

Akchurin R.S., Head, Department of Cardiovascular Surgery, A.L.Myasnikov Institute of Clinical Cardiology, Russian Cardiology Research and Production Centre, Russian Academy of Sciences (Russia)
Akchurina-Muftieva N.M., Professor, Crimean Engineering and Pedagogical University (Russia)
Akhmetshin R.K., Deputy Prime Minister, Republic of Tatarstan – Plenipotentiary, Republic of Tatarstan, Russian Federation (Russia)
Bartolome Ruth, Research Associate, Justus Liebig University Giessen (Germany)
Gafurov I.R., Rector, Kazan Federal (Volga Region) University (Russia)
Gilmutdinov I.I., Chairperson, Federal Tatar National-Cultural Autonomy (Russia)
Khakimov R.S., Director, S.Mardjani Institute of History, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khayrullin R.Z., Leading Researcher, Institute of Content and Methods, Russian Academy of Education (Russia)
Khotinets V.Yu., Head, Department of General Psychology, Udmurt State University (Russia)
Minnullin K.M., Director, G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Nigmatullin R.I., Director, P.P.Shirshov Institute of Oceanography, Russian Academy of Sciences (Russia)
Nizamov R.K., Rector, Kazan State University of Architecture and Engineering (Russia)
Sagdeev R.Z., Director, International Tomography Center, Siberian Branch, Academy of Sciences (Russia)
Sibagatullin A.M., Minister of Culture, Republic of Tatarstan (Russia)
Suleymanov D.Sh., Vice-President, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Valeev R.I., Chairman, State Council Committee, State Council for Culture, Science, Education and National Issues, Republic of Tatarstan (Russia)
Volodarskaya E.F., President, Academy of Linguistic Sciences (Russia)
Zakirov R.Z., Chairman, Executive Committee, World Congress of Tatars (Russia)

Executive Editors

Galiullina G.R., Doctor of Philology, **Khabutdinova M.M.,** PhD (Philology)

Editors:

Section "Language"

Akimova O.V., PhD (Philology), **Alishina H.Ch.,** Doctor of Philology, **Zakiev M.Z.,** Doctor of Philology, **Nuriyeva F.Sh.,** Doctor of Philology, **Nurmukhametova R.S.,** PhD (Philology), **Svirina L.O.,** PhD (Pedagogics), **Timerkhanov A.A.,** Doctor of Philology

Section "Literature"

Bakirov M.Kh., Doctor of Philology, **Galimullin F.G**., Doctor of Philology, **Gilazov T.Sh.,** PhD (Philology), **Zagidullina D.F.,** Doctor of Philology, **Zakirzyanov A.M.,** Doctor of Philology, **Zinnatullina Z.R.,** PhD (Philology), **Solnyshkina M.I.,** Doctor of Philology, **Yashina M.E.,** PhD (Philology)

Section "History and Society"

Almazova L.I., PhD (Philosophy), **Gilyazov I.A.,** Doctor of History, **Iskhakov D.M.,** Doctor of History, **Subich V.G.,** PhD (Philology), **Tagirov I.R.,** Doctor of History, **Khabutdinov A.Yu.**, Doctor of History, **Khayrutdinov R.R**., PhD (History), **Khuzin F.Sh.,** Doctor of History

Section "Culture, Personality and Education"

Bayanova L.F., Doctor of Psychology, **Valeeva-Suleymanova G.F.,** Doctor of Arts, **Gibatdinov M.M**, PhD (History), **Dulat-Aleev V.R.,** Doctor of Arts, **Kalimullin A.M**., Doctor of History, **Salehova L.L**., Doctor of Pedagogics, **Sultanova R.R.,** PhD (Art Criticism), **Shelestova O.V.,** PhD (Philology), **Yavgildina Z.M.,** Doctor of Pedagogics, **Yarmakeev I.E.**, Doctor of Pedagogics

Section "Personalia", "Reviews", "Scientific Chronicles of the Turkic World"

Ashrapova A.Kh., PhD (Philology), **Grolman M.B.,** Lecturer, **Kadirova E.Kh.** PhD (Philology), **Kirillova Z.N.,** PhD (Philology), **Mirzagitov R.H.,** PhD (Pedagogics), **Shaydullin R.V.,** Doctor of History, **Shakirzyanov R.A.,** PhD (Engineering), **Yusupova A.Sh.,** Doctor of Philology, **Zamaletdinova G.F.,** PhD (Philology)

Design, DTP

Gerasimova N.V., Gimadeev A.M., Najip Nakkash, Salakhov R.F.

Editorial Office address:

2 Tatarstan Street,
Kazan, 420021, Republic of Tatarstan,
Russian Federation.
Phone: 7-843-292-9206
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Journal website: http://tatarica.kpfu.ru/

The journal is registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology and Mass Media.

Registration certificate
PI №FS77-55800 dated 28 October 2013.

The materials of the journal are posted on the website of the Scientific Electronic Library and are included in the national information-analytical system RSCI (Russian Science Citation Index).

The journal is included in EBSCO publishing database.

TATARICA

Фәнни журнал. 2013 елдан чыга.
Гамәлгә куючы – «Казан (Идел буе) федераль университеты» югары белем бирү федераль дәүләт автоном мәгариф учреждениесе.
Журнал елга 2 тапкыр инглиз, татар һәм рус телләрендә нәшер ителә.

Баш мөхәррир

Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы, филол. фән. д-ры, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры (Россия)

Халыкара редакция советы

Абдулла Аббас	Шенҗан университеты профессоры (Кытай)	**Сүнәев Шамил Рәшид улы**	Гарвард университеты профессоры (АКШ)
Бәдретдин Кадрия	Хельсинки университеты лекторы (Финляндия)	**Тәхсин Җәмил**	Бабеш-Больяй университетының Тюркология институты директоры (Румыния)
Кирхнер Марк	Ю.Либих исемендәге Гиссен университеты профессоры (Германия)	**Хаҗипов Рөстәм Нариман улы**	Урта диңгез нейробиология институты профессоры (Франция)
Мостафа Өнәр	Эгей университеты профессоры (Төркия)	**Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы**	Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты профессоры (Казахстан)
Рорлих Айшә-Азаде	Көньяк Калифорния университеты профессоры (АКШ)	**Юлай Шамил угълы**	Висконсин университеты профессоры (АКШ)
Сәгъдиев Роальд Зиннур улы	Мериленд университеты профессоры (АКШ)	**Якачы Али**	Гази университетының төрек теле кафедрасы мөдире (Төркия)
Сүнәев Рәшид Гали улы	Макс Планк исемендәге җәмгыятьнең Астрофизика институты директоры (Германия)	**Янковский Генрих**	Адам Мицкевич исемендәге Познань университеты профессоры (Польша)

Консультатив совет

Акчурин Р.С., Россия Фәннәр академиясе Россия кардиологик фәнни-җитештерү үзәгенең А.Л.Мясников исемендәге Клиник кардиология институты йөрәк-кан тамырлары хирургиясе бүлеге җитәкчесе (Россия)
Акчурина-Мөфтиева Н.М., Кырым инженер-педагогика университеты профессоры (Россия)
Әхмәтшин Р.К., Татарстан Республикасының Премьер-министр урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Россия)
Бартоломэ Рут, Ю.Либих исемендәге Гиссен университетының фәнни хезмәткәре (Германия)
Вәлиев Р.И., Татарстан Республикасы Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр буенча комитет рәисе (Россия)
Володарская Э.Ф., Россия лингвистик фәннәр академиясе президенты (Россия)
Гафуров И.Р., Казан федераль университеты ректоры (Россия)
Гыйльметдинов И.И., Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе (Россия)
Закиров Р.З., Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының рәисе (Россия)
Миңнуллин К.М., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры (Россия)
Нигъмәтулин Р.И., Россия Фәннәр академиясенең П.П.Ширшов исемендәге Океанология институты директоры (Россия)
Низамов Р.К., Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры (Россия)
Сәгъдиев Р.З., Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге Халыкара томография үзәге директоры (Россия)
Сибагатуллин А.М., Татарстан Республикасы мәдәният министры (Россия)
Сөләйманов Җ.Ш., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең вице-президенты (Россия)
Хәйруллин Р.З., Россия мәгариф академиясенең Белем бирү эчтәлеге һәм методлары институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Россия)
Хәкимов Р.С., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты директоры (Россия).
Хотинец В.Ю., Удмурт дәүләт университетының гомуми психология кафедрасы мөдире (Россия)

Башкаручы мөхәррирләр:

Галиуллина Г.Р., филол. фән. д-ры, **Хәбетдинова М.М.,** филол. фән. канд.

«Тел» бүлеге редакциясе

Акимова О.В., филол. фән. канд., **Алишина Х.Ч.,** филол. фән. д-ры, **Зәкиев М.З.,** филол. фән. д-ры,
Нуриева Ф.Ш., филол. фән. д-ры, **Нурмөхәммәтова Р.С.,** филол. фән. канд.,
Свирина Л.О., филол. фән. канд., **Тимерханов А.Ә.,** филол. фән. д-ры

«Әдәбият» бүлеге редакциясе

Бакиров М.Х., филол. фән. д-ры, **Галимуллин Ф.Г.,** филол. фән. д-ры, **Гыйлаҗев Т.Ш.,** филол. фән. канд.,
Закирҗанов Ә.М., филол. фән. д-ры, **Заһидуллина Д.Ф.,** филол. фән. д-ры,
Зиннәтуллина З.Р., филол. фән. канд., **Солнышкина М.И.**, филол. фән. д-ры, **Яшина М.Е.,** филол. фән. канд.

«Тарих һәм җәмгыять» бүлеге редакциясе

Алмазова Л.И., философ. фән. канд., **Гыйләҗев И.А.,** тарих фән. д-ры, **Исхаков Д.М.**, тарих фән. д-ры,
Субич В.Г., филол. фән. канд., **Таһиров И.Р.**, тарих фән. д-ры, **Хәбетдинов А.Ю.**, тарих фән. д-ры,
Хәйретдинов Р.Р., тарих фән. канд., **Хуҗин Ф.Ш.,** тарих фән. д-ры

«Мәдәният, шәхес һәм мәгариф» бүлеге редакциясе

Баянова Л.Ф., психол. фән. д-ры, **Вәлиева-Сөләйманова Г.Ф.**, сәнгать фән. д-ры,
Гыйбатдинов М.М., тарих фән канд., **Дулат-Алиев В.Р**., сәнгать фән. д-ры,
Кәлимуллин А.М., тарих фән. д-ры, **Салехова Л.Л.,** пед. фән. д-ры, **Солтанова Р.Р.**, сәнгать фән. канд.,
Шелестова О.В., филол. фән. канд., **Яугилдина З.М.,** пед. фән. д-ры, **Ярмәкәев И.Э.,** пед. фән. д-ры

«Personalia», «Рецензия һәм күзәтүләр», «Төрки дөнья фәнни хроникасы» бүлекләре редакциясе

Әшрәпова А.Х., филол. фән. канд., **Грольман М.Б., Җамалетдинова Г.Ф.,** филол. фән. канд.,
Кадыйрова Э.Х., филол. фән. канд., **Кириллова З.Н.,** филол. фән. канд., **Мирзаһитов Р.Х.,** пед. фән. канд.,
Шәйдуллин Р.В., тарих фән. д-ры, **Шакирҗанов Р.Ә.,** техн. фән. канд., **Юсупова Ә.Ш.,** филол. фән. д-ры

Дизайн, компьютерда битләргә салу

Герасимова Н.В., Гыймадиев А.М., Нәҗип Нәккаш, Сәләхов Р.Ф.

Редакциянең адресы:

420021, Россия Федерациясе,
Татарстан Республикасы
Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт
Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Журналның сайты: http://tatarica.kpfu.ru/

Журнал элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр даирәсендәге күзәтчелек буенча Федераль хезмәт идарәсендә теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы
ПИ №ФС77-55800 2013 елның 28 октябреннән

Журнал материаллары Фәнни электрон китапханә сайтына урнаштырыла, РИНЦның (Фәнни сылтама ясауның Россия индексы) милли информацион-аналитик системасына кертелә.

Журнал EBSCO Publishing Database мәгълүматлар базасына кертелә.

TATARICA

Научный журнал. Основан в 2013 году.
Учредитель – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет».
Выходит 2 раза в год на английском, татарском и русском языках.

Главный редактор

Замалетдинов Радиф Рифкатович, д-р филол. наук, директор Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия)

Международный редакционный совет

Абдулла Аббас	профессор Синьцзянского университета (Китай)	**Сюняев Шамиль Рашидович**	профессор Гарвардского университета (США)
Бадретдин Кадрия	лектор университета Хельсинки (Финляндия)	**Тахсин Джамиль**	директор института тюркологии университета Бабеш-Больяй (Румыния)
Кирхнер Марк	профессор Гиссенского университета им.Ю.Либиха (Германия)	**Хазипов Рустем Нариманович**	профессор Средиземноморского института нейробиологии (Франция)
Мустафа Онер	профессор Эгейского университета (Турция)	**Хайруллин Гриф Тимурзагитович**	профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая (Казахстан)
Рорлих Айша-Азаде	профессор университета Южной Калифорнии (США)	**Юлай Шамильоглу**	профессор Висконсинского университета (США)
Сагдеев Роальд Зиннурович	профессор Мерилендского университета (США)	**Якачы Али**	Заведующий кафедрой турецкого языка университета Гази (Турция)
Сюняев Рашид Алиевич	директор Института Астрофизики Общества имени Макса Планка (Германия)	**Янковский Генрих**	профессор университета имени Адама Мицкевича в Познани (Польша)

Консультативный совет

Акчурин Р.С., руководитель отдела сердечно-сосудистой хирургии Института клинической кардиологии имени А.Л.Мясникова Российского кардиологического научно-производственного центра Российской академии наук (Россия)
Акчурина-Муфтиева Н.М., профессор Крымского инженерно-педагогического университета (Россия)
Ахметшин Р.К., Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации (Россия)
Бартоломэ Рут, научный сотрудник Гиссенского университета имени Ю.Либиха (Германия)
Валеев Р.И., председатель Комитета Государственного Совета Республики Татарстан по культуре, науке, образованию и национальным вопросам (Россия)
Володарская Э.Ф., ректор Московского института иностранных языков, Президент Академии лингвистических наук (Россия)
Гафуров И.Р., ректор Казанского федерального университета (Россия)
Гильмутдинов И.И., председатель Федеральной национально-культурной автономии татар (Россия)
Закиров Р.З., председатель исполкома Всемирного Конгресса татар (Россия)
Миннуллин К.М., директор Института языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Нигматулин Р.И., директор Института океанологии имени П.П.Ширшова Российской Академии наук (Россия)
Низамов Р.К., ректор Казанского государственного архитектурно-строительного университета (Россия)
Сагдеев Р.З., директор Международного томографического центра Сибирского отделения Российской Академии наук (Россия)
Сибагатуллин А.М., министр культуры Республики Татарстан (Россия)
Сулейманов Д.Ш., вице-президент Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хайруллин Р.З., ведущий научный сотрудник Института содержания и методов обучения Российской академии образования (Россия)
Хакимов Р.С., директор Института истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хотинец В.Ю., зав. кафедрой общей психологии Удмуртского государственного университета (Россия)

Исполнительные редакторы:

Галиуллина Г.Р., д-р филол. наук, **Хабутдинова М.М.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «Язык»

Акимова О.В., канд. филол. наук, **Алишина Х.Ч.,** д-р филол. наук, **Закиев М.З.,** д-р филол. наук, **Нуриева Ф.Ш.,** д-р филол. наук, **Нурмухаметова Р.С.,** канд. филол. наук, **Свирина Л.О.,** канд. филол. наук**, Тимерханов А.А.,** д-р филол. наук

Редакция раздела «Литература»

Бакиров М.Х., д-р филол. наук, **Галимуллин Ф.Г.,** д-р филол. наук, **Гилазов Т.Ш.,** канд. филол. наук, **Загидуллина Д.Ф.,** д-р филол. наук, **Закирзянов А.М.,** д-р филол. наук, **Зиннатуллина З.Р.,** канд. филол. наук, **Солнышкина М.И.**, д-р филол. наук, **Яшина М.Е.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «История и общество»

Алмазова Л.И., канд. филос. наук, **Гилязов И.А.,** д-р ист. наук, **Исхаков Д.М.**, д-р ист. наук, **Субич В.Г.,** канд. филол. наук, **Тагиров И.Р.**, д-р ист. наук, **Хабутдинов А.Ю.**, д-р ист. наук, **Хайрутдинов Р.Р.,** канд. ист. наук, **Хузин Ф.Ш.,** д-р ист. наук

Редакция раздела «Культура, личность и образование»

Баянова Л.Ф., д-р психол. наук, **Валеева-Сулейманова Г.Ф.**, д-р искусствоведения, **Гибатдинов М.М.,** канд. ист. наук, **Дулат-Алеев В.Р.**, д-р искусствоведения, **Калимуллин А.М.**, д-р ист. наук, **Салехова Л.Л.,** д-р пед. наук, **Султанова Р.Р.**, канд. искусствоведения, **Шелестова О.В**., канд. филол. наук, **Явгильдина З.М.,** д-р пед. наук, **Ярмакеев И.Э.,** д-р пед. наук

Редакция разделов «Personalia», «Рецензии и обзоры», «Научная хроника тюркского мира»

Ашрапова А.Х., канд. филол. наук, **Грольман М.Б.,** **Замалетдинова Г.Ф.,** канд. филол. наук, **Кадирова Э.Х.,** канд. филол. наук, **Кириллова З.Н.,** канд. филол. наук, **Мирзагитов Р.Х.,** канд. пед. наук, **Шайдуллин Р.В.,** д-р ист. наук, **Шакирзянов Р.А.,** канд. техн. наук, **Юсупова А.Ш.,** д-р филол. наук

Дизайн, компьютерная верстка

Герасимова Н.В., Гимадеев А.М., Наджип Наккаш, Салахов Р.Ф.

Адрес редакции:

420021, Российская Федерация,
Республика Татарстан
г. Казань, ул. Татарстан, д. 2
Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Сайт журнала: http://tatarica.kpfu.ru/

Журнал зарегистрирован в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации
ПИ №ФС77-55800 от 28 октября 2013 г.

Материалы журнала размещаются на сайте Научной электронной библиотеки, включаются в национальную информационно-аналитическую систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Журнал включен в базу данных EBSCO Publishing Database.

Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-7-16

TOPONYMIC PARALLELS OF TATARSTAN AND AZERBAIJAN

Arzu Idris gizi Huseynova,
Institute of Linguistics named after Nasimi,
National Academy of Sciences of Azerbaijan,
31 Huseyn Javid Str., Baku,
arzu_56@mail.ru.

Gulfiya Kamilovna Khadieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
gul-khadieva@yandex.ru.

The article examines parallel Turkic toponyms found in the territories of Tatarstan and Azerbaijan, as they can shed light on the history of the Turkic-speaking peoples' settlement in these vast territories. Nowadays, when the origin of the toponyms and the processes of their formation over a long historical period are being clarified, their distribution area is of current interest. As toponyms are our cultural heritage, they enable us to make a mental journey to the historical origins of our people. Parallel toponyms, like puzzles, help recreate the map of the settlement and formation of such peoples as Azerbaijanis, Tatars, Bashkirs, Kirghiz, Kumyks, etc. Further studies of parallel toponyms will shed light on many onomastics issues. The studied toponymic data prove the complexity of the Turkic peoples' migration routes in the course of global historical processes across vast territories.

Key words: parallel ethnotoponyms, binary correlates, semantic field, lexeme, plurality affix, global.

Modern Turkic toponymy has rich factual material on its varieties and its theoretical and methodological potential, based on the achievements of general linguistics and onomastics. This is largely due to the widespread use of Turkic names in the vast geospace of Eurasia. The area of distribution of Turkic toponymic names is quite large and stretches "north as far as the shores of the Arctic Ocean, east as far as Transbaikalia and the Great Khingan, west as far as Eastern and Southern Europe, and south as far as Tibet, India, Karakorum and North Africa" [Murzaev, p. 37].

The research object of this article is parallel toponyms of Tatarstan and Azerbaijan.

Türkic toponymic parallels are found on a vast territory inhabited by various Türkic-speaking peoples. Fazlallah Rashidaddin's "Jami-at-tavarikh" describes the Tatar tribe in the following

way: “Their name has been known in the world since ancient times. Numerous branches have split off from them. That tribe <consisted> of seventy thousand houses <or families>. Because of <their> extraordinary greatness and honorable position, other Turkic clans, although different in their categories and names, became known under their name and all of them were called Tatars” [Rashid-ad-din].

The Türkic toponymic system has its own general patterns, which were noted and are still noted by many researchers of toponymy in the Türkic-speaking regions. Thus, L. G. Guliyeva writes that “the fact that languages have parallel names for one object, as well as names of binary opposition for different objects, is an onomastic universal” [Gulieva, p. 175].

Correlated binary data are found in the toponymy of Tatarstan and on the territory of other Turkic-speaking regions. Such a phenomenon occurs quite often in toponymy. Transferring a name from one object to another is a universal way of forming new names in the oikonymy of any language.

The new oikonym component introduces certain information about the place of origin and the size of the settlement. For example: *Oly Kөek* (Big Kuyuk), *Keche Kөeк* (Small Kuyuk), *Iugary Mətəskə* (Upper Meteska), *Tүbən Mətəskə* (Lower Meteska). Over time, new villages separated from the main village and were usually called the same name as the main village, but with the addition of some defining words: *iske* ‘old’, *urta* ‘medium’, *oly* ‘big’ – *keche* ‘small’, ‘smaller’, *tүbən* ‘lower’ - *yugars* ‘upper’. The pairs of words *iugary - tүbən, oly - keche* are frequently used lexemes in the oikonymy of Tatarstan. “The reason for this phenomenon lies in the essence of oikonymy. One of its features is the basic oikonymic objects that can serve as a foundation for the formation of new objects, maternal or filial ones” [Kamalov, p. 98]. During the formation of subsidiary settlements, maternal villages occupied an important place in the social and economic system of the region.

Among orientational epithets, *iugary* and *tүbən* prevail, being among the most popular spatial indicators: *Iugary Mətəskə (Upper Meteska) – Tүbən Mətəskə (Lower Meteska), Iugary Əishə (Upper Əishə) – Tүbən Əishə (Lower Əishə), Iugary At (Upper At) – Tүbən Aty (Lower Aty).*

Oikonyms of the type *Iske Kyrlai (Old) –Keche Kyrlai (Small), Oly Məңger (Big) – Keche Məңger (Small), Oly Mətəskə(Big) – Iugary Mətəskə (Upper), Iske Mui (Old Mui) – Кече Муй (Small Mui), Iske Shyrdan (Old Shyrdan)– Oly Shyrdan (Big Shyrdan),* which are the elements of binary oppositions, form peculiar correlative pairs where first components cannot be placed in opposition. In the concise reference book “Administrative-Territorial Division of the Republic of Tatarstan” (1992), the word *яңа* is found in 110 names. In the oikonymy of the region, certain oppositions are paired with a zero form. This is explained by the place of the base settlement in the socio-economic life of a certain territory: *Zur Elga (Great River) – Елга, Iske Tөbək (Old Region) – Tөbək.* Of interest are the names with a basic oikonym. These oikonyms led to the emergence of new components: *Kazile = Iugary Kazile (Upper Kazile) – Urta Kazile (Middle Kazile) – Tүbən Kazile (Lower Kazile); Əishə = Iugary Əishə (Upper Əishə) – Urta Əishə (Middle Əishə) –Tүbən Əishə (Lower Əishə).*

The concepts of *iugary* ‘upper’, *urta* ‘middle’, and *tүbən* ‘lower’ in the composition of oikonyms serve as a guide of a vertical position in space. The object closest to the guiding point is designated by the concept of ‘lower’ - *tүbən* and the farthest point is the object, expressed by the concept of ‘upper’ - *iugary* The reason, apparently, is that some objects, located in the lower parts of rivers, mountains, etc., were developed earlier than the territories, located in their upper part, along with laying a route along the river [Khadieva, pp. 181–182].

Binary correlates are also widespread in Azerbaijan toponymy; further, we will provide examples of the binary correlates usage in the Agstafa and Gazakh regions of Azerbaijan, which were formed using the components *yuxarı* ‘upper’, *aşağı* ‘lower’, *orta* ‘middle’: *Yuxarı Salahlı, Aşağı Salahlı, Orta Salahlı.*

G. F. Sattarov singled out the village of *Iske Ənəle* (Old Yenali) in the Apastovsky district of Tatarstan. He associated its etymology with the word *инал*, meaning the estate of a noble Türk. According to the scientist, the local pronunciation of the word *инал* (the Apastovo dialect) is *ənəle* <*inəl ille*> *inəlle*> *ənəle*; the middle dialect of the Tatar language is characterized by the transition of the vowels *u* > *ə*. To substantiate his hypothesis, G. F. Sattarov cites the following fact: near the village of Tarkhan in the Tetyushsky region, a gravestone was found, dated 1320, belonging to the Bulgarin Mir-Ibrahim Inal. The researcher provides examples from the Ancient Türkic dictionary: *inal öz*, *inal quç*, *terbi inal*, *inal qayan* [Sattarov, p. 86].

There is the village of Eynalli on the territory of the Agstafa region in Azerbaijan. In the essay "Tarikh-e-alem arai-i Abbasi" by the medieval chronicler Iskender Munshi, the Azerbaijani tribes of the Middle Ages are listed: the Abdallu tribe, one of the branches of the famous Kyzylbash tribe Shamlu, which had an olke (ölkə) in Mugan, and the Inallu tribe, another branch of Shamlu near Ardebil, Shagagi" [Rakhmani, p. 121]. After the collapse of the Seljuk state on the territory of Asia Minor, the Inal, Karaman, Zulkadar, Tarakli, Bagadurly, and Shamlu tribes became known. Thus, with the migration of the Oguz tribes, Oguz place names appeared in large territories. On the territory of South Azerbaijan in Iran, the toponym of *Ainally* (Aynalli) has been preserved. In his work "A Letter to the Yakut Intelligentsia", the Yakut educator and the founder of Yakut literature, A. E. Kulakovsky, back in 1912, mentioned the number of Aynalli residents, living in the Yakut region: "Aynalar - 1130 people" [Kulakovskii, p. 117]. B. A. Budagov cites the fact from the "Caucasian Calendar" concerning the existence of the toponym Aynalli in western Azerbaijan, the village of Aynalli, which was included into the fourth police station of the Echmiadzin district and was plundered and destroyed by the Armenians in 1918 [Budaqov, p. 154].

In the Jebrail, Gubadli, and Zangelan regions of Nagorno-Karabakh, the Republic of Azerbaijan, we find the oikonym *Tamap – Tatar* in the names of many villages, due to the Turkic tribes of the Tatars. There used to be the village of Tatarkand in the Barda region. Complex toponyms, formed with the help of the ethnonym Tatars, have survived in many regions of Azerbaijan. For example, in the Lachin region there are place names *Tatar qaya* (the Tatar rock) in the village of Hagnazar, and *Tatarlılar yaylağı* in the village of Alkhasly. In the Jebrail region, the toponym Tatar (*Tatar düzü*) is found in the village of Nüsüs. In the Zangelan region, the village of Vezhnali, there is the Tatar gorge (*Tatar dərəsi*). In the Gakh region, the village of Armudlu, there is the Tatar rock (*Tatar qaya*). There is the mud volcano *Tatarməhlə* in the Salyan region. In the Neftchala region, there is an oikonym of the same name. In the Shamkir region, we find the oikonym *Tatarlı*.

The ethnotoponym *Karatun*, preserved in the name of the railway station and the village in Tatarstan, has its parallel in Azerbaijan - the village of Karadonlu, located in the Mugan steppe, which used to be a regional center until 1938. A kilometer off to the north-east of the village there are settlements dating back to the 9th – 13th centuries A. D. The settlement of Karatun in Tatarstan had been known as Yenaleevo since 1647 and was founded in the 18th century. According to one version, the etymology of the toponym goes back to the words *kara* 'black', *tun* 'dress', a monk's robe, a robe of fire worshipers. Among the Turkic tribes, there were the ones named after the color of headdresses and clothing. For example, Karapapahlilar is the name of one of the tribes in Azerbaijan. Karakalpaks, the name of the Turkic people, can also be attributed to such names. The black cowls were first mentioned in the Ipatiev Chronicle of 1146 and 1193, they took an active part in the life of Kievan Rus, as evidenced by the expression persistently repeated in this chronicle: "the whole land of Rus and black cowls" [Pletneva, p. 24]. Therefore, the black cowls were an important military force of the Kiev princes.

It is interesting to note that the toponym *Kyrlai* is found not only in the territory of the Turkic peoples. Many toponyms are found in Turkic literature and epos. Place names are a mirror image of the people's lyrical soul, of their aspirations. In the Kazakh epic "Koblandy-batyr", we find the names of the epic cities of Kyrly-Kala, Syrly-Kala: "Having taken by force, the cities of Kyrly-Kala and Syrly-Kala, Khan Kazan said boastfully: 'Look how well the city of Kyrly-Kala is fortified. The enemy will never approach my city of Kyrly-Kala'".

Iaңa Kyrlai (New Kyrlay) is a village in the Arsk region of the Republic of Tatarstan. To these toponyms we will add the toponym *Кырылы* (*Qırılı*) of the Agstafa region in the Republic of Azerbaijan, it is the name of one of the ancient villages in Azerbaijan. On the territory of the village is the *Raven Hill* (*Qarğalar Təpəsi*), the site of the primitive people. The villagers are engaged in agriculture and cattle breeding. The toponym *Kyrlaneny-Kırlannar* (its official name is *Kotovskoe*) is the name of a Gagauz village on the Yalpug River in Moldova. The first texts in the Gagauz language were collected by V. A. Moshkov, a coordinator of the Archeology, History and Ethnography Society at Imperial Kazan University ("The Gagauz from the Bendery District", ethnographic essays and materials).

Let us consider the etymology of the toponym *Kyrlai* and the toponymic term *Kyrla (Fields),* discussed in the article of the same name by the researcher R. N. Garyaev, in whose opinion "the remains of the affix *-ла/-лә* were preserved in the Tatar and Bashkir terms *кырла* 'ridges of mountains',

iaila ‘plateaus’ and in the toponymic name *Ozyn kyrla* (the name of an oblong mountain with four ridges in the Gafur region of the Republic of Bashkortostan). In conclusion, R. N. Garyaev put forward an assumption that the affix of plurality *-ла* in the oikonym *Kyrlai*, “consists of the ancient general Altai indicator of collective plurality *-л* and the indicator of indefinite plurality *-a* [Gariaev, p. 112].

The ethnotoponym, the village of *Sabancha* (Sabanchy), was located on the territory of the current Alekseevsky district in the Republic of Tatarstan. In the 1986 reference book, it is not mentioned. The Azerbaijani historian G. A. Geybullaev notes many places named *Sabunchi* in Azerbaijan: Mount *Sabunchu*, the ruins of *Sabunchu* in Western Azerbaijan, and the winter facilities in the Kars region in Turkey. The scientist refers to the Persian Shah Sultan Huseyn’s decree of 1704 (1694–1722), in which among the listed 36 Turkic tribes, the Sabunchu tribe is mentioned [Geibullaev, p. 60]. Sabunchi is an urban-type settlement on the Absheron Peninsula. The Sabunchi district is one of 12 administrative districts of Baku. In the 18th century, the village of Sabunchi was in the possession of Sardar Ashurbek Afshar, the ancestor of the Azerbaijani noble family of the Ashurbekovs. As for the etymology of the toponym *Saban*, let us refer to the works of researchers. As we know from F. F. Gafarova’s research, the word *saban* has a wide semantic field with the main meaning *plough,* found in all sources. Let’s list the six meanings of the word *saban* in some Turkic languages: Tatar, Bashkir, Kumyk, Kyrgyz: 1) plough; 2) fixed expressions: saban fat / arable land /; 3) in Kyrgyz: it is arable land / saban saluu - to be engaged in agriculture /; 4) in Kabardino-Balkarian: buday sabanla – a wheat field; 5) spring field work / saban chəche - spring sowing; 6) in Tatar: spring crops / saban ashlygy - spring bread, saban uragy – the harvest of spring crops [Gafarova, p. 90]. In the “Turkish-Russian Dictionary”, the word *saban* is translated as a plough, *kara saban* – a wooden plough [Rybalchenko, p. 255]. It can be assumed that the place where farmers and ploughmen lived was called *Sabancha* in Tatarstan and *Sabunchi-Sabunchu* in Azerbaijan. Since 1825, Sabunchi has become one of the main oil production areas in Absheron. In the late 19th and early 20th centuries, due to the rapid development of oil industry in the region, there was a large influx of workers to the oil fields from different parts of the vast Russian Empire in Sabunchu, among them were immigrants from the Volga region and many Tatars, whose descendants still live in the Republic of Azerbaijan. From 1724, Baku was populated by Kazan Tatars, Cheremis, and Chuvashes (about five thousand people), who were sent to Baku for shipbuilding work.

On the territory of Azerbaijan and Tatarstan there are place names *Aktash - Agdash, Liaki* (Aktash - Agdash, Lyaki). Aktash is a village in the Almetyevsk regionof the Republic of Tatarstan, which appeared three hundred years ago. The village of Aktash is also found in the Ulagan region of the Altai Republic in the Russian Federation. The village of Lyaki is located on the left bank of the Igana River in the Sarmanovsky district of Tatarstan, it has been known since 1691. At the beginning of the 20th century, a church, a zemstvo school, and a water mill functioned in the village of Lyaki. There is a railway station and the village of Lyaki in the Agdash region of Azerbaijan. According to the “Caucasian Calendar for 1856”, Lyaki was a village of the Agdash mahal, whose population was designated as Sunni Tatars [Kavkazskii kalendar' na 1856 god, p. 353]. In the Russian Empire, this was the name for the Turkic population of Azerbaijan in the 19th century. In 1883, the railway station named Lyaki was opened on the territory of the village. In addition to the village of Lyaki, there were also the villages of *Iukhary Liaki* (Upper Lyaki), *Ashagy Liaki* (Nizhny Lyaki), and *Orta Liaki* (Middle Lyaki). In the Azerbaijani language, the *ашагы* component is used to designate something lower, in contrast to the Tatar language, where the *түбән* component is used. According to some studies, the etymology of the toponym Lyaki goes back to the Oguz tribe Lyak [Entsiklopedicheskii slovar' toponimiki Azerbaidzhana, p. 84].

In our opinion, many parallel toponyms and ethnotoponyms, including *Iske Ənəle* (Old Yenali), *Каратун* (Karatun), *Sabancha* (Sabancha), *Кырлай* (Kyrlai), *Aktash-Agdash* (Aktash-Agdash), *Ляки* (Lyaki) of the Republic of Tatarstan, and their parallels found in Bashkortostan, Azerbaijan, South Azerbaijan (Iran), in Western Siberia, Turkey and other regions evidence complex ethnic processes associated with the movement and migration of Turkic tribes in different historical periods. Parallel Turkic place names, widespread on the territory of Eurasia and Asia Minor, indicate that the Turkic peoples, living in different historical periods, were engaged in state activities and trade, and took an active part in the life of these regions.

Thus, the toponymic parallels, found in different territories, carry the most important information about the peoples, inhabiting a particular region. Such names do not appear by chance, their distant and close relationships do not raise doubts, because the peoples, accustomed to the names of a certain model, of a certain pronunciation, bring them to new places, leaving them in a new territory. They bear a historical connection of peoples in different eras.

References

Budaqov, B. Ə., Qeybullayev, Q. Ə. (1998). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti* [Explanatory Dictionary of Toponyms of Azerbaijani Origin in Armenia]. 452 p. Bakı, "Nafta-Press". (In Azerbaijani)

Entsiklopedicheskii slovar' toponimiki Azerbaidzhana: v 2 t. (2007) [Encyclopedic Dictionary of Azerbaijan Toponymy: In 2 Volumes]. Pod red. R. Aliyevoi. T. 2. 84 p. Baku, Shark-Garb. (In Russian)

Gariaev, R. N. (2009). *Etimologiia toponimicheskogo termina Kyrla i toponima Kyrlai* [Etymology of the Toponymic Term Kyrla and the Toponym Kyrlai]. Tenishevskiye chteniia. Sbornik nauchnykh statei. 388 p. Kazan', TGGPU. (In Russian)

Gafarova, F. F. (2009). *Sravnitel'no-istoricheskaia kharakteristika nazvaniia saban* [Comparative Historical Characteristics of the Name Saban]. Tenishevskie chteniia. Sbornik nauchnykh statei. 388 p. Kazan', TGGPU. (In Russian)

Geibullaev, G. A. (1986). *Toponimiia Azerbaidzhana* [Toponymy of Azerbaijan]. 198 p. Baku. Izd-vo Elm. (In Russian)

Gulieva, L. G. (1990). *Tipologiia semanticheskoi struktury toponimikonov raznosistemnykh iazykov (na materiale toponimii Azerbaidzhana)* [Typology of the Semantic Structure of Toponymicons of Different-System Languages (based on Azerbaijan toponymy)]. 204 p. Baku. (In Russian)

Kamalov, A. A. (1994). *Bashkir toponimi* [Bashkir Toponymy]. 302 p. Ufa, Kitap. (In Russian)

Kavkazskii kalendar' na 1856 god, 1855. 353 s. (1994) [Caucasian Calendar for 1856, 1855. 353 p.]. (In Russian)

Khadieva, G. K. (2004). *Oikonimi perioda Kazanskogo khanstva (po pistsovym knigam)* [Oikonyms of the Kazan Khanate Period (According to Scribes)]. 196 p. Kazan'. (In Russian)

Kulakovskii, A. Ye. (2012). *Pis'mo iakutskoi intelligentsii* [A Letter to the Yakut Intelligentsia]. 189 p. Novosibirsk, "Nauka". (In Russian)

Murzaev, E. M. (1996). *Tiurkskie geograficheskie nazvaniia* [Türkic Geographical Names]. 254 p. Moscow, izdatel'skaia firma "Vostochnaia literatura" RAN. (In Russian)

Pletneva, S. A. (1973). *Drevnosti chernykh klobukov* [Antiquities of Black Cowls]. Svod arkheologicheskikh istochnikov. 96 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

Rakhmani, A. A. (1987). *Azerbaidzhan: granitsy i administrativnoe delenie v kontse XVI– XVIII vv.* [Azerbaijan: Borders and Administrative Division in the Late 16th – 18th Centuries]. Istoricheskaia geografiia Azerbaidzhana. Pp. 120–128. Baku, Elm. (In Russian)

Rashid-ad-din. *Sbornik letopisei* [Collection of Chronicles]. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/framepred.html (accessed: 24.05.2021). (In Russian)

Rybal'chenko, T. Ye. (2009). *Turetsko-russkii i russko-turetskii slovar'* [Turkish-Russian and Russian-Turkish Dictionary]. 694 p. Moscow, Russkii iazyk. Drofa. (In Russian)

Sattarov, G. F. (1990). *Tatar Antroponimikasy* [Tatar Anthroponymics]. 278 p. Kazan, Kazan universitety nəshriiaty. (In Tatar)

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ ТАТАРСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА

Арзу Идрис гызы Гусейнова,
Институт языкознания имени Насими
Национальной Академии наук Азербайджана,
Азербайджан, г. Баку, ул. Гусейна Джавида, д. 31,
arzu_56@mail.ru.

Гульфия Камиловна Хадиева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
gul-khadieva@yandex.ru.

В статье рассматриваются параллельные тюркские топонимы, встречающиеся на территориях Татарстана, Азербайджана, которые могут пролить свет на историю расселения тюркоя-

зычных народов на огромных территориях, ареал распространения которых актуален в наше время, выясняются процессы формирования и происхождения топонимов за большой исторический период. Каждый хотел бы мысленно совершить путешествие к историческим истокам своего народа, ведь топонимы – это культурное наследие народов. Параллельные топонимы, как пазлы, помогают воссозданию картины расселения и формирования таких народов, как азербайджанцы, татары, башкиры, киргизы, кумыки и т. д. Дальнейшие исследования параллельных топонимов помогут получить ответ на многие вопросы ономастики. Рассматриваемые топонимические факты доказывают сложность миграционных путей и передвижений тюркских народов в ходе глобальных исторических процессов на огромных территориях.

Ключевые слова: параллельные этнотопонимы, бинарные корреляты, семантическое поле, лексема, аффикс множественности, глобальный.

Современная тюркская топонимика располагает богатым фактическим материалом по различным его разновидностям, теоретическим и методологическим потенциалом, основанном на достижениях общей лингвистики и ономастики. Во многом это связано с широким распространением тюркских названий на обширном геопространстве Евразии. Ареал распространения тюркских топонимических названий достаточно велик и тянется «на север до берегов Северного Ледовитого океана, на восток до Забайкалья и Большого Хингана, на запад до Восточной и Южной Европы, на юг до Тибета, Индии, Каракорума и Северной Африки» [Мурзаев, с. 37].

Объектом исследования данной статьи являются параллельные топонимы Татарстана и Азербайджана.

Тюркские топонимические параллели встречаются на огромной бескрайней территории, населенной различными тюркоязычными народами. В «Джами-ат-таварих» Фазлаллаха Рашидаддина сказано о племени татар следующее: «Их имя издревле было известно в мире. От них отделились многочисленные ветви. Все то племя <состояло> из семидесяти тысяч домов <или семей>. Из-за <их> чрезвычайного величия и почетного положения другие тюркские роды, при <всем> различии их разрядов и названий, стали известны под их именем и все назывались татарами» [Рашид-ад-дин].

Тюркская топонимическая система имеет свои общие закономерности, которые отмечались и отмечаются многими исследователями топонимии тюркоязычных регионов. Так, Л. Г. Гулиева отмечает, что «наличие в языках параллельных имен для одного объекта, а также имен бинарной оппозиции для разных объектов является ономастической универсалией» [Гулиева, с. 175].

В топонимии Татарстана так же, как и на территории других тюркоязычных регионов, встречаются бинарные корреляты. Такое явление в топонимии встречается довольно часто. Перенос названия с одного объекта на другой – это универсальный способ образования новых наименований в ойконимии любого языка.

Новый компонент ойконимов вносил определенную информацию о месте возникновения, размерах населенного пункта. Например: *Олы Көек* (Большой Куюк), *Кече Көек* (Малый Куюк), *Югары Мәтәскә* (Верхняя Метеска), *Түбән Мәтәскә* (Нижняя Метеска). От основной деревни со временем отделяются новые села, которые обычно называются так же, как основная деревня, но с прибавлением определяющих слов: *иске* ‘старый’, *урта* ‘средний’, *олы* ‘большой’ – *кече* ‘малый’, ‘меньший’, түбән ‘нижний’ – *югары* ‘верхний’. Пары со словами *югары – түбән, олы – кече* состоят из лексем, которые активно употребляются в ойконимии Татарстана. «Причина этого явления кроется в сущности ойконимии. Одна из особенностей заключается в том, что в ней существуют базовые ойконимические объекты, которые могут служить основой для образования нового объекта, или материнские и дочерние» [Камалов, с. 98]. Базовые деревни в период образования дочерних населенных пунктов в социальной и экономической системе региона занимали важное место.

Среди ориентационных эпитетов преобладают *югары, түбән*, которые принадлежат к числу наиболее популярных пространственных показателей: *Югары Мәтәскә – Түбән Мәтәскә, Югары Әйшә – Түбән Әйшә, Югары Ат – Түбән Аты.*

Своеобразные коррелятивные пары образуют ойконимы типа *Иске Кырлай – Кече Кырлай, Олы Мәңгәр – Кече Мәңгәр, Олы Мәтәскә – Югары Мәтәскә, Иске Муй – Кече Муй, Иске Шырдан – Олы Шырдан,* которые также являются элементами бинарной оппозиции, первые их компоненты нельзя противопоставить друг другу. В кратком справочнике «Административно-территориальное деление РТ» (1992)

приводится 110 названий со словом *яңа*. В ойконимии региона отмечаются оппозиции в паре с нулевой формой. Это объясняется местом базового селения в социально-экономической жизни определенной территории: *Зур Елга – Елга, Иске Төбәк – Төбәк*. Представляют интерес названия с базовым ойконимом. Эти ойконимы привели к появлению новых компонентов: *Казиле = Югары Казиле – Урта Казиле – Түбән Казиле; Әйшә = Югары Әйшә – Урта Әйшә – Түбән Әйшә*.

Понятия *югары* 'верхний', *урта* 'средний', *түбән* 'нижний' в составе ойконимов служат ориентиром в пространстве в вертикальном отношении. Ближайшим от места ориентира считается объект, обозначенный понятием «нижний» – *түбән,* а дальним пунктом – объект, выраженный понятием «верхний» – *югары*. Причина, видимо, состоит в том, что одни объекты, расположенные в нижней части рек, гор и т. п., были освоены раньше территорий, расположенных в их верхней части и с маршрутным (по течению реки) освоением пространства [Хадиева, с. 181–182].

В топонимии Азербайджана также широко распространены бинарные корреляты, приведем примеры употребления бинарных коррелятов Агстафинского и Газахского районов Азербайджана, образованных с помощью компонентов *yuxarı* 'верхний', *aşağı* 'нижний', *orta* 'средний': *Yuxarı Salahlı, Aşağı Salahlı, Orta Salahlı*.

Г. Ф. Саттаров отмечал в Апастовском районе Татарстана деревню *Иске Әнәле* (Старые Енали), этимологию которого связывал со словом *инал*, означающим сословие знатных тюрков. По мнению ученого, местное произношение слова *инал* (апастовский диалект), әнәле <инәл иле> инәлле> әнәле; для среднего диалекта татарского языка характерен переход гласных и > ә. В подтверждение своей гипотезы Г. Ф. Саттаров приводит и такой факт: около деревни Тархан в Тетюшском районе был найден могильный камень, датированный 1320 годом, принадлежащий булгарину Мир-Ибрагим Иналу. Исследователем приводятся примеры из Древнетюркского словаря: *inal öz*, *inal quç*, *terbi inal*, *inal qayan* [Саттаров, с. 86].

На территории Агстафинского района Азербайджана имеется село *Эйналлы*. В сочинении средневекового летописца Искендера Мюнши «Тарих-е-алем арай-и Аббаси» перечисляются азербайджанские племена средневековья: племя Абдаллу, одно из разветвлений известного Кызылбашского племени Шамлу, имевшее олке (*ölkə*) в Мугане, племя Иналлу – другая ветвь Шамлу, имевшее олке поблизости от Ардебила, Шагаги [Рахмани, с. 121]. После распада сельджукского государства на территории Малой Азии стали известны племена *инал, караман, зулькадар, таракли, багадурлы, шамлу*. Таким образом, с миграцией огузских племен появились огузские топонимы на больших территориях. На территории Южного Азербайджана в Иране сохранился топоним *Айналлы*. Якутский просветитель, родоначальник якутской литературы А. Е. Кулаковский в работе «Письмо якутской интеллигенции» еще в 1912 году отмечал численность айналлинцев, проживающих в Якутской области: «<…> айналар – 1130 человек» [Кулаковский, с. 117].

Б. А. Будагов приводит факт существования топонима Айналлы в западном Азербайджане из «Кавказского календаря»: село Айналлы, входившее в четвертый милицейский участок Эчмиадзинского уезда, было разграблено и разрушено армянами в 1918 году [Budaqov, с. 154].

В Джебраильском, Губадлинском, Зангеланском районах Нагорного Карабаха Республики Азербайджан встречается ойконим *Татар – Tatar* в названии многих сел, который отражает в себе тюркские племена татар. В Бардинском районе была деревня Татаркенд (Tatarkənd). Во многих районах Азербайджана сохранились сложные топонимы, образованные с помощью этнонима татар. Например, в Лачинском районе имеются топонимы *Татарская скала* (*Tatar qaya*) в селе Хагназар и *Татарская летовка* (*Tatarlılar yaylağı*) в селе Алхаслы. В Джебраильском районе встречается топоним *Татарская равнина* (*Tatar düzü*) в селе Нюсюс (Nüsüs). В Зангеланском районе в селе Вежнали есть топоним *Татарское ущелье* (*Tatar dərəsi*). В Гахском районе в деревне Армудлу есть *Татарская скала* (*Tatar qaya*). В Сальянском районе есть грязевой вулкан *Татармехле* (*Tatarməhlə*). В Нефтчалинском районе имеется ойконим с таким названием. В Шамкирском районе ойконим *Татарлы* (*Tatarlı*).

Этнотопоним *Каратун*, сохранившийся в названии железнодорожной станции и поселка в Татарстане, имеет свою параллель в Азербайджане – село *Карадонлу*, расположенное в Муганьской степи, которое до 1938 года было районным центром. В километре к северо-востоку от села находятся поселения, относящиеся к IX–XIII векам н.э. Поселение *Каратун* в Татарстане было известно с 1647 года как *Еналеево* и

было основано в XVIII веке. По одной из версий, этимология топонима восходит к словам *кара* 'черный', *тун* 'платье, риза монаха, одеяние огнепоклонников'. Среди тюркских племен часто встречались племена, получившие название по цвету головных уборов и одежде. Например, карапапахлылар – название одного из племен в Азербайджане. Название тюркского народа *каракалпаки* также можно отнести к таким названиям. Впервые в Ипатьевской летописи 1146 и 1193 годов были упомянуты черные клобуки, которые принимали активное участие в жизни Киевской Руси, чему служит свидетельством повторяющееся в этой летописи устойчивое выражение «вся земля Руськая и чорные клобуки» [Плетнева, с. 24]. Из этого следует, что черные клобуки являлись важной военной силой киевских князей.

Интересно отметить, что топоним *Кырлай* встречается не только на территории проживания тюркских народов. В тюркоязычной литературе и эпосе отражаются многие топонимы. Топонимы – зеркальное отражение лирической души народа, его чаяний. В казахском эпосе «Кобланды-батыр» даются названия эпических городов Кырлы-Кала, Сырлы-Кала: «Города Кырлы-Кала и Сырлы-Кала силою взяв, хан Казан так хвастливо говорил: „Посмотрите, как укреплен город Кырлы-Кала. К городу моему Кырлы-Кала ни за что не подступится враг“».

Яңа Кырлай (Новый Кырлай) – село в Арском районе республики Татарстан. К этим топонимам добавим топоним *Кырылы* (*Qırılı*) Агстафинского района Республики Азербайджан, название одного из древних сел Азербайджана. На территории села находится *Холм ворон* (*Qarğalar Təpəsi*), стоянка первобытных людей. Основными занятиями жителей села являются земледелие и скотоводство. Топоним *Кырланеньı-Kırlannar* (офиц. *Котовское*) – название гагаузского села на реке Ялпуг в Молдове. Первые тексты на гагаузском языке были собраны В. А. Мошковым, координатором общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете («Гагаузы Бендерского уезда», этнографические очерки и материалы).

Рассмотрим этимологию топонима *Кырлай* и топонимического термина *Кырла* в одноименной статье исследователя Р. Н. Гаряева, по мнению которого «остатки афф. *-ла / -лə* сохранились в татарских и башкирских терминах *кырла* 'гребни гор', *йайла* 'плоскогорья' и в топонимическом названии *Озын кырла* (название продолговатой горы с четырьмя гребнями в Гафурском районе Республики Башкортостан). В заключение Р. Н. Гаряевым выдвинуто предположение об аффиксе множественности *-ла* в ойкониме *Кырлай*, «состоящем из древнего общеалтайского показателя собирательной множественности *-л* и показателя неопределенной множественности *-а*» [Гаряев, с. 112].

Этнотопоним *Сабанча* (Сабанчы) – поселок находился на территории современного Алексеевского района Республики Татарстан – в справочнике 1986 года не упоминается. Азербайджанский историк Г. А. Гейбуллаев отмечает множество топонимов *Сабунчи* в Азербайджане: гора *Сабунчу*, развалины *Сабунчу* в Западном Азербайджане, зимовка в Карсской области в Турции. Ученый ссылается на указ 1704 года персидского шаха Султана Гусейна (1694–1722), в котором среди перечисленных 36 тюркских племен отмечалось племя Сабунчу [Гейбуллаев, с. 60]. *Сабунчи* – поселок городского типа на Апшеронском полуострове. Сабунчинский район – один из 12 административных районов города Баку. В XVIII веке село *Сабунчи* было во владении сардара Ашур-бека Афшара, родоначальника азербайджанского дворянского рода Ашурбековых. Касаясь этимологии топонима *Сабан*, обратимся к работам исследователей. Как известно из исследования Ф. Ф. Гафаровой, слово *сабан* имеет широкое семантическое поле с основным значением во всех источниках – *плуг*. Перечислим шесть значений слова *сабан* в некоторых тюркских языках: татарском, башкирском, кумыкском, киргизском: 1) плуг; 2) устойчивые выражения, *сабан жир / пахотная земля /*; 3) в киргизском *пашня / сабан салуу – заниматься земледелием /, пашня*; 4) в кабардино-балкарском *будай сабанла – пшеничное поле*; 5) *весенние полевые работы / сабан чәчүе – весенний сев*; 6) в тат. языке *яровой / сабан ашлыгы – яровой хлеб, сабан урагы – жатва яровых* [Гафарова, с. 90]. В «Турецко-русском словаре» слово *saban* переводится как *плуг*, *kara saban – соха* [Рыбальченко, с. 255]. Можно предположить, что поселение земледельцев, пахарей называлось *Сабанча* в Татарстане и *Сабунчи-Сабунчу* в Азербайджане. С 1825 года *Сабунчи* становится одним из основных районов нефтедобычи на Абшероне, где в конце XIX и в начале XX века в связи с бурным развитием нефтяной промышленности в регионе отмечался большой прилив рабочих из разных мест огромной Российской империи, среди которых были и выходцы из По-

волжья, в том числе татары, чьи потомки проживают и сейчас в Республике Азербайджан. С 1724 года Баку также стал заселяться казанскими татарами, черемисами, чувашами – в общей сложности около пяти тысяч человек, высланных в Баку на судостроительные работы.

На территории Азербайджана и Татарстана встречаются топонимы *Акташ – Агдаш, Ляки*. Акташ – село в Альметьевском районе Республики Татарстан, которое возникло триста лет назад. Село Акташ встречается и в Улаганском районе Республики Алтай Российской Федерации. Село Ляки находится на левом берегу реки Иганя в Сармановском районе Татарстана, известно с 1691 года. В начале XX века в селе Ляки функционировали церковь, земская школа и водяная мельница.

В Агдашском районе Азербайджана имеется железнодорожная станция и поселок Ляки (*Ləki*). По данным «Кавказского календаря на 1856 год», Ляки являлось селом Агдашского магала, население которого обозначалось как татары-сунниты [Кавказский календарь на 1856 год, с. 353]. Так называлось тюркское население Азербайджана в XIX веке в Российской империи. В 1883 году на территории села была открыта железнодорожная станция, названная Ляки. Кроме поселка Ляки, существовали еще села *Юхары Ляки* (Верхние Ляки), *Ашагы Ляки* (Нижние Ляки), *Орта Ляки* (Средние Ляки). В азербайджанском языке для обозначения *нижнее* употребляется компонент *ашагы*, в отличие от татарского языка, где употребляется компонент *түбән*. По некоторым исследованиям, этимология топонима *Ляки* восходит к огузскому племени *ляк* [Энциклопедический словарь топонимики Азербайджана, с. 84].

По нашему мнению, многие параллельные топонимы и этнотопонимы, включая *Иске Әнәле* (Старые Енали), *Каратун*, *Сабанча*, *Кырлай, Акташ-Агдаш*, *Ляки* Республики Татарстан, и их параллели, встречающиеся в Башкортостане, Азербайджане, Южном Азербайджане (Иран), Западной Сибири, Турции и других регионах, являются фактами сложных этнических процессов, связанных с передвижением и миграцией тюркских племен в различные исторические периоды. Параллельные тюркские топонимы, широко распространенные на территории Евразии и Малой Азии, свидетельствуют о том, что тюркские народы, проживающие в разные исторические периоды, занимались государственной деятельностью, вели торговлю, принимали активное участие в жизни этих регионов.

Таким образом, топонимические параллели, встречающиеся на разных территориях, несут в себе важнейшую информацию о народах, населяющих тот или иной регион. Подобные названия возникают не случайно, дальнее и ближнее родство их не вызывает сомнения, ибо народы, привыкшие к наименованиям определенной модели, определенного звучания, переносят их с собой, оставляя на новой территории. В них кроется историческая связь народов в разные эпохи.

Литература

Гаряев Р. Н. Этимология топонимического термина Кырла и топонима Кырлай // Тенишевские чтения – 2009: Сборник научных статей. Казань: ТГГПУ, 2009. 388 с.

Гафарова Ф. Ф. Сравнительно-историческая характеристика названия сабан // Тенишевские чтения – 2009: Сборник научных статей. Казань: ТГГПУ, 2009. 388 с.

Гейбуллаев Г. А. Топонимия Азербайджана. Баку. Изд-во: Элм, 1986. 198 с.

Гулиева Л. Г. Типология семантической структуры топонимиконов разносистемных языков (на материале топонимии Азербайджана). Баку, 1990. 204 с.

Кавказский календарь на 1856 год, 1855. 353 с.

Камалов А. А. Башкирская топонимия. Уфа: Китап, 1994. 302 с.

Кулаковский А. Е. Письмо якутской интеллигенции. Новосибирск: «Наука», 2012. 189 с.

Мурзаев Э. М. Тюркские географические названия. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. 254 с.

Плетнева С. А. Древности черных клобуков // Свод археологических источников. М.: Наука, 1973. 96 с.

Рахмани А. А. Азербайджан: границы и административное деление в конце XVI– XVIII вв. // Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987. С. 120–128.

Рашид-ад-дин. Сборник летописей. URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Rasidaddin_2/framepred.html (дата обращения: 24.05.2021).

Рыбальченко Т. Е. Турецко-русский и русско-турецкий словарь. М.: Русский язык. Дрофа, 2009. 694 с.

Саттаров Г. Ф. Татар антропонимикасы. Казан: Казан университеты нәшрияты. 1990, 278 с.

Хадиева Г. К. Ойконимы периода Казанского ханства (по писцовым книгам). Казань, 2004. 196 с.

Энциклопедический словарь топонимики Азербайджана: в 2 т. / под ред. Р. Алиевой. Баку: Шарк-Гарб, 2007. Т. 2. 84 с.

Budaqov B. Ə. Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti. Bakı: «Nafta-Press», 1998. 452 s.

ТАТАРСТАН ҺӘМ АЗӘРБАЙҖАННЫҢ ТОПОНИМИК ПАРАЛЛЕЛЬЛӘРЕ

Арзу Идрис кызы Гусейнова,
Азәрбайҗан Милли Фәннәр академиясенең
Насими исемендәге тел белеме институты,
Азәрбайҗан, AZ1141, Баку ш., Гусейн Джавид ур., 31 нче йорт,
arzu_56@mail.ru.

Гөлфия Камиловна Һадиева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
khadieva@yandex.ru.

Мәкаләдә Татарстан һәм Азәрбайҗан территорияләрендә очрый торган параллель төрки топонимнар тикшерелә. Алар төрки телле халыкларның гаять зур территорияләрдә урнашу тарихына ачыклык кертә ала. Мәкаләдә зур тарихи чор дәвамында топонимнарның формалашу һәм килеп чыгышы процесслары ачыклана. Топонимнар – ул халыкларның мәдәни мирасы, шуңа күрә һәркем үз халкының тарихи чыганакларын белергә тели. Параллель топонимнар азәрбайҗан, татар, башкорт, кыргыз, кумык һ.б. халыкларның таралу һәм формалашу тарихын торгызырга ярдәм итә. Параллель топонимнарны алга таба тикшерүләр күп кенә ономастик сорауларга ачыклык кертәчәк. Тикшерелә торган топонимик фактлар гаять зур территорияләрдә глобаль тарихи процесслар барышында төрки халыкларның миграция юлларының катлаулылыгын һәм хәрәкәт итүләрен дәлилли.

Төп төшенчәләр: параллель этнотопонимнар, бинар коррелятлар, семантик кыр, лексема, күплек сан аффиксы, глобаль.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-17-35

THE OUTSTANDING TURKOLOGIST AND SCIENTIST ADKHAM TENISHEV AND HIS CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF THE TURKIC AND TATAR LITERARY LANGUAGES

Fanuza Shakurovna Nurieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
fanuzanurieva@yandex.ru.

The article studies the achievements of Adkham Tenishev (born 24.04.1921, died 1.07.2004), a world-renowned scientist and one of the most prominent figures in Turkic linguistics, in the field of the history of the Turkic and Tatar literary languages. The scientist's works and linguistic philosophy are analyzed through his contribution to the modern linguistic theory and the development of Tatar linguistics. The article presents a general overview of A. Tenishev's research, related to ancient Turkic written monuments, modern languages of the peoples of Central Asia, historical-comparative grammar, and the history of Turkic languages. Of great importance is the contribution made by the six-volume collective work, a comparative study of the history of the Turkic languages, which is significant for the research into the rich heritage of the Turkic peoples, for it describes the historical development and the changes that occurred in different Turkic languages. Based on the achievements of world science, the article presents A. Tenishev's general theoretical views on the history of the Turkic literary language and thoroughly analyzes the features and conditions that influenced the formation of the literary language. It was found that the works of the scholar opened up great scientific and methodological opportunities for writing the history of the modern Tatar literary language, which makes it possible to find answers to many questions.

Key words: Adkham Tenishev, Turkology, Tatar language, Turkic languages, history of the literary language.

Introduction

The science of the history of language is closely related to the history and culture of the people. A new field of science called the history of the literary language was formed as a branch of linguistic history in philology in the 1960s and 1970s. The theoretical founder of the literary language history in Turkic linguistics was A. Tenishev. Adham Tenishev was a world-renowned Turkologist, who headed the Department of Turkic and Mongolian Languages at the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences in Moscow, the centre for Altaistic research for 40 years.

The significance of our work refers to the basic scientific principles and the unique nature and functions of the literary language that determine the literary language historical aspects in A. Tenishev's works, distinguishing them from historical grammar and other similar areas of research. Indeed, the histories of nations are rooted not only in their economic development and political events but also in the rich and valuable cultural heritage, created over the centuries. The purpose of our work is to highlight the features, identified by A. Tenishev in his research, based on the literary monuments, forming the essence of the Turkic literary language: processed, normalized, and functional-stylistic variability, continuity, and traditions. Although the scientist's wide-ranging activities were mentioned in the works of V. I. Kirsanov [Kirsanov, 1980, pp. 3–25], A. V. Dybo [Dybo, 2001, pp. 6–18], D. M. Nasilov [Nasilov, 2006, pp. 6–12], I. B. Bashirova [Bəshirova, 1999, pp. 37–38], F. Sh. Nurieva [Nurieva, 2001, pp. 18–22; 2004, pp. 19–45], A. Tenishev's achievements in the field of the history of the Turkic literary language have not been given proper evaluation. For the first time, our work evaluates Adkham Tenishev's achievements in the study of the history of the Tatar literary language, its evolution, and variability. A. Tenishev's works suggest that the history of any literary language should be examined based on the scientific approach, and argue that not a single Turkic language was studied according to this principle. Today, almost all works, written in the old Tatar language, have been examined by scientists and included in the scientific circulation. Over the past two decades, monographs have been published by I. B. Bashirova [Bəshirova,

1999], F. Sh. Nurieva [Nurieva, 2004], a collective work [Tatar ədəbi tel tarikhy, 2015, 2017], and other scientists who studied the history of the Tatar literary language, based on the theoretical tenets and scientific methods of A. Tenishev. These works determine the preservation level of the written linguistic tradition and its norm, examine the development and changes of the old Tatar literary language and the local variants of the modern literary language.

We used the following methods of analysis in this work: the method of general linguistic description and exploration was used to discover facts from the scientific activities of the scholar; the historical-comparative method was used to compare the literary norms and the variants of the literary language associated with the contemporary era.

Main Part. A brief overview of the life and scientific activity of the scholar.

The turbulent, broad-minded scientist Tenishev owed his origin to the family of prince Tenishev, who lived in the 15th–16th centuries. Many of his numerous grandchildren eventually converted to Christianity; however, the descendants of Ishmuhamet and Shukur-Ali remained Muslims. Adkham Tenishev, born on April 24, 1921, in Penza, belonged to the branch of Shukur-Ali. Over many years, Tatar princes received awards from the government for bravery in military service and achievements in science. For example, Tsar Vasily Ivanovich gave Tenish Kugushev significant plots of land. Subsequently, these lands were passed to his sons Eniki Yamash and Isash. The famous Tatar writer Amirkhan Eniki came from this family too. In the new era, the Ishmuhamet and Eniki families have raised a significant number of outstanding talents. For example, Kolynchyk Enikiev was the grandfather of the famous Russian writer A. I. Kuprin. Fourteen generations of the Ishmukhametov family are known to have lived in the Penza Region. This lineage is famous for raising the world-famous theologian Musa Bigiev, the writer Zahir Bigiev, and the first Tatar revolutionary and writer Gafur Kolakhmetov [Tenishev, 1996, pp. 397–401; Nurieva, Kurbatov, 2003, pp. 46–47].

The future scientist, who promoted the development of Tatar culture, was brought up in the family that highly appreciated knowledge. He read Arabic, Persian, Russian books, and ancient manuscripts, written in Arabic graphics, stored in his personal library. Adkham Tenishev's father Rahim Mubinovich and his mother Amina Alimovna were altruistic people who made a great contribution to the development of Tatar culture. His father studied at the Kazan Real School and maintained relationship with such famous Tatar personalities as G. Tukay, he also took part in Tatar performances along with G. Kamal, F. Amirkhan, and G. Kulakhmetov. Rizaetdin Fakhretdinov, a well-known theologian, dedicated a special chapter to the scientist's grandmother Habibjamal in his book “Мәшһүр хатыннар” (“Prominent Women”) [Nurieva, 2001, p. 19].

Many of the qualities that Adkham Tenishev possessed were formed under the influence of his family, where he grew up seeing his parents and relatives, descended from the Morzas, as highly educated people devoted to their nation. We do not know exactly when he first had the idea of studying Turkic languages, but after leaving school and choosing a technical career, Adkham Tenishev entered the Faculty of Oriental Languages of Leningrad University in 1941, from which he graduated in 1945 with a degree in Turkology. The world-renowned scientists N. Dmitriev, A. Kononov, Y. Bertels, I. Krachkovsky were his teachers. It should be noted that our compatriot and the great scientist S. E. Malov played a major role in the scientific work of Adkham Tenishev. Tenishev presented his Ph.D. thesis on the ancient heritage of the Uyghur written literary language “Алтун Ярук” (Altun Yaruk) under the supervision of S. E. Malov in 1953. In 1954, the young scientist was appointed to work at the Institute of Linguistics of the USSR Academy of Sciences in Moscow. Shortly after (in 1956), at the request of the Chinese Academy of Sciences, he was sent to China for three years to teach linguists, specializing in the Turkic languages. His large-scale scientific activity was very intense during this period. He taught Turkish and took pains with training postgraduate students to be experts in the Turkic languages. Subsequently, his disciples became great scientists. While working abroad, he embarked on scientific trips to study the spoken language in the areas inhabited by the Turkic peoples of the Tibet, taking detailed notes and keeping diaries. Upon his return to Moscow, in 1959, as a result of his work in China, he published numerous articles and two books, in which he analyzed the expedition materials, collected in the regions of Xinjiang, Qinghai, and Gansu. Adkham Tenishev was the first scientist to study the history of the Salar Turks. In 1969, he successfully presented his doctoral dissertation “Строй саларского языка” (“The Structure of the Salar Language”) based on the materials on the

Salar language. The work proves that the Salar language, which was considered to be one of the dialects of the Uyghur and Turkmen languages, is an independent language, which is confirmed by broad historical, ethnogenetic, and comparative linguistic materials. This work was published as a separate book in 1976. In 1976, the monograph "Строй сарыг-югурского языка" ("The Structure of the Saryg-Yugur Language") was published; the language, phonetics, and vocabulary of the Yellow Uyghurs in the first section, and the Shira Uyghurs in the second section are analyzed with the accuracy inherent in A. Tenishev's work [Tenishev, 1976, (Stroi...)]. For future generations of researchers, the novelty and depth of Adkham Tenishev's scientific research are as significant as the certainty of the principles and criteria set for distinguishing a dialect. Forty years later, his diary, rich in ethnographic materials, which he collected during his work in China, was published [Tenishev, 1995].

After being appointed head of the Department of Turkic Languages at the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences in 1963, Adkham Tenishev went on to study urgent scientific issues and write collective works with his colleagues. Fundamental works on the historical-comparative study of the Altaic languages and Turkic languages, in particular, were published under his scientific and administrative supervision and received world-scale significance. The breadth and versatility of the tasks set by the scientist and the scientific depth and novelty of the issues, raised in his works, brought Adkham Tenishev fame as an outstanding scientist in Turkology. Adkham Tenishev, a person with a broad scientific outlook, who shared his knowledge with others, led the department for 40 years, creating a favourable scientific environment. Preparation and publication of the etymological dictionary of the Turkic languages in the Department of Turkic and Mongolian Languages, preparation and publication of the encyclopedic volume "Төрки телләр" ("Turkic Languages") within the framework of the program "Дөнья телләре" [Iazyki mira, 1997] were headed by the scholar (he was their editor-in-chief and the author of many articles) A. Tenishev is described as an experienced leader, a worthy successor of the scientific heritage of his mentor N. K. Dmitriev [Dybo, 2001, pp. 6–18]. Based on the achievements of Turkology, the program of the six-volume "Төрки телләрнең тарихи-чагыштырма грамматикасы" ("Historical and Comparative Grammar of the Turkic languages") was compiled, aimed to reconstruct the ancient Turkic language phenomena; the scientists of the department conducted fruitful work to prepare individual volumes for publication. The first four volumes of the work "Фонетика" (Phonetics) [Sravnitelno-istoricheskaia grammatika, 1984], "Морфология" (Morphology) [Sravnitelno-istoricheskaia grammatika, 1989], "Лексика" (Lexis) [Sravnitelno-istoricheskaia grammatika, 1997; 2001] were published with the direct participation of the scientist. Adkham Tenishev not only organized the authors' activities but also wrote individual chapters. These volumes reconstruct the ancient Turkic basis of the language using the historical-comparative method. According to the famous scientist F. Khisamova, "The publication of these major works, corresponding to the world standards in modern linguistic research, allows us not only to study the history of the Turkic languages in general but also to explain in a new way some issues of the grammatical structure of certain Turkic languages. In traditional Turkology, for example, languages that belong to the Kipchak group, including the Tatar language, were considered to be "new" languages that historically have undergone many structural changes. The results of the reconstruction of the ancient and most ancient Turkic language on a new scientific basis allow us to assert in many cases the significant proximity of the Tatar language to ancient Turkic" [Khisamova, 2013, p. 33]. Upon the publication of three volumes on Grammar, Adkham Tenishev was awarded the Al-Bukhari Waqf Award by the Muslim Committee of Asia. The significance of these works was recognized by the entire Eastern world.

The fifth volume of "Grammar" titled "Региональные реконструкции" (Regional Reconstructions) [Sravnitelno-istoricheskaia grammatika, 2002] was prepared under the guidance and with the participation of A. Tenishev. The research was conducted with the aim to restore modern Turkic languages and dialects and analyze written monuments based on genetic groups. The work clarifies the history of particular Turkic languages, shows their intersection or disintegration, the development or change of their dialectical systems, and reconstructs the Proto-Turkic (early) period. However, the scientist was not to see how the last sixth volume "Пратюркский язык. Картина мира пратюрков" ("Pra-Turkic Language. The Praturks' Picture of the World") [Sravnitelno-istoricheskaia grammatika, 2006] of the Historical Grammar was published and appreciated as the work that raised

Turkology to its highest level. He passed away on July 11, 2004.

In addition to the Turkic languages, the department, headed by Tenishev Adkham, paid special attention to the historical studies of the Mongolian languages, as well as the compilation of a full dictionary of the Mongolian language.

When Adkham Tenishev was appointed executive editor of the European Linguistic Atlas under the jurisdiction of the international organization UNESCO in 1977, his articles on the prospects of studying the Turkic dialectology appeared in scientific journals. After the death of academician A. Kononov in 1987, he was appointed head of the Russian Committee of Turkologists. His duties included the responsibility for determining the direction of the Russian Turkology development, for training specialists in national republics, for writing and publishing scientific works covering the most important areas of Turkology, for convening an annual Turkological Plenum, and holding scientific conferences. The most prestigious journal in Turkology, “Советская Тюркология” (“Soviet Turkology”), was first published on April 1st, 1970. The management of this journal, which is the publishing body of the Academy of Sciences, also fell on his shoulders. When Tenishev was appointed editor of the “Евразия халыклары дастаны” (“The Epic of the Eurasian Peoples”) in the Russian Cultural Foundation in 1990, the dastans of the Kyrgyz, Karachay-Balkar, Karelo-Finnish, Buryat, and many other Turkic peoples were published with his editorship, which gained this work worldwide recognition. The third and fourth volumes were prepared and published timed for the 1000th anniversary of “Manas” in 1995. Adkham Tenishev thoroughly studied the languages of the Turkic peoples living in the Crimea – the Crimean Tatars, Karaites, Krymchaks, their history, and published several significant works on this topic.

The selfless work of the scientist in several major branches of philology was highly appreciated worldwide; A. Tenishev was elected an honorary member of the Turkish Language Association and a corresponding member of the Finno-Ugrian Society in 1982. Turkish President Suleyman Demirel awarded the scientist Adkham Tenishev with the Likyat nişanı medal in 1998.

Adkham Tenishev’s research into the history of the Turkic and Tatar literary languages. The scientific activity of Adkham Tenishev covers a wide range of fields. The main works can be divided into four broad areas: modern languages of Central Asian peoples, ancient Turkic written memoirs, historical-comparative grammar, and history of Turkic languages.

In our article, we will focus on discussing one of the scientific areas of the scientist’s research related to the study of Turkic written literary memoirs.

In the 1960s and 1970s, a new trend of linguistics was formed – the science of the history of the literary language, studying the structure and development of language norms and styles. The scientist Adkham Tenishev was the theoretical founder of the basic tenets substantiating this trend in Turkology. To create an accurate picture of the history of the language development and describe the correct allocation of its general and particular features, the works of A. Tenishev present the study of the history of the Turkic languages in three areas: 1) historical grammar of the national language; 2) historical grammar of the literary language; 3) history of the literary language. These areas significantly differ from each other in terms of their purpose, methods of study and the data that served as the basis for the study. Each area depicts the interrelationships of language units and the main principles of study [Tenishev, 1988, pp. 67–78].

The study of the national language history is conducted based on its structure in historical grammar, the history of literary language studies, the history of its formation in the general Turkic language group, or in a particular language, the division of the literary language into periods, and the features of its use in various written monuments of antiquity. In the history of the literary language, the development and change of language norms and styles are analyzed based on the historical and social situation; that is, in their functional aspect. Concerning the history of the literary language, it is important not only to determine, to which group the linguistic elements of the Turkic language belong but also to identify the functions of their lexical, morphological, and syntactic components, the use of different poetic devices and their poetic functions in written works. Despite the difference in goals and trends, the history of the literary language and historical grammar are closely interrelated when it comes to the history and culture of the people. Thus, when studying the history of the Turkic languages, Adkham Tenishev pays special attention to the fact that the nature and functions of the spoken and written literary languages are not the same, and the history of the written literary language must be studied separately, as well as the structure of the spoken language. The literary lan-

guage, reflected in ancient written monuments, as a rule, does not coincide with the spoken language, since the language of monuments preserves ancient written traditions and historical continuity. In all the works of the scholar, the emphasis is placed on the fact that when studying the language and the general linguistic structure of written works, the history of both branches should be analyzed separately [Tenishev, 1976 (O postroenii...), pp. 230–232; 1988, pp. 67–78].

According to Adkham Tenishev, despite the work done by the turkologists V. V. Radlov and S. Y. Malov, who first studied the Turkic literary language, in which the importance of the social factor in the study of the Turkic written literary language was mentioned, further research ignores the sociocultural and functional aspects of the literary language and focuses only on the structure of the text, making it impossible to objectively determine the factors that shaped the nature and functions of the literary language.

The scholar points out that the history of the literary language creates its theory and terminology in connection with the study of Russian, Slavic, and Western European literary languages. We suggest that researchers should take into consideration his opinion that the works on the history of English, German, and French literary languages, published in 1983–1986, could be an example of the methodological and typological interpretation of the concept of literary norms: "When studying the history of literary languages, it is necessary to rely on comparative-typological material. Taking into account the research into Germanic, French, and Slavic languages, it is safe to say that the Turkic literary languages obey the same general laws of addition and development as Indo-European literary languages. ... It is time to create a single view on the processes of the language development" [Tenishev, 2006, p. 44]. Realizing the importance of this work, corresponding to the world standards, A. Tenishev presents his theoretical views on the study of the development features of the Turkic and, in particular, the Tatar literary language.

Unlike the spoken language, the written literary language evolves at a certain stage of social development. The laws of the literary language are mainly analyzed in close connection with the period in which writing develops. The scientist's opinion on the possibility of studying folklore, which is created by people and passed down from generation to generation, as an integral part of the literary language – its predecessor – allows us to interpret some issues of the literary language in a new way [Tenishev, 2006, p. 44].

Given that the development of the literary language is inseparable from the events in society, we should take into consideration Tenishev's theoretical views on the study of the literary language development, which can be divided into two major periods: pre-national and national. Both periods are further subdivided and the stages of the development are examined in detail. The first period is particularly difficult to study. In the pre-national period, the written literary language and the universal spoken language differed significantly from each other. In Tenishev's studies of literary languages, great attention is paid to the Old Tatar literary language, which is rooted in the oldest Turkic written literary languages. According to A. Tenishev, at the beginning of the study of the literary language history, it is especially important to focus on the historical and cultural events, the state of cities, the linguistic situation in them, the level of literacy, the work of writers and scientists, and other factors that influenced the development of the literary language [Tenishev, 1979, 80–90; 2006, p. 44]. While studying the complex history of the Tatar literary language, which has ancient written traditions, Tatar scientists rely on A. Tenishev's theoretical ideas. For example, the works on the history of the Tatar literary language, published in recent years by such researchers as I. B. Bashirova [Bəshirova, 1999], and F. Sh. Nurieva, [Nurieva, 2004], [Tatar ədəbi tel tarikhy, 2015, 2017] are written based on the scientific methodology of A. Tenishev. These works describe the social and economic conditions of a particular period, the linguistic situation, the status and level of use of the literary language, its traditions and novelty.

We can see that pre-national literary languages were transferred from one geographical region to another due to different historical and social circumstances; a certain literary language could perform the function of the literary language far from the region of its origins. In these cases, while the ancient traditional language retained its original features to a certain extent, the dialectical basis of the literary language changed under the influence of the regional spoken language. It is not unnatural that, depending on historical circumstances, a completely foreign language may function as the literary language until the national literary language is established. To prove it, A. Tenishev pointed to the role of the Old Slavic language in the history of the Russian and Slavic languages and

the role of the Latin language in the development of the German language [Tenishev, 1994, p. 31].

The scholar notes that when studying the history of the literary language, the structure, which indicates its function, should be analyzed holistically and describes five main characteristics that form the essential nature of any literary language and the importance of taking these traits into account in research:

1) processed language, 2) functional and stylistic variability, 3) variability of norms, 4) primacy upon dialects, 5) continuity, traditions [Tenishev, 2006, p. 44]. A. Tenishev also studied written monuments of the ancient Turkic literary language, in particular, the Orkhon-Yenisei, Uyghur scripts, monuments of the Turkic peoples (Tatar, Uzbek, Turkmen, Kyrgyz, Turkish, etc.) [Tenishev, 1976 (O naddialektnom...); 1981, 1987, 1989, 2006, pp. 226–238; 2011, pp. 186–197]. In his article "On the Formation of Ancient Turkic Runic Inscriptions" [Tenishev, 1976 (O naddialektnom...)], A. Tenishev focuses on Koine, a special type of language that emerged at that time; in other words, although the spoken language varied widely among the Turkic tribes, it shows that their written literary form was standardized and superior to a dialectical language. These characteristics that form the main specifics of the literary language are described in the articles, devoted to a detailed study of the language of the poem "Кыйссаи Йосыф" ("Kyissa-i Yosif"), written in the Volga region, which is considered to be the dawn of the Tatar literary language. "When we say 'the language of a poem', we need to picture the structure of the literary language that determines its function as a whole, not the "poetic language" itself or its stylistic features. The literary language is a semi-dialect, a form of language opposed to local dialects. The literary language is considered to be the highest and most prestigious form among them [Tenishev, 1987, pp.133–135; 1994, pp. 31]. Exploring the main features of the poem in terms of these five main characteristics, A. Tenishev reveals the essence of the language of "Кыйссаи Йосыф" and its relation to other Turkic languages.

Adkham Tenishev began his work on the history of the Turkic written literary languages in the context of literary language variants. The scholar conducted his work based on the development of the Tatar literary language. The Tatar language was his sacred native language. In his works on the history of the Tatar literary language, he noted that the literary language, formed in the Volga region, dates back to distant centuries – to the ancient Turkic periods, it was processed, had its traditions, continuity, and norms at different levels of its development, and it had been divided into several regional variants until the literary language, which represented the national language of the Tatar people, was formed. This assumption of the scholar, in our opinion, is especially noteworthy with regard to the Old Tatar literary language. A. Tenishev shows how two language streams – Turkic and Oghuz – interweave in Kul Gali's "Кыйссаи Йосыф"; this indicates that the mixed language had existed in the Tatar language environment for quite a long time. "By 'Tatar' I mean the Kipchak elements that include many elements of the Volga Tatars", said the scholar. If this poem by Kul Gali were the only work, it would be possible to speak of some coincidence. But that is not the case here. Other works, dating back to the 13th–14th centuries, such as "Кисекбаш", "Бәдәвам", "Кыйссаи аук" and others, were written in this mixed language with the elements of the Ugyz language. A. Tenishev considers the language of "Кыйссаи Йосыф" to be one of the local variants of the Old Tatar literary language [Tenishev, 1994, p. 31; 2006, p. 282]. He wrote that the variant of the literary language, influenced by Ugyz, was not the only one existing in the Volga region, but there were other literary types (variants) too. At this point, we should mention the fact that Tenishev defined regional variations as the literary language used by the population in the pre-national period, he noted that it existed in several versions and each literary version had its reader. The scholar also wrote that the Old Tatar literary language consisted of four or five variants and that Old Turkish, Old Azerbaijani, and Old Turkmen had two or three variants. Adkham Tenishev suggested that the Old Tatar literary language was formed based on the Karakhan-Uyghur, Turkic-Khazar, Ugyz-Turkish, Bulgar, Chagatai, and its own Tatar literary traditions. He argued that the common ground of all variants of the old Tatar literary language was at the base of the Tatar language and united them. He pointed out that Rabguzi's "Кыйсасел-Әнбия" and Akhmet Yahavi's "Хикмәт" are based on the tradition of the Karakhan-Uyghur literary language. He included the poems of Qutb "Хөсрәү вә Ширин" and Harazmi's "Мәхәббәтнамә" in the list of works that preserved the Turkic-Kharazm basis. The epitaph inscriptions of the 13th–14th century Volga Bolgaria are defined as a literary variant of the Bolgar basis, which indicates that the Chagatai literary tradition formed the basis of numerous Old Tatar literary monuments. [Tenishev, 1983, pp.

25–31; 2000, pp. 27–31; 2006, p. 282]. It shows that the variants of this literary language existed until the early twentieth century, before the formation of the literary language that reflected the national language, and different writers used the variants they preferred.

A. Tenishev's works also focus on genre and stylistic variability, which is one of the five hallmarks of the literary language. The social use of the literary language led to the creation of its functional system of styles. For example, religious (philosophical-didactic) literature, particular genres of fiction, scientific works, worksheets, features of administrative, academic, and personal correspondence. Its use in different styles requires that the literary language should be considered in close connection with other linguistic phenomena such as dialects and the spoken language. In one of his articles, as a scientist who realized the holistic approach to the studies of the ancient Uyghur language, he focused on the functional and stylistic characteristics of each of the styles of this period (religious and didactic, fictional, scientific works, business papers, personal letters) and identified their features. He suggested that language strata could be differently used: "The consolidation of the elements of the national (dialect) language in the literary language is primarily due to its styles. The elements of the national (dialect) language are more reflected in the style of worksheets and personal correspondence, written in the ancient Uyghur language. However, they take different levels in business correspondence. This depends on the type of a document: elements of dialects, i.e. a living spoken language, are found less in lease agreements, wills, receipts that are subject to long-term storage; the ones that have fewer requirements of standard and norms have more of such elements [Tenishev,1979, pp. 61–78; 2006, pp. 187–202]. Functional stratification of language implies different uses of the literary language. A. Tenishev argued that, in this regard, it was advisable to study the ways of the literary language development based on its functional paradigms and that this area should be taken as a basis for studying the history of the literary language [Tenishev, 2006, pp. 187–202].

Results

Adkham Tenishev's scientific work covers a wide range of fields: the historic-comparative grammar of Turkic and Altaic languages, phonetics, morphology, etymology, lexicology, folklore, and the language of ancient Turkic written monuments, modern and historical dialectology, and cultural linguistics. Adkham Tenishev's world-famous achievements in the field of historical-comparative studies make a significant contribution to the general theory of language, and especially to the theory of the unity of languages. A. Tenishev was highly valued as a founder of the new branch of science in linguistics. Since the 1970s, based on the scientist's theoretical concepts on the history of Turkic literature, a new trend has developed in Turkology – the history of Turkic literary languages. The Tatar language was always his sacred native language. In his works on the history of the Tatar literary language, he defined the methodological principles for studying the Tatar literary language, formed in the Volga region.

Adkham Tenishev thought about the future of Turkology and attached special importance to the preparation of young researchers and scientific guidance. Adkham Tenishev prepared 20 doctors of science and 30 candidates of science. Among his postgraduates and doctoral students there were Tatar, Bashkir, Russian, Turkish, Kazakh, Uzbek, Turkmen, Yakut, Uyghur, Buryat, Kalmyk, Karakalpak, Karachay, Balkar, Azerbaijani, Chuvash, and Crimean scientists, representatives of European countries. The scholar's disciples are known for their important discoveries in the field of linguistics, they created their own scientific trends and educated their successors. Adkham Tenishev remained loyal to his native nation – the Tatar people: he was a scientific supervisor, official evaluator, and scientific editor of their books – their teacher and mentor. The famous Tatar scholars F. Y. Yusupov, F. S. Khakimzyanov, F. Sattarov, R. A. Yusupov, F. S. Safiullina, L. K. Bayramova, F. G. Garipova, I. M. Nizamov, F. Sh. Nurieva, E. H. Kadyrova, R. A. Zakirov and many others who received the A. Tenishev's blessing in the scientific field, proved to be individuals who have tirelessly served the Tatar world, and are known as the creators of different scientific schools. There is a boundless respect in the hearts of the scientists who studied at the scientific school of Adkham Tenishev, their mentor who provided them with all possible assistance. After the death of Adkham Tenishev, the honorary Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan, a three-volume collection "Сайланма хезмәтләр" ("Selected Works") was published, it included the articles, published in different years in various publications and many of his unpublished works [Izbrannye trudy, 2006, 2006, 2011]. The Ural-Altai Department of the Institute

of Linguistics of the Russian Academy of Sciences in Moscow, Kazan Federal University and other Turkic-speaking state scientific organizations regularly hold scientific conferences, dedicated to the outstanding scientist, his legacy, and scientific achievements in the study of languages.

Conclusions

A new stage of studying the history of the Turkic literary languages began under the guidance of the outstanding turkologist, our respected compatriot Adkham Rakhimovich Tenishev.

The current stage of research is characterized by the creation of works, based on the scholar's theoretical ideas, which have significant scientific value in the light of new achievements in linguistics.

The nature and functions of the literary language are a complex phenomenon, its linguistic basis is its traditions and social life, reflected in written monuments. In his works, A. Tenishev identified the following aspects, which became the basis for the study of the Turkic literary language:

1) The study of the history of the Turkic languages should be conducted in three directions: a) the historical grammar of the national language, b) the historical grammar of the literary language, c) the history of the literary language.

2) There exists typological similarity in the development of literary languages of the world.

3) The canons of the literary language are related to the period of the invention of writing; folklore can be studied as the predecessor and the integral part of the literary language.

4) The study of the general structure of language and the study of the language of written works should be conducted apart from each other and explored in different branches of science.

5) Five main characteristics that form the essential nature of the literary language are: 1) processed language, 2) functional and stylistic variability, 3) variability of norms, 4) primacy upon dialects, 5) continuity, traditions.

The principles, related to the study of the literary language, its nature and history, proposed by A. Tenishev, have been fully accepted in linguistics, and both the history of the Turkic literary language and the actual history of the Tatar literary language are studied based on his theoretical ideas. The work of the outstanding scientist Adkham Tenishev was highly appreciated in Russian science and the world's Turkology, and his legacy still determines the academic level of Turkic linguistics.

References

Bəshirova, I. B. (1999). *XIX gasyr akhyry - XX ŭөz bashy Tatar ədəbi tele: isem kategorialəre həm figyl' naklonenielərendə ədəbi norma, norma variantlylygy həm funktsional' - stilistik variantlylyk* [The Late Nineteenth - Early Twentieth Century Tatar Literary Language: Literary Norms in Noun Categories and Verb Moods, Norm Variability and Functional-Stylistic Variability]. 576 p. Kazan, KDTU nəshr. (In Tatar)

Dybo, A. V. (201). *Edkhiam Rakhimovich Tenishev* [Adhyam Rahimovich Tenishev]. Iazykove urovni i ikh analiz. 184 p. Kazan', izd-vo Tatarskogo gos. gumanitarnogo instituta. (In Russian)

Khisamova, F. M. (2003). *Tugan tel həm millət iazmyshy* [The Native Language and the Destiny of the Nation]. Tatarika. No. 1, pp. 23–35. (In Tatar)

Kirsanov, V. I. (1980). *Krupnyi vostokoved-tiurkolog* [A Major Orientalist-Turkologist]. Issledovanie iazyka drevnepis'mennykh pamiatnikov. 160 p. Kazan'. (In Russian)

Iazyki mira: Tyurkskiye iazyki (1997) [Languages of the World: Türkic Languages]. 543 p. Bishkek. (In Russian)

Nurieva, F. Sh. (2004). *Istoricheskie i lingvisticheskie usloviia formirovaniia tyurko-tatarskogo literaturnogo iazyka zoltoordynskogo perioda* [Historical and Linguistic Conditions for the Formation of the Turkic-Tatar Literary Language of the Golden-Horde Period]. 376 p. Kazan', Kazan. Gos. un-t. (In Russian)

Nurieva, F. Sh. (201). *Tatar zyialylarynyң zatlysy* [A Prominenet Representative of Tatar Intellectuals]. iazykovyye urovni i ikh analiz. 184 p. Kazan', izd-vo Tatarskogo gos. gumanitarnogo institute. (In Russian)

Nurieva, F. Sh., Kurbatov, Kh. R. (2003). *Tenishev ta, Eniki də, Kuprin da – iakyn tugannar* [Close Relationship between Tenishev, Eniky, and Kuprin]. Tatarstan. No. 8, pp .46–48. (In Russian)

Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov (1997) [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages]. Leksika. 799 p. Moscow. (In Russian)

Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov (2001) [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages]. Leksika. T.4. 2-ye izd. 822 p. Moscow, "Nauka" (In Russian)

Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov (1988) [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages]. Morfologiia. 560 p. Moscow, "Nauka". (In Russian)

Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov (2006) [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages]. Pratyurkskii iazyk-osnova. Kartina mira pratyurkskogo etnosa po dannymiyazyka.T.6. 908 p. Moscow, "Nauka". (In Russian)

Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov (2002) [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages]. Regional'ne rekonstruktsii. T.5. 767 p. Moscow, "Nauka". (In Russian)

Sravnitel'no-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov (1984) [Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages]. Fonetika. T. 1. 484 p. Moscow. (In Russian)

Tatar ədəbi tele tarikhy (XIII gasyr - XX ŭөz bashy). II t.: Morfologiia. Grammatik kategoriialərneң structur-substatsional' үzenchəlege həm funktsional'-stilistik mөmkinleklәre: iazma traditsiialər, norma həm variantlylyk (2017) [History of the Tatar Literary Language (the 13th century–early 20th centuries). Volume II: Morphology. Structural-Substantive Features and Functional-Stylistic Capabilities of Grammatical Categories: Written Traditions, Norms, and Variability]. 888 p. Kazan, TӘKhSI. (In Tatar)

Tatars ədəbi tele tarihy (XIII gasyr - XX өz bashy) I t.: Fonetika. Grafika: iazma traditsialər, norma həm variantlylyk (2015) [History of the Tatar Literary Language (the 13th–early 20th centuries). Volume I: Phonetics. Graphics: Written Traditions, Norms, and Variability]. 696 p. Kazan, TӘKhSI. (In Tatar)

Tenishev, Ə. R. (1994). *Kyissai Yosif poemasynyң tele* [The Language of the Poem "Kissa-i Yusuf"]. Miras. No. 1, pp. 30–31. (In Tatar)

Tenishev, E. R. (2006). *Izbrannye Trudy* [Selected Works]. Kniga vtoraia. 380 p. Ufa, Gilem. (In Russian)

Tenishev, E. R. (2006). *Izbrannye Trudy* [Selected Works]. Kniga pervaia. 304 p. Ufa, Gilem. (In Russian)

Tenishev, E. R. (2011). *Izbrannye Trudy* [Selected Works]. Kniga tret'ia. 256 p. Ufa, IIYAL UNTS RAN. (In Russian)

Tenishev, E. R. (2000). *K istorii literaturnogo iazyka i kul'tury tatarskogo* naroda [On the History of the Literary Language and Culture of the Tatar People]. Vestnik AN RB . T.5, No. 1, pp. 27–31. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1983). *Novyi spisok Rabguzi* [The New List of Rabguzi]. Istoriko-lingvisticheskii analiz staropis'mennykh pamiatnikov. Pp. 25–31. Kazan'. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1989). *O kirgizskom literaturnom iazyke v donatsional'nyi period* [On the Kyrgyz Literary Language in the Pre-National Period]. Voprosy iazykoznaniia. No. 5, pp. 32–40. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1981). *O naddialektnoi prirode iazyka karakhanidsko-uigurskikh pis'mennykh pamyatnikov* [On the Supra-Dialectal Nature of the Language of the Karakhanid-Uighur Written Monuments]. Tipy naddialektnykh form iazyka. Pp. 266–277. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1976). *O naddialektnom kharaktere iazyka tyurkskikh runicheskikh pamiatnikov* [On the Supra-Dialectal Nature of the Language of the Türkic Runic Monuments]. Turcologica . Pp. 230–232. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1976). *O naddialektnom kharaktere iazyka tyurkskikh runicheskikh pamiatnikov* [On the Supra-Dialectal Nature of the Language of the Türkic Runic Monuments]. Turkologika. Pp. 164–172. Leningrad. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1976). *O postroenii istorii narodno-razgovornogo i literaturnogo iazykov* [On the Construction of the History of Folk-Spoken and Literary Languages]. Tiurkologicheskie issledovaniia. Pp. 230–232. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1987). *O iazyke poemy "Kyissa-i Yosuf" Kul Gali* [On the Language of the Poem "Kyissa-i Yosuf" by Kul Gali]. Poet-gumanist Kul Gali. Pp.133–137. Kazan', Tat.kn. izd-vo. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1988). *Printsipy sostavleniia istoricheskikh grammatik i istorii literaturnykh iazykov* [Principles for the Compilation of Historical Grammars and the History of Literary Languages]. Sovetskaia tiurkologiia. No. 3, pp. 67–78. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1996). *Rodoslovnaia Tenishevykh* [The Tenishevs' Pedigree]. Rossiiskaia provintsiia XVIII-XX vv. Kn. 1. Penza, pp. 397–401. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1976). *Stroi salarskogo iazyka* [The Structure of the Salar Language]. 575 p. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1976). *Stroi saryg-uigurskogo iazyka* [The Structure of the Saryg-Yugur Language]. 307 p. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1995). *U tyurkskikh narodov Kitaia* [Among the Turkic Peoples of China]. (Dnevniki 1956-1958 gg.). 240 p. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1977). *Funktsional'no-stilisticheskaia kharakteristika drevneuigurskogo literaturnogo iazyka* [Functional and Stylistic Characteristics of the Ancient Uigur Literary Language]. Sotsial'naia i funktsional'naia differentsiatsiia literaturnykh iazykov. Pp. 61–78. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1987). *Iazyk proizvedenii Davletmukhammeda i Makhtumkuli Fragi* [The Language of Works by Davletmukhammed and Makhtumkuli Fraghi]. Sushchnost' razvitie i funktsii iazyka. Pp. 196–202. Moscow. (In Russian)

Tenishev, E. R. (1979). *Iazyki drevne- i srednetiurkskikh pamiatnikov v funktsional'nom aspekte* [Languages of Ancient and Middle Türkic Monuments in the Functional Aspect]. Voprosy iazykoznaniia, No. 2, pp. 80–90. (In Russian)

КҮРЕНЕКЛЕ ТЮРКОЛОГ-ГАЛИМ ӘДҺӘМ РӘХИМ УЛЫ ТЕНИШЕВНЫҢ ТӨРКИ ҺӘМ ТАТАР ӘДӘБИ ТЕЛ ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Фәнүзә Шәкүр кызы Нуриева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
fanuzanurieva @yandex.ru.

Мәкалә дөньякүләм танылган галим, төрки тел белеменең иң күренекле шәхесләреннән берсе Әдһәм Рәхим улы Тенишевның (24.04.1921-11.07.2004) төрки һәм татар әдәби теле тарихы өлкәсендәге эшчәнлеген өйрәнүгә багышлана. Галимнең хезмәтләре, лингвистик фикере хәзерге тел белеме теориясенә һәм татар тел гыйлеме үсешенә керткән өлеше яктылыгында анализлана.

Ә.Р. Тенишевның борынгы төрки язма истәлекләр, Үзәк Азия халыкларының хәзерге телләре, чагыштырма-тарихи грамматика, төрки телләр тарихын өйрәнү өлкәсендәге тикшеренүләренә гомуми күзәтү ясалды. Төрки телләрнең тарихын чагыштырма планда тикшергән алты томнан торган күмәк хезмәтнең бу юнәлештәге эшчәнлегенең төрки халыкларның бай мирасын өйрәнү, аерым төрки телләрнең тарихи үсеш-үзгәрешен билгеләү ягыннан әһәмияте күрсәтелде. Мәкаләдә Ә.Р. Тенишевның дөнья фәне казанышларына таянып, төрки әдәби тел тарихы фәнен нигезләгән гомумтеоретик карашлары барланды, әдәби телнең вазифасын барлыкка китерә торган билге-шартлар тәфсилле анализланды. Галимнең хезмәтләренең хәзерге татар әдәби тел тарихын язу өчен фәнни-методик яктан зур мөмкинлекләр ачуы, алар нигезендә күп мәсьәләләрне аңлату, җавап табу мөмкинлекләре билгеләнде.

Төп төшенчәләр: Әдһәм Рәхим улы Тенишев, тюркология, татар теле, төрки телләр, әдәби тел тарихы.

Кереш

Тел гыйлемендә халыкның тарихы һәм мәдәнияте белән тыгыз бәйләнештә торган тел тарихы фәне яшәп килә. Филологиядә 1960-1970 нче елларда тел тарихының бер тармагы буларак, әдәби тел тарихы дип аталган яңа фән юнәлеше формалаша. Төрки тел белемендә әдәби тел тарихы фәнен теоретик нигезләүче булып Ә.Р.Тенишев тора. Әдһәм Рәхим улы 40 ел дәвамында алтаистик эзләнүләр үзәге булган Мәскәү шәһәрендә Россия фәннәр академиясенең Тел белеме институтында төрки һәм монгол телләре бүлеген җитәкләгән, Россиянең мәшһүр галиме, дөньякүләм танылган тюрколог. Ә.Р. Тенишевның хезмәтләрендә урын алган әдәби тел тарихын үзенә якын фән тармакларыннан – тарихи грамматикадан аерып торган сыйфатларын, әдәби телнең табигатен һәм вазифаларын билгели торган төп фәнни принципларын ачыклау эшебезнең актуальлеген тәшкил итә.

Чыннан да, халыкларның тарихлары икътисад үсешендә, сәяси вакыйгаларда гына түгел, гасырлар дәвамында тудырылган күпсанлы һәм кыйммәтле мәдәни мирасында да. Ә.Р.Тенишев ачыклаган төрки әдәби телнең асыл табигатен барлыкка китерә торган билгеләрне: эшкәртелгән, норма һәм функциональ-стилистик вариантлылыкка ия булу, традициясе-дәвамчанлыгы күренешләрен әдәби ядкарьләр үрнәгендә яктырту эшебезнең максаты булып тора. Галимнең киңкырлы эшчәнлеге В.И. Кирсанов [Кирсанов, 1980, б. 3-25], А.В. Дыбо [Дыбо, 2001, б. 6-18], Д.М. Насилов [Насилов, 2006, б. 6-12], И.Б. Бәширова [Бәширова, 1999, б. 37-38], Ф.Ш. Нуриева [Нуриева, 2001, б. 18-22; 2004, б. 19-45] хезмәтләрендә яктыртылса да, Ә.Р. Тенишевның төрки әдәби тел тарихы өлкәсенә караган эшчәнлегенә махсус игътибар ителмәде. Мәкаләбездә Әдһәм Рәхим улы Тенишевның әдәби тел тарихын өйрәнүдә ирешкән казанышларын барлап, аларның татар әдәби тел тарихын өйрәнүдә, үсеш-үзгәрешен, вариантлылыгын билгеләүдә кулланылу мөмкинлекләрен билгеләү эшебезнең яңалыгын тәшкил итә. Ә.Тенишев мәкаләсендә әдәби тел тарихының үз фәненә хас метод-алымнар белән тикшерелергә тиешлеген күрсәтеп, бер генә төрки телнең дә бу нигездә өйрәнелмәве хакында фикер әйтелгән иде [Тенишев, 1988, б. 44]. Бүгенге көндә иске татар телендә язылган

барлык чыганаклар да диярлек галимнәр тарафыннан тикшерелгән, фәнни әйләнешкә кертелгән. Соңгы ике дистә ел эчендә Ә.Р.Тенишевның теоретик фикерләренә, фәнни методикасына нигезләнеп, татар әдәби тел тарихын өйрәнгән И.Б. Бәширова [Бәширова, 1999], Ф.Ш. Нуриева [Нуриева, 2004], коллектив хезмәт [Татар әдәби тел тарихы, 2015, 2017] һәм башка галимнәрнең монографияләре нәшер ителде. Әлеге хезмәтләрдә язма традициянең, норманың саклану дәрәҗәсе ачыкланган, иске татар әдәби теленең үсеш-үзгәреше һәм әдәби телнең җирле вариантлары тикшерелгән.

Хезмәтне язу барышында түбәндәге анализ ысуллары кулланылды: галим хезмәтләрендә китерелгән фактларны табу гомумлингвистик тасвирлау һәм барлау ысулына нигезләнде; чорга бәйле әдәби нормаларны, әдәби тел вариантларын чагыштырганда, чагыштырма-тарихи метод кулланылды.

Төп өлеш. Галимнең тормышы һәм фәнни эшчәнлегенә кыскача күзәтү

Тынгысыз, киң колачлы галим Әдһәм Рәхим улы Тенишев үзенең чыгышы белән XV-XVI гасырларда яшәгән кенәз Тенишевлар нәселенә барып тоташа. Бу кенәзлекнең күп кенә оныклары тора-бара христиан динен кабул итә, ә Ишмөхәммәт буыныннан килгәннәре һәм алардан туган Шөкер-Али тармагы мөселман динендә кала. 1921 елның 24 апрелендә Пенза шәһәрендә дөньяга килгән Әдһәм Рәхим улы шул Шөкер-Али тармагыннан. Татар кенәзләре элек-электән хәрби хезмәттә батырлык күрсәткәне һәм фәндә уңышлы эш башкарганнары өчен хөкүмәттән бүләк алганнар. Мәсәлән, патша Василий Иванович Тениш Кугушевка зур җир биләмәләре биргән. Бу җирләр соңыннан аларның уллары Еники Ямашка һәм Исәшкә күчкән. Атаклы татар язучысы Әмирхан Еники шушы тармактан, алар – Әдһәм Тенишев белән нәселдәшләр. Ишмөхәммәт һәм Еники нәселеннән яңа дәвергә байтак күренекле талант ияләре үсеп чыккан. Мәсәлән, Колынчык Еникиев – атаклы рус язучысы А.И. Купринның бабасы. Ишмөхәммәт нәселенең Пенза төбәгендә яшәгән ундүрт буыны билгеле. Бу нәсел татар дөньясына билгеле дин галиме Муса Бигиевне, язучы Заһир Бигиевне, татарның беренче революционерларының берсе, язучы Гафур Коләхмәтовны бирүе белән дә билгеле [Тенишев, 1996, б. 397-401; Нуриева, Курбатов 2003, б. 46-47].

Булачак галим татар мәдәниятен үстерүгә үзләреннән зур өлеш керткән, белемне югары бәяләгән гаиләдә тәрбияләнә, шәхси китапханәләрендәге гарәп, фарсы, рус китапларын, гарәп графикасы белән язылган борынгы кулъязмаларны укып-тыңлап үсә. Әдһәм Тенишевның әтисе Рәхим Мөбин улы һәм әнисе Әминә Алим кызы шулай ук татар мәдәниятен үстерүгә күп көч салган фидакяр затлар була. Әтисе Казан реаль училищесында белем алган, татар халкының танылган шәхесләре Г.Тукай белән аралашкан, Г.Камал, Ф.Әмирхан, Г.Коләхмәтовлар белән татар спектакльләре уйнаган. Галимнең әбисе Хәбибҗамал абыстайга танылган дин галиме Ризаэддин Фәхретдинов “Мәшһүр хатыннар” китабында аерым бүлек багышлаган [Нуриева, 2001, б. 19].

Морзалар нәселеннән чыккан, югары белем һәм тәрбия алган әти-әнисенең, якыннарының үз акыл-көчен халыкка хезмәт итүгә багышлаганын күреп үскән Әдһәм Рәхим улының күп сыйфатлары гаилә үрнәгеннән килә булыр. Гомерен төрки телләрне өйрәнүгә багышлау фикере кайчан тугандыр – монысы безгә билгесез, ләкин мәктәпне тәмамлап, техник юлны сайлаган Әдһәм Рәхим улы урау юллар үтеп, 1941 нче елда Ленинград университетының шәрык телләре факультетына укырга керә, аны 1945 нче елда тәмамлый, төрки телләр белгечлеге ала. Аның укытучылары – дөньяга мәшһүр галимнәр Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, Е.Э. Бертельс, И.Ю. Крачковский була. Әдһәм Рәхим улының фәнни эшчәнлегендә якташыбыз, бөек галим С.Е. Маловның зур роль уйнаганын аерып әйтергә кирәк. 1953 нче елда ул С.Е. Малов җитәкчелегендә борынгы уйгыр язма әдәби тел истәлеге “Алтун Ярук” буенча кандидатлык диссертациясен яклый. Яшь белгеч 1954 елда Мәскәү шәһәрендә урнашкан СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институтына эшкә билгеләнә. Бераздан (1956 ел) Кытай Фәннәр академиясе соравы буенча төрки тел белгечләре әзерләү өчен өч елга Кытайга җибәрелә. Бу чор эшчәнлеге бик интенсив, киң колачлы бара. Ул төрек теле укыта, төрки телләр белгечләре – аспирантлар әзерләүгә җитди игътибар бирә. Соңыннан аның укучылары зур галимнәр булып китәләр. Аның төрки телләрне өйрәнүгә багышланган ике китабын кытай теленә тәрҗемә итеп бастырып чыгаралар. Читтә эшләгән вакытта ул Тибетның төрки халыклар яшәгән өлкәләрендә җанлы сөйләмне өйрәнү өчен фәнни сәфәрләргә чыга, җентекле язмалар-көндәлек алып бара.

1959 елда Мәскәүгә кайткач, Кытайдагы эшчәнлеге нәтиҗәсендә Синьцзян, Цинхай, Ганьсу төбәкләрендә тупланган экспедиция материалларын эшкәртеп бастырган күпсанлы мәкаләләре, ике китабы дөнья күрә. Әдһәм Тенишев – салар төркиләре тарихын фәнни дәрәҗәдә беренче булып өйрәнгән галим. 1969 елда ул салар теленнән туплаган материаллары нигезендә "Строй саларского языка" дигән темага докторлык диссертациясен уңышлы яклый. Хезмәттә бу көнгә кадәр уйгыр, төрекмән телләренең бер диалекты итеп каралган салар теленең мөстәкыйль тел булуы исбатлана, киң яссылыкта тарихи, этногенетик, чагыштырма-лингвистик материаллар белән раслана. 1976 елда әлеге хезмәт аерым китап булып басыла. Яшь профессорның 1976 елда "Строй сарыг-югурского языка" монографиясе дә нәшер ителә, беренче бүлектә сары уйгырларың, икенче бүлектә шира уйгырларның телләре, фонетикасы һәм сүзлеге Ә. Тенишевка хас төгәллек белән эшләнгән [Тенишев, 1976 (Строй...]. Әдһәм Рәхим улының фәнни тикшерүләренең яңалыгы һәм тирәнлеге әһәмиятле булган кебек, алдагы буын тикшерүчеләр өчен диалектны аерып чыгару принципларын һәм критерийларын билгеләве белән хезмәт аеруча кыйммәтле. Аның Кытайда эшләү дәверендә алып барган этнографик материалларга бай көндәлеге кырык елдан соң нәшер ителде [Тенишев, 1995].

1963 нче елда Россия Фәннәр академиясенең Тел институтына төрки телләр бүлегенең мөдире итеп билгеләнгәч, Әдһәм Рәхим улы бөтен гыйльми мәсьәләләрне барлап, үзенең мәсләктәшләре белән бергә коллектив хезмәтләр язуны максат итеп куя. Аның фәнни һәм административ җитәкчелегендә дөньякүләм әһәмияткә ирешкән алтаистика, бигрәк тә, төрки телләрне чагыштырма-тарихи юнәлештә өйрәнгән фундаменталь хезмәтләр нәшер ителә башлый. Галим куйган бурычларның киң һәм күпкырлы булуы, күтәрелгән мәсьәләләрнең фәнни тирәнлеге һәм яңалыгы Әдһәм Рәхим улы Тенишевка тюркология фәненең мәшһүр галиме данын китерә. Киң гыйльми фикерле Әдһәм Рәхим улы - шул белемен, мәгълүматын башкаларга өләшүче кешелекле һәм могтәбәр зат бүлек белән 40 ел җитәкчелек итә, җылы фәнни мохит булдыра. Ул җитәкләгән төрки һәм монгол телләре бүлегендә төрки телләрнең этимологик сүзлеге әзерләнә һәм бастырыла башлый, "Дөнья телләре" программалары кысаларында "Төрки телләр" дигән энциклопедик томлык әзерләнә һәм бастырып чыгарыла (ул аның баш мөхәррире һәм күп кенә мәкаләләрнең авторы [Языки мира, 1997]. Ә.Р. Тенишев остазы Н.К. Дмитриевның фәнни мирасын лаеклы дәвам итүче, тәҗрибәле җитәкче буларак бәяләнә [Дыбо, 2001, б. 6-18]. Төрки тел фәненең казанышларына таянып, борынгы төрки тел күренешләрен реконструкцияләү каралган "Төрки телләрнең тарихи-чагыштырма грамматикасы" дип аталган алты томлыкның программасы төзелеп, бүлек галимнәре белән аерым томнарны әзерләү һәм бастыру юнәлешендә нәтиҗәле эш алып барыла. Хезмәтнең беренче дүрт томы ("Фонетика" [Сравнительно-историческая грамматика, 1984], "Морфология" [Сравнительно-историческая грамматика, 1989], "Лексика" [Сравнительно-историческая грамматика, 1997; 2001]) галимнең турыдан-туры катнашлыгында дөнья күрә. Әдһәм Тенишев авторларны оештырып, фикер уртаклыгына ирешеп кенә калмый, аерым бүлекчәләрне дә яза. Әлеге томнарда чагыштырмалы-тарихи ысул кулланылып, иң борынгы төрки нигез тел реконструкцияләнә. Танылган галимә Ф.М. Хисамова сүзләре белән әйткәндә, "Хәзерге заман лингвистика фәне югарылыгында эшләнгән әлеге капиталь хезмәтләрнең чыгуы төрки телләр тарихын гомуми планда өйрәнү өчен генә түгел, ә аерым төрки телләрнең грамматик төзелешенә хас кайбер мәсьәләләрне дә яңача фәнни нигездә аңлатырга мөмкинлек бирә. Традицион тюркология фәнендә, мәсәлән, кыпчак төркеменә кергән телләр, шул исәптән татар теле дә, тарихи яктан күп кенә структур үзгәрешләр кичергән «яңа» телләрдән санала иде. Борынгы һәм иң борынгы төрки нигез телне яңача фәнни нигездә реконструкцияләү нәтиҗәләре күп кенә очракларда татар теленең борынгы нигез телгә шактый якын торуын дәлилләргә дә мөмкинлек бирә" [Хисамова, 2013, б. 33]. Грамматиканың өч томы басылып чыгу белән Әдһәм Тенишев Азия мөселманнар комитетының Әл-Бохари вакыфы бүләгенә лаек була. Бу хезмәтләрнең әһәмиятен бөтен шәрык дөньясы таный.

Грамматиканың бишенче томы "Региональные реконструкции" [Сравнительно-историческая грамматика, 2002] Ә.Р. Тенишев җитәкчелегендә һәм катнашы белән әзерләнә. Биредә тикшеренүләр хәзерге заман төрки телләре һәм диалектларын, шулай ук язма истәлекләрне генетик төркемнәр нигезендә торгызу юнәлешендә алып барыла. Хезмәттә аерым төрки телләрнең тарихы конкретлаштырыла, тарихи

үсеш вакытында аларның диалектлар системасының кисешүе яки таркалуы, үсеш-үзгәреше күрсәтелә, пратөрки (әүвәлге) чор төгәл торгызыла (реконструкцияләнә). Әмма галим тарихи грамматиканың соңгы – алтынчы “Пратюркский язык. Картина мира пратюрков” [Сравнительно-историческая грамматика, 2006] томының басылып чыгып, тюркология фәнен иң югары баскычка күтәргән хезмәт буларак бәя алуын күрергә өлгермәде. 2004 елның 11 нче июлендә бу дөньядан бакыйга күчте.

Тенишев Әдһәм Рәхим улы җитәкчелек иткән бүлектә төрки телләрдән тыш, монгол телләрен тарихи юнәлештә тикшерү, монгол теленең тулы сүзлеген төзү эшләренә игътибар ителә.

1977 елда Әдһәм Рәхим улы Тенишев халыкара ЮНЕСКО оешмасы карамагында булган Европа лингвистик атласының төрки телләр буенча җаваплы редакторы итеп билгеләнгәч, төрки диалектологиясен өйрәнү перспективасына бәйле мәкаләләре дөнья күрә. 1987 елда академик А.Н. Кононов вафатыннан соң, Россия тюркология комитеты җитәкчесе итеп раслана, Россия тюркология фәне үсешенең юнәлешен билгеләү, милли республикаларда кадрлар әзерләү, фәннең мөһим өлкәләрен колачлаган фәнни хезмәтләр яздыру, аларны нәшер итү, ел саен Тюркологик пленум җыю, гыйльми конференцияләр уздыру эшләре дә аның җаваплылыгына күчә. Тюркология фәнендә иң абруйлы “Советская Тюркология” журналы 1970 елның 1 апрелендә нәшер ителә башлаган. Фәннәр Академиясенең басма органы булган әлеге журналны җитәкләү дә аның җилкәсенә төшә. Тюрколог галим 1990 елда Россия культура фондында “Евразия халыклары дастаны” редакторы итеп билгеләнгәч, аның редакторлыгында кыргыз, карачай-балкар, карел-фин, бурят һәм башка бик күп халыкларның дастаннары нәшер ителә, дөньякүләм танылу ала. 1995 елда “Манас”ның 1000 еллыгы халыкара бәйрәменә аның өченче, дүртенче томнары әзерләп бастырыла. Әдһәм Рәхим улы Кырымда яшәүче төрки халыкларын – кырым татарлары, караим, кырымчак телләрен, аларның тарихын җентекләп өйрәнеп, саллы хезмәтләр бастыра.

Галимнең филология фәненең берничә зур тармагында алып барган фидакяр хезмәте дөньякүләм югары бәясен ала, Тенишев Ә.Р. 1982 елда Төрек Тел Курумуның Шәрәф иясе, “Фин-угыр җәмгыяте” әгъза-мөхбире итеп сайлана. 1998 елда Төркия дәүләт башлыгы Сөләйман Демирел галим Әдһәм Рәхим улы Тенишевны Likyat nişanı медале белән бүләкле.

Әдһәм Рәхим улы Тенишевның төрки һәм татар әдәби тел тарихын өйрәнү өлкәсендәге эшчәнлеге. Тирән белемле Әдһәм Рәхим улының фәнни эшчәнлеге күп өлкәләрне колачлый. Аның төп хезмәтләрен шартлы рәвештә дүрт юнәлешкә бүлеп карарга мөмкин: Үзәк Азия халыкларының хәзерге телләре, борынгы төрки язма истәлекләр, чагыштырма-тарихи грамматика, төрки телләр тарихы.

Мәкаләбездә галимнең фәнни юнәлешләреннән берсе – төрки язма әдәби истәлекләрен өйрәнү белән бәйле эшчәнлеген яктыртуга игътибар бирербез.

Тел белемендә XX гасырның 60-70 нче елларында телне структур һәм функциональ-стилистик яктан өйрәнү урын ала, тел нормаларының һәм стильләрнең төзелешен һәм үсешен өйрәнә торган тармак – әдәби тел тарихы фәне формалаша. Төрки тел белемендә әлеге юнәлешнең төп принципларын теоретик нигезләүче галим - Әдһәм Рәхим улы Тенишев. Телләрнең үсеш тарихын төгәл күз алдына китерү, гомуми һәм хосусый билгеләрен дөрес итеп аерып чыгару максатыннан, Ә.Р.Тенишев хезмәтләрендә төрки телләр тарихын өч юнәлештә өйрәнү мөмкинлеге билгеләнә: 1) милли телнең тарихи грамматикасы, 2) әдәби телнең тарихи грамматикасы, 3) әдәби тел тарихы. Әлеге юнәлешләр өйрәнүнең максаты, ысуллары һәм тикшерү өчен нигез булган чыганаклар буенча да бер-берсеннән шактый аерылып тора. Һәр юнәлештә тел берәмлекләренең үз системасын яшәтә торган, үзләренә генә хас булган бәйләнеш-мөнәсәбәтләре ачыкланган, төп өйрәнү принциплары бирелгән [Тенишев, 1988, б. 67-78]. Тарихи грамматикада халык теленең тарихы төзелеше буенча, ягъни структур яктан өйрәнелсә, әдәби тел тарихы фәне борынгыдан килгән һәртөрле язма истәлекләргә нигезләнеп, гомумтөрки телләр төркемендә яки конкрет бер телдә формалашу тарихын, әдәби телнең чорларга бүленешен, кулланылыш үзенчәлекләрен өйрәнә. Әдәби тел тарихында тел нормаларының һәм стильләрнең үсеш-үзгәреше тарихи-иҗтимагый вазгыяткә бәйле рәвештә, ягъни функциональ юнәлештә тикшерелә. Әдәби тел тарихына мөнәсәбәттә тел элементларының кайсы төркем төрки телдән булганын гына түгел, язма әсәрдәге һәр лексик, морфологик һәм синтаксик чараларның текстта нинди функция үтәүләренә, матур

әдәбият текстында поэтик алымнарның кулланылуына, поэтик функциясенә игътибар итү мөһим. Максаты һәм юнәлешләре төрле булуга карамастан, халыкның тарихы һәм мәдәниятенә мөнәсәбәттә әдәби тел тарихы һәм тарихи грамматика бер-берсе белән тыгыз бәйләнештә тора. Шушы үзенчәлекне истә тотып, Әдһәм Рәхим улы Тенишев төрки телләр тарихын өйрәнгәндә, сөйләмә һәм язма әдәби телнең табигате һәм вазифасы һич тә бер үк төрле була алмавын, шуңа күрә язма әдәби тел тарихын үзенә аерым, сөйләм теленең структурасын шулай ук аерым тикшерү зарурлыгына аеруча игътибар итә. Борынгы язма истәлекләрдә чагылыш тапкан әдәби тел, кагыйдә буларак, сөйләм теле белән тәңгәл килми, чөнки истәлекләр телендә борынгы язма традицияләрнең дәвамчанлыгы саклана. Галимнең барлык хезмәтләрендә язма әсәрләрнең телен һәм гомуми тел төзелешен өйрәнгәндә, бу тармаклар тарихын берсен икенчесеннән аерып карарга кирәклегенә басым ясала [Тенишев, 1976 (О построении...), б. 230-232; 1988, б. 67-78].

Төрки әдәби телне башлап өйрәнгән тюркологлар В.В. Радлов, С.Е. Малов хезмәтләрендә төрки язма әдәби телне өйрәнүдә аның иҗтимагый табигате истә тотылса да, алга таба тикшеренүләрдә Әдһәм Рәхим улы әдәби телнең социаль-иҗтимагый һәм функциональ табигатенә игътибар ителмичә, текстның структур төзелешен тикшерүгә өстенлек бирелүен һәм әдәби телнең табигатен һәм вазифасын барлыкка китерә торган үзенчәлекләрнең объектив яктыртыла алмавын тәнкыйди билгеләп үтә.

Әдәби тел тарихы фәне үзенең теориясе, терминологиясе белән рус, славян, көнбатыш европа әдәби телләрен өйрәнүгә бәйле үсеш ала, дип күрсәтә галим. 1983-1986 нчы елларда нәшер ителгән инглиз, немец, француз әдәби тел тарихына бәйле хезмәтләрдә әдәби тел, әдәби норма төшенчәләрен аңлату методик һәм типологик яктан үрнәк була ала дигән фикере, безнеңчә, игътибарга лаек: «При изучении истории литературных языков совершенно необходима опора на сравнительно-типологический материал. Опираясь на фонд германских, французского, славянских языков, можно с уверенностью говорить, что тюркские литературные языки подчиняются тем же общим закономерностям сложения и развития, что и индоевропейские литературные языки. … Настало время рассматривать процессы развития под единым углом» [Тенишев, 2006, б. 44]. Әлеге эшнең мөһимлеген аңлап, хәзерге заман лингвистика фәне югарылыгында Ә.Р. Тенишев төрки һәм, шул исәптән татар әдәби теленең үсеш үзенчәлекләрен өйрәнүгә бәйле теоретик фикерләрен бәян итә.

Сөйләмә телдән аермалы буларак, язма әдәби тел иҗтимагый үсешнең билгеле бер этабында үсеш ала. Әдәби тел кануннары, нигездә, язу барлыкка килгән чор белән тыгыз бәйләнештә карала. Галимнең халык тарафыннан иҗат ителеп, буыннан-буынга күчеп килгән фольклор әсәрләрен әдәби телнең бер состав өлеше - элгәресе итеп өйрәнелергә мөмкинлеге хакындагы фикере, әдәби телнең кайбер мәсьәләләрен яңача аңлатырга мөмкинлек бирә [Тенишев, 2006, б. 44].

Әдәби телнең үсеше җәмгыятьтәге вакыйгалар белән аерылгысыз мөнәсәбәттә торуына нисбәттә, Ә.Р. Тенишевның әдәби телнең үсешен ике зур чорга: милләткәчә һәм милли чорларга бүлеп өйрәнүгә бәйле нәзари фикерен билгеләп үтәргә кирәк. Һәрбер чор үз эчендә тагын бүленеп, үсеш этаплары конкретлаштырылып тикшерелә. Бигрәк тә, беренче чорны өйрәнү катлаулы. Милләткәчә чорда, борынгыга таба киткән саен, язма әдәби тел һәм гомумхалык сөйләмә теле бер-берсеннән шактый нык аерыла. Әдәби телләрне өйрәнгән хезмәтләрендә тамырлары белән иң борынгы төрки язма әдәби телләргә барып тоташкан иске татар әдәби теленә зур игътибар бирелә. Әдәби телнең тарихын өйрәнә башлаганда, ди Ә.Р.Тенишев, мәдәният үсешенә этәргеч биргән тарихи-мәдәни вакыйгалар, шәһәрләр торышы, андагы тел ситуациясе, грамоталылык дәрәҗәсе, язучылар, галимнәр эшчәнлеге һәм башка әдәби тел үсешенә ярдәм иткән көчләргә игътибар итү аеруча мөһим [Тенишев, 1979, б. 80-90; 2006, б. 44]. Борынгы язма традицияләргә ия булган татар әдәби теленең катлаулы тарихын өйрәнү барышында Ә.Тенишевның нәзари фикерләре татар галимнәре хезмәтләрендә киң кулланылыш таба. Мәсәлән, соңгы елларда нәшер ителгән татар әдәби теле тарихын язган галимнәрдән И.Б. Бәширова [Бәширова, 1999], Ф.Ш. Нуриева [Нуриева, 2004], [Татар әдәби тел тарихы, 2015, 2017] хезмәтләре Ә.Р.Тенишевның фәнни-методикасына нигезләнеп башкарылган. Әлеге хезмәтләрдә конкрет бер чордагы иҗтимагый һәм икътисади шартлар, тел ситуациясе, әдәби тел статусы һәм кулланылыш дәрәҗәсе, традиционлык һәм яңалыгы билгеләнгән.

Төрле тарихи-иҗтимагый шартларга бәйле милләткәчә чордагы әдәби телләр бер географик төбәктән икенче төбәккә күчерелеп кулланылуын күрә алабыз, әдәби тел үзе формалашкан төбәктән еракта әдәби тел функциясен үти алган. Бу очракларда борынгы традицион тел үзенең асыл үзенчәлекләрен күпмедер дәрәҗәдә саклаган хәлдә әдәби телгә региональ, җанлы сөйләм теле үзенчәлекләре үтеп кереп, әдәби телнең диалекталь нигезе үзгәреш кичерә. Бу гайре табигый хәл түгел, тарихи шартларга бәйле рәвештә милли әдәби тел оешканчыга кадәр әдәби тел вазифаларын бөтенләй чит тел дә башкарырга мөмкин. Моңа дәлил итеп, Ә.Тенишев рус һәм славян телләре тарихында иске славян теленең тоткан урынын, немец теле үсешендәге латин теленең ролен күрсәтә [Тенишев, 1994, б. 31].

Галим әдәби тел тарихын тикшергәндә, аның үз функциясен башкара торган структурасы тулаем каралырга тиеш дип билгели һәм әдәби телнең асыл табигатен барлыкка китерә торган төп биш билге-шарты күрсәтелә: 1) эшкәртелгән-шомартылган, 2) функциональ-стилистик вариантлылык, 3) норма вариантлылыгы, 4) шивәләрдән өстен тору, 5) дәвамчанлыгы, традициягә ия булуы һәм тикшеренүләрдә шушы билгеләрнең һәр очракта исәпкә алынырга тиешлеге ассызыклана [Тенишев, 2006, б. 44]. Ә.Р.Тенишев шул билгеләргә нисбәттә борынгы төрки әдәби тел язма истәлекләрне, аерым алганда, Орхон-Енисей, уйгыр язмаларын, төрки халыкларның (татар, үзбәк, төрекмән, кыргыз, төрек һ.б.) ядкарьләрен өйрәнгән [Тенишев, 1976 (О наддиалектном...); 1981, 1987, 1989, 2006, б.226-238; 2011, б. 186-197]. “Борынгы төрки рун язулы истәлекләрнең калыплашуы хакында” [Тенишев, 1976 (О наддиалектном...)] дип аталган мәкаләсендә Ә.Р. Тенишев телнең шул чорда барлыкка килгән үзенчәлекле төренә – койнега игътибарын юнәлтә, ягъни сөйләшү теле төрки кабиләләрдә төрлечәрәк барса да, аларның язма әдәби формасы калыплашкан, диалект теленнән өстен икәнлеген күрсәтә. Идел буенда язылган, татар әдәби теленең чишмә башы саналган “Кыйссаи Йосыф” поэмасының телен җентекле тикшергән мәкаләләрендә әдәби телнең төп үзенчәлеген хасил иткән әлеге билге-шартларның үзенчәлекләре ачыкланган. “Поэманың теле дигәч, “поэтик телнең” үзен дә яки аның стиль үзенчәлекләреннән дә түгел, ә үз функциясен башкара торган тулаем әдәби телнең структурасын күзалларга кирәк. Әдәби тел ул – ярымдиалект, җирле диалектларга каршы куела торган тел формасы. Алар арасында әдәби тел иң югары, иң могтәбәрле форма булып санала” [Тенишев, 1987, б. 133-135; 1994, б. 31]. Ә.Р. Тенишев поэманың төп үзенчәлекләрен шушы төп биш билге яссылыгында тикшереп, “Кыйссаи Йосыф” теленең асылын, аның башка төрки телләр белән мөнәсәбәтен ачыклый.

Әдһәм Рәхим улы төрки язма әдәби телләрнең тарихын әдәби тел вариантлары кысаларында олы хезмәт язуга керешкән иде. Галим үзенең бу юнәлештәге максатын татар әдәби теле барышы мисалында башлады да. Татар теле аның өчен һәрвакыт изге туган тел булды. Татар әдәби теле тарихын өйрәнгән хезмәтләрендә Идел буенда формалашкан әдәби телнең ерак гасырларга - борынгы төрки чорларга барып тоташуын, традициондәвамчан, эшкәртелгән, төрле яссылыктагы нормаларга ия булуын билгеләп, татар халкының милли телен чагылдырган әдәби тел оешканчыга кадәр, аның берничә региональ вариантта кулланылуын аерып күрсәтте. Галимнең әлеге фикере, безнеңчә, иске татар әдәби телен тикшергәндә, аеруча игътибарга лаек. Ә.Р. Тенишев Кол Галинең “Кыйссаи Йосыф” әсәрендә ике тел ташкынының – төркихәрәзм белән угыз телләренең үрелеп баруын күрсәтә, бу катнаш телнең шактый вакыт дәвамында татар теле мохитендә дә яшәп килүен дәлили. ‘Татар’ дигәч, мин Идел буе татарлары элементларын күбрәк алган (киңрәк алганда, кыпчак элементларын) күз алдында тотам, ди галим. Кол Галинең бу поэмасы бердәнбер әсәр булса, нindидер очраклык турында сүз йөртергә мөмкин булыр иде. Әмма бу алай түгел. Шундый угыз теле белән катнаш телдә XIII-XIV гасырларга караган башка әсәрләр, мәсәлән, “Кисекбаш”, “Бәдәвам”, “Кыйссаи аук” һәм башкалар язылган. Ә.Р. Тенишев “Кыйссаи Йосыф”ның телен иске татар әдәби теленең җирле вариантларыннан берсе дип саный [Тенишев, 1994, б. 31; 2006, б. 282]. Ул угызлашкан әдәби тел вариантының Идел буенда бердәнбер түгеллеген, башка әдәби төре (вариантлары) булганлыгын билгели. Бу урында шуңа игътибар итәргә кирәк: Тенишев региональ вариантлылык дигәндә, милләткәчә чорда халык кулланган әдәби телнең берничә вариантта яшәве, һәр әдәби вариантның үз укучысы булуын билгели. Галим иске татар әдәби теленең милли телгә кадәр дүрт-биш, иске төрек, иске азәрбайҗан,

иске төрекмән әдәби телләре ике-өч варианттан торганлыгын искәртә. Әдһәм Тенишев иске татар әдәби теленең вариантлары нигезендә караханлы-уйгыр, төрки-хәрәзм, угыз-төрек, болгар, чагатай әдәби традицияләре һәм үз татар нигезендә формалашуын аңлата. Иске татар әдәби теленең барлык вариантларының уртаклыгының асылы аларны берләштергән татар теленең үз нигезе булуында дигән фикерен әйтә. Рабгузинең “Кыйсасел-Әнбия”, Әхмәт Ясәвинең “Хикмәт”ләренең караханлы-уйгыр әдәби тел традициясенә нигезләнгән булуын күрсәтә. Төрки-хәрәзм нигезе сакланган әсәрләргә Котбның “Хөсрәү вә Ширин”, Хәрәзминең “Мәхәббәтнамә” поэмаларының телен кертә. Болгар нигезендәге әдәби вариант буларак, Идел Болгарстанының XIII-XIV гасыр эпитафик язмалары билгеләнгән, чагатай әдәби традицияләренең күпсанлы иске татар әдәби ядкарьләр нигезендә ятуын билгели [Тенишев,1983, б. 25-31; 2000, б. 27-31; 2006, б. 282]. Әлеге әдәби тел вариантларының XX гасыр башына кадәр, халык телен чагылдырган әдәби тел формалашканчыга кадәр дәвам итүен, төрле әдипләрнең үзләренә охшаган вариантта иҗат итүен күрсәтә.

Ә.Р. Тенишев хезмәтләрендә әдәби телнең биш билгесенең берсе булган жанр-стиль вариантлылыгына да зур игътибар бирелә. Әдәби телне иҗтимагый куллану аның функциональ стильләр системасын булдыруга китерә. Мәсәлән, дини (фәлсәфи-дидактик) әдәбият, матур әдәбиятның аерым жанрлары, фәнни әсәрләр, эш кәгазьләре, идарә, уку-укыту эшенә караган һәм шәхси язышу үзенчәлекләре. Аның шулай төрле стильләрдә кулланыла алуы әдәби телне төрле яссылыктагы күренешләр (стратлар) – диалектлар, гади сөйләм күренешләре белән тыгыз мөнәсәбәттә карауны таләп итә. Борынгы уйгыр телен этрафлы өйрәнгән галим буларак, ул бу чорның функциональ-стилистик характеристикасына аерым мәкаләдә тукталып, бу чор стильләренең һәрберсенә (дини-дидактик, матур әдәбият, фәнни хезмәтләр, эш кәгазьләре, хатлар) аерым күзәтү бирә һәм үзенчәлекләрен ачыклый. Аларда тел стратлары төрлечә кулланыла алуына туктала: “Әдәби телдә милли (диалект) тел элементларының ныгып, урнашып калуы, беренче чиратта, аның стильләренә бәйле. Борынгы уйгыр телендә эш кәгазьләре стилендә һәм шәхси язышуларда милли тел (диалект) элементлары күбрәк чагылыш таба. Әмма эш кәгазьләрендә алар төрле дәрәҗәдә урын ала. Ул документның төренә бәйле: аренда шартнамәләрендә, васыятьләрдә, озак вакыт сакла624ырга тиешле квитанцияләрдә диалектлар, ягъни җанлы сөйләм теле элементлары аз күзәтелә, стандартлык һәм норма таләбе азрак булганнарында еш очрый” [Тенишев,1979, б. 61-78; 2006, б. 187-202]. Телнең функциональ стратификациясе әдәби телнең төрле кулланылышын күздә тота. Шуңа бәйле әдәби телнең үсеш юлларын функциональ парадигмалар нигезендә өйрәнү максатка ярашлы һәм әдәби тел тарихын өйрәнгәндә, бу юнәлеш нигез итеп алынырга тиеш, дип билгели Ә.Р. Тенишев [Тенишев, 2006, б. 187-202].

Нәтиҗә

Тирән белемле Әдһәм Рәхим улының фәнни эшчәнлеге күп өлкәләрне колачлый: төрки һәм алтай телләренең чагыштырма-тарихи грамматикасы, тарихи грамматика, төрки телләрнең әдәби тел тарихы, фонетика, морфология, этимология, лексикология, фольклор һәм борынгы төрки язма истәлекләр теле, хәзерге һәм тарихи диалектология, лингвокультурология. Әдһәм Рәхим улының чагыштырма-тарихи юнәлештәге дөньякүләм әһәмиятле хезмәтләре гомуми тел теориясе, бигрәк тә, телләр берлеге теориясенә зур өлеш кертә. Тел белеме фәнендә Ә.Р. Тенишев яңа фән тармагын нигезләүче галим буларак, зур бәя алды. Галимнең төрки әдәби тел тарихы буенча теоретик концепцияләренә нигезләнеп, узган гасырның 70 нче елларыннан тюркологиядә яңа юнәлеш – төрки әдәби телләр тарихы фәне барлыкка килде. Татар теле аның өчен һәрчак изге туган тел булды. Аның татар әдәби теле тарихын өйрәнгән хезмәтләрендә Идел буенда формалашкан татар әдәби телен өйрәнүнең методологик принциплары билгеләнгән.

Әдһәм Рәхим улы төрки фәненең киләчәген кайгыртып яшәде, яшь галимнәрне үстерүгә, фәнни җитәкчелек итүгә аеруча зур әһәмият бирә иде. Әдһәм Рәхим улы Тенишев - 20 фән докторы һәм 30 фән кандидатының остазы. Аның аспирантлары һәм докторантлары арасында татар, башкорт, рус, төрек, казакъ, үзбәк, төрекмән, якут, уйгыр, бурят, калмык, каракалпак, карачай, балкар, азәрбайҗан, чуваш, кырым татарлары халкы, европа илләре вәкилләре бар. Галимнең шәкертләре фән өлкәсендә мөһим ачышлары белән танылып, үз юнәлешләрен булдырдылар һәм дәвамчыларын үстерәләр. Шулай да Әдһәм Рәхим улы туган милләте – татар галимнәренә үз кеше булды: фәнни җитәкче, рәсми бәяләүче, китапларының

фәнни мөхәррире - гомумән, остаз ул. Гыйлем мәйданында Ә.Р. Тенишевтан фатиха алган танылган татар галимнәре Ф.Й. Йосыпов, Ф.С. Хәкимҗанов, Г.Ф. Саттаров, Р.А. Йосыпов, Ф.С. Сафиуллина, Л.К. Бәйрәмова, Ф.Г. Гарипова, И.М. Низамов, Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Кадыйрова, Р.А. Закиров һәм башка бик күпләр үзләрен татар дөньясына армый-талмый хезмәт итүче, фәнни мәктәпләр барлыкка китергән шәхесләр итеп таныттылар. Әдһәм Рәхим улы Тенишевның фәнни мәктәбен үткән, мәрхәмәтле ярдәмен күргән галимнәрнең күңелендә остазларына карата чиксез хөрмәт, юксыну хисләре саклана. Башкортстан республикасының Фәннәр академиясендә шәрәфле академик Әдһәм Рәхим улы Тенишевның вафатыннан соң төрле елларда, төрле басмаларда дөнья күргән яки хәзергәчә нәшер ителмичә калган мәкаләләре тупланган өч томлык “Сайланма хезмәтләр” җыентыгы нәшер ителде [Избранные труды, 2006 (Книга первая); 2006 (Книга вторая); 2011]. Мәскәүдә, үзе эшләгән Россия Фәннәр академиясенең Тел белеме институтының урал-алтай бүлегендә, Казан федераль университетында һәм башка төрки дәүләт фән оешмаларында күренекле галимне хөрмәтләп, мирасын барлап, телләрне өйрәнүдә остазларына лаек фәнни казанышлары белән уртаклашу йөзеннән фәнни конференцияләр уздырыла.

Йомгак өлеше

Төрки әдәби телләр тарихын өйрәнүнең яңа этабы күренекле тюрколог-галим, безнең хөрмәтле милләттәшебез Әдһәм Рәхим улы Тенишев җитәкчелегендә башлана. Әлеге этап галимнең фәнни кыйммәткә ия булган теоретик фикерләренә нигезләнеп, лингвистикадагы яңа казанышлар яктылыгында хезмәтләр язылу белән характерлана.

Әдәби тел табигате һәм вазифасы белән катлаулы күренеш тәшкил итә, аның лингвистик нигезе язма истәлекләрдә чагылыш тапкан традицияләр һәм иҗтимагый тормышта барган экстралингвистик факторларда чагылыш таба. Ә.Р.Тенишевның хезмәтләрендә төрки әдәби телне өйрәнү өчен нигез булып торган түбәндәге аспектларны аерып чыгардык:

1) Төрки телләр тарихын өч юнәлештә өйрәнү: а) милли телнең тарихи грамматикасы; б) әдәби телнең тарихи грамматикасы; в) әдәби тел тарихы.

2) Дөнья әдәби телләр үсешендә типологик охшашлык булу.

3) Әдәби тел кануннары язу барлыкка килгән чор белән тыгыз бәйләнештә каралу, фольклор әсәрләрен әдәби телнең бер состав өлеше - элгәресе итеп өйрәнелә алуы.

4) Язма әсәрләрнең теле һәм гомуми тел төзелеше тармакларын берсен икенчесеннән аерып карау һәм аерым фән тармакларында тикшерү.

5) Әдәби телнең асыл табигатен барлыкка китерә торган төп биш билге-шарты: 1) эшкәртелгән-шомартылган; 2) функциональ-стилистик вариантлылык; 3) норма вариантлылыгы; 4) шивәләрдән өстен тору; 5) дәвамчанлыгы, традициягә ия булуы.

Ә.Р.Тенишев тәкъдим иткән әдәби тел, аның табигатен һәм тарихын өйрәнүгә бәйле принциплар лингвистика фәнендә тулысынча кабул ителде һәм төрки әдәби тел тарихы, хосусан, татар әдәби теле тарихы фәне галимнең теоретик фикерләренә нигезләнеп өйрәнелә. Мәшһүр галим Әдһәм Рәхим улы Тенишевның эшчәнлеге Россия фәнендә, дөнья тюркологиясендә югары бәя алды, бәрәкәтле мирасы бүген дә төрки тел гыйлеменең академик югарылыгын билгели.

Әдәбият

Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле: исем категорияләре һәм фигыль наклонениеләрендә әдәби норма, норма вариантлылыгы һәм функциональ – стилистик вариантлылык. Казан: КДТУ нәшр., 1999. 576 б.

Дыбо А.В. Эдхям Рахимович Тенишев // Языковые уровни и их анализ. Казань: Изд-во Татарского гос. гуманитарного института, 2001. 184 с.

Кирсанов В.И. Крупный востоковед-тюрколог // Исследование языка древнеписьменных памятников. Казань, 1980. 160 с.

Нуриева Ф.Ш. Исторические и лингвистические условия формирования тюрко-татарского литературного языка золтоордынского периода.-Казань: Казан. Гос. ун-т, 2004. 376 с.

Нуриева Ф.Ш. Татар зыялыларының затлысы // Языковые уровни и их анализ. Казань: Изд-во Татарского гос. гуманитарного института, 2001. 184 с.

Нуриева Ф.Ш., Курбатов Х.Р. Тенишев та, Еники дә, Куприн да – якын туганнар // Татарстан. 2003. №8. Б. 46-48.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. М., 1997. 799 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Т.4. 2-е изд., М.: «Наука» 2001, 822 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: “Наука”, 1988. 560 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина

мира пратюркского этноса по данным языка. Т.6. М.: «Наука», 2006. 908 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. Т.5. М.: «Наука», 2002. 767 с.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. Т.1. М., 1984. 484 с.

Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр - XX йөз башы). II т.: Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык. Казан: ТӘҺСИ, 2017. 888 б.

Татар әдәби теле тарихы. (XIII гасыр - XX йөз башы) I том: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык - Казан: ТӘҺСИ, 2015. 696 б.

Тенишев Ә.Р. Кыйссаи Йосыф поэмасының теле // Мирас. №1, 1994. Б. 30-31.

Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга вторая. Уфа: Гилем, 2006. 380 с.

Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга первая. Уфа: Гилем, 2006. 304 с.

Тенишев Э.Р. Избранные труды. Книга третья. Уфа: ИИЯЛ УНЦ РАН, 2011. 256 с.

Тенишев Э.Р. К истории литературного языка и культуры татарского народа // Вестник АН РБ . – Т.5, 2000. №1. С. 27-31.

Тенишев Э.Р. Новый список Рабгузи // Историко-лингвистический анализ старописьменных памятников. Казань, 1983. С. 25-31.

Тенишев Э.Р. О киргизском литературном языке в донациональный период // Вопросы языкознания, 1989. №5. С. 32-40.

Тенишев Э.Р. О наддиалектной природе языка караханидско-уйгурских письменных памятников // Типы наддиалектных форм языка. М., 1981. С. 266-277.

Тенишев Э.Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologica . М., 1976, С. 230-232.

Тенишев Э.Р. О наддиалектном характере языка тюркских рунических памятников // Turcologica. Л., 1976. С. 164-172.

Тенишев Э.Р. О построении истории народно-разговорного и литературного языков // Тюркологические исследования. М., 1976. С. 230-232.

Тенишев Э.Р. О языке поэмы «Кысса-и Йусуф» Кул Гали // Поэт-гуманист Кул Гали. Казань: Тат.кн. изд-во, 1987. С.133-137.

Тенишев Э.Р. Принципы составления исторических грамматик и истории литературных языков // Советская тюркология. 1988. №3. С. 67-78.

Тенишев Э.Р. Родословная Тенишевых. - Российская провинция XVIII-XX вв. Кн. 1. Пенза, 1996, С. 397-401.

Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. М., 1976. 575 с.

Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. М., 1976. 307 с.

Тенишев Э.Р. У тюркских народов Китая. (Дневники 1956-1958 гг.). М., 1995. 240 с.

Тенишев Э.Р. Функционально-стилистическая характеристика древнеуйгурского литературного языка // Социальная и функциональная дифференциация литературных языков. М., 1977. С. 61-78.

Тенишев Э.Р. Язык произведений Давлетмухаммеда и Махтумкули Фраги // Сущность развитие и функции языка. М., 1987. С. 196-202.

Тенишев Э.Р. Языки древне- и среднетюркских памятников в функциональном аспекте // Вопросы языкознания, 1979. № 2. С. 80-90.

Хисамова Ф.М. Туган тел һәм милләт язмышы // Татарика. 2003. №1. Б. 23-35.

Языки мира: Тюркские языки. Бишкек, 1997. 543с.

ВКЛАД ИЗВЕСТНОГО УЧЕНОГО-ТЮРКОЛОГА ЭДХЯМА РАХИМОВИЧА ТЕНИШЕВА В ИЗУЧЕНИЕ ИСТОРИИ ТЮРКСКОГО И ТАТАРСКОГО ЯЗЫКОВ

Фануза Шакуровна Нуриева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
fanuzanurieva @yandex.ru.

Статья посвящена описанию научного наследия в области истории тюркских литературных языков всемирно известного ученого, востоковеда-тюрколога Эдхяма Рахимовича Тенишева (24.04.1921 – 11.07.2004). Труды ученого анализируются с точки зрения современной истории лингвистической мысли и развития татарского языкознания. В статье дана общая характеристика научной деятельности Э. Р. Тенишева в области древнетюркских памятников, современных языков и их диалектов Центральной Азии, сравнительной грамматики тюркских языков и истории литературных языков тюркоязычных народов. Под руководством Э. Р. Тенишева в шеститомном труде по сравнительной грамматике были реконструированы

все языковые уровни, восстановлены исторические периоды развития отдельных групп тюркских языков. В статье показан вклад Э. Р. Тенишева в теорию изучения истории тюркских литературных языков, который, учитывая достижения современной типологии литературных языков, создал стройную схему последовательного развития тюркских литературных языков. Э. Р. Тенишеву принадлежит ряд статей, в которых выдвинуты методологические принципы исследования старотатарского литературного языка.

Ключевые слова: Эдхям Рахимович Тенишев, тюркология, татарский язык, тюркские языки, история литературного языка.

Literature

Әдәбият

Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-36-50

THE DIALOGUE BETWEEN KARAKALPAK AND TATAR CULTURES IN THE WORKS BY T. ZHUMAMURATOV AND R. MINNULLIN

Malika Tleubergenovna Dzhumamuratova,
Karakalpak State University named after Berdakh,
1 Ch. Abdirova Str., Nukus, 230100, Republic of Karakalpakstan, Uzbekistan,
djuma2008@mail.ru.

The article systematizes the material on the history of the Karakalpak and Tatar poets' literary contacts. It has been proved that the common folklore heritage is the foundation for the literary connections between the two fraternal peoples. One of the incentives for its development is the readers' persistent interest in the literature of the Karakalpak and Tatar peoples. Translations of the works also play a huge part in strengthening friendship between these peoples. The article analyzes the work by the contemporary poets Tleubergen Zhumamuratov (1915–1990) and Robert Minnullin (1948–2020). It reveals the originality of the Tatar and Karakalpak themes in their heritage.

Key words: Karakalpak literature, Tatar literature, literary contacts, literary connections, dialogue among cultures.

Introduction

According to the Karakalpak literary critic Kabul Maksetov, the roots of the literary connections between the Tatar and Karakalpak peoples should be sought in ancient times in the common folk heritage [Maksetov, p. 4]. Liron Khamidullin gives vivid examples to confirm this thesis in his article "Reducing the distance..." The spirit of the ancestors is revived in the lyrics of the song: "Идел – илнеӊ ишеге, Җаек – җирнеӊ бишеге" (*"Idel is the gateway of the country, Uralsk is the cradle of the Earth"*). The lines from the "Idegei" dastan are inscribed in the memory of the fraternal peoples: *"Атам кияү булган җир, Анам килен булган җир, Кендегемне кискән җир. Тәмле суын эчкән җир". – "This is the land where my father became a husband, / This is the land where my mother became a daughter-in-law, / This is the land where my umbilical cord was cut off, / Where I drank delicious water."*

Liron Khamidullin believes that apart from the common folklore heritage the two fraternal peoples are brought together by their common history rooted in the era of the Golden Horde, the fact also noted by the Tatar ethnographer Marsel Akhmetzyanov in his works [Tatarstanda Karakalpakstan ədəbiiat həm səngate kənnəre, p. 55].

The development of literary contacts is also motivated by Karakalpak readers' persistent interest in Tatar literature. Thanks to the Tatar newspapers, published in Kazan, Ufa, and Orenburg, Gabdulla Tukay's poems quickly gained popularity in Central Asia even before the revolution, and the poet became the common heritage of the Turkic peoples.

Karakalpak writers got familiarized with the gems of Russian and foreign literature at the beginning of the twentieth century thanks to the Tatar language and through Tatar literature. The poems by G. Tukay, Derdemend, S. Ramiev resonated with the spirit of Karakalpak readers. The idea of East and West synthesis penetrated into Karakalpak literature through the works of these poets [Minnegalieva, Mingazova, Dzhumamuratova, p. 26].

L. Khamidullin notes that Tatar readers show interest in the works of the Karakalpak chichens (improvisers who sang and played musical instruments). Thus, to celebrate the 150th anniversary of the poet Berdakh (1827–1900), Bika Rakhimova translated several of his poems into the Tatar language [Berdakh]. The Tatar writer is happy to state that a lot is being done in Berdakh's homeland to eternalize his memory [Tatarstanda Karakalpakstan ədəbiiat həm səngate kənnəre, p. 56].

Translations of the works by Tatar and Karakalpak writers played a huge role in strengthening literary connections. Thus, G. Tukay's poems were translated into the Karakalpak language only after the revolution. According to K. Maksetov, the publication of a collection of G. Tukay's poems in 1960 was a real cultural event in the life of the republic. Karakalpak poets and translators B. Ismailov, O. Khozhaniyazov and I. Yusupov translated about 90 works of the great Tatar poet [Maksetov, p. 4]. In his introductory article to the collection I. Yusupov admits that he considers himself the apprentice of G. Tukay, "the sun of Tatar poetry." First, he got acquainted with the works of the Tatar poet thanks to the collection of his poems published in 1938. The collection was edited by M. Jalil [Tukai, p. 6].

K. Maksetov notes that G. Tukay played a huge role in the formation of Seyfulgabit Mazhitov's personality, the writer who was born in the Kazan province, but happened to live among the Karakalpak people. Here he gained fame not only as an author, but also as an educator, a compiler of textbooks and educational literature for Karakalpak schools. It is known that S. Mazhitov was closely acquainted with the works of G. Tukay F. Amirkhan, K. Nasyri, G. Kamal, G. Ibragimov, G. Kulakhmetov, Sh. Kamal and M. Gafuri. The writer made a great contribution to the formation and development of national drama and theatre [Maksetov, p. 4]. L. Khamidullin emphasizes his role in the establishment of the national mass media. S. Mazhitov first published the handwritten journal "Кызыл мөгаллим" ("The Red Teacher"), later, in 1931, he created the literary journal "Хезмәт әдәбияты" ("Literature of Labour") [Tatarstan Karakalpakstan ədəbiiat həm səngate kənnəre, p. 58].

It is significant that the first amateur drama club in 1919–1920 was established thanks to a native of Kazan, Kasim Yamashev. The club's repertoire consisted of the plays by Tatar playwrights M. Faizi ("Galiyabanu"), K. Tinchurin ("Kazan Towel", "Blue Shawl"), Kh. Ibragimov ("Shoes"). This prompted the creation of a professional theatre troupe, which was soon formed from the students of the Pedagogical College in Turtkulla. It was headed by Zarif Kasyimov [Maksetov, p. 4].

The publication of a collection of poems by Musa Jalil "Zhyrlarym" ("Моабит дәптеринен") in 1958 was translated into the Karakalpak language with a foreword by T. Zhumamuratov, which was a great cultural event. In the book, a significant part was translated by T. Zhumamuratov and O. Khozhaniyazov, besides there are translations by M. Kasymov, Kh. Tazhimuratov and K. Dosanova [Zhalil].

The Days of Literature and Art contributed a lot to the friendship between the two fraternal peoples. Many writers still cherish the memories of the Days of Literature and Art of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic (TASSR) in Karakalpakstan, which took place on August 20–25, 1980. According to the unanimous opinion of literary critics, this event opened a new chapter in the history of the dialogue between Karakalpak and Tatar cultures. As part of this large-scale cultural event, some collections were published such as "Tatar Stories" (1980) [Татарские рассказы], "Poets of Tatarstan" (1980) [Tatar shaiyrlary] and a special issue of the journal "Әмиўдәрья" [Əmiȳdəria], which published translations of Tatar poets and prose writers (1981). Karakalpak readers got the opportunity to become familiar with the works of many Tatar poets such as S. Khakim, H. Tufan, A. Erikei, Sh. Galiev, Z. Nuri, F. Karim, S. Suleimanov, I. Bayanov, R. Fayzullin, I. Yuzeev, A. Iskhak, Zulfat, G. Rakhim, R. Kharis, R. Minnullin, R. Gataullin, as well as G. Akhunov's prose [Əmiȳdəria].

In 1980, the play by the famous Tatar playwright Tufan Minnullin "Әлдермештен Әлмендер" (directed by K. Abdreimova) was staged at the Karakalpak State Theatre. The performance was given a warm reception by the Karakalpak audience [Zhumamuratova, 1981, p. 4].

In 1981, the TASSR received guests from the fraternal republic. A special issue of the magazine "Kazan utlary" ("The Lights of Kazan") was published [Tatarstanda Karakalpakstan ədəbiiat həm səngate kөnnəre]. Right before the Days of Literature and Art of the Karakalpak people in Tatarstan, an anthology of poetic and prose works of Karakalpak writers "Aral dulkynnary" ("Waves of the Aral Sea") compiled by Liron Khamidullin was published [Aral dulkynnary].

Thanks to L. Khamidullin, Tatar readers got a rare opportunity to travel back in time to the period of the Soviet Karakalpak literature formation on the pages of the "Kazan utlary" ("The Lights of Kazan") journal in 1981 [Tatarstanda Karakalpakstan ədəbiiat həm səngate kөnnəre, pp. 55–59].

These cultural events were reflected in the works of the authors. Robert Minnullin wrote a cycle of poems "Қарақалпақстан әҳеңлери" dedicated to Karakalpakstan [Minңnullin, қaraқalpastan əҳeңleri, p. 8–13]. Tleubergen Zhumamuratov immortalized his impressions of his trip to Kazan in his poem "Kazan Shekheri" [Zhumamuratov, 2005, p. 226].

The theme of cultural and literary relations between Tatarstan and Karakalpakstan has repeatedly attracted the attention of scholars ([Maksetov], [Bekbergenova], [Minnegalieva, Mingazova, Dzhumamuratova], [Zhumamuratova, 2018], etc.). The study of "the dialogue among cultures" does not imply an assessment of a particular culture, but aims to identify the features and originality of ethnic cultures by comparing them and revealing the uniqueness of each culture. The introduction of the dialogue as a value guiding the world to noble endeavours helps to expand the spiritual and moral aesthetic experience.

The subject of our research is the dialogue of the Karakalpak and Tatar cultures in the works by Tleubergen Zhumamuratov (1915–1990) and Robert Minnullin (1948–2020).

Materials and methods

The research is based on the works of T. Zhumamuratov and R. Minnulin which touch upon the Tatar and Karakalpak themes. The study of these sources enables us to reveal the nature of the literary and cultural contacts between Tatar and Karakalpak writers in the second half of the twentieth century.

Our research is carried out according to the principles of the systemic and holistic analysis of the artistic structure, combining elements of historical and comparative methods.

Discussion

Tleubergen Zhumamuratov and Robert Minnullin are outstanding representatives of the national literature of the twentieth century.

Tleubergen Zhumamuratov (1915–1990) was the national poet of Karakalpakstan (1967), the national poet of Uzbekistan (1969), the laureate of the State Prize named after Berdakh. He was also awarded the Order of Friendship of Peoples and the Badge of Honour. T. Zhumamuratov was a poet-improviser, lyricist, philosopher, master of satire and humour, connoisseur of history and literature, translator, playwright, and a publicist. His encyclopaedic knowledge in the field of language, history and art was mentioned in a number of research papers [Pakhratdinov, p. 111].

Robert Minnullin (1948–2020) was a famous Tatar writer, public figure and politician, Honored Art Worker of the Republic of Tatarstan, Honored Worker of Culture of Bashkortostan, the laureate of the State Prizes of the Republic of Tatarstan named after G. Tukay, M. Jalil, A. Alish, Hans Christian Andersen International Literary Prize, the State Prize of the Republic of Bashkortostan named after M. Karim ([Sarchin], [Khabutdinova, 2008], [Khabutdinova, 2018], etc.).

T. Zhumamuratov inherited the rare gift of an improviser from the famous storytellers of the past. The poet preserved the traditions of folklore in modern times. His fame and his poetic skill ("aitys") spread far and wide in his homeland and far beyond its borders. The poet and orator was characterized by a peculiar manner of expressive reading. T. Zhumamuratov could recite even his longest works by heart. This was a new phenomenon in national literature.

T. Zhumamuratov was a native of Muynak, a child of the Aral Sea, where great classical poets such as Kunkhoja, Azhiniyaz, Berdakh and Ayapbergen spent their lives. His poetic talent was closely associated with the art of "baksy" (singers), "zhyrau" (storytellers), "kyssakhany" (readers of folk books in a singing voice), masters of "aitys" (witty people). The storyteller Ayapbergen was Tleubergen's mentor [Zhumamuratov, 1986, p. 3],

whose national poetic tradition Theubergen continued.

Thanks to his phenomenal memory, T. Zhumamuratov collected and published the cultural heritage of the past. The poet was a great connoisseur and tireless promoter of his mentors' works of art. T. Zhumamuratov helped folklorists to restore the gem of folk poetry. He was the author of critical articles on preserving and publishing original versions of poetic heritage. The poet skillfully played the dutar.

The idea of friendship and dialogue among cultures lies at the heart of his artistic thinking [Maksetov, 1987, p. 141]. In his central poem, the poet asserts the values of peace and friendship between peoples:

Oh, people, people! You must understand
That the human being was created only for peace.
Have you forgotten that even without war
The human being doesn't live long? [Zhumamuratov, 1984, p. 22.] (this translation into English is based on the Russian translation by A. Kanykin).

"The world was originally created for everyone!" is the slogan of the Karakalpak poet [Zhumamuratov, 2016, p.18]

"Kazan shekheri" ("City of Kazan") was the first T. Zhumamuratov's poem where the theme of friendship between the Tatar and Karakalpak peoples was raised:

Сиз бенен бир тәғдир менен арымыз, Биз айтамыз тиллеримиз ортақ деп, Бизлер Әмиўдәрья татарларымыз, Татарды да билдик қарақалпақ деп [Zhumamuratov, 2005, pp. 226–227].	We share our destiny and dignity, We say we have a common language, We are the Tatars of the Amu Darya, We consider Tatars to be our Karakalpaks. (here and hereinafter the interlinear translation is done by M. D.)

The poet uses the ethnonym "Tatars" to restore the age-old roots of friendship between the two fraternal peoples. "In the Middle Ages, the ancestors of the modern Karakalpaks and Tatars were closely related ethnically, politically, economically and culturally. This phenomenon <...> has been preserved in the genealogies of these two kindred peoples. For example, it is believed that in ancient times the name of Maiky-bi was at the head of the genealogy of the Karakalpak tribes or kins", M. Akhmetzyanov shares his observations in the book "Татар шәҗәрәләре" ("Tatar genealogies") [Әkhmәtҗanov, p. 29].

The poet was digging into to the ancient times, when the ancestors of the Karakalpaks in the early historical period lived along the banks of the Edil (Volga) and the Zhaiyk (Ural), but, being subjected to constant enemy raids, they were forced to disperse around the world: "Едил қайда, ел қайда" ("Where is the Volga, and where is my homeland"). In this poem, the author yearns for his historical homeland, expressing the aspirations of his nomadic people.

T. Zhumamuratov notes that his idea of the Tatar capital was based on the works of ancient storytellers:

Жас күнимнен қатеремде сақлаўлы, Еситкеним жыршылардың жырынан, Шәҳәрсең сен ел аўзында мақтаўлы, Тарийхларға гүўа болған бурыннан. [Zhumamuratov, 2005, p. 226].	Lives from a young age in my memory, What I heard in the stories of storytellers. You are a city, praised by the people, A witness to the history of ancient times. (interlinear translation).

The poet sees Kazan as the city associated with the names of the great classics of Russian and Tatar literature: A. S. Pushkin, G. Tukai and M. Gorky. As you know, his development as a poet was deeply influenced by the creative work of the Tatar poet Gabdulla Tukay [Minnegalieva, Mingazova, Djumamuratova, p. 26]. Thanks to Tatar translations, the Karakalpak poet got familiarised with classical works of Russian and world literature, which was reflected in the analyzed poem:

"Едил бойы – ескиликли ел"-дейди, Қәсийетли сыпатының түри кең, Ата-бабам Пушкин менен Горькийди, Үйренипти уллы Тоқай тилинен [Zhumamuratov, 2005, p. 226].	They say, "The banks of Edil are ancient peoples." It has wide magical qualities. Pushkin and Gorky were studied by my ancestors in the language of Great Tukay. (interlinear translation).

Studying the memories about T. Zhumamuratov, we found an indicative dialogue between the father and the daughter, which took place after his trip to Kazan:

"Dad, dad, the city of Kazan, is it a big cauldron (kazan)? Did you immediately slip out of the plane into a large cauldron? Have you been boiled?

"No, daughter! Kazan is a city where poetry is boiling! I composed "Едил бойы – ескиликли ел дейди, Қәсийетли сыпатының түри көп" and moved on!.. To compose a lot!" [Zhumamuratova, 2015, p. 3].

Thus, the Tatar capital acquires poetic outlines in the creative consciousness of the Karakalpak poet. For T. Zhumamuratov, the Tatar capital was a cauldron (kazan) of poetry, a focus of creative energy.

The writer's archive testifies to the close contacts of the Karakalpak writer with his Tatar colleagues. Thus, for example, it contains the Letter of Gratitude from the Tatar Publishing House, a sign of gratitude for the writer's merits in the field of translation in promoting the work of Karakalpak and Tatar poets [Zhumamuratov, 2020]. The library of T. Zhumamuratov stores the books of Tatar writers, in particular, the collection of Tatar poems "Яшьлегем – Чаллы" ("Youth – Naberezhnye Chelny") compiled by Ravil Lotfullin. The dedication inscription on the book is very indicative: "To the outstanding national poet of the Fatherland, poet-philosopher, poet-citizen, wonderful person and wonderful praiser of friendship and brotherhood between peoples, glorious son and one of the aksakals of our faithful friend – the Karakalpak people, Tleubergen aga Zhumamuratov, whose natural talent and wonderful works serve as an example of selfless service to the Motherland. Best wishes and respect, Chelny writers. June, 1981" [Iash'legem– Chally, 1979]. This is how the autographed collection of poems by Saifi Kudash was given to the Karakalpak poet by the author for his seventieth birthday [Kudash]. Letters, congratulatory telegrams and postcards are another evidence of the close contacts between T. Zhumamuratov with Tatar writers.

Our attention was attracted by T. Zhumamuratov's poem "Amid the Ocean" (1969-1971) [Zhumamuratov, 1986, p. 13], in which the poet praises the feat of the Tatar boy Askat. The plot of the work is based on real events. The poet was attracted by the story of the miraculous rescue of a barge and four sailors in the vastness of the Pacific Ocean.

The poem consists of four parts. Its chronotope absorbs not only the sea, but also the remote railway station Shentala, located in the Samara Oblast.

The poet skillfully uses the technique of contrast in the poem. In the beginning, T. Zhumamuratov glorifies the majestic beauty of the ocean. The poet associates the vastness of the ocean with the vastness of the human soul. "Melodious waltz" covers the Pacific Ocean and matches its dead calm. However, a sudden hurricane destroys this idyllic harmony of man and nature.

The author of the poem praises the courage of the sailors of the barge, caught in the grip of a storm. The poet admires the heroism of the Tatar Askat who in the critical situation took control of the barge that broke the mooring. Askat's conviction becomes key for characterizing the heroes: *"We guys are not grass /That is bending in the wind"* [Zhumamuratov, 1984, p. 18]. During their wanderings in the open ocean, the sailors experienced hunger and cold, more than once they looked death in the face.

T. Zhumamuratov uses romantic colours when describing the battle between the man and the elements. The poet is humbled by the feat of four brave sailors, representatives of different nations. T. Zhumamuratov puts special emphasis on the Tatar sailor's competent actions which determine the fate of the crew and the barge. The hero emerges victorious from the battle with the elements.

The second storyline in the poem allows the readers to understand the origins of Askat's courage. The poet introduces us to the story of the devoted love of the sailor and Nasima. It was the love for his family and his beloved girl that allowed the Tatar guy to withstand the worst moments of the storm. The poet praises the sensitivity and devotion of Nasima. Together with Askat's parents, she went through a terrible period when there was no news from the sailors. T. Zhumamuratov resorts to the technique of parallelism when portraying the life of Nasima. The poet again exploits the motive of overcoming difficulties in life. In order to find out what had happened to her beloved, the girl overcomes a long way in winter bad weather. It is noteworthy that when creating courageous images of lovers the poet relies entirely on the potential of folk poetry. This is especially evident at the level of portrait characteristics as the girls is compared to a reed. In the poem, the motive of the prophetic dream plays an important role. The girl believes in a happy outcome. The sailors return home as heroes. Askat is met by his father, Rakhimzyan aby, who is proud of his son. T. Zhumamuratov's poem has become a real hymn to a man who has overcome the elements.

Thus, T. Zhumamuratov glorified not only the Tatar land, but also the outstanding representatives

of the Tatar people. All this clearly testifies to the respectful attitude of the writer to the fraternal people and their culture.

We encounter the same reverent attitude when we get familiarized with the cycle of poems by the Tatar poet R. Minnullin "Каракалпак аһәннәре" ("Karakalpak melodies"), created under the impression of the Days of Literature and Art in Tatarstan and Karakalpakstan. In 2019, this cycle was translated into the Karakalpak language by the poet Medrail Turynmuratov [Miңnullin, 2007, pp. 85–88]. In the preface to his translations, the Tatar writer recalls the journey of the Tatar delegation to Karakalpakstan with great warmth (1980) [Miңnullin, 2019]. The cycle consists of 5 poems. It opens with the poem "Үс син, чәчәк!" ("Grow, flower!"), where, the motive of overcoming life's difficulties is also central like in T. Zhumamuratov's works. Admiring the flower that grew on a hot soil, the poet reflects on the life potential of a person who, by the will of fate, is forced to live in such harsh natural conditions. R. Minnullin comes to the conclusion:

«Үс син, чәчәк, Чүл – үзеңнең Туган җирең бит» [Minңnullin, қaraқalpastan əҳeңlere, p. 285].	"Grow, flower, After all, the desert is your homeland" (interlinear translation).

As a result, the poem turns into a hymn of devoted love for the homeland. For the Tatar poet, hot and windy Karakalpak land embodies the eternity and symbolizes the age-old rootedness of man in his homeland.

The melody of a friendly dutar in the poem "Уйна, дутар!" ("Play, Dutar") connects the banks of the Amu Darya with the Volga. It turns into a visible reminder of the common Turkic culture. The Karakalpak song is spreading under the sky of Tatarstan, reminding of the age-old friendship between the two fraternal peoples [Minңnullin, Karaқalpastan əҳeңlere, p. 286].

R. Minnullin feels great joy when fighters from Karakalpakstan come to Sabantuy ("Kunak egetler" ("Guys-guests")). The poet is sincerely proud of the national sport. He is immensely happy that the guests will try themselves in the Tatar martial art. The image of a white embroidered towel in the poem not only refers us to the festive atmosphere of Sabantuy (*"ә сөлгеләр – бизә кенә"*), but rather functions as a metaphor. This is a reward to the winner of the combat *"корәш"*), evidence of his valour and courage (*"сөлгеләр – батырлар өчен"*). Embroidery on a towel is a manifestation of love and gratitude on the part of the embroiderer [Minңnullin, Karaқalpastan əҳeңlere, p. 287].

The poem "Арал кызы Гөлайым" ("Gulayim, the Daughter of the Island") takes a special place in the cycle. It is an example of the poet's love lyrics and praises the beauty of a Karakalpak girl. Creating the portrait of a beautiful girl, the poet uses the potential of natural images: the girl's eyes are as blue as the waves of the Aral Sea, her gaze is radiant and gentle like the sun. At the end of the poem, the poet confesses his love for the girl Gulayim [Minңnullin, Karakalpak ahənnəre, p. 288].

The poem "Хушлашу сүзе" acts as a farewell word. The poet thanks the Karakalpak people for the warm welcome, for the preservation of friendship between fraternal peoples. The poet expresses the hope that the fruit of this cooperation is the creation of new songs that will glorify two peoples worthy of each other [Minңnullin, Karaқalpastan əҳeңlere, p. 289].

By the 70th anniversary of R. Minnullin, a number of his poems where he appears as a patriot were translated into the Karakalpak language. The translators were Saydin Amirlan [Minңnullin, Кosyklar, pp. 104–107], G. Esemuratov [Bərshe, bərshege!], Kh. Ayimbetov [Ibid.].

Results

Our analysis of the works by the two contemporary poets T. Zhumamuratov and R. Minnullin, outstanding representatives of the Karakalpak and Tatar poetry of the second half of the twentieth century, testifies to stable creative contacts between the two fraternal peoples. The dialogue among cultures has been developed not only by common milestones in general Turkic history and translation activities, but also with some cultural events aimed at strengthening friendship between peoples. Motherland and the hymn to its sons were the leading themes in the work of the poets. Both poets rely on folklore images of Karakalpak and Tatar poetry. It is obvious that the writers are striving to find braces for maintaining friendly ties between the two fraternal peoples. T. Zhumamuratov and R. Minnullin are in awe of the power of the writer's word and the musical gift inherent in the Turkic peoples. The poets glorify their contemporaries, who embody the best qualities of their national character.

Conclusions

The dialogue between Karakalpak and Tatar cultures opens up the realms for a promising study

that allows us to understand the features of the national literature development in a particular historical period, as well as to identify the two fraternal peoples' visions of the world. Tleubergen Zhumamuratov and Robert Minnulin made their worthy contribution to the strengthening of friendship between the peoples and to the development of the dialogue between Karakalpak and Tatar cultures.

References

Aral dulkynnary (1981) [Waves of the Aral Sea]. Tөz. L. Khumidullin. 543 p. Kazan, Tatar.kit. nəshr. (In Tatar)

Əkhmətҗanov, M. (2012). *Tatars shəҗәrələre* [Tatar Genealogies]. 1 t. 407 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Əmiўdəria. (1981). No. 7, 120 p. (In Tatar)

Bekbergenova, Z. U. (2019). *Tema Tatarstana v karakalpakskoi lirike* [The Topic of Tatarstan in Karakalpak Lyrical Poetry]. Traditsionnaia kul'tura narodov Povolzh'ia: materialy V Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem, posviashchennoy 95-letiiu so dnia rozhdeniia izvestnogo etnografa R. G. Mukhamedovoi (12–14 fevralia 2019 g.). Kazan', Ikhlas, pp. 82–92. (In Russian)

Berdakh (1978). *Diңgez balygyn birmәde* [The Sea Didn't Give Fish]. Sovet ədəbiiaty. No. 11, pp. 98–100. (In Tatar)

Bərshe, bərshege! (2018) [Hey, Everyone!]. Akmangyt taңy. No. 9 (4451), 31 mart, p. 3. (In Tatar)

Iashlegem - Chally. Shigyrlər (1979) [My Youth is Naberezhnye Chelny. Poems]. Tөz. R. Lotfullin. 143 p. Kazan, Tatarstan kitap nashriiaty. (In Tatar)

Khabutdinova, M. M. (2018). *Strana detstva Roberta Minnullina* [The Country of Robert Minnullin's Childhood]. Dobryi mir Roberta Minnullina. Pp. 76–80. Kazan', Magarif-Vakyt. (In Russian)

Khabutdinova, M. M. (2008). *Mir avtorskoi skazki Roberta Minnullina* [The World of the Authorial Fairy Tale by Robert Minnullin]. Idel. No. 8, pp. 54–56. (In Russian)

Kudash, S. (1984). *Stikhi i poemy* [Verses and Poems]. 528 p. Ufa, Bashkirskoe knizhnoe izdatel'stvo. (In Russian)

Maksetov, K. M. (1987). *Sviazi karakalpakskoi literatury s literaturami bratskikh narodov* [Connections of Karakalpak Literature with Literatures of Fraternal Peoples]. 210 p. Nukus, Karakalpakstan. (In Russian)

Massetov, Қ. (1980). *Tatar ҳəm қaraқalpaқ ədebiy bayanislary ҳaққynda* [On Tatar and Karakalpak Literary Relations]. Əmiўdəria. No. 7, pp. 73–76. (In Tatar)

Məkъsүtov, K. (1981). *Bezgə kөch birgən duslyk* [Friendship that Gave Us Strength]. Kazan utlary. No. 5, pp. 4–7. (In Tatar)

Minnegalieva, A. I., Mingazova, L. I., Dzhumamuratova, M. T. (2020). *General Roots, General Spirituality: Literary Relationship of Tatar and Karakalpak Literatures in the Aspect of the Dialogue of Cultures* . Applied linguistics research journal. No. 4 (7), pp. 26–31. (In English)

Miңnullin, R. (2007). *Karakalpak ahənnəre* [Karakalpak Tunes]. Minnullin R. Əsərlər 7 t., 1 t. Pp. 285–292. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Miңnullin, R. (2019). *Doslyk, tuyskanlyk kyzkynlary* [Friendship and Kinship Interests]. Əmidəria. No. 2, pp. 83–84. (In Tatar)

Miңnullin, R. (2019). *Karagalpaқstan əҳeңleri* [Songs of Karakalpakstan]. Əmiўdəria. No. 2, pp. 86–87. (In Tatar)

Miңnullin, R. (2018). *Kosyқlar* [Verses]. Əmiўdəria. No. 4, pp. 104–107. (In Tatar)

Pakhratdinov, Ə. (1997). *Esigiңniң aldynan aққan suўdyң қədiri zhoқ* [The Water Flowing past Your Door Is Worthless]. Əmiўdəria. No. 3–4, pp. 109–111. (In Tatar)

Sarchin, R. Sh. (2012). *Mir poezii Roberta Minnullina* [Robert Minnullin's World of Poetry]. 192 p. Kazan', Magarif-Vakyt. (In Russian)

Shaiyrlary Tatar (1980) [Tatar Verses]. 219 p. Nokis, Karakalpakstan. (In Karakalpak)

Tatarskie rasskazy (1980) [Tatar Stories]. 262 p. Nukus, Karakalpakstan. (In Russian)

Tatarstan Karakalpakstan ədəbiiat həm səngate kөnnəre (1981) [The Days of Karakalpakstan Literature and Art in Tatarstan]. Kazan utlary. No. 5, pp. 3–59. (In Tatar)

Toқai, Ғ. (1960). *Shygarmalars* [Verses]. 152 p. Nөkis, Қaraқalpaқ mamleket baspasy. (In Karakalpak)

Zhalil, M. (1958). *Zhyrlarym* [My Songs]. 135 p. Nokis, Karagalpakstan. (In Tatar)

Zhumamuratov, T. (1986). *"Diidar" by Soraўlaryn zhuўap* ["Didar"Answers the Questions]. Zhas Leninshi. No. 78 (5828). (In Tatar)

Zhumamuratov, T. (2016). *Aralga keldim oralyp* [I Came Back to the Island]. 322 p. Nөkis, Qaraqalpaqstan. (In Tatar)

Zhumamuratov, T. (2005). *Өmiriңniң өzi –filosofiia* [Your Life Itself is a Philosophy]. 335 p. Nokis, Karaқalpakstan. (In Tatar)

Zhumamuratova, M. (2018). *Madeniiatlar səўbeti ҳəm zhaқyn tillerden aўdarma problemalary (R. Miңnullin poeziasynyң karakalpaksha audarmalary mysalynda)* [The Dialogue among Cultures and the Problems of Translation from Related Languages (based on the Karakalpak translations of R. Minnullin's poetry)]. Literatura i khudozhestvennaia kul'tura tiurkskikh narodov v kontekste Vostok-Zapad, posviashchennaia 70-letnemu iubileiu narodnogo poeta Respubliki Tatarstan Roberta Minnullina: sbornik materialov Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (11–18 oktiabria 2018 goda) pod red. F. S. Saifulinoi. Kazan, Artifakt, pp. 76–84. (In Tatar)

Zhumamuratova, M. (1981). *"Kazireylini aldagan adam" karagalpak sakhnasynda* ["The Man Who Deceived Azirielini" on the Karakalpak Stage]. Sovet Karaқalpaқstany. No. 60 (13229). (In Tatar)

Zhumamuratova, M. (2015). *Almalarғa қarap zhazylғan қosyқlar* [Poems Written on Apples]. Қaraқalpaқstan zhaslary. 5 November. No. 44 (7853). (In Tatar)

Zhumamuratov, T. (2020). *Iz materialov domashnego arkhiva poeta* [From the Poet's Home Archive]. Rukopis', pp. 7–2. (In Russian)

Zhumamuratov, T. (1984). *Talisman liubvi* [The Talisman of Love]. 180 p. Nukus, Karakalpakstan. (In Russian)

ДИАЛОГ КАРАКАЛПАКСКОЙ И ТАТАРСКОЙ КУЛЬТУР В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТОВ Т. ЖУМАМУРАТОВА И Р. МИННУЛЛИНА

Малика Тлеубергеновна Джумамуратова,
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха,
Узбекистан, Республика Каракалпакстан, 230100, г. Нукус, ул. Ч. Абдирова, д. 1,
djuma2008@mail.ru.

В статье систематизирован материал по истории литературных контактов каракалпакских и татарских поэтов. Доказано, что общее фольклорное достояние является фундаментом для литературных взаимосвязей двух братских народов. Одним из стимулов является устойчивый интерес читателей к каракалпакской и татарской литературе. Огромную роль в укреплении дружбы между народами играют переводы художественных произведений. Материалом исследования послужило творчество поэтов-современников Тлеубергена Жумамуратова (1915–1990) и Роберта Миннуллина (1948–2020). В статье выявлено своеобразие раскрытия татарской и каракалпакской тем в их наследии.

Ключевые слова: каракалпакская литература, татарская литература, литературные контакты, литературные взаимосвязи, диалог культур.

Введение

По мнению каракалпакского литературоведа Кабула Максетова, корни литературных взаимосвязей татарского и каракалпакского народов следует искать еще в глубокой древности, в общем фольклорном наследии [Мәкъсүтов, с. 4]. Лирон Хамидуллин в своей статье «Ерак аларны якып итеп…» («Сокращая дистанцию…») приводит яркие примеры, подтверждающие этот тезис ученых. Дух предков оживает в словах песни: *«Идел – илнең ишеге, Җаек – җирнең бишеге»*. – *«Идель – ворота страны, Уральск – колыбель земли»*. Навсегда врезались в память братских народов строки из дастана «Идегей»: *«Атам кияү булган җир, Анам килен булган җир, Кендегемне кискән җир. Тәмле суын эчкән җир»*. – *«Это земля, где мой отец стал мужем, / Это земля, где моя мать стала снохой, / Это земля, где обрезали мне пуповину, / Где испил я вкусной воды»*.

Лирон Хамидуллин считает, что, помимо общего фольклорного наследия, двух братских народов сближает общая история, уходящая своими корнями в эпоху Золотой Орды. На это в своих трудах обратил внимание татарский этнограф Марсель Ахметзянов [Татарстанда Каракалпакстан әдәбият һәм сәнгате көннәре, с. 55].

Еще одним стимулом для развития взаимосвязей явился устойчивый интерес каракалпакских читателей к татарской литературе. Благодаря татарским газетам, выходившим в Казани, Уфе, Оренбурге, стихотворения Габдуллы Тукая еще до революции быстро обрели популярность в Центральной Азии, и поэт превратился в общее достояние тюркских народов.

Каракалпакские писатели познакомились с жемчужинами русской и зарубежной литературы в начале XX века благодаря татарскому языку и через татарскую литературу. Стихотворения Г. Тукая, Дэрдменда, С. Рамиева нашли свой отклик в душе каракалпакского читателя. Через творчество этих поэтов в каракалпакскую литературу проникла идея синтеза Востока и Запада [Minnegalieva, Mingazova, Djumamuratova, с. 26].

Л. Хамидуллин отмечает, что татарские читатели проявляют интерес к творчеству каракалпакских чиченов. Так, к 150-летию поэта

Бердаха (1827–1900) переводчица Бика Рахимова перевела несколько его стихотворений на татарский язык [Бердах]. С удовлетворением татарский писатель пишет о том, что на родине поэта идет огромная работа по увековечиванию его памяти [Татарстанда Каракалпакстан әдәбият һәм сәнгате көннәре, с. 56].

Огромную роль в укреплении литературных взаимосвязей сыграли переводы произведений татарских и каракалпакских писателей. Так, стихотворения Г. Тукая были переведены на каракалпакский язык только после революции. Настоящим культурным событием в жизни республики, по мнению К. Максетова, стало издание в 1960 году сборника стихотворений Г. Тукая. Каракалпакские поэты-переводчики Б. Исмаилов, О. Хожаниязов, И. Юсупов перевели около 90 произведений великого татарского поэта [Мәкъсүтов, с. 4]. И. Юсупов в своей вступительной статье к сборнику признается, что считает себя учеником Г. Тукая, «солнца татарской поэзии». Впервые поэт познакомился с творчеством татарского поэта благодаря сборнику стихотворений, выпущенному в 1938 году, чьим редактором был М. Джалиль [Тоқай, с. 6].

К. Максетов отмечает, что Г. Тукай сыграл огромную роль в формировании личности писателя Сейфулгабита Мажитова, уроженца Казанской губернии, волею судьбы оказавшегося в среде каракалпакского народа. Здесь он снискал не только литературную славу, но и обрел известность как просветитель, разработчик учебников и учебной литературы для каракалпакских школ. Известно, что С. Мажитов был близко знаком с творчеством Г. Тукая, Ф. Амирхана, К. Насыри, Г. Камала, Г. Ибрагимова, Г. Кулахметова, Ш. Камала, М. Гафури. Большой вклад внес писатель в становление и развитие национальной драматургии и театра [Мәкъсүтов, с. 4]. Л. Хамидуллин подчеркивает роль уроженца Казанской губернии в становлении национальной прессы. С. Мажитов сначала выпускал рукописный журнал «Кызыл мөгаллим» («Красный учитель»), позднее в 1931 году создал литературный журнал «Хезмәт әдәбияты» («Литература труда») [Татарстанда Каракалпакстан әдәбият һәм сәнгате көннәре, б. 58].

Показательно, что первый самодеятельный театральный кружок в 1919–1920 гг. появился на свет благодаря уроженцу Казани Касиму Ямашеву. Репертуар кружка состоял из пьес татарских драматургов М. Файзи («Галиябану»), К. Тинчурина («Казанское полотенце», «Голубая шаль»), Х. Ибрагимова («Башмачки»). Это послужило толчком для создания профессиональной театральной труппы, которая была вскоре сформирована из студентов педагогического техникума в Турткулле. Ею руководил Зариф Касыймов [Мәкъсүтов, с. 4].

Большим культурным событием в республике стало издание в 1958 году сборника стихов Мусы Джалиля «Жырларым («Моабит дэптеринен») в переводе на каракалпакский язык с предисловием Т. Жумамуратова. В книге значительная часть переводов принадлежит Т. Жумамуратову и О. Хожаниязову, также есть переводы М. Касымова, Х. Тажимуратова, К. Досанова [Жалил].

Заметный след в истории дружбы двух братских народов оставили Дни литературы и искусства. В памяти писателей до сих пор сохраняются трепетные воспоминания о Днях литературы и искусства ТАССР в Каракалпакстане, которые состоялись 20–25 августа 1980 года. По единодушному мнению литературоведов, это мероприятие открыло новую страницу в истории диалога культур каракалпакского и татарского народов. В рамках этого масштабного культурного мероприятия увидели свет сборники «Татарские рассказы» (1980) [Татарские рассказы], «Поэты Татарстана» (1980) [Татар шайырлары], тематический номер журнала «Әмиӯдәрья» [Әмиӯдәрья], в котором были опубликованы переводы произведений татарских поэтов и прозаиков (1981). Каракалпакский читатель получил возможность близко познакомиться с творчеством таких татарских поэтов, как С. Хаким, Х. Туфан, А. Ерикей, Ш. Галиев, З. Нури, Ф. Карим, С. Сулейманова, И. Баянов, Р. Файзуллин, И. Юзеев, А. Исхак, Зульфат, Г. Рахим, Р. Харис, Р. Миннуллин, Р. Гатауллин, а также с прозой Г. Ахунова [Әмиӯдәрья].

В 1980 году в Каракалпакском государственном театре была поставлена пьеса знаменитого татарского драматурга Туфана Миннуллинна «Әлдермештен Әлмендер» (режиссер К. Абдреимова). Спектакль был тепло принят каракалпакскими зрителями [Жумамуратова, 1981, с. 4].

В 1981 году ТАССР принимала у себя гостей из братской республики. Вышел в свет специальный номер журнала «Казан утлары» («Огни Казани») [Татарстанда Каракалпакстан әдәбият һәм сәнгате көннәре]. Накануне Дней литературы и искусства каракалпакского наро-

да в Татарстане была выпущена антология поэтических и прозаических произведений каракалпакских писателей «Арал дулкынннары» («Волны Арала»), составителем сборника является Лирон Хамидуллин [Арал дулкыннары].

Благодаря Л. Хамидуллину, татарский читатель на страницах журнала «Казан утлары» («Огни Казани») в 1981 году получил редкую возможность совершить краткий экскурс в историю становления советской каракалпакской литературы [Татарстанда Каракалпакстан әдәбият һәм сәнгате көннәре, с. 55–59].

Эти культурные мероприятия нашли отражение в творчестве писателей. Перу Роберта Миннуллина принадлежит цикл стихотворений «Қарақалпақстан әҳеңлери», посвященных Каракалпакстану [Минңнуллин, Қарақалпақстан әҳеңлери, с. 8–13]. Тлеуберген Жумамуратов увековечил свои впечатления от поездки в Казань в своем стихотворении «Казан шэхэри» [Жумамуратов, 2005, с. 226].

Тема культурных и литературных взаимосвязей Татарстана и Каракалпакстана не раз привлекала к себе внимание и ученых ([Максетов], [Бекбергенова], [Minnegalieva, Mingazova, Djumamuratova], [Жумамуратова, 2018] и др.). Изучение феномена, получившего название «диалог культур», не предполагает оценку определенной культуры, а ставит целью выявление особенностей и своеобразия национальных культур путем их сопоставления и ознакомления с уникальностью каждой культуры. Внедрение роли диалога как ценности, направляющей мир к благородным начинаниям, помогает расширению духовно-нравственного эстетического опыта.

Предметом исследования в нашей статье стал диалог каракалпакской и татарской культур в творчестве поэтов Тлеубергена Жумамуратова (1915–1990) и Роберта Миннуллина (1948–2020).

Материал и методы исследования

Материалом исследования послужили произведения Т. Жумамуратова и Р. Миннулина, в которых встречаются татарская и каракалпакские темы. Изучение этих источников позволяет нам выявить характер литературно-культурных взаимосвязей между татарскими и каракалпакскими писателями во второй половине XX века.

Наше исследование базируется на принципах системно-целостного анализа художественной структуры произведения, сочетающего элементы исторического и сравнительно-сопоставительного методов исследования.

Обсуждение

Тлеуберген Жумамуратов и Роберт Миннуллин – яркие представители национальной литературы XX века.

Тлеуберген Жумамуратов (1915–1990) – народный поэт Каракалпакстана (1967), народный поэт Узбекистана (1969), лауреат государственной премии имени Бердаха, награжденный орденами «Дружба народов», «Знак Почета». Т. Жумамуратов – поэт-импровизатор, лирик, философ, мастер сатиры и юмора, знаток истории, литературы, переводчик, драматург, публицист. О его энциклопедических знаниях в области языка, истории и искусства говорится в ряде научных работ [Пахратдинов, с. 111].

Роберт Миннуллин (1948–2020) – известный татарский писатель, общественный деятель, политик, заслуженный деятель искусств РТ, заслуженный работник культуры Башкортостана, лауреат Государственной премии РТ им. Г. Тукая, им. М. Джалиля, им. А. Алиша, международной литературной премии имени Г. Х. Андерсена, Государственной премии Республики Башкортостана имени М. Карима ([Сарчин], [Хабутдинова, 2008], [Хабутдинова, 2018] и др.).

Т. Жумамуратов от прославленных сказителей прошлого унаследовал редкий дар импровизатора. Поэт сохранял традиции народного фольклора в современности. Слава о нем и его поэтическом мастерстве («айтыс») начиная с юности гремела на родине и далеко за пределами родного края. Поэту-оратору была присуща своеобразная исполнительская манера выразительного чтения. Т. Жумамуратов читал наизусть даже свои крупные произведения. Это было новое явление в национальной литературе.

Т. Жумамуратов – уроженец Муйнака, дитя Аральского моря, где провели свою жизнь великие поэты-классики, такие как Кунходжа, Ажинияз, Бердах, Аяпберген, чей поэтический талант был тесно связан с искусством «баксы» – певцов, «жырау» – сказителей, «кыссаханов» – чтецов народных книг певчим голосом, мастеров «айтыс» – острословов. Сказитель Аяпберген был наставником Тлеубергена [Жумамуратов, 1986, с. 3], от него он принял народную эстафету, что соответствовало национальной поэтической традиции.

Благодаря феноменальной памяти, Т. Жумамуратов занимался сбором и публикацией культурного наследия прошлого. Поэт был большим знатоком и неутомимым пропагандистом творчества своих наставников. Т. Жумамуратов помог фольклористам восстановить жемчужины народной поэзии. Он был автором критических статей, посвященных проблеме сохранения и публикации оригинальных вариантов поэтического наследия. Поэт искусно играл на дутаре.

В основе его художественного мышления идея дружбы, диалога культур [Максетов, 1987, с. 141]. В своем программном стихотворении поэт так утверждает ценности мира и дружбы между народами:

«Эх, люди, люди! Вы понять должны,
Что лишь для мира создан человек.
Забыли разве, что и без войны
Отпущен человеку краткий век» [Жумамуратов, 1984, с. 22] (перевод А. Каныкина).

«Мир изначально сотворен для всех!», – таков лозунг каракалпакского поэта [Жумамуратов, 2016, б.18]

Тема дружбы между татарским и каракалпакским народами впервые в творчестве Т. Жумамуратова прозвучала в стихотворении «Казан шәҳәри» («Город Казань»):

«Сиз бенен бир тәғдир менен арымыз, Биз айтамыз тиллеримиз ортақ деп, Бизлер Әмиўдәрья татарларымыз, Татарды да билдик қарақалпақ деп» [Жумамуратов, 2005, с. 226–227].	С вами одна судьба и достоинство, Мы говорим, что у нас общий язык, Мы – Татары Амударьи, Татар считаем своими каракалпаками (здесь и далее подстр. перевод наш – *М. Д.).*

Через этноним «татары» поэт восстанавливает вековые корни дружбы между двумя братскими народами. «В средние века предки современных каракалпаков и татар были тесно связаны этнически, политически, экономически и в культурном плане. Это явление <...> сохранилось в родословных этих двух родственных народов. К примеру, считается, что в древние времена во главе каракалпакских племен-родов в родословной стоит имя Майкы би», – делится своими наблюдениями в книге «Татар шәҗәрәләре» («Татарские шажаре») М. Ахметзянов [Әхмәтҗанов, с. 29].

Взор поэта устремлен в седую старину, когда предки каракалпаков в ранний исторический период также населяли берега Едиля (Волги) и Жайыка (Урала), но, подвергаясь постоянным вражеским набегам, вынуждены были разбредаться по миру: «Едил қайда, ел қайда» (то есть «где Волга, а где родина моя»). Поэт в своем стихотворении тоскует по исторической родине, выражает чаяния своего кочевого народа.

Т. Жумамуратов отмечает, что его представление о татарской столице сформировалось на основе творчества древних сказителей:

«Жас күнимнен қатеремде сақлаўлы, Еситкеним жыршылардың жырынан, Шәҳәрсең сен ел аўзында мақтаўлы, Тарийхларға гүўа болған бурыннан» [Жумамуратов, 2005, с. 226].	Живет с молодых лет в памяти моей, То, что слышал от рассказов сказителей. Город ты хваленный народом, Свидетель истории древних времен.

Казань для поэта – город, который связан с именами великих классиков русской и татарской литературы: А. С. Пушкина, Г. Тукая и М. Горького. Как известно, в становлении поэта огромную роль сыграло творчество татарского поэта Габдуллы Тукая [Minnegalieva, Mingazova, Djumamuratova, с. 26]. Благодаря татарским переводам, каракалпакский поэт в свое время познакомился с творчеством классиков русской и мировой литературы, что нашло отражение в анализируемом стихотворении:

«„Едил бойы – ескиликли ел“ – дейди, Қәсийетли сыпатының түри кең, Ата-бабам Пушкин менен Горькийди, Үйренипти уллы Тоқай тилинен» [Жумамуратов, 2005, с. 226].	Говорят, «Берега Едила – старинные народы», Широки волшебные качества в нем. Пушкина и Горького, предки мои – Изучали на языке Великого Тукая. (подстрочный перевод).

Изучая воспоминания о Т. Жумамуратове, мы обнаружили показательный диалог отца и дочери, состоявшийся после его поездки в Казань:

«– Папа, папа, город Казань, это большой казан? Из самолета вы сразу соскользнули в большой казан? Вас варили? Кипятили?

– Нет, доченька! Казань – город, где кипит поэзия! Я сочинил „Едил бойы – ескиликли ел дейди, Қәсийетли сыпатының түри көп“ и пошел дальше!.. Сочинять много!» [Жумамуратова, 2015, с. 3].

Таким образом, в творческом сознании каракалпакского поэта татарская столица приобретает поэтические очертания. Для Т. Жумамуратова татарская столица – к а з а н п о э з и и, средоточие творческой энергии.

Архив писателя свидетельствует о тесных контактах каракалпакского писателя с татарскими собратьями по перу. Так, например, здесь хранится Благодарственное письмо Татарского книжного издательства, знак признательности заслуг писателя на ниве переводческой деятельности в деле пропаганды творчества каракалпакских и татарских поэтов [Жумамуратов, 2020].

В библиотеке Т. Жумамуратова бережно хранятся книги татарских писателей, в частности сборник татарских стихов «Яшьлегем – Чаллы» («Юность – Набережные Челны»). Составитель сборника – Равиль Лотфуллин. Весьма показательной является дарственная надпись на книге: «Выдающемуся народному поэту Отчизны, поэту-философу, поэту-гражданину, прекрасному человеку и замечательному певцу дружбы и братства народов, славному сыну и одному из аксакалов нашего верного друга – каракалпакского народа Тлеуберген ага Жумамуратову – чей природный талант и прекрасные произведения служат примером беззаветного служения Родине с самыми наилучшими пожеланиями и уважением, Челнинские писатели. Июнь, 1981» [Яшьлегем – Чаллы, 1979]. Так, сборник стихотворений Сайфи Кудаша был подарен автором каракалпакскому поэту на семидесятилетие с автографом [Кудаш]. Письма, поздравительные телеграммы и открытки – еще одно свидетельство тесных контактов Т. Жумамуратова с татарскими писателями.

Наше внимание привлекла поэма Т. Жумамуратова «Среди океана» (1969–1971) [Жумамуратов, 1986, с. 13], в которой поэт воспевает подвиг татарского паренька Аската. Сюжет произведения основан на реальных событиях. Внимание поэта привлекла история чудесного спасения баржи и четырех моряков на просторах Тихого океана.

Поэма состоит из четырех частей. Ее хронотоп вбирает в себя не только морскую стихию, но и железнодорожную станцию Шентала, расположенную в российской глубинке, в Самарской области.

Поэт умело использует в поэме прием контраста. Вначале Т. Жумамуратов воспевает величественную красоту океана. Безбрежность океана у поэта ассоциируется с безграничностью человеческой души. «Вальс распевный» накрывает Тихий океан и оказывается под стать мертвому штилю, царящему вокруг. Однако внезапно возникший ураган разрушает эту идиллическую гармонию человека и природы.

Автор поэмы воспевает мужество моряков баржи, оказавшейся во власти шторма. Поэт восхищается героизмом татарина Аската, в критической ситуации взявшего в свои руки управление баржей, сорвавшейся с якоря. Ключевым для характеристики героев становится высказывание Аската: *«Мы, ребята, не трава, / Что под ветром гнется»* [Жумамуратов, 1984, с. 18]. За время скитаний в открытом океане моряки пережили голод и холод, не раз смотрели в лицо смерти.

Т. Жумамуратов прибегает к романтическим краскам при описании битвы человека со стихией. Поэт склоняет голову перед подвигом четырех моряков-храбрецов, представителей разных народов. Среди них Т. Жумамуратов выделяет моряка-татарина, от грамотных действий которого зависит судьба экипажа и баржи. Герой из схватки со стихией выходит победителем.

Вторая сюжетная линия в поэме позволяет читателям понять истоки мужества Аската. Поэт знакомит нас с историей преданной любви моряка и Насимы. Именно любовь к родным и любимой девушке позволила татарскому парню выстоять в самые страшные минуты шторма. Поэт воспевает чуткость и преданность Насимы, вместе с родителями Аската пережившей страшный период, когда от моряков не было никаких вестей. Т. Жумамуратов прибегает к приему параллелизма при изображении жизни Насимы. Поэт вновь эксплуатирует мотив преодоления жизненных трудностей. Девушка, чтобы узнать о судьбе любимого, в зимнюю непогоду преодолевает огромный путь. Примечательно, что поэт при создании мужественных образов влюбленных целиком опирается на потенциал народной поэзии. Это проявляется особенно ярко на уровне портретной характеристики («девушка-тростиночка»). В поэме

важное место отводится мотиву вещего сна. Девушка верит в счастливый исход событий. На родину моряки возвращаются героями. Аската встречает отец, Рахимзян абый, исполненый гордости за сына. Поэма Т. Жумамуратова превратилась в настоящий гимн человеку, одолевшему стихию.

Таким образом, Т. Жумамуратов в своем творчестве воспел не только татарскую землю, но и ярких представителей татарского народа. Все это свидетельствует об уважительном отношении писателя к братскому народу и его культуре.

Со столь же трепетным отношением мы сталкиваемся и во время знакомства с циклом стихотворений татарского поэта Р. Миннуллина «Каракалпак аһәннәре» («Каракалпакские мелодии»), созданных под впечатлением Дней литературы и искусства в Татарстане и Каракалпакстане. В 2019 году этот цикл был переведен на каракалпакский язык поэтом Медраилом Турынмуратовым [Миннуллин, 2007, с. 85–88]. Татарский писатель с огромной теплотой в предисловии к своим переводам вспоминает о путешествии татарской делегации по Каракалпакстану (1980) [Миннуллин, 2019]. Цикл состоит из 5 стихотворений. Открывается он стихотворением «Үс син, чәчәк! » («Расти ты, цветок!»), где, как и у Т. Жумамуратова, ведущим становится мотив преодоления жизненных трудностей. Любуясь цветком, выросшим на раскаленной почве, поэт размышляет о жизненном потенциале человека, волей судьбы вынужденного жить в таких суровых природных условиях. Р. Миннуллин приходит к выводу:

«Үс син, чәчәк, Чүл – үзеңнең Туган җирең бит» [Миңнуллин, Каракалпак аһәннәре, с. 285].	Расти ты, цветок, Пустыня – твоя Ведь родная земля.

В результате стихотворение превращается в гимн преданной любви к родине. Для татарского поэта каракалпакская земля, овеваемая раскаленным ветрами, олицетворяет вечность и символизирует вековую укорененность человека на родной земле.

Мелодия дружеского дутара в стихотворении «Уйна, дутар!» («Играй, дутар») соединяет берега Амударьи с Волгой. Она превращается в зримое напоминание об общетюрском единстве культуры. Каракалпакская песня разливается под небом Татарстана, напоминая о вековой дружбе между двумя братскими народами [Миңнуллин, Каракалпак аһәннәре, с. 286].

Р. Миннуллин испытывает огромную радость, когда на Сабантуй приезжают борцы из Каракалпакстана («Кунак егетләр» («Парни-гости»)). Поэт искренне гордится национальной борьбой. Он безмерно рад, что гости попробуют себя в татарской борьбе. Образ белого вышитого полотенца в стихотворении выступает не столько в качестве предметной детали, отсылающей нас к праздничной атмосфере Сабантуя (*«ә сөлгеләр – бизә кенә»*), сколько обладает метафорическим содержанием. Это награда победителю в борьбе (*«корәш»*), свидетельство его доблести и мужества (*«сөлгеләр – батырлар өчен»*). Вышивка на полотенце есть проявление и выражение любви и признательности со стороны вышивальщицы [Там же, с. 287].

Особое место в цикле занимает стихотворение «Арал кызы Гөлайым», которое является образцом любовной лирики поэта. В нем воспевается красота каракалпакской девушки. Создавая портрет красавицы, поэт использует потенциал природных образов: глаза девушки голубые, как волны Аральского моря, взор лучистый и нежный, подобно солнцу. В конце стихотворения поэт признается в любви к девушке Гөлайым [Там же, с. 288].

Стихотворение «Хушлашу сүзе» носит характер прощального слова. Поэт благодарит каракалпакский народ за теплый прием, за сохранение дружбы между братскими народами. Поэт выражает надежду, что плодом этого сотрудничества становится создание новых песен, которые прославят два народа, которые достойны друг друга [Там же, с. 289].

К 70-летию Р. Миннуллина на каракалпакский язык был переведен ряд его стихотворений, где он предстает как поэт-патриот. Огромный вклад в популяризацию творчества татарского писателя внесли переводчики Сайдин Амирлан [Миннуллин. Косықлар, с. 104–107], Г. Есемуратов [Бәрше, бәршеге!], Х. Айымбетов [Там же].

Результаты

Анализ творчества двух поэтов-современников Т. Жумамуратова и Р. Миннуллина, ярких представителей каракалпакской и татарской поэзии второй половины XX века, свидетельствует об устойчивых творческих контактах между двумя братскими народами.

Питательной почвой для диалога культур послужили не только общие вехи общетюркской истории, переводческая деятельность, но и культурные мероприятия, нацеленные на укрепление дружбы между народами. Ведущими темами в творчестве поэтов стали тема родины и гимн сынам родной земли. При создании стихотворений оба поэта опираются на фольклорные образы каракалпакской и татарской поэзии. Очевидно стремление писателей обрести скрепы для поддержания дружеских связей двух братских народов. Т. Жумамуратов и Р. Миннуллин благоговеют перед силой писательского слова и музыкального дара, свойственного тюркским народам. Поэты воспевают своих современников, воплощающих лучшие качества национального характера.

Выводы

Изучение диалога культур каракалпакского и татарского народов является перспективным исследованием, которое позволяет нам понять особенности развития национальной литературы в тот или иной период исторического развития, выявить национальные образы мира двух братских народов. Тлеуберген Жумамуратов и Роберт Миннулин внесли достойный вклад в укрепление дружбы между народами и в развитие диалога культур между каракалпакским и татарским народами.

Литература

Бекбергенова З. У. Тема Татарстана в каракалпакской лирике // Традиционная культура народов Поволжья: материалы V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием, посвященной 95-летию со дня рождения известного этнографа Р. Г. Мухамедовой (12–14 февраля 2019 г.). Казань: Ихлас, 2019. С. 82–92.

Жумамуратов Т. Из материалов домашнего архива поэта. Рукопись 2020. С. 7–2.

Жумамуратов Т. Талисман любви. Нукус: Каракалпакстан, 1984. 180 с.

Кудаш С. Стихи и поэмы. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1984. 528 с.

Максетов К. М. Связи каракалпакской литературы с литературами братских народов. Нукус: Каракалпакстан, 1987. 210 с.

Татарские рассказы. Нукус: Каракалпакстан, 1980. 262 с.

Сарчин Р. Ш. Мир поэзии Роберта Миннуллина. Казань: Магариф-Вакыт, 2012. 192 с.

Хабутдинова М. М. Страна детства Роберта Миннуллина // Добрый мир Роберта Миннуллина. Казань: Магариф-Вакыт, 2018. С. 76–80.

Хабутдинова М. М. Мир авторской сказки Роберта Миннуллина // Идел. 2008. № 8. С. 54–56.

Арал дулкыннары / төз. Л. Хәмидуллин. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981, 543 б.

Әхмәтҗанов М. Татар шәҗәрәләре. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2012. 407 б.

Мәкъсутов К. Безгә көч биргән дуслык // Казан утлары. 1981. № 5. Б. 4–7.

Миннуллин Р. Каракалпак аһәннәре // Миннуллин Р. Әсәрләр 7 т.: 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. Б. 285–292.

Татарстанда Каракалпакстан әдәбият һәм сәнгате көннәре // Казан утлары. 1981. № 5. Б. 3–59.

Яшьлегем – Чаллы. Шигырьләр / төз. Р. Лотфуллин. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1979. 143 б.

Әмиўдәрья. 1981. №7. 120 Б.

Бәрше, бәршеге! // Акмангыт таңы. 2018. № 9 (4451) 31 март. Б. 3.

Бердах. Диңгез балыгын бирмәде // Совет әдәбияты. 1978. № 11. Б. 98–100.

Жалил М. Жырларым. Нөкис: Қарақалпақстан, 1958. 135 с.

Жумамуратов Т. «Дийдар» сораўларына жуўап // Жас Ленинши. 1986. № 78 (5828).

Жумамуратов Т. Аралға келдим оралып. Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2016. 322 б.

Жумамуратов Т. Өмириңниң өзи – философия. Нөкис: Қарақалпақстан, 2005. 335с.

Жумамуратова М. Мәдениятлар сәўбети ҳәм жақын тиллерден аўдарма проблемалары (Р. Миңнуллин поэзиясының каракалпакша аудармалары мысалында) // Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад, посвященная 70-летнему юбилею народного поэта Республики Татарстан Роберта Миннуллина: сборник материалов Международной научно-практической конференции (11–18 октября 2018 года) / под ред. Ф. С. Сайфулиной. Казань: Артифакт, 2018. С. 76–84.

Жумамуратова М. «Әзирейлини алдаған адам» қарақалпақ сахнасында // Совет Қарақалпақстаны. 1981. № 60 (13229).

Жумамуратова М. Алмаларға қарап жазылған қосықлар // Қарақалпақстан жаслары. 2015. 5 ноябрь. № 44 (7853).

Мақсетов Қ. Татар ҳәм қарақалпақ әдебий байланыслары ҳаққында // Әмиўдәрья. 1980. № 7. Б. 73–76.

Миннуллин Р. Дослық, туўысқанлық қызғынлары // Әмиўдәрья. 2019. № 2. Б. 83–84.

Миннуллин Р. Қарақалпақстан әҳеңлери // Әмиўдәрья. 2019. №2. Б. 86–87.

Миннуллин Р. Косықлар // Әмиўдәрья. 2018. №4. б. 104–107

Пахратдинов Ә. Есигиңниң алдынан аққан суўдың қәдири жоқ // Әмиўдәрья. 1997. №3-4. Б. 109-111.

Татар шайырлары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1980. 219 б.

Тоқай Ғ. Шығармалары. Нөкис: Қарақалпақ мамлекет баспасы. 1960. 152 б.

Minnegalieva A. I., Mingazova L. I., Djumamuratova M. T. General Roots, General Spirituality: Literary Relationship of Tatar and Karakalpak Literatures in The Aspect of The Dialogue of Cultures // Applied linguistics research journal. 2020. 4 (7). S. 26–31.

ШАГЫЙРЬЛӘР Т. ҖУМАМОРАТОВ ҺӘМ Р. МИҢНУЛЛИН ИҖАТЫНДА КАРАКАЛПАК ҺӘМ ТАТАР МӘДӘНИЯТЛӘРЕ АРАСЫНДАГЫ ДИАЛОГ

Мәликә Теләүбиргән кызы Җумаморатова,
Бердах исем. Каракалпак дәүләт университеты,
Үзбәкстан, Каракалпакстан Республикасы, 230100, Нөкис ш., Ч. Абдиров ур., 1 нче йорт,
djuma2008@mail.ru.

Мәкаләдә каракалпак һәм татар шагыйрьләре арасындагы әдәби бәйләнешләр тарихы буенча материал системалаштырыла. Ике тугандаш халыкның әдәби багланышлары өчен гомуми фольклор байлыгының нигез булып торуы дәлилләнә. Шулай ук укучыларның каракалпак һәм татар халыклары әдәбияты белән ныклы кызыксынуы этәргечләрнең берсе хезмәтен үти. Халыклар арасындагы дуслыкның ныгуында әдәби тәрҗемәләр гаять зур роль уйный. Тикшеренү өчен материал булып замандаш шагыйрьләр Теләүбиргән Җумаморатов (1915–1990) һәм Роберт Миңнуллин (1948–2020) иҗатлары хезмәт итә. Мәкаләдә әлеге шагыйрьләр иҗатында татар һәм каракалпак темаларының үзенчәлекле яктыртылуы ачыклана.

Төп төшенчәләр: каракалпак әдәбияты, татар әдәбияты, әдәби бәйләнешләр, мәдәниятләр арасындагы диалог.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-51-77

SPIRITUAL HERITAGE OF N. GASRI IN THE LITERARY AND CULTURAL CONTEXT OF THE EARLY 20TH CENTURY

Tagir Shamsegalievich Gilazov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
tgilazov@bk.ru.

The article describes the life and work of Nazip Gasri, who played an important role in the development of literature and culture of the Tatar people at the beginning of the 20th century. The study is based on his articles on literary criticism, history of literature and personalities who ensured the development of education, as well as his individual literary works. N. Gasri's public views, the features of his artistic thinking, the focus of his interests and the range of his works are depicted in the context of literature and culture of the early 20th century. The article highlights the connection between the spiritual heritage of the writer and Arab and Oriental literature.

The article analyzes and systematizes information and facts from various sources and attempts to recreate the scientific biography of N. Gasri. For the first time, the articles and memoirs of N. Gasri have become the object of scientific evaluation. Our research is based on the comparative-historical, typological and hermeneutic methods, and the rules and principles of the School of Culture and History.

Key words: national renewal, literary ties, cultural-historical school, social opinion, Tatar literature, literary criticism, history of literature.

Introduction

At the beginning of the 20th century, Tatar literature of the Renaissance was characterized not only by a variety of general concepts, teachings, and philosophical diversity, but also by its own characteristic features of artistic thinking, by the multitude of writers who differed in their creative ways. "As follows from the list, compiled by the literary textual critic Rashat Gaynanov, the total number of poets, prose writers, playwrights, translators, publicists, critics, and children's writers who wrote and were published at the beginning of the 20th century reached 800 (this figure is also approximate – Z. R.)" [Rəmiev, 2004, p. 4], – writes Z. Ramiev. Despite the fact that at that time scientific works about G. Tukay, G. Iskhaki, F. Amirkhan, G. Ibragimov, Derdemend, G. Kamal, Sh. Kamal were regularly published, determining the mainstream of the verbal art development, the names and works of a number of writers were still in the shadows. The inclusion of their spiritual heritage into scientific research and the task of familiarizing the modern reader with their works is one of the crucial problems facing literary scholars.

It is gratifying that the desire to eradicate "white spots" in our spiritual heritage has not only survived, but also made some progress in this area in the late 20th – early 21st centuries. The publications are as broad thematically as they are formally diverse. For example, let's name R. Mardanov, who collected both the names and works of the writers whose works were published in periodicals, in particular on the pages of "Shura"[Mardanov, 2001]; F. Dzhavkharova, who studied the literature of the Astrakhan region [Җəүkhərova, 2003]; R. Musabekova's monographic research, thoroughly investigating the life and creative path of S. Sunchalay, one of the representatives of this generation [Musabekova, 2001]; R. Biktashev's monographic research [Biktashev, 2007], dedicated to Akhmetzhan Biktimirov. In addition, this can include the works by little-known or completely unknown writers, published in collections of works of various literary genres ([Tatar shigriiate: XX gasyr bashy, 2004], [Tatar khikəialəre, 2007], [Epik shigriiat: XX йөz bashy, 2002], [Gilyazev, 2008], [Mirasybyzny tuplau iulynda..., 2010], books about the heritage of individual writers ([Gasri, N. Ismail Bek Gasprinsky, 2004], ["Uilasam ui..., 2005], [Sunchələi, 2005], [Səngati, 2007]). In his book "Tatar Poetry: The Beginning of the 20th Century", Z. Ramiev, in particular, writes that the number of those who worked in the field of poetry in this literary-historical period exceeded three hundred; he briefly describes the lives and publications of 81 less known poets,

more fully revealing their creative achievements [Tatar shigriiate: XX gasyr bashy, 2004]. Such literary critics and textual critics as F. Ibragimova, Z. Ramiev, Z. Mukhametshin, R. Mardanov, and F. Yakhin took great pains to return these writers' works to the people.

Raised on the work of the outstanding Tatar educators of the turn of the 19th and 20th centuries: Sh. Mardzhani, Kh. Faezkhanov, N. Khalfin and K. Nasyri - and inspired by the democratic changes of the First Russian Revolution, the Tatar youth did not only get a school education and study in Russia, but also went to higher educational institutions abroad developing the national perception of the world. G. Rakhim, G. Gubaidullin, N. Khalfin, Sh. Mukhammedyarov, G. Karam, and M. Kaibyshev were among them. So was N. Gasri. He studied at the literary department of Istanbul University in Turkey and represented the "second generation" of those who came onto the literary scene in the 1910s. N. Gasri graduated from secular schools, gymnasiums and higher educational institutions, thus he did not experience any madrasah education limitations. The article aims to interpret the spiritual heritage of N. Gasri in the literary and cultural context of the 20th century. An attempt is made to collect facts related to his life and to recreate his scientific biography. It is for the first time that a group of articles and literary works of N. Gasri has been introduced into literary circulation. The critic's scientific and theoretical views contributed to the formation of a scientific concept for the study of Tatar literature, the solution of theoretical problems in criticism, the enrichment of Tatar literature with new forms and descriptive techniques for the artistic embodiment of human life. The qualities, highlighted above, determine the scientific novelty and relevance of the topic chosen for this work.

Materials and methods

This research is based on N. Gasri's scientific and critical articles, publicistic works and literary works, closely related to current problems and literary-aesthetic ideas of Tatar literature and culture of the early 20th century. To this end, we used the cultural-historical, comparative-historical, and biographical methods. The main tenet of the cultural-historical school on the connection of literature, national traditions and the historical process underlies the study of the writer's spiritual heritage and the literary progress and culture of the early 20th century.

A comprehensive study of N. Gasri's spiritual heritage in the context of Arab and Eastern culture has led to the use of the comparative method, which made it possible to identify the structural components of Tatar socio-philosophical, scientific, literary, and historical ideas of the early 20th century. In addition, the principle of historicity was used, which enabled us to study the literary phenomena from the point of view of their origin, development, and historical ties.

Main part

N. Gasri was a prominent critic, publicist, writer, and journalist of the early 1930s.

There are no works that specifically study the lifestyle and literary-scientific activity of N. Gasri. However, in recent years, T. Gilazov has studied the works of the critic, dedicated to the outstanding figures of the Tatar people, the issues of criticism and literature [Gilazov, 2008], [Gilazov, 2012], [Gilazov, 2016], [Gilazov, 2017]. The literary critic D. Zagidullina's work "Modernism and Tatar Prose of the Early 20th Century" [Zagidullina, 2003] is dedicated to new literary phenomena and research in the art of words in the context of new concepts and philosophical teachings of the early 20th century [Zagidullina, 2003], the artistic qualities and the philosophical aspects in the content of N. Gasri's literary works.

Owing to his reputation of a "literary critic and a talented journalist" among the Tatar intellectuals, certain facts about N. Gasri were recorded in various sources and memoirs. They help restore critical moments in his life as a critic and a writer. Nazip Gasri (Maulambirdiev Muhammadnazip Allabirde uly) was born into the family of a spiritual leader in the Kazi village of the Astrakhan volost in 1886. Many sources mention that N. Gasri studied at the gymnasium in Astrakhan. The monograph by F. Dzhaukharova, who studied Tatar culture, literature, and the history of public opinion in this region on a conceptual basis, clarifies some moments in N. Gasri's life. The author also notes N. Gasri when speaking about the state and development of the educational system in that region, when the "Darel-Adep" school closed on January 27, 1910, as a result of the national-colonial policy of the Russian Empire [Dzhaukharova, p. 40]. This Jadid school was opened in 1906, and during these years N. Gasri's pedagogical activity obviously began. F. Dzhaukharova mentions the publication of N. Gasri's poems, along with the publications of Vakif Jalal, Kashshaf Patiya, Kalimulla Sagdi,

Zarif Bashiri, Sagit Sunchalay, Gabdulla bin Mustakayev, Mohammadhadi Timergalin, and Badretdin Kilachi in the Astrakhan periodicals, [Җәүkhərova, p. 105]. G. Iskhaki's article "The Artist Gabdulla Kari" (1936) writes about N. Gasri's studies at the literary faculty of Istanbul University: "He (N. Gasri – *T. G. notes*) was a young man who loved literature and theater, understood beauty, and who graduated from the literary faculty of Istanbul University" [Iskhaki, 2011, vol. 11, p. 105]. According to some facts, it is assumed that N. Gasri, when in exile in the city of Pinega, the Arkhangelsk province, escaped from there and lived in Istanbul from May 1908 to the autumn of 1909 and from the autumn of 1910 to the end of 1911. The acquaintance of the writer with N. Gasri was most likely to take place at that time. It is also likely that their creative friendship began precisely during these years. Although the year of publication is unclear, researchers clearly indicate N. Gasri as the author of the Turkic-language book "Gayaz Iskhaki from Northern Turkish Writers" (See: [Iskhaki, 2006, vol. 6, p. 421], [Iskhaki, 2001, vol. 8, p. 419]). N. Gasri spent the spring of 1913 in Astrakhan. This is evidenced by the publication" of a letter of condolences in the city newspaper "Volga" on the occasion of G. Tukay's death and a telegram of condolence from Astrakhan to the newspaper "Koyash" [Tukai – iadkərlərdə, pp. 761, 879].

In the autumn of 1913, N. Gasri began working as a teacher of Tatar literature in the Khusainiya madrasah in Orenburg. According to M. Rakhimkulova, who depicted the history of the school from different angles, in addition to teaching the history of Tatar literature, N. Gasri also headed the primary department of the madrasah [Rakhimkulova, p. 13, 33–34]. In the issue of "Il", the newspaper dated November 14, 1913, he published the article "Our Literature Needs Criticism" under the pseudonym "Nazip Gasri, a teacher of literature in the Khusainiya madrasah" [Gilazov, 2008, p. 241]. From 1912 to 1915, the writer and literary critic M. Gali studied at the Khusainiya madrasah in Orenburg. In his memoirs, he wrote that he became involved "in writing on the advice of Nazip Gasri, their literature teacher (1886–1937)" [See: Our writers: a biobibliographic reference, p. 323]. This means that when M. Gali studied at the madrasah, N. Gasri taught there. This information is highlighted in the "Literary Dictionary", compiled by I. Rami and supplemented by R. Dautov during the years of perestroika [Rəmi, Dautov, p. 74].

But there is one fact that requires to be clarified. Some sources indicate that in 1913–1915, N. Gasri worked as the editor of the newspaper "Il", published in Petrograd and Moscow [Tatar Encyclopedia, 2010, vol. 2, p. 536], [Rami, Dautov, p. 105]. G. Iskhaki also mentioned his journalistic activities in the "Il" in 1915: "It was the beginning of 1915. Once Gabdulla Kari came to our office. ... At that time, Nazip Gasri worked as a secretary in the administration of the "Il" newspaper" [Iskhaki, 2011, vol. 11, p. 294]. There is no doubt that N. Gasri occupied the position of a secretary at the "Il". As we know, the hectic life of the 1910s, which made him constantly move from place to place, and ruthless service undermined G. Iskhaki's health , and in late April – early May, 1914, on the advice of doctors, he went to Finland for sanatorium treatment [Iskhaki, 2006 , vol. 6, p. 436]. This means that when G. Iskhaki was not in Moscow, certain issues of the newspaper were published under N. Gasri's editorship.

The October Revolution of 1917 changed the life of dozens Tatar intellectuals, including the life of N. Gasri. His biography of the 1920s and 1930s contains many blank spots and undisclosed facts. There are many reasons for this. First, in our opinion, N. Gasri was having a hard time because of G. Iskhaki's emigration, who was his spiritual support, as well as F. Tuktarov and G. Teregulov, who were constantly in touch with him. Secondly, it took time to determine his social and spiritual ideological position on a new social and cultural environment. After the October Revolution, he returned to his native land and lived in his native village for 3 years. In 1920, he got married. We cannot tell for sure what N. Gasri was doing at that time. However, Khamit Gumerov's memoirs "Fatih Amirkhan in Astrakhan", published in R. Amirkhanov's book "Memories of Fatih Amirkhan", shed light on this issue. According to the information available there, F. Amirkhan traveled to Astrakhan in June 1925. He stayed at the house of the city mullah, publisher and editor of the "Idel" newspaper Gabdrakhman Gumeri. While talking about G. Gumeri's literary and scientific activities, about the culture of the region, F. Amirkhan asked him about N. Gasri. "In short, N. Gasri had been removed from public affairs since 1918, he lived near the city in the village of Kazavyl with his family and was engaged in gardening and selling his products," he said. "He delivered produce not only from his own garden, but also from other gardens, and even from other villages, going up the Volga (to Nizhniy Novgorod

– *Kh. G. notes*) all summer and selling a lot there", he said. Both of them were saddened by the fact that N. Gasri moved away from cultural, educational and publishing affairs" [Fatikh Amirkhanov turynda istaleklar, p. 131].

When life improved a little, N. Gasri, like his contemporaries M. Galau, F. Agiev and others, moved to Moscow in search of asylum. After 1925, he worked in higher educational institutions of Uzbekistan. He became one of the victims of a horrific campaign of repression. Weakened N. Gasri died in prison during interrogation in 1937. According to various sources his death occurred in different years. In his book "Memories of Fatih Amirkhan" (2005) in "Notes and Comments" R. Amirkhanov indicates the year of 1934 [Amirkhanov, p. 218]. Although we turned to the state archives of the Orenburg region and the archives of Moscow to clarify some facts, related to N. Gasri, this has not yielded any results yet. This means that it is necessary to continue research in this area in the future. It seems that the Tatar scientists and writers have not systematized the facts and information about N. Gasri's life and work.

According to the data, during the First Russian Revolution, N. Gasri began his literary activities, testing the power of his pen in various fields and quickly became an outstanding journalist, critic, publicist, writer, and teacher. He published voluminous monographic theoretical articles, literary portraits, reviews, articles signed "Nazip Gasri", "N. Gasri "," Nazip Gasri, a teacher of literature in the Khusainiya madrasah" in such newspapers and journals as "Borhane tarakkyi" (1906– 1910), "Khamiyat" (1907– 1908), "Mizan" (1908 – 1909), "Idel" (1907– 1914), "Yoldyz" (1906–1917), "Il" (1913–1915), "Suz" (1915–1916), "Beznen il" (1916–1917), "Saray" (1917–1918), "An" (1912–1918).

In 1910, the critic received recognition, his work got more intensive. In the article "The Progress of Our Press and Literature (instead of the annual report)", G. Ibragimov, while analyzing the 1913 mass media and books, noted that new signatures had appeared in periodicals. Along with J. Validi, M. Hanafi, "... it would undoubtedly be a mistake not to include in the lists Mr. Nazip Gasri, who was remembered for his criticism of one work and several feuilletons in the "Il"" [Ibragimov, p. 201] – he wrote. In his article "Our Literary Criticism", G. Sagdi pointed out G. Ibragimov, J. Validi, G. Rakhim, Kh. Iskandarov, Kh. Karimov and N. Gasri among the critics who appeared in the field of literary criticism in 1910. [Sagdi , 1927, p. 18].

The formation of the history of literature as a science, a branch of Tatar literary education, dates back to the first quarter of the 20th century. The periodicals of the 1910s published articles by R. Fakhretdinov, F. Karimi, J. Validi, F. Amirkhan, G. Iskhaki, G. Ibragimov, Kh. Karimov, and N. Gasri, which covered the development of Tatar literature from the past to the present day and the tendency to evaluate it by highlighting the changing trends in the literary process and new literary phenomena.

In the 4th issue of the journal "Sovremennik" in 1911, Nazip Gasri's voluminous article "Awakening of the Russian Tatars and Their Literature" was published, reflecting the qualitative changes in the literature of the Renaissance. Tatar G. Iskhaki and the outstanding Russian writer A. Gorky became friends. They exchanged letters from 1911 to 1923. A. Gorky asked Gayaz Iskhaki to write about the trends in Tatar literature, its main characteristics, and prominent representatives for the journal "Sovremennik". Iskhaki's life during those years was especially tense and difficult. Although in one of the letters he promised: "I will send an essay on the state of Tatar literature in the near future" [Iskhaki, 2013, p. 11], due to certain circumstances he could not keep his word. He entrusted this work to his colleague N. Gasri. The article in Tatar was translated into Russian by G. Sverdlov and published in the journal.

Educated in Turkey, influenced by European culture and literature, N. Gasri examined the history of national literature in the context of the socio-political situation in Russia, the historical events and the changes that they brought to the Tatar world. The introductory part of the voluminous article described the tragic history of the Tatar people and the development of social and spiritual thought in detail. The author defined the stages of socio-political changes: the Tatars' active participation in trade and agriculture, the restoration of cultural ties with Central Asia and Turkestan, and reforms of Catherine II [Nedzhib, 1911, pp. 166–179].

Assessing the revival in the social life and economic activity of the Tatar people, N. Gasri analyzed the qualitative changes in cultural and literary life. At the beginning of the 19th century, the first Tatar printing house was opened in Kazan. N. Gasri connected the revolution in Islam with the activities of the educator, theologian, historian, and

philosopher Shigabetdin Mardzhani. The founder of the New Tatar literature, Kayum Nasyri, came to the fore. One of the important trends of Kayum Nasyri's multifaceted activity was his selfless service aimed to liberate the Tatar press from the monopoly of Turkestan mysticism and the Tatar language from the influence of foreign languages [Nedzhib, 1911, p. 170]. The critic associated the quality of the Tatar literature revival with the awakening of public opinion among the Tatars, caused by the religious reforms of Sh. Mardzhani.

In 1883, in Bakhchysarai, Ismagil Gasprinsky began to publish the first Tatar newspaper "Tarjeman" ("The Translator"). The critic compared the amazing role that this intellectual played in the social and spiritual revival of the Tatar people with the spring messenger – the swallow. From the very first issue of his newspaper, Gasprinsky called the Tatar people to Europeanize, speaking about the need to make changes in madrasah and criticizing the old teaching methods. He highly appreciated the activities of Zakir Bigiev, Riza kazy Fakhretdinov and Fatih Karimi, who depicted national reality in realistic details in their works, showing the role of literary and journalistic publications of the late 19th century in updating Tatar literature in terms of content and form.

N. Gasri emphasized that when Tatar literature was at a crossroads, a new era in the history of Tatar literature began with the works of Gayaz Iskhaki. "When Tatar literature was at a crossroads, in 1897, Gayaz Iskhaki entered the literary arena. With his appearance, Tatar literature began a new stage, a sharp turn in the development of realism" [Nedzhib, 1911, p. 173]. In addition to literary issues, the critic paid attention to the issues of the Tatar language, and singled out Gayaz Iskhaki as the founder of Tatar literature and "the father of the Tatar literary language". Among those who came to poetry during the First Russian Revolution, he noted two people – Gabdulla Tukay and Sagit Ramiev. In the poetry of 1905– 1910, he highlighted realistic poetry, which was imbued with the desires and aspirations of the people and strove for a more complete picture of Tatar life, romantic, evoking lyrical and personal experiences, and rich in poetic ornaments.

In 1910, expanding the boundaries of the national framework, the question of raising the level of Tatar literary criticism was on the agenda, aimed at assessing the art of the word, striving for the European level, and determining the stages of its development. In this regard, his article "Our Literature Needs Hypocrisy" (1913) was published. N. Gasri shared his views on the role of literary criticism in the development of literature, on the prestige of the critic, referring to the symbols of the garden, water and light, which had very rich and distinctive traditions of conventionally romantic use in the world and Turkic-Tatar literature [Gasri, Ədəbiiatybyz...]. The author considered criticism as "one of the most important areas in the development of literature" and "offered the principle of objectivity in literary criticism in evaluating works of fiction" [Mukhamadiev, p. 16].

N. Gasri published outstanding works of writers who played a decisive role in the revival of Tatar literature, or articles evaluating their work as a whole. In the genre of a creative portrait, his article "Gayaz Iskhaki from the Northern Turkish Writers" was published. The critic's literary and aesthetic views, his attitude to literature and art were shaped under the influence of his colleague G. Iskhaki. Relying on the basic rules of the School of Culture and History, he defined the role of the art of words as the service to the nation and the contribution to its development "...the editor's goal in writing a work is to provide meaning, not to 'demonstrate art'" [Iskhaki, 2001, 8 vol., p. 164].

N. Gasri wrote that the genre required authors should synthesize ideological and aesthetic features of their work with important events in life. The author of the article divided Iskhaki's current literary activity into two periods: the first was "nationalism", the second was "humanism". He named the main works of each period and analyzed them in detail. He called the story "Ike yoz eldan son inkyiraz" ("The Crisis Two Hundred Years Later") the most outstanding work of the first creative period. G. Iskhaki's role in the history of Russian speech art was highly appreciated as that of the "strong founder of young Tatar literature and the greatest literary figure". N. Gasri noted the realistic style and folk spirit of G. Iskhaki's work and the social and national character of his themes.

Five-six years after the publication of G. Ibragimov's story "Yashlar khayatennan ber laukha" ("Plague from the Life of Youth"), critical articles by S. Ramiev and J. Validi were published in periodicals. In the newspaper "Il", N. Gasri published a review of G. Ibragimov's work "Yashlar khayatennan ber laukha" [Gasri, Iashlar khaiatennan ber laukha, 1914]. Analyzing the problematics of the work, the author gave a brief overview of the spiritual movement of the Tatar

youth in the 19th and 20th centuries, highlighting the stages in the development of "philosophy", "nationalism" and "humanity".

Having described the history of the Tatar youth movement at the turn of the century, the author assessed the image of Salim, who personified this movement. He emphasized that the events, described in the story, did not show the changes in the spirit and masculinity of the protagonist, that his intellectual transitions were not reflected in Salim's actions. The fact that Salim, whom the writer called a "ghost", changed every three or four years, showed that his character lacked stability [Gasri, Iashlar khaiatennan ber laukha 1914].

The spiritual heritage of N. Gasri includes his publications devoted to national poetry, its essence, general state and the trends of development, as well as his works on individual representatives of Tatar poetry. One of them is an article-review of Z. Burnasheva's book of poems "Gyiffat tutash shigyrlare" ("The Poems of the Girl Gyiffat"), published in the issues of the "Il" newspaper on March 4 and 11, 1915. This was the first voluminous work of the Tatar press, dedicated to the work of the poetess, in which Z. Burnasheva was first mentioned.

In the introductory part of the article, N. Gasri shared his views on contemporary poetry, its essence, its difference from other forms of art, such as music, painting, sculpture, as well as on the development trends of national poetry. When the critic expressed his thoughts about the profession of a writer, about poetic abilities and talent, he fell into the line with the school of "spiritualists" founded by G. Ibragimov, the school which said these qualities were inborn, given by nature, that this was divine power; at the same time, it was necessary to develop and strengthen them [Gasri , Gyiffat tutashnyң shigyrlare, 1915].

In terms of these scientific insights, the author of the publication proceeded to analyze the creativity of the girl Gyiffat. N. Gasri defined the collections of Z. Burnasheva's poems in the poetic horizon of 1914 as "melodic dear stars", and called the author a poetess of emotions in Tatar poetry, a "poetess of feelings". The emphasis was on personal, individual emotional experiences of the poetess. Thus, the reasons for the feelings, experienced by the girl Giffatt who came to poetry, determined the ideological content of her works.

In his article-review, N. Gasri raised the issue of literary influence, interliterary ties, the question of intertextuality, which entered the scientific circulation in the middle of the 20th century, and N. Gasri considered this scientific problem, based on the poems by the poetess Gyiffat and the poet G. Tukay, an outstanding classic of Tatar literature. The critic noted that the poet's work had a great impact on the lyrical poetry of the girl Gyiffat. G. Sagdi, who studied the influence of Tukay's work on the ideological and aesthetic characteristics and linguistic style of poetry, confirmed that Z. Burnasheva was Tukay's student [Sagdi, 1923, p. 6]. Z. Burnasheva was a poetess brought up under the influence of Tukay, she was from the "Tukay poetry school". Between the lyrics of Gyiffat and the works of G. Tukay, there was a strong inner-spiritual and external connection. The poetess did not separate her poetry, her creative experience from the great Tukay; on the contrary, she proudly wrote about the favorable influence the poet's work exerted on her poems and positioned herself as a follower of Tukay's traditions.

In the last part of the article, N. Gasri explored the aesthetic nature of the poetess's works and their ideological and aesthetic properties. He concluded that Gyiffat was a representative of romantic poetry, based on the fact that the poet's poems reflected her soul and emotions. Her poetry was characterized by imagery, the beauty of language and style, lightness, and grace. He was sincerely glad that a new type of romanticism would be raised to new heights thanks to a woman's heart in Tatar literature.

In the critical heritage of N. Gasri, there are also publications evaluating the literary works of this period. His voluminous review "Hisametdin Menla. A Literary Analysis" (Works of Musa Akegetzade), dedicated to the prominent novel of the writer-educator M. Akyeget, appeared in the journal "An" in the combined issues 9–10, 23–24 of 1915. The critic wrote that M. Akyeget's novel marked the beginning, the first sign of contemporary art, based on the author's scientific views on the literary process and the patterns of the literary development. This opinion was supported by the outstanding literary critic G. Ibragimov, who singled out the epochs of Tatar literature with more than a thousand years' history. The scholar emphasized that the era of the Jadids, which followed the era of Kadims, began with M. Akyeget's novel "Hisametdin Menla": "The second is Jadid literature: this era began with "Hisametdin Menla", published 30 years ago [Ibragimov, 1978, p. 290].

N. Gasri defined the role of Tatar literature as the one serving its nation and its cultural development in accordance with the rules of the

School of Culture and History: “We cannot look at poems or literature through the eyes of art; we begin to use literature, to receive material benefits from it. “Hisametdin Menla”, the first page of our new literature, is an example of this ”[Gasri, Hisametdin Menla, 1915, p. 192].

N. Gasri noted that this work, which was a model of new literature, was influenced by the ideological, spiritual, and formative aspects of the “old literature”. According to the author, medieval literature was closely related to the literature of the East and “South Ottoman literature”. N. Gasri gave a brief overview of the history of both literatures, highlighting the stages of their development, the tendencies of changes, their outstanding writers and works with embodied thematic motifs, linguistic features, and images.

After the historical excursion, N. Gasri went on to evaluate “Hisametdin Menla” noting that it raised social and national problems that were urgent for that time. He wrote that the autor’s national feelings were stronger than those of Z. Bigiev and R. Fakhretdinov, he explained this by referring to certain facts from Akyeget’s life: “On the one hand, “Tarjeman” contributed to the development of his national feelings, on the other hand, his education in the Russian school, or its ineffectiveness during Akyeget’s study had its negative influence” [Gasri, Hisametdin menla, 1915, p. 193]. He pointed out that in a literary work the problem of individual freedom was at the core [Tatar ədəbiiaty … p. 293, 1985]. This was shown through the worldview and actions of the main characters of the novel, Hanif and Hisametdin Menla. According to the reviewer, the most important quality in a person’s life was one’s personal freedom: “One valuable and good thing in a person’s life is freedom: we can defend our freedom” [Gasri, Hisametdin Menla, 1915, p. 419,]. The problem of personal freedom was intertwined in national reality with the problems of women’s status, freedom of marriage, and women’s education. The author of the article wrote that Khanifa fought for her happiness, in contrast to the idealized Salima from “Salima yaki gyiffat” (“Salima or the Mother of God”) by R. Fakhretdinov, and put her on a par with Galia, the main character of G. Iskhaki’s drama “Aldymbirdem” (1907).

Further, the author of the article characterized Hisametdin Menla. He returned from Turkey to teach children in his home in a new way, and soon found support in the fathers of children who learned to read and write. In addition, he was a wealthy and professional young man who was engaged in agriculture [Gasri, Hisametdin Menla, 1915, p. 193]. The critic emphasized that M. Akyegetzade described his heroes in a certain ideal light, based on the principles of enlightenment realism. The writer considered high morality to be the most important quality of his characters.

N. Gasri introduced Mullah Bikbulat, the negative characters of the novel, who ensured the development of the novel’s events, and Bek Gali Javatov, the richest man in the village. When analyzing the character of Mullah Bikbulat, the critic used the term “type” as he was a generalized kind of the old-fashioned, ancient, immoral “type” of that period [Gasri, 1915, Hisametdin Menla, p. 416]. The review highlighted the main conflict between Bikbulat Menla and Hisametdin Menla on the issue of teaching methods and teaching efficiency. It emphasized that the central conflict was constantly aggravated by auxiliary contradictions.

N. Gasri considered Abuzar bey, Hisametdin Menla and Hanifa in the novel “Hisametdin Menla” to be prototypes and images of nationalists and national leaders who belonged to the group of contemporary Tatar intellectuals. When F. Amirkhan’s drama “Tigezsezler” (“Unequal”) (1914) was published, there followed the scandalous article “Yaltyravykly yalgan” (“The Shining Lie”) by F. Saifi-Kazanly (1916), denying the possibility of formation of Rukia-type people in Tatar reality. Kh. Iskanderov, who saw eye to eye with N. Gasri, noted that in Tatar life, Rukia, Kamila and Fatima could be found on the path of spiritual rebirth, and even proved their existence in the Tatar world (See: [Gilazov, 2008, p. 92–93]).

N. Gasri also evaluated the artistic features of M. Akyeget’s works, supporting M. Akagegt’s intentional use of letters. The letters performed the mission of revealing the emotions, characters, views and attitudes of the main characters. Also, letters served to enhance pure divine love and the feeling of being in love. The novel described in real detail the inhabitants of the village, their way of life, other ethnographic features, wedding ceremonies, and national customs. The reviewer noted the role of emotional monologues in revealing the inner world and psychological experiences of the main character Hanifa: the pre-wedding mood of Hanifa, who was forcibly married off, and her feelings conveyed through a monologue. The depiction of nature, in addition to specifying the time and place of events, fulfilled

the ideological and aesthetic task of revealing the psychology of the characters.

N. Gasri sought to find his place in the socialist society, which began to take shape after the October Revolution of 1917. He evaluated literary and scientific works according to new requirements for literature and art in terms of new social and cultural traditions. The newspaper "Eshche", dated January 20, 1926, published the review of G. Nigmati's monograph "Adabiyat maydanynda" ("In the Field of Literature") (1925). The critic noted the value of the book, summarizing the achievements of Tatar literature, which grew under the influence of Arab culture from the 1880s to the present day, and arranging them into a certain system. He wrote that the researcher, relying on the services of foreign and Russian scholars, gave a typological description of the techniques of realism, romanticism, symbolism, imagination and futurism and, on the basis of this, analyzed the works of the Tatar classics and young writers. The reviewer examined the features of G. Nigmati's literary activities, the methodology of studying literary works, showing his comprehensive and systematic approach to literary phenomena.

According to the critic, G. Nigmati interpreted fiction in relation to other types of art, fine arts, songs, and music. It is from this point of view that E. Nigmatullin assessed the originality of the methodology used to evaluate N. Gasri's scientific works: "The writer Nazip Gasri emphasizes and supports generalization, theoretical significance of the book and the author's desire to explore literary works in connection with aesthetics and other forms of art, such as music and fine arts" [Galimdzhan Nigmati ..., p. 222]. According to his observations, the author of the article came to the conclusion that not only Tatar fiction, but also music and fine arts would take a worthy place in the "Palace of Fine Arts of Arab Industry".

Tatar literature, having mastered the trends of realism and romanticism, which depict life and reality, the spirit and desires of the creator, begins to explore new ways of knowing the world and understanding the essence of life. Creative people study philosophical teachings, scientific concepts, literary, and aesthetic systems. In order to embody a new spiritual content, to make the art of speech more elegant and influential, they turn to modernist techniques and means of representation, formed in European and Russian cultures. Along with G. Ibragimov, F. Amirkhan, S. Ramiev, Derdemend, Sh. Kamal, G. Rakhim, G. Gubaidullin, M. Kaibyshev and others, who received their literary education in secular schools, a new wave of authors joined Tatar literature. N. Gasri was among them.

N. Gasri's work "Gyishkym kharabalare" ("Ruins of Love") (1916) was written in a synthesis of aesthetic achievements and traditions of oriental and Arabic verbal art. The fact that Iskander, whom Gulnar had loved since childhood, fell in love with Leila, made her endure hardships and loneliness. Her morbid mood was described against the backdrop of autumn landscape with yellow leaves falling from trees. The images of autumn, spring, winter, gardens, and leaves were widely used in Tatar literature and served to convey a philosophical meaning, "... the autumn garden reminded of death, loss of hope, faith in love, and happiness" [Zagidullina, 2007, p. 11] ... Possessing a strong position, the symbol of ruins in the title of the work refers to rejected love, to the loss of the desire to live. The work contains a philosophical thought that there is only one beloved, and true love cannot get over betrayal. In the story, the theme of love and beauty of lovers is spiritualized and shown in the synthesis of Eastern and Arab cultures.

Joining the art studies of that period and the experiments carried out along this path, N. Gasri wrote his work "Mazarstanda" ("In Mazarstan") (1916), discussing the problems of life and death, mortality and eternity, which cannot be comprehended by reason. One of the beautiful autumn days, the narrator leaves home to visit the grave of his beloved Lamigan, whose cause of death is unknown. He continues on his way to where a girl's voice, breaking the mysterious silence in the cemetery, is heard, it sounds like the Koran readings. He walks by the grave of a long-dead old man, a woman who was stabbed to death by her alcoholic husband, a girl who caused her death by falling in love with two guys, and a young man who committed suicide. Finally, he weeps at Lamigan's grave, remembering past happy days. In the young man's heartfelt monologue, we hear a hymn to the love and beauty of his young beloved Lamigan. Further, the author is deified in the image of a lover through religious and mystical phenomena that cannot be consciously perceived: "young, beautiful leaves of the tomb keeper's sycamore begin to pray," and the "shining white light rises above the maiden's grave". After a while, the mysterious narrator comes to his senses and calmly goes back.

Near the grave whose stone is overgrown with moss due to its age, the voice of an old man reciting an ayah can be heard from under the stone, suddenly everything changes and the Day of Judgment begins. The dead rise to the ground, "an old man with a large white beard and white eyebrows covering his eyes sits on a stone," reciting the sura; a young man who committed suicide out of love comes out from under the gravestone and sits down on it with his head resting on his hands, etc. Various sounds and noises are heard from all sides.

Published in Moscow in 1931, G. Sagdi's monograph "Symbolism of the Turnd" ("On Symbolism") has not lost its relevance today. It assesses this work as an example of symbolism written "under the influence of Russian literature". "Nazip Gasri's lyrical story of "Mazarstanda "("An", no. 5, 1916) was a powerful work that exemplifies this. This was the most characteristic work on this way" [Sagdi, 1931, pp. 113– 114]. The scholar noted that the author's stories with such content were created under the influence of "The Sounds from the Grave" by Halit Zia, the famous author of Ottoman verbal art influenced by French decadent literature.

The hidden content of the story, written in symbolism, was expressed through symbolic images: "Oh magical, mysterious life! I live! – you say and stand on the sand; it slides under your feet and runs away!" framed by a sentence rich in emotionally sounding conventional images. It serves to express the existential view that human life and its desires are false, illusory. Among the dead resurrected from tombs on the Day of Judgment, there are those who took the lives of others or committed suicide in violation of religious law and religious teachings. N. Gasri also confirmed the religious idea that those who committed great sins before the God were not happy in that world and that they failed to find peace here. The literary critic F. Bashirov also drew attention to the symbolism of images and words, the philosophical and existential content of the work [Bashirov, p. 248].

N. Gasri's story "Songyr khan tubasenda" ("On the Roof of Songyr Khan"), in which his socio-philosophical ideas were skillfully embodied with reference to national history, was published in the 2nd issue of the journal "An" in 1916. The boy, who grew up on the stories of his grandmother about Khan Songyr from an early age, created the image of the Khan in his dreams when he became an adult student. When the horse of the Muslim Khan Songyr grew old, he built a palace of hazel with a door covered with silver. The merciful and compassionate khan treated the poor and needy in his palace, and when the poor were fed and drunk, they were given a cup of kumis and some money. The people thanked the khan and prayed for his health. In his palace, the khan kept scholars, monks of that time, Gali Hazrat, Said Battal Gazi, singers who played the dumra and poets of the palace. When the khan died of old age, he was brought from the city to the cemetery, sprinkled with silver coins on the ground and buried on the red roof.

Khan Songyr is a symbol that can be attributed to different concepts. D. Zaghidullina associated it with the concept of a "prophet" who "preserved the nation, statehood, and today the authors assign to this ideal the mission of awakening and reviving the nation" [Zagidullina, 2003, p. 59]. Its meaning can also be interpreted in the sense of the idea of a just ruler, embodied in medieval Tatar literature, the teachings of the "perfect man" and "shepherds", which meant prophets and scientists in Muslim culture. At the end of the work, the reader imagined that "the image of Khan Songyr with tired and drooping eyebrows came to life, his heart was filled with national feeling and historical memory was awakened: 'What unknown historical, nationalistic dream surrounds me, extending my imagination to the vastness, glory of Tatar history: Khans, times of Khans ...'" [Gasri, Songyr tubasenda, 1916, p. 33]. This enhances the social and nationalist significance of the symbol. In this story, N. Gasri embodied the problem of creating "spiritual leaders", goblins, personalities and writers, what he himself was, who served to save the Tatar nation during a crisis.

N. Gasri also contributed to the development of Tatar journalism, which followed the path of the independent development during the period of Iskhaki and Tukay at the beginning of the 20th century. Unlike his contemporaries-publicists, he considered the important role of individuals in the course of history in contrast to the postulate that, according to Marxism, the social development was ensured by the class struggle. Therefore, some of his most influential publicistic works were the ones about the Tatar people in a period of dramatic historical and social changes, "forces that help history, accelerate the work that history will do slowly" [Validi, p. 119]. The beginning of a series of this type articles was laid by the publication "Tukaev Died" in the "Idel" newspaper on April 5, 1913 in connection with the untimely death of the national poet G. Tukay, who made qualitative

changes in Tatar literature and brought it to the world arena. Written in a beautiful, refined language, typical of the Marcia genre, it exalts Tukay. It was written because of the loss of the great poet and is imbued with a feeling of sorrow and that is why it is close to the genre of an obituary [Gilazov, 2008, p. 175].

N. Gasri's respect for G. Tukai was formed under the influence of his spiritual leader G. Iskhaki, the founder of Tatar realistic literature. This is followed by the author's comment. He sees the death of the poet in the obituary as a result of the narrow Tatar environment, the negative impact of national reality on him, the indifference of the Tatar nation towards the great poet.

After the death of Ismail bey Gasprinsky, a Tatar intellectual, enlightener who made great efforts to develop and renew the culture and education of the Turkic peoples, F. Amirkhan, G. Iskhaky, G. Battal, M. Bigiev, G. Bubi, J. Maksudi, S. Maksudi, and others published their articles. N. Gasri's obituary "Altyn torek egyldy" ("The Golden Turk Fell") on the death of Ismail Gasprinsky was published in the "Il" newspaper on September 25, 1914. The article was permeated with a sense of sadness. The author of the article called Ismail Gasprinsky, who devoted all his efforts to renewing national education, awakening national self-awareness in the heart of every Turkic-Tatar heart, to the development of Tatar periodicals and the press, the idea of "unity of thought, word and deed", and the cultural development of Turkic peoples in Russia, "golden Turk".

N. Gasri's article "Shihab khazrat" was published in the issue of "Il" newspaper dated January 2, 1915 on the occasion of the 100th anniversary Shigabutdin Mardzhani's birth and 25th anniversary of his death. In this article, written in the genre of a jubilee article, the publicist seeks to determine the place of Sh. Mardzhani in the history of the culture of the Tatar people and the value of his scientific activities. N. Gasri explains the appearance of such a great person as Sh. Mardzhani in the context of his time and environment [Gasri, Shihab khazrat, 1915]. Although the number of such great figures could be counted on the fingers of one hand, he expresses regret that the Tatar people failed to appreciate them highly enough.

N. Gasri singled out the main directions of Sh. Mardzhani's diversified activities. Firstly, he assessed the great theologian of his time as a religious reformer; secondly, he singled out the activities of Sh. Mardzhani in the field of research and writing of national history and calls him a "national historian". The author's views on Sh. Mardzhani were consonant with the assessments of J. Validi, F. Amirkhan, G. Iskhaki, G. Tukay, and others.

The content of N. Gasri's article "Madrasah Problem" (1914), on the one hand, was consonant with the problems of journalism by G. Iskhaki, F. Amirkhan, G. Tukai, G. Ibragimov, and G. Kamal; on the other hand, it correlated with the theme of the role of individuals, leaders in the life of the people. The article is devoted to the problem of training mullahs in madrassas, the lack of universities for the Tatars, the problem of training teachers and raising public figures. According to the publicist, the responsibilities of mullahs changed over time. He looked at the modern mullah from different angles: he was a theologian, an educated adviser to the people on life issues, and a public figure familiar with national issues. To achieve these goals, it was necessary to modernize and reform the education system in madrasahs.

N. Gasri examined the issue of training "spiritual leaders" in the national-social context and within the multicultural space. From the point of view of the formation of skills and knowledge and the traits of character required for the high-quality work of a mullah, who was a spiritual figure, he devised the structure and amount of education in the first madrasah in terms of developing certain skills and providing knowledge. It was argued that in order to be informed in accordance with the laws of the Koran and Sharia and teach religious sciences, fulfilling the duties of a purebred national servant, one should study the national language, spelling, Tatar literature and historical sciences. Due to the fact that a Muslim cleric was a citizen of Russia, his knowledge of the history of the Motherland was also a condition. To serve as "the shepherd of one spirit, the leader of the community," a mullah must have knowledge of general history, psychology, and social sciences.

The article "Ismagyil bek Gasprinsky va gomumi adabi tel" ("Ismail bey Gasprinsky and the Common Literary Language") (1914) broadens the horizons of N. Gasri's scientific views. It is included in the book "Ismagyil bek Gaspraly", written by F. Gaffarova on the occasion of the 90th anniversary of Ismail Gasprinsky's death [Ismәgyil bek Gasprinski, 2004]. Evaluating the newspaper "Tarjeman", which was published by Ismail bek, N. Gasri, who lived with the idea of uniting all

Turkic peoples, presented his views on the language, its essence and the features of its development in his article. He saw language as the foundation of the nation, part of its culture that sustained and preserved it. He defined the value of Ismail bey's work in establishing a "common literary language" for the Turkish-Tatar nation.

Based on the laws of the development of the Turkic languages, he distinguished three languages: "The language and literature of the Tatars of the Volga region, the Caucasian dialect and literature, the language of the southern Turks". The history of the formation of these languages, their main features, determined the development of literature, and the place and prospects of a common literary language. Among them was the language of the Volga Tatars, which had emerged over the past thirty years and had united under one banner the languages of the Bashkir, Misharsk, Nogai, and Siberian Tatars, which had created excellent literatures.

Results

1. N. Gasri is a bright representative of the second generation of Tatar writers who were educated in the literary schools of G. Iskhaki, G. Tukay, F. Amirkhan, and G. Ibragimov, under the influence of the system of socio-philosophical views of the Tatar educators Sh. Mardzhani, K. Nasyri, and I. Gasprinsky.

2. N. Gassri was going through a busy and difficult life. Having received his education in secular educational institutions of various levels in Russia and Turkey, he became a theoretically prepared, creative, and multifaceted person and devoted himself to serving the Tatar people.

3. He actively worked in the field of Tatar literary criticism, literary history, and Tatar journalism, making a significant contribution to the social, spiritual, and cultural revival of the Tatar people at the beginning of the 20th century. His work was closely related to the Tatar verbal art, which had embarked on the "path of accelerated development", and the national culture, which faced Europeanization while preserving its national features.

4. N. Gasri conducted his scientific research in the context of social progress, the history of the Tatar people; he also evaluated literature, art, and outstanding personalities in terms of serving their people and the benefit of the nation.

Conclusion

Thus, Nazip Gasri, along with the classics and talented researchers of Tatar literature, played an important role in the spiritual and cultural upsurge of the Tatar people at the beginning of the 20th century. He was one of the descendants of 20th century Tatar intellectuals who were broad and talented personalities and awakened in their hearts a desire to serve the social and cultural revival of their native people. In terms of literary, aesthetic, and world outlook, N. Gasri was close to G. Iskhaki, the leader of the social and national liberation movement. The poet's scientific and journalistic work was based on the tenets of the School of Culture and History, and the principles of historicity and nationalism.

References

Amirkhanov, R. (2005). *Fatikh Amirkhanov turynda istaleklar* [Memories of Fatih Amirkhan]. 255 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Bashirov, F. (2002). *XX yoz bashy Tatar prozasy* [Tatar Prose of the Early 20th century]. 287 p. Kazan, Fiker. (In Tatar)

Biktashev, R. I. (2007). *Literaturnoe i publististicheskoe nasledie Akhmetzyana Biktimirova (nachalo 20 veka): avtoref. diss kand. filolog. nauk* [Literary and Journalistic Heritage of Akhmetzyan Biktimirov (the early 20th century): Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan, 31 p. (In Russian)

Ediplarebez: biobibliografic beleshmalek (2009) [Our Writers: A Biobibliographic Reference].T. 1, төz. R. N. Dautov, R. F. Rakhmani. 751 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Epik shigriiat: XX йөz bashy (2002) [Epic Poetry]. Төз. F. Z. Iakhin. 463 p. Kazan, izd."Khater" (TaRIKH). (In Tatar)

Fəizi, M. (2007). *Əsərlər* [Works]. Təz. həm keresh məkalə avt. T. Sh. Gilazov]. 295 p. Kazan, Magarif. (In Tatar)

Galimdzhan Nigməti: tormyshy, iazmyshy, fənni-metodik eshchənlege (2018) [Galimdzhan Nigmati: Life, Destiny, Scientific-Methodical Activity]. T. Sh. Gyilaжev redaktsiiasendə. 252 p. Kazan, "Brig" nashriiaty. (In Tatar)

Gasri, N. (2004). *Ismagil bek Gasprinskiy ham gomumi adabi tel* [Ismagil Bey Gasprinsky and the Common Literary Language]. Ismagil bek Gasprinsky. Pp. 60– 64. Kazan, Alma-Lit. (In Tatar)

Gasri, N. (2008). *Ədəbiiatymyz mənəkykyidkə mokhtaҗ* [Our Literature Needs Critics]. Retsenzialərdən təgziialərgə: XX йөz bashy Tatar ədəbi tənkyite. Pp. 238–241. Kazan, Tatar. kit.nəshr. (In Tatar)

Gasryi Nazhip (2010) [Gasri Nazip]. Tatar entsiklopediase: 6 tomda. Bash məkhərrire M. Kh. Khəsənov, җavaply məkhərrir G. S. Sabirkanov. Kazan

"TR FAneң Tatar entsiklopediase instituty" dəүlət ucherezhdeniiase. 2 t: G - Y. p. 80. (In Tatar)

Gasri, N. (1913). *Tukaev vafat* [Tukaev Died]. Idel. April 5. (In Tatar)

Gasri, N. (1914). *Iashlar khaiatennan ber laukha* [Plague from the Life of Youth]. Il. Gyinvar 2 (No. 10). (In Tatar)

Gasri, N. (2001). *Shimali torki adiplarennan Gayaz Iskhaki. Əsərlər 15 tomda* [Gayaz Iskhaki from Northern Turkish Writers. Works in 15 volumes].T. 8: Gaiaz Iskhakyinyң tormyshy həm iҗaty turynda zamandashlary (1898–1917) [təz., tekst həm aңlat. əzerl., keresh sүz avt. F. Ibraimova]. Kazan, Tatar kit. nashr. Pp. 154– 164. (In Tatar)

Gasri, N. (1915). *Gyiffat tutashnyң shigyrlare* [Poems of the Girl Gyiffat]. Il. Mart 5 (No. 81); Mart 11 (No. 84). (In Tatar)

Gasri, N. (1915). *"Hisametdin menla" (Akegetzadə əsəre) Ber təhlil ədəbi* [Hisametdin Menla. A Literary Analysis]. Aң. No. 9, pp. 189–194; No. 23–24, pp. 416–424. (In Tatar)

Gasri, N. (1926). *Ədəbiiat məidanynda* [In Literature Square]. (Məskəүdə USSR halyklarynyң үzүk nəshriyaty nəshere, matur basmada, 110 bitlek. Iptəsh Galimkan Nigməti əsəre). Eshche. Gyinvar 20 (No. 749). (In Tatar)

Gasri, N. (1914). *Mədrəsə məsələse (syezd dik''katenə)* [Madrasah Problems]. Il. Iiun' 17 (No. 31). (In Tatar)

Gasri, N. (1916). *"Songyr khan tubase"ndə* [On the Roof of Songyr Khan]. Aң. No. 2, pp. 29–33. (In Tatar)

Gasri, N. (1916). *Məzarstanda* [In Mazarstan]. Aң. No. 5, pp. 78–82. (In Tatar)

Gasri, N. (1916). *Gyishkym khərəbələre* [Ruins of Love]. Aң. No. 7, pp. 114–118. (In Tatar)

Gilazov, T. Sh. (2017). *Rasskaz G. Ibragimova "Odin episod iz zhizni molodezhi" v literaturnoy kritike 1910 godov* [G. Ibragimov's Story "One Episode from the Life of Young People" in Literary Criticism of the 1910s]. Filologiia I kultura. Philology and Culture. No. 2 (48), pp. 153–157. (In Russian)

Gilazov, T. Sh. (2016). *Adabiiat belemenen ber tarmagy bularak adabi tankyit* [Literary Criticism as a Part of Literary Theory]. Tatar ədəbiiaty tarikhy: sigez tomda. 4 t .: XX yəz bashy. Təz. R. F. Rahmani; fən. məkh. R. K. Ganiev. Pp. 428–453. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Gilazov, T. Sh. (2008). *Retsenziyalardan təgziialarga: XX yoz bashy Tatar ədəbi tənkyite* [From Reviews to Condolences: Tatar Literary Criticism in the Beginning of the 20th Century]. 254 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Gilazov, T. Sh. (2012). *Nazhip Gasryinyң ədəbi-tənkyidi eshchənlegendə Z. Burnasheva (Gyiffət tutash) shigriiate* [Z. Burnasheva's (Gyiffat Tutash) Poetry in Nazip Gasri's Literary Criticism]. Fənni iazmalar - 2012: KFU nyң Philology həm səngat' institutynyң fənni iazmalary / Fən. məkh. R. R.Җamaletdinov. Pp. 84–91. Kazan, Kazan university, (In Tatar)

Gilazov, T. Sh. (2016). *Nəҗip Gasryi* [Nazip Gasry]. Gabdulla Tukay Entsiklopediase, bash məh. Z. Z. Rəmiev. P. 195. Kazan, G. Ibraimov isem. Tel, ədəbiiat həm səngat' instituty. (In Tatar)

Jamal Vəlidi: ədəbi həm tarikhi-dokumental җyentyk (2010) [Literary and Historical-Documentary Collection]. Təz. Dilərə Abdullina, Җəүdət Minnullin. 624 p. Kazan, Җyen. (In Tatar)

Җəүkhərova, F. Kh. (2003). *Əsterkhan təbəgendə tatar ədəbiyaty (XIX-XX yoz bashy)* [Tatar Literature of the Astrakhan Region (the 19th-the beginning of 20th century)]. 127 p. Kazan, Magarif. (In Tatar)

Iakhin, F. *XX йөz bashy Tatar epic shigriyate* (2002) [Tatar Epic Poetry of the Early 20th Century]. Epic shigriiat: XX йөz bashy. Təz. F. Z. Iakhin. Pp. 5–16. Kazan, izd. "Khater" (TaRIKH). (In Tatar)

Ibragimov, G. (1978). *Əsərlər 8 tomda: Tom 5: ədəbiat həм səngat' turynda məkalələr khezmətlər (1910–1933)* [Works in 8 Volumes: Vol. 5.: Articles, Works on Literature and Arts (1910–1933)]. Təz., text., isk. həm aңl. əzerl. Khəsənov M. Kh., Gainanov R. R. 615 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Ibragimov, G. (2019). *Matbugat və ədəbiyatymyznyң baryshy (ellyk khisap urynyna)* [The Progress of Our Press and Literature (in place of the annual report)].

Əsərlər: ədəbiiat həm səngat' turynda məkalələr, hezmətlər (1910–1917). Təz., tekst., isk. həm aңl. əzerl. Z. G. Məhəmmətshin; fən. məkh. T. Sh. Gyilaҗev. Pp. 192–202. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Iskhaki, G. (2005). *Gaiaz Iskhakyinyң tatar ədəbiiaty turyndagy doklady* [G. Iskhaki's Report on Tatar Literature]. Əsərlər: 15 tomda. 6 t .: Publitsistika həm ədəbi tənkyit məkaləләre. Təz. Z. Rəmiev, F. Ibrahimova; tekst. əzerl. F. Ibragimova; aңl. һəm isk. əzerl. Z. Rəmiev; fən. məkh. F. Musin]. Pp. 190–203. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Iskhaki, G. (2005). *Əsərlər: 15 tomda. T. 6: Publitsistika həm ədəbi tankyit' məkalələre* (1902–1914) [Works: In 15 Vol. Vol. 6: Journalism and Articles on Literary Criticism (1902–1914)]. Təz. Z. Rəmiev, F. Ibrahimova; aңl. һəm isk. əzerl. Z. Rəmiev; fən. məkh. F. Musin. 447 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Iskhaki, G. (2001). *Əsərlər 15 tomda.T. 8: Gaiaz Iskhakyinyң tormyshy həm iҗaty turynda zamandashlary (1898–1917)* [Works: In 15 Vol. Contemporaries about Gayaz Iskhaki's Life and Work]. Təz., tekst həm aңlat. əzerl., keresh sүz avt. F. Ibragimova. 447 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Iskhaki, G. (2011). *Əsərlər 15 tomda. T. 11: Publitsistika (1934–1936)* [Works: In 15 Vol. Vol. 6: Journalism(1934–1936)]. Tomny təz., tekst.,isk. həm aңlat. əzerl .; keresh məkalə avt. Z. Məhəmmətshin; fən. məkh. Z. Rəmiev. 399 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Iskhaki, G. (2013). *Maksim Gorkiiga (1911, Gyinvar 6)* [To Maksim Gorki (1911, January 6)]. Əsərlər 15 tomda. T. 14: khatlar həm avtobiografik iazmalar (1902–1954) [tomny təz., tekst həm aңl. əzerl.,

keresh sүz avt. F. Fəizullina. 11 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Iskhaki, G. (2014). *Əsərlər: 15tomda : Gaiaz Iskhakyinyң tormyshy həm iҗaty turynda istələklər həm məkalələr (1923–1990)* [Works in 15 Vol.. Vol. 15: Memories and Articles about Gayaz Iskhaki's Life and Work]. Tomny tөz., tekst., isk. həm həm aңlat. әzerl. G. Hannanova, R. Kadyrov. 527 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Khəsəvnekh, A. Ə. (2010). *Il. Tatar entsiklopediase: 6 tomda* [Il. Tatar Encyclopedia: In 6 Volumes]. Bash mөhərrire M. Kh. Khəsənov, җavaply mөhərrir G. S. Sabirҗanov. Vol. 2: G-Й. 536 p. Kazan, "TR FAneң Tatar entsiklopediase instituty". (In Tatar)

Mərdanov, R. (2001). *"Shura" zhurnaly (1908–1917): ədəbiyat məkalələr* [Journal "Shura": Literary Issues]. 152 p. Kazan, Rukhiiat. (In Tatar)

Mirasybyzny tuplau iulynda (2010) [On the Way to Collecting our Heritage]. XX йөz bashy tatar balalar ədəbiyatynnan. Tөz. F. Ibragimova. 200 p. Kazan, "Iman" nashr. (In Tatar)

Musabekova, R. R. (2001). *Sagit Sunchelei: sud'ba i tvorchestvo* [Sagit Sunchalay: His Fate and Work]. 157 p. Kazan, "Unysh". (In Russian)

Mukhamadiev, R. S. (1982). *Problemy formirovaniia tatarskoi literaturnoi kritiki (1905–1917)* [Problems of Tatar Literary Criticism Formation]. Kazan, Tatar kit. nashr. 144 p. (In Russian)

Nedzhib, (Gasri N.) (1914). *Probuzhdenie russkikh tatar i ikh literatura* [Awakening of the Russian Tatars and Their Literature]. Sovremennik. No. 10, pp. 166–177. (In Russian)

Rakhimkulova, M. (1997). *Medrese "Khusainiia" v Orenburge* [Madrasah "Khusainiya" in Orenburg]. 251 p. Orenburg. (In Russian)

Rəmi, I. G., Dautov, R. N. (2001). *Ədəbi syzlek* [Literary Dictionary]. (Elekke chor tatar ədəbiyate həm mədəniiate buencha kyskacha beleshmələk). 399 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Rəmiev, Z. Z. (2004). *Keresh* [Introduction]. Tatar shigriiate: XX gasyr bashy [Tatar Poetry: The Beginning of 20th Century]. Pp. 3–8. Kazan, Magarif. (In Tatar)

Rəkhmati, S. (1915). *Gyiffət tutash məktybe mөnəsəbəte ila* [Gyiffat Tutash and School]. Ioldyz. October 2. (In Tatar)

Səgdi, G. (1923). *Tatar shagyilәre arasynda Tukai* [Tukay among Tatar Poets]. Beznen iul. No. 8– 9, pp. 2– 7, p. 6 (In Tatar)

Səgdi, G. (1927). *Bezdə ədəbi tənkyit'* [Our Literary Criticism]. Kazan, Beznen iul. 22 p. (In Tatar)

Səgdi, G. (1932). *Simvolism turynda* [About Symbolism]. 135 p. (99 p.) Moscow, Tsentrizdat. (In Tatar)

Sөngati, G. (2007). *Shigrlar həm prosa* [Poetry and Prose]. 184 p. Kazan, "Meddok" nashr. (In Tatar)

Sunchələi, S. (2005). *Əsərlər həm khatlar* [Works and Letters]. Tөz., tekst.,isk. həm aңl. әzerl. Z. Rəmiev. 367 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Tatar ədəbiyaty tarikhy (1984) [History of Tatar Literature]. In 6 vol. Vol. 1. Urta gasyrlar dəvere. 567 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

Tatar khikəialəre (2007) [Tatar Sroties]. Kitapny tөz., tekst. әzerl. həm keresh məkalə avt. D. F. Zagidullina. 399 p. Kazan, Magarif. (In Tatar)

Tatar shigriiate: XX gasyr bashy (2004) [Tatar Poetry: The 20th Century]. 447 p. Kazan, Magarif. (In Tatar)

Tukai – iadkərlərdə (2015) [Tukay in Memoirs]. 2 tomda.T. 1: Isəleklər, məkalələr, təgziyalər, telegrammalar. Tөzүchelər: R. F. Islamov, filologiia fənnәre doktory, Җ. S. Miңnullin, tarikh fənnәre kandidaty. 968 p. Kazan, Җyen. (In Tatar)

"Uilasam ui, syzlyi kүңlem, syzlyi җan..." (2005) ["When I think about it, my heart aches, my soul aches ... " New Facts about Sagit Ramiev's Life and Work]. Səgyt Rəmievneң tormysh iuly həm iҗatyna karata iaңa məglүmatlar. Tөz.-avt. Ch. Zaripova-Chetin; fən mөh. A. Saiapova. 203 p. Kazan, "Yanalif" publishing house. (In Tatar)

Zagidullina, D. F. (2003). *Modernizm həm XX йөz bashy tatar prozasy* [Modernism and Tatar Prose of the Beginning of 20th Century]. 255 p. Kazan, Tatar kit. nashr. (In Tatar)

XX ГАСЫР БАШЫ ӘДӘБИҺӘМ МӘДӘНИ КОНТЕКСТЫНДА Н. ГАСРЫЙ РУХИ МИРАСЫ

Таһир Шәмсегали улы Гыйлаҗев,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
tgilazov@bk.ru.

Мәкаләдә XX гасыр башында татар халкының әдәбияты һәм мәдәнияте күтәрелешендә зур роль уйнаган Нәҗип Гасрыйның тормыш юлы һәм рухи эшчәнлеге тикшерелә. Аның әдәби тәнкыйтькә, әдәбият тарихына караган мәкаләләре, милли мәдәният һәм мәгариф үсешен тәэмин иткән шәхесләргә багышланган язмалары фәнни тикшеренүнең объекты булып тора. Н. Гасрыйның иҗтимагый карашлары, сәнгатьчә фикерләвенең хосусиятләре, иҗат кыйбласы һәм

даирәсе XX гасыр башы әдәби һәм мәдәни контекстында шәрехләнә. Шулай ук әдип рухи мирасының Гареб һәм Шәрык әдәбиятлары белән бәйләнешләренә дә игътибар ителә.

Төрле чыганакларда һәм язмалардагы мәгълүматлар һәм фактлар барлана һәм, алар бер системага салынып, Н. Гасрыйның фәнни биографиясен тудыру омтылышы ясала. Бәяләү объектына нисбәтле Н. Гасрыйның аерым мәкаләләре, истәлек-хатирәләре беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертелә. Фәнни эзләнүләрдә чагыштырма-тарихи, типологик һәм герменевтика методларына, культура-тарих мәктәбе кагыйдәләре һәм принципларына таяныла.

Төп төшенчәләр: милли яңарыш, әдәби бәйләнешләр, культура-тарих мәктәбе, иҗтимагый фикер, татар әдәбияты, әдәби тәнкыйть, әдәбият тарихы.

Кереш

XX гасыр башы Яңарыш чоры татар әдәбияты гыйльми концепцияләр, тәгълиматлар һәм фәлсәфи төрлелектән тыш, сәнгатьчә фикерләү хосусиятләре, иҗатка килү юллары белән бер-берсеннән аерылып торган каләм ияләренең күплеге белән дә характерлана. “Егерменче гасыр башында иҗат итеп, матбугатта чыгыш ясаган шагыйрь, прозаик, драматург, тәрҗемәче, публицист, тәнкыйтьче һәм балалар язучыларының гомуми саны, әдәбиятчы-текстолог Рәшат Гайнанов төзегән исемлектән (кульъязма. – *асс. З.Р.*) күренгәнчә, сигез йөзгә җитә (бу сан да якынча. - *асс. З.Р.*)” [Рәмиев, 2004, б. 4], - дип яза З. Рәмиев. Бу вакытта сүз сәнгатенең магистраль үсеш юлын билгеләгән Г. Тукай, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Дәрдемәнд, Г. Камал, Ш. Камалларны шәрехләгән фәнни хезмәтләр даими басылып торса да, дистәләгән каләм ияләренең исемнәре һәм иҗатлары күләгәдә кала килә. Аларның рухи мирасын фәнни әйләнешкә кертү, иҗат җимешләре белән бүгенге укучыны таныштыру әдәбиятчы галимнәр алдында торган җаваплы бурычларның берсе булып тора.

Шунысы куанычлы: рухи мирасыбыздагы “ак таплар”ны бетерү теләге сүздә генә калмады, XX гасыр ахырында – XXI гасыр башларында бу юнәлештә билгеле бер уңышларга ирешелде. Басмалар шәкли яктан төрле булган кебек, тематик яктан да киңкырлы. Мәсәлән, вакытлы матбугатта, аерым алганда “Шура” сәхифәләрендә язышкан иҗат әһелләренең исемнәрен һәм әсәрләрен барлап кына калмыйча, гомуми сыйфатларын да бәяләгән Р. Мәрданов [Мәрданов, 2001], Әстерхан төбәге әдәбиятын өйрәнгән Ф. Җәүһәрова [Җәүһәрова, 2003]; бу буын аерым вәкилләре - С. Сүнчәләйнең тормыш һәм иҗат юллары җентекле тикшерелгән Р. Мусабекова [Мусабекова, 2001], Әхмәтҗан Биктимеровка багышланган Р. Бикташевның [Бикташев, 2007] монографик эзләнүләре шундыйлардан. Моннан тыш исемнәре аз яисә бөтенләй билгеле булмаган әдипләрнең әсәрләре әдәби төр, жанрлар билгесе буенча тупланып нәшер ителгән җыентыклар ([Татар шигърияте: XX гасыр башы, 2004], [Татар хикәяләре, 2007], [Эпик шигърият: XX йөз башы, 2002], [Гыйлаҗев, 2008], [Мирасыбызны туплау юлында..., 2010], бу чор аерым вәкилләренең киңкырлы мирасларына багышланган китаплар ([Исмәгыйль бәк Гаспринский, 2004], [Уйласам уй..., 2005], [Сүнчәләй Сәгыйть, 2005], [Сөнгати, 2007]) шулар җөмләсенә керә. Аерым алганда, З. Рәмиев “Татар шигърияте: XX гасыр башы” китабында әлеге әдәби-тарихи чор шигърият мәйданында эш иткәннәр санының өч йөздән артуын күрсәтә; икенче дәрәҗәдәге сиксән бер шагыйрьнең тормыш юлы хакында кыскача мәгълүмат һәм аларның иҗат йөзен тулырак ачкан басмаларын урнаштыра [Татар шигърияте: XX гасыр башы, 2004]. Бу катлам каләм ияләренең әдәби җәүһәрләрен халыкка кайтаруда Ф. Ибраһимова, З. Рәмиев, З. Мөхәммәтшин, Р. Мәрданов, Ф. Яхин кебек әдәбиятчы галимнәр-текстологлар зур көч куялар.

XIX-XX гасыр чикләрендә Ш. Мәрҗани, Х. Фәезханов, Н. Хәлфин, К. Насыйри кебек күренекле татар мәгърифәтчеләре әзерләгән туфрактан дым алган татар яшьләре, Беренче рус инкыйлабының демократик үзгәрешләре белән рухланып, мәктәп-мәдрәсә белеме белән генә чикләнмичә, Россиядә генә түгел, чит илләрдәге югары уку йортларында укып һәм тәрбияләнеп, милли чынбарлыкны төрле юнәлештә үстерү һәм камилләштерү эшенә керешәләр, әлеге хәрәкәткә кушылып китәләр. Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин, Н. Хәлфин, Ш. Мөхәммәдьяров, Г. Кәрам, М. Кайбышев шундыйлардан. Алар арасында Төркиянең Истанбул университетының әдәбият бүлегендә белем алган Н. Гасрый да бар. Ул 1910 елларда, мәдрәсә белеме белән чикләнмичә, дөньяви уку йортларын, гимназияләрне, югары мәктәпләрне бетереп, әдәбият мәйданына килгән “икенче”

буын вәкиле булып тора. Мәкаләдә Н. Гасрыйның рухи мирасын XX гасыр әдәби һәм мәдәни контекстында шәрехләү максаты куела. Аның тормыш юлына караган фактлар тупланып, әдипнең фәнни биографиясен тудыру омтылышы ясала. Н. Гасрыйның бер төркем мәкаләләре һәм әдәби әсәрләре беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертелә. Тәнкыйтьченең гыйльми нәзари фикерләре татар әдәбиятын өйрәнүнең гыйльми концепциясен формалаштыруга, тәнкыйтьнең теоретик проблемаларын хәл итүгә, татар әдәбиятын кеше яшәешен сәнгатьчә гәүдәләндерүнең яңа формалары, тасвирый алымнары белән баетуга үзеннән өлеш кертә. Югарыда ассызыкланган сыйфатлар хезмәт темасының фәнни яңалыгын һәм актуальлеген билгели.

Фәнни хезмәтнең материалы һәм методлары

Хезмәттә Н. Гасрыйның XX гасыр башы татар әдәбиятының һәм мәдәниятенең актуаль проблемалары һәм әдәби-эстетик фикерләре белән тыгыз бәйләнгән гыйльми-тәнкыйди мәкаләләре, публицистик язмалары һәм әдәби әсәрләре фәнни тикшеренү эшенең материалы булып тора. Куелган максатка ирешү өчен, культура-тарих, чагыштырма-тарихи, биографик методларга мөрәҗәгать ителде. Культура–тарих мәктәбенең әдәбиятның милли традицияләр һәм тарихи процесс белән бәйләнеше хакындагы төп кануны тәнкыйтьче һәм әдипнең рухи мирасын XX гасыр башы әдәби барышы һәм мәдәнияте белән тыгыз бәйләнештә карарга мөмкинлек бирде.

Н. Гасрыйның рухи мирасын Гареб һәм Көнчыгыш мәдәнияте контекстында комплекслы өйрәнү XX гасыр башы татар иҗтимагый-фәлсәфи, гыйльми, әдәби-тарихи фикерләренең структур компонентларын аерып чыгарырга ярдәм иткән компаративистика-чагыштырмалы методны файдалануга этәрде. Болардан башка әдәби күренешне аның барлыкка килү, үсеше һәм тарихи бәйләнешләр ноктасыннан өйрәнүгә юл ачкан тарихилык принцибы да кулланылды.

Төп өлеш

Н. Гасрый – XX гасыр беренче утызъеллыгының күренекле тәнкыйтьчесе, публицисты, язучысы һәм журналисты.

Н. Гасрыйның тормыш юлын һәм әдәби-гыйльми эшчәнлеген махсус өйрәнгән хезмәтләр юк. Шулай да соңгы елларда Т. Гыйлаҗев гыйльми-тәнкыйди эшчәнлегендә тәнкыйтьченең татар халкының күренекле шәхесләренә, тәнкыйть һәм әдәбият мәсьәләләренә багышланган язмалары өйрәнелде [Гыйлаҗев, 2008], [Гыйлаҗев, 2012], [Гыйлаҗев, 2016], [Гыйлаҗев, 2017]. Әдәбият галиме Д. Заһидуллинаның XX гасыр башы сүз сәнгатендәге яңа әдәби күренешләрне, эзләнүләрне яңа концепцияләр, фәлсәфи тәгълиматлар контекстында тикшергән “Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы” [Заһидуллина, 2003] хезмәтендә Н. Гасрый әдәби әсәрләренең сәнгати сыйфатлары, ә эчтәлегенең фәлсәфи катламы бәяләнә.

Татар зыялылары даирәсендә “әдәби тәнкыйтьче һәм талантлы журналист” буларак билгеле булу сәбәпле, аның хакында аерым фактлар төрле чыганакларда, истәлек-хатирәләрдә теркәлеп калган. Алар тәнкыйтьче һәм язучының тормыш юлының аерым чорларын торгызырга ярдәм итә. Нәҗип Гасрый (Мәүләмбирдиев Мөхәммәтнәҗип Аллабирде улы) 1886 елда Әстерхан волосте Казы авылында рухани гаиләсендә дөньяга килә. Күп чыганакларда Н. Гасрыйның Әстерхандагы гимназиядә белем алуы искәртелә. Шушы төбәктәге татар мәдәниятен, әдәбиятын һәм иҗтимагый фикер тарихын концептуаль нигездә тикшергән Ф. Җәүһәрованың монографик хезмәтендә Н. Гасрыйның тормыш юлындагы аерым мәсьәләләргә ачыклык кертелә. Төбәктәге мәгариф хәле һәм аның үсеше турында сүз алып барганда, ул Россия империясенең милли-колониаль сәясәте нәтиҗәсендә 1910 елның 27 гыйнварында ябылган “Дарел-әдәп” мәктәбенең мөгаллимнәре арасында Н. Гасрыйны да саный [Җәүһәрова, б. 40]. Димәк, бу җәдиди мәктәпнең 1906 елда ачылуын искә алсак, Н. Гасрыйның педагогик эшчәнлеге шушы елларда башлануы ачыклана. Ф. Җәүһәрова Әстерхан шәһәрендә нәшер ителгән вакытлы матбугат битләрендә Вакыйф Җәләл, Кәшшаф Патии, Кәлимулла Сәгъди, Зариф Бәшири, Сәгыйть Сүнчәләй, Габдулла бине Мостакаев, Мөхәммәтһади Тимергалин, Бәдретдин Киләчи белән беррәттән Н. Гасрый шигырьләре дә басылуны билгеләп уза [Җәүһәрова, б. 105]. Г. Исхакыйның “Артист Габдулла Кари” (1936) мәкаләсендә вакыты төгәл күрсәтелмәсә дә, Н. Гасрыйның Истанбул университетының әдәбият факультетында укуы бәян ителә: “Ул (Н. Гасрый. – *асс. Т.Г.*) әдәбият, театрны бик сөюче, нәфасәтне

(нәфислекне. – *асс. Т.Г.*) аңлаучы, Истанбул дарелфөнүненең (университетының. – *асс. Т.Г.*) - әдәбият шөгъбәнен (бүлеген. – *асс. Т.Г.*) тәмам иткән бер егет иде” [Исхакый, 2011, 11 т., б. 105]. Аерым фактларга караганда, Н. Гасрыйның, гимназия ябылгач, 1910 ел урталарында Төркиягә килүе фаразлана. Билгеле булганча, Г. Исхакый Архангель губернасы Пинега шәһәрендә сөргендә вакытында, аннан качып китеп, 1908 елның җәеннән 1909 елның көзенә, 1910 елның көзеннән 1911 елның ахырларына кадәр Истанбулда тора. Язучының Н. Гасрый белән шушы вакытта очрашуы бик мөмкин. Алар арасында иҗади дуслык нәкъ шушы елларда башлана да булса кирәк. Басылып чыгу елы бәхәс уятса да, төрек телендәге “Шимали төрек әдипләреннән Гаяз Исхакый” китабының төзүчесе Н. Гасрый булуы тикшеренүчеләр тарафыннан төгәл күрсәтелә (Кара: [Исхакый, 2006, 6 т., б 421], [Исхакый, 2001, 8 т., 419]). 1913 елның яз айларында Н. Гасрый Әстерхан шәһәрендә була. Г. Тукай үлеме мөнәсәбәте белән шәһәрдә нәшер ителгән “Идел” газетасында тәгъзия бастыруы һәм “Кояш” газетасына Әстерханнан кайгы телеграммасы җибәрүе шул хакта сөйли [Тукай – ядкәрләрдә, б. 761, 879].

Н. Гасрый 1913 елның көзендә Оренбургтагы “Хөсәения” мәдрәсәсендә мөгаллим булып эшли башлый, шәкертләргә татар әдәбиятын укыта. Уку йортының тарихын төрле яклап тикшергән М. Рәхимкулова Н. Гасрыйның татар әдәбияты тарихын укыту белән бергә, мәдрәсәдәге башлангыч (ибтидаия. - *асс.Т.Г.*) бүлекләрнең мөдире вазифасын да башкаруын әйтә [Рахимкулова, с. 13, 33-34]. “Ил” газетасының 1913 ел 14 ноябрь санында ул “Мәдрәсәи Хөсәения”дә әдәбият мөгаллиме Нәҗип Гасрый” тәхәллүсе белән “Әдәбиятымыз мөнәкъкыйдкә мохтаҗ” исемле мәкаләсен бастыра [Гыйлаҗев, 2008, б. 241]. Язучы һәм әдәби-гыйльми хезмәткәр М. Гали 1912 елдан 1915 елга кадәр Оренбургтагы “Хөсәения” мәдрәсәсендә белем ала. Ул истәлегендә үзенең “әдәбият мөгаллиме Нәҗип Гасрый (1886-1937) киңәше белән язучылык” эшенә тартылуы турында яза [Кара: Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек, б. 323]. Димәк, М. Гали мәдрәсәдә укыган елларда Н. Гасрый да бу уку йортында шәкертләрне укыткан. Бу мәгълүмат И. Рәми төзеп, үзгәртеп кору елларында гына Р. Даутов тарафыннан тулыландырылып нәшер ителгән “Әдәби сүзлек”тә дә ассызыклана [Рәми, Даутов, б. 74].

Әмма өстәмә ачыклык кертүне сорый торган бер факт бар. Аерым чыганакларда 1913-1915 елларда Н. Гасрыйның Петроград һәм Мәскәүдә нәшер ителгән “Ил” газетасында мөхәррир булып эшләве әйтелә [Татар энциклопедиясе, 2010, 2 т., б. 536], [Рәми, Даутов, б. 105]. 1915 елда аның “Ил”дә журналистлык эшчәнлеге турында Г. Исхакый да яза: “1915 елның башлары иде. Көннең берендә идарәбезгә Габдулла Кари килеп керде. ... “Ил” идарәсендә ул вакытта кятиб (секретарь, журналист. – *асс. Т.Г.*) булып Нәҗип Гасрый эшли иде” [Исхакый, 2011, 11 т., б. 294]. Н. Гасрыйның “Ил”дә секретарь вазифасын башкаруы бәхәс уятмый. Мәгълүм булганча, 1910 еллардагы тынгысыз тормыш, туктаусыз бер урыннан икенче урынга күченү, ялсыз хезмәт Г. Исхакыйның сәламәтлеген какшата һәм ул, табиблар киңәше белән 1914 елның апрель азаклары - май башларында Финляндиягә барып, санаториядә дәвалана [Исхакый, 2006, 6 т., б. 436]. Димәк, Г. Исхакый Мәскәүдә булмаганда, газетаның аерым саннары Н. Гасрый мөхәррирлегендә нәшер ителгән.

1917 елгы Октябрь революциясе дистәләгән татар зыялыларының тормышын, шул исәптән Н. Гасрыйның да язмышын үзгәртә. Аның 1920-1930 еллар тормыш һәм иҗат биографиясендә “ак тап”лар, ачыкланмаган фактлар күбәя. Моның сәбәпләре шактый. Беренчедән, безнең карашыбызча, рухи таянычы булган Г. Исхакыйның һәм аның белән даими аралашып яшәгән Ф. Туктаров, Г. Терегуловларның мөһаҗирлеккә китүе Н. Гасрыйга авыр тәэсир итә. Икенчедән, яңа социаль һәм мәдәни шартларда иҗтимагый һәм рухи кыйбланы билгеләү билгеле бер вакыт сорый. Октябрь борылышыннан соң ул, үз ягына кайтып, туган авылында өч ел яши. 1920 елда өйләнә. Бу вакытта Н. Гасрыйның нинди эшчәнлек белән шөгыльләнүе төгәл генә ачык түгел. Шулай да Р. Әмирхановның “Фатих Әмирхан турында истәлекләр” китабындагы Хәмит Гомәровның “Фатих Әмирхан Әстерханда” дигән истәлек-хатирәсендә бу мәсьәләгә беркадәр ачыклык кертелә. Андагы мәгълүматларга караганда, Ф. Әмирхан 1925 елның июнь аенда Әстерханга сәяхәт кыла. Ул шәһәр мулласы, “Идел” газетасының нашире һәм мөхәррире Габдрахман Гомәриләр өендә кунакта була. Г. Гомәринең әдәби-гыйльми

эшчәнлеге, төбәк мәдәнияте хакында сөйләшеп утырганда, Ф. Әмирхан аннан Н. Гасрый турында сораша. “Кыскасы, Н. Гасрый 1918 елдан бирле җәмәгать эшләреннән аерылган, шәһәрдән ерак түгел Казавыл дигән карьяда (авылда. - *асс. Т.Г.*) гаиләсе белән яши һәм бакча эше һәм шуның хасыйләтен (нәтиҗәсен. – *асс. Т.Г.*) сату белән мәшгуль”, - диде. “Үз бакчасыннан гына түгел, бәлки башкаларның, хәтта башка авыллардан да бакча малын алып, җәй буе Идел белән югарыга (Нижний Новгородка - *асс. Х. Г.*) алып барып анда күпләп сатып йөри”, - диде. Аның шулай мәдәни, мәгариф яисә матбугат эшләреннән читкә чыгып калуына икесе дә тәэссеф иттеләр (борчылдылар. - *асс. Т.Г.*)” [Фатих Әмирхан турында истәлекләр, б. 131].

Тормышлар беркадәр җайлангач, Н. Гасрый, замандашлары М. Галәү, Ф. Агиев һәм башкалар кебек сыену урыны эзләп, Мәскәү шәһәренә күчә. 1925 елдан соң Үзбәкстан югары уку йортларында эшли. Дәһшәтле репрессия корбаннарының берсе була. Сәламәтлеге зәгыйфьләнгән Н. Гасрый 1937 елда төрмәдә сорау алу вакытында вафат була. Аның үлеме төрле хезмәтләрдә төрле елларга нисбәт ителә. Р. Әмирханов “Фатих Әмирхан турында истәлекләр”(2005) дигән китабындагы “Искәрмәләр һәм аңлатмалар”да 1934 елны күрсәтә [Әмирханов, б. 218]. Н. Гасрыйга караган аерым фактларны төгәлләштерү максаты белән, “Оренбург өлкәсенең дәүләт архивы”на, Мәскәү шәһәре архивларына мөрәҗәгать итсәк тә, әлегә нәтиҗәсе булмады. Димәк, киләчәктә бу юнәлештә эзләнүләрне дәвам итү сорала. Күренә ки, татар галимнәренең һәм язучыларының Н. Гасрый тормыш сукмакларына һәм иҗатына караган фактлары һәм мәгълүматлары системалаштырылмаган.

Мәгълүматларга караганда, Н. Гасрый Беренче рус иникыйлабы елларында әдәби эшчәнлек белән шөгыльләнә башлый, үз каләм көчен төрле өлкәләрдә сынап карый һәм тиз арада күренекле журналист, тәнкыйтьче, публицист, әдип, педагог буларак таныла. Күләмле, тирән фикерле монографик, теоретик мәкаләләр, әдәби портрет, рецензия, рецензия-мәкалә жанрындагы язмалар белән “Борһане тәрәккый” (1906-1910), “Хәмият” (1907-1908), “Мизан” (1908 -1909), “Идел” (1907-1914), “Йолдыз” (1906-1917), “Ил” (1913-1915), “Сүз” (1915-1916), “Безнең ил” (1916-1917), “Сарай” (1917-1918), “Аң” (1912-1918) кебек газета-журнал битләрендә “Нәҗип Гасрый”, “Н. Гасрый”, “Мәдрәсәи Хөсәения”дә әдәбият мөгаллиме Нәҗип Гасрый” имзалары белән чыгыш ясый.

1910 елларда иҗаты активлашып киткән тәнкыйтьче танылу ала. Г. Ибраһимов 1913 елгы матбугатка һәм төрле өлкәдә басылып чыккан китапларга анализ ясаган “Матбугат вә әдәбиятымызның барышы (еллык хисап урынына)” дигән язмасында вакытлы матбугатта яңа имзалар тууын хәбәр итә. Җ. Вәлиди, М. Ханәфиләр белән беррәттән, “... әүвәлге бер әсәр тәнкыйдиясе һәм "Ил"дәге берничә фельетоны илә ихтыяҗсыз зиһеннәргә кереп утырган Нәҗип Гасрый әфәндене зикер итми үтү (искә төшерми үтү. – *асс. Т.Г.*) хисапның тулылыгына, шөбһәсез, кимчелек китергән булыр иде” [Ибраһимов, б. 201] – дип яза. Г. Сәгъди “Бездә әдәби тәнкыйть” мәкаләсендә, 1910 елларда әдәби тәнкыйть мәйданына чыккан тәнкыйтьчеләр арасында Г. Ибраһимов, Җ. Вәлиди, Г. Рәхим, Х. Искәндәров, Х. Кәримовлар белән беррәттән, Н. Гасрыйның исемен дә атый [Сәгъди, 1927, б. 18].

Татар әдәбият белеменең бер тармагы булган әдәбият тарихының фән буларак формалашуы XX гасырның беренче чирегенә нисбәт ителә. 1910 еллар вакытлы матбугатында татар әдәбиятының үсешен элгәрге чорлардан алып хәзерге көннәргә кадәр тарихи планда яктырткан, шулай ук әдәби барышның үзгәреш тенденцияләрен һәм яңа әдәби күренешләрне аерып чыгарып, аларны бәяләү омтылышы белән язылган Р. Фәхретдинов, Ф. Кәрими, Җ. Вәлиди, Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, Г. Ибраһимов, Х. Кәримов, Н. Гасрый һ.б.ларның мәкаләләре басыла.

Нәҗип Гасрыйның яңарыш чоры әдәбиятының сыйфади үзгәрешләре чагылган «Россия татарларының уянуы һәм аларның әдәбияты» (Пробуждение русских татар и их литература) дигән күләмле мәкаләсе «Современник» журналының 1911 ел 4 санында дөнья күрә. Татар әдәбиятының классик язучысы Г. Исхакый белән рус әдәбиятының күренекле әдибе А.М. Горький арасында җылы һәм иҗади дуслык җепләре урнаша. Алар 1911 елдан алып 1923 елларга кадәр хат алышалар. А.М. Горький татар әдәбиятында күзәтелгән тенденцияләр, аның төп сыйфатлары, күренекле вәкилләре хакында Гаяз Исхакыйдан «Современник» журналына мәкалә язуны

үтенә. Исхакыйның бу еллар тормышы аеруча мәшәкатьле һәм катлаулы булуы белән аерылып тора. Хатларының берсендә: «Татар әдәбиятының торышы турында очеркны тиз арада салырмын» [Исхакый, 2013, б. 11], - дип вәгъдә бирсә дә, билгеле сәбәпләр аркасында сүзендә тора алмый. Олуг әдип бу эшне үзенең мәсләктәше Н. Гасрыйга йөкли. Татарча язылган мәкалә, Г. Свердлов тарафыннан русчага тәрҗемә ителеп, журналда басылып чыга.

Европа мәдәнияте һәм әдәбияты тәэсирендә булган Төркиядә белем алган Н. Гасрый милли әдәбият тарихын Россия иҗтимагый-сәяси вазгыяте һәм тарихи вакыйгалар һәм аларның татар галәменә алып килгән үзгәрешләре контекстында тикшерә. Күләмле мәкаләнең башлам өлешендә татар халкының аянычлы тарихы, иҗтимагый-рухи фикеренең хәрәкәте этрафлы итеп бәян ителә. Автор тарафыннан иҗтимагый-сәяси үзгәрешләрнең баскычлары билгеләнә: сәүдә һәм игенчелек белән актив рәвештә шөгыльләнү, Үзәк Азия , Төркестан белән мәдәни бәйләнешләр торгызылу, Екатерина II реформалары һ.б. [Неджиб, 1911, с. 166-179].

Н. Гасрый татар халкының иҗтимагый хәятенә һәм икътисади эшчәнлегендә күзәтелгән җанлануны бәяләгәннән соң, мәдәни-әдәби тормыштагы сыйфади үзгәрешләрне анализлауга күчә. XIX гасыр башында Казанда беренче татар типографиясе ачыла. Ислам динендәге инкыйлабны Н. Гасрый мәгърифәтче, дин галиме, тарихчы, фәлсәфәче Шиһабетдин Мәрҗани эшчәнлеге белән бәйләп карый. Яңа татар әдәбиятына нигез салучы – Каюм Насыйри алга чыга. Каюм Насыйри күпъяклы эшчәнлегенең әһәмиятле юнәлешләреннән берсе – аның татар матбугатын Төркестан мистикасы монополиясеннән, татар телен чит телләр тәэсиреннән арындыру өлкәсендәге фидакарь хезмәте [Неджиб, 1911, с. 170]. Тәнкыйтьче татар әдәбиятындагы яңарыш сыйфатын Ш. Мәрҗанинең дини реформаторлык эшчәнлеге йогынтысында татарларда туган фикер уяну белән сәбәпле бәйләнештә карый.

1883 елда Бакчасарайда Исмәгыйль Гаспралы «Тәрҗеман» – «Переводчикъ» дигән беренче татар газетасын чыгара башлый. Тәнкыйтьче бу зыялының татар халкының иҗтимагый-рухи яңарышында уйнаган гаҗәеп зур ролен яз хәбәрчесе – карлыгачка тиңли. Газетасының беренче саныннан ук ул татар халкын европалашуга «чакыра» башлый, мәдрәсәләргә үзгәрешләр кертү кирәклеген әйтә, иске укыту ысулларын тәнкыйтьли. Үз әсәрләрендә милли чынбарлыкны реалистик детальләрдә сурәтли башлаган Заһир Бигиев, Риза казый Фәхретдинов һәм Фатих Кәримиләрнең әдәби эшчәнлеге югары бәяләнә. Әдәби, публицистик әсәрләренең XIX гасыр соңгы чиреге татар әдәбиятын идея эчтәлеге һәм форма ягыннан яңартудагы рольләре күрсәтелә.

Н. Гасрый татар әдәбияты юллар чатында торган чакта Гаяз Исхакый иҗаты белән татар әдәбияты тарихында яңа дәвер башлануын ассызыклый. «Татар әдәбияты билгесез юллар чатында торган вакытта 1897 елда әдәби аренага Гаяз Исхакый чыга. Ул күренү белән, татар әдәбияты үсешендә яңа дәвер, татар матур әдәбиятының үсеше, реализм юлында кискен борылыш еллары башлана» [Неджиб, 1911, с. 173] Тәнкыйтьче, әдәбият проблемаларыннан тыш игътибарын татар теле мәсьәләләренә дә юнәлтеп, Гаяз Исхакыйны татар әдәбиятына нигез салучы, ә “татар әдәби теленең атасы” дип билгели. Беренче рус инкыйлабы белән ташкын булып поэзиягә килеп кергән шагыйрьләр арасыннан ике шагыйрьне – Габдулла Тукай һәм Сәгыйт Рәмиевне аерып ала. 1905-1910 еллар шигъриятендә, халык теләк-омтылышлары, моң-зарлары белән сугарылып, татар тормышын тулы сурәтләргә омтылган халыкчан реалистик поэзияне һәм, мул поэтик бизәкләргә төреп, лирик-шәхси кичерешләрне калкытып куйган романтик поэзия юнәлешләрен билгели.

1910 елларда, милли рамкаларда гына калмыйча, Аурупа киңлекләренә омтылган сүз сәнгатен бәяләү һәм аның үсеш юлларын билгеләү бурычы йөкләнгән татар әдәби тәнкыйтен камилләштерү, аның дәрәҗәсен күтәрү мәсьәләсе көн тәртибенә куела. Бу уңайдан аның “Әдәбиятымыз мөнәкъкыйдкә мохтаҗ” (1913) мәкаләсе языла. Н. Гасрый дөнья һәм төрки-татар әдәбиятында шартлы-романтик кулланылышның гаять бай, үзенчәлекле традицияләре булган *бакча, су, яктылык* символларына мөрәҗәгать итеп, әдәби тәнкыйтьнең матур әдәбият үсешендә тоткан роле, тәнкыйтьченең абруе турында үз бәя-хөкемнәре белән уртаклаша [Гасрый, Әдәбиятымыз..., 1913]. Автор тәнкыйтьне “әдәбиятның тәрәккыйсендә иң әһәмиятле бер гамәл” буларак карый, “матур әдәбият

әсәрләрен бәяләүдә әдәби тәнкыйтьтә объективлык принцибын тәкъдим итә" [Мухамадиев, с. 16].

Н. Гасрыйның татар әдәбиятының яңарышында хәлиткеч роль уйнаган язучыларның күренекле әсәрләрен яисә аларның тулаем иҗатын бәяләгән мәкаләләре дә басыла. Аның иҗат портреты жанрындагы "Шимали төрек әдипләреннән Гаяз Исхакый" язмасы дөнья күрә. Тәнкыйтьченең әдәби-эстетик карашлары, әдәбият-сәнгатькә мөнәсәбәте мәсләктәше Г. Исхакый тәэсирендә формалаша. Ул культура-тарих мәктәбенең төп кагыйдәсенә нигезләнеп, сүз сәнгатенең вазифасын милләткә хезмәт итүдә, аның үсешенә файда итүдә билгели: "... мөхәрриренең әсәр язудан максаты "сәнгать күрсәтү" түгел, ә мәгънәдер" [Исхакый, 2001, 8 т., 164].

Н. Гасрый язучы иҗатының идея-эстетик үзенчәлекләрен, жанр таләбенчә, аның тормыш баскычларындагы мөһим вакыйгалар белән синтезлап алып бара. Мәкалә авторы Исхакыйның әлеге вакытка кадәрге әдәби эшчәнлеген ике чорга бүлә: беренчесе – "милләтпәрвәрлек", икенчесе – "гавампәрвәрлек". Һәр чорның иҗат җимешләрен атый һәм аерым берләренә җентекле анализ ясый. "Ике йөз елдан соң инкыйраз" повестен беренче иҗат чорының иң күренекле әсәре дип саный. Г. Исхакыйның милли сүз сәнгате тарихындагы ролен "яшь татар әдәбиятына ныклы нигез коручы һәм ул әдәбиятның иң зур вәкиле" төсендә югары бәяли, иҗатының реалистик стилен һәм халыкчан рухын, гәүдәләнгән темаларның иҗтимагый-милли характерын аерып куя.

Г. Ибраһимовның сәнгатьчә эшләнеше югары булмаган "Яшьләр хәятеннән бер ләүхә" хикәясе басылып чыгып, 5-6 ел узганнан соң, тәнкыйди һәм иҗтимагый фикернең игътибарын үзенә тарта һәм вакытлы матбугатта С. Рәмиев, Җ. Вәлиди язмалары дөнья күрә. Н. Гасрый "Ил" газетасында Г. Ибраһимов хикәясенә язылган "Яшьләр хәятеннән бер ләүхә" рецензиясен бастыра [Гасрый, 1914, Яшьләр хәятыннан...]. Автор әсәрнең проблематикасы уңаеннан XIX – XX гасыр чикләрендә татар яшьләре, алардагы фикер хәрәкәтенә кыскача күзәтү ясап, "фәлсәфә", "милләтчелек", "инсаниятчелек" үсеш-үзгәреш баскычларын аерып чыгара.

Ике гасыр чигендәге татар яшьләре хәрәкәте тарихына характеристика биргәннән соң, автор, бу хәрәкәтнең гәүдәләнеше булган Сәлимнең образ буларак бирелешен бәяли. Хикәядә сурәтләнгән вакыйгаларның герой рухында һәм мәсләкләрендәге үзгәрешләрне ачмавын, фикри көчешләрнең Сәлим эшчәнлеге аша исбатланмавын ассызыклый. Язучы "гали рухлы" дип тәкъдим иткән Сәлимнең өч-дүрт ел эчендә туктаусыз мәсләк алмаштыруы аның характер сыйфатына туры килмәвен күрсәтә [Гасрый, 1914, Яшьләр хәятыннан...].

Н. Гасрыйның рухи мирасында милли шигърият, аның асылы, гомуми торышы һәм үсеш тенденцияләре, татар поэзиясенең аерым вәкилләре иҗаты хакында язмалар да бар. Шундыйларның берсе З. Бурнашеваның дөнья күргән шигырьләре китабына рецензия-мәкалә жанрында язылып, "Ил" газетасының 1915 елгы 4, 11 март саннарында басылган "Гыйффәт туташ шигырьләре" дип атала. Ул татар матбугатында хатын-кыз шагыйрә иҗатына багышланган тәүге күләмле язма булуы, татар дөньясында Н. Гасрыйның З. Бурнашева хакында беренче сүзне әйтүе ягыннан да игътибарга лаек.

Мәкаләнең башлам өлешендә Н. Гасрый поэзия, аның асылы, сәнгатьнең башка төрләреннән, әйтик музыка, рәсем, скульптурадан аерымлыклары, милли шигъриятнең үсеш тенденцияләре турында үз карашлары белән уртаклаша. Тәнкыйтьче язучылык һөнәре, шагыйрьлек сәләте, талант турында уйланганда, Г. Ибраһимов нигез салган "рухиятчеләр" мәктәбе сызыгына төшеп, аның табигать тарафыннан бирелүен, илаһи көч булуын ассызыклый һәм шул ук вакытта талантның тәрбия ителүен, гыйльми-нәзари мәгълүмат белән ныгытылуын да зарури шарт буларак карый [Гасрый, 1915, Гыйффәт туташ...].

Язма авторы шушы гыйльми күзаллаулары яссылыгында Гыйффәт туташның әсәрләрен анализлауга күчә. Н. Гасрый З. Бурнашеваның шигырь җыентыкларын 1914 елның шигърият күгендә "моңлы, кадерле йолдызлар" рәвешендә бәяли һәм аны татар поэзиясендә хис-калеб шагыйрәсе, "тойгылар шагыйрәсе" буларак карый. Шагыйрәнең шәхси, индивидуаль күңел кичерешләрен җырлавына басым ясала. Шул рәвешле Гыйффәт туташның шигърияткә килү, әсәрләренең идея-эчтәлеген билгеләгән кичерешләрнең сәбәпләре күрсәтелә.

Н. Гасрый рецензия-мәкаләсендә әдәби йогынты, әдәби тәэсир, әдәбиятара бәйләнешләр, XX гасырның урталарында

фәнни әйләнешкә кергән интертекстуальлек мәсьәләсен күтәрә һәм ул бу фәнни проблеманы Гыйффәт туташ һәм күренекле татар әдәбияты классигы, шагыйрь Г. Тукай шигъриятләре мисалында карый. Тәнкыйтьче Гыйффәт туташ лирикасына шагыйрь иҗатының йогынтысы аз булуын искәртә. Тукай иҗатының замандашлары поэзиясенең идея-эстетик үзенчәлекләренә һәм тел-өслүбенә йогынтысын тикшергән Г. Сәгъди, киресенчә, З. Бурнашеваның Тукайның шәкерте булуын раслый [Сәгъди, 1923, б. 6]. З. Бурнашева – Тукай шигъри бишегендә тәрбияләнгән, "Тукай поэтик мәктәбе" шагыйрәсе. Гыйффәт туташ лирикасы белән Г. Тукай иҗаты арасында эчке-мәгънәви һәм тышкы бәйләнеш бик тә көчле. Шагыйрә үз поэзиясен, иҗат тәҗрибәсен бөек Тукайдан һич тә аермый; киресенчә, шагыйрьнең үзенә ясаган бәрәкәтле тәэсире турында горурланып яза һәм үзен Тукай традицияләре дәвамчысы дип саный.

Язманың соңгы өлешендә Н. Гасрый шагыйрә әсәрләренең эстетик табигатен тикшереп, идея-эстетик хосусиятләрен барлый. Шигырьләрендә шагыйрә-авторның җаны, рухы, калбе кичерешләре чагылу, образлылык, сурәтлелектән тыш тел-өслүб матурлыгы, сөйләм җиңеллеге, нәфислеге бизмәннәренә таянып, Гыйффәт туташның романтик поэзия вәкиле булуы хакында төп гомумиләштерүләрнең берсен ясый. Татар әдәбиятында яңа тип романтизмны биек үрләргә меңгерәчәк күңелнең хатын-кыз күңеле булуына чын күңелдән сөенә.

Н. Гасрыйның тәнкыйди мирасында элгәрге чор әдәби әсәрләрен бәяләгән язмалар да бар. Аның мәгърифәтче язучы М. Акъегетнең күренекле романына багышланган күләмле "Хисаметдин менла (Акъегетзадә Муса әсәре). Бер тәхлил әдәби" исемле рецензиясе "Аң" журналының 1915 елның ике санны берләштергән 9-10, 23-24 саннарында дөнья күрә. Тәнкыйтьче М. Акъегетнең романын әдәби барыш, аның үсеш закончалыклары хакындагы гыйльми күзаллаулары нигезендә яңа заман сүз сәнгатенең башлангычы, беренче "бисмилласы" дип бәяли. Аның бу карашы меңъелдан артык тарихы булган татар әдәбиятының дәверләрен аерып чыгарган күренекле әдәбият галиме Г. Ибраһимов тарафыннан яклана. Галим борынгы кадим дәвердән соң килгән җәдит дәверенең М. Акъегетнең "Хисаметдин менла" романы белән башлануын ассызыклый: "Икенче – җәдит әдәбият: бу дәвер моннан 30 ел элек чыккан Муса Акъегетзадә әфәнденең "Хисаметдин менла"сы белән башлана" [Ибраһимов, 1978, б. 290].

Н. Гасрый культура-тарих мәктәбенең кагыйдәсе буенча татар әдәбиятының вазифасын милләткә хезмәт итүдә, аның мәдәни үсешенә файдалы булуда билгели: "Без шигырь вә әдәбиятка сәнгать күзе белән карый алмыйбыз; без әдәбиятны эшләтергә, аннан файдаланырга, аннан матди файда күрергә тотынабыз. Яңа әдәбиятымызның беренче сәхифәсен тәшкил иткән "Хисаметдин менла" моңарга кисеп куйган үрнәк" [Гасрый, 1915, Хисаметдин менла, б. 192].

Н. Гасрый яңа әдәбиятның үрнәге булган бу әсәргә "иске әдәбият"ның фикри-мәгънәви һәм форма ягыннан йогынты ясавын билгели. Автор карашынча, урта гасырлар әдәбияты чыгтай әдәбияты һәм "җәнүби – госманлы әдәбият"лары белән тыгыз бәйләнештә яши. Ул шушы мөнәсәбәт илә ике әдәбиятның да тарихына кыскача күзәтү ясый. Ике әдәбиятның үсеш баскычлары, үзгәреш тенденцияләре, күренекле язучылары, аларның иҗатында гәүдәләнгән тема-мотивлар, тел-өслүб үзенчәлекләре, образ-тасвирлар аерып чыгарыла.

Тарихи экскурстан соң Н. Гасрый "Хисаметдин менла"ны бәяләүгә күчеп, анда шул чорның актуаль иҗтимагый һәм милли проблемалары күтәрелүен яза. Язучыда милли тойгының З. Бигиевкә, Р. Фәхретдиновка караганда көчле булуын биографик метод принципларына нигезләнеп аңлата, тормышындагы аерым фактлар белән бәйли: "Анда милли хиснең иртә яфрак яруына, бер яктан, "Тәрҗеман" сәбәп булган булса, икенче яктан, рус мәктәбендәге тәрбиянең гакес (кире. – *Т.Г.*) тәэсире, яки аның Акъегет укыган вакыттагы тәэсирсезлеге" [Гасрый, 1915, Хисаметдин менла, б. 193]. Әдәби әсәрдә үзәккә шәхес иреге, шәхес азатлыгы проблемасының куелуын күрсәтә [Татар әдәбияты, 1985, б. 293]. Ул романның төп каһарманнары Хәнифә һәм Хисаметдин менлаларның дөньяга карашлары һәм гамәлләре аша күрсәтелә. Рецензент карашынча, шәхес иреге кеше тормышындагы иң кыйммәтле сыйфат: "Инсан мәгыйшәтендә бер бәһалы вә яхшы шәй – хөррияттер: без үз хөрриятемезне саклый белермез" [Гасрый, 1915, Хисаметдин менла, б. 419]. Шәхес иреге мәсьәләсе милли чынбарлыкта хатын-кыз

урыны, никах иреге, хатын-кызларга белем бирү проблемалары белән үрелеп китә. Мәкалә авторы Хәнифәнең, Р. Фәхретдиновның “Сәлимә яки гыйффәт” әсәрендәге идеаллаштырылган Сәлимәдән аермалы буларак, үз бәхете өчен көрәшүен ассызыклый һәм аны Г. Исхакыйның “Алдым-бирдем” (1907) драмасының үзәк каһарманы Галия белән янәшә куя.

Алга таба мәкалә авторы Хисаметдин менлага характеристика бирә. Ул Төркиядә укып кайтып, үз өендә яңа ысул белән балалар укыта һәм тиз арада укырга, язарга өйрәнгән балаларның аталарында яклау таба. Аның өстенә ул булдыклы һәм һөнәрле егет, игенчелек белән шөгыльләнә [Гасрый, 1915, Хисаметдин менла, б. 193]. Тәнкыйтьче М. Акъегетзаденең мәгърифәтчелек реализмы агымы принципларыннан чыгып үз геройларын мәгълүм бер идеал яктылыгында сурәтләвен ассызыклый. Язучы геройларның югары әхлаклылыгын иң мөһим сыйфат дип саный.

Н. Гасрый романда вакыйгалар үстерелешен тәэмин иткән тискәре геройлар Бикбулат мулла, авылның иң зур бае Гали бәк Җаватов белән таныштыра. Тәнкыйтьче Бикбулат мулланы анализлаганда, “тип” терминына мөрәҗәгать итә, ягъни ул шул чорның иске карашлы, кадим, әхлаксыз руханиларның гомумиләштерелгән тибы [Гасрый, 1915, Хисаметдин менла, б. 416]. Уку-укыту ысулы, белем бирүнең нәтиҗәлелеге мәсьәләсенә нисбәтле Бикбулат менла белән Хисаметдин менла арасында туган төп конфликт күрсәтелә. Үзәк конфликтның ярдәмче каршылыклар белән һәрдаим тирәнәйтелеп баруына басым ясала.

Н. Гасрый “Хисаметдин менла” романындагы Әбүзәр бәкне, Хисаметдин менланы, Хәнифә туташны хәзерге вакытта татар зыялылары төркемендә барлыкка килгән милләтпәрвәрләрнең, милләт хадимнәренең прототиплары, образлары дип карый. Ф. Әмирханның “Тигезсезләр” (1914) драмасы дөнья күргәч, татар чынбарлыгында Рөкыяләр җитешүен инкарь итеп, Ф. Сәйфи-Казанлының “Ялтыравыклы ялган” (1916) бәхәсле мәкаләсе басыла. Аңа җавап төсендә Х. Искәндәровның Тигезсезләр”дә Рөкыя” (1916) язмасы нәшер ителә. Ул анда, Н. Гасрый фикерләренә аваздаш карашлар үткәреп, рухи яңарыш юлындагы татар тормышында Рөкыя, Камилә, Фатыймаларның тәрбияләнә алуын, хәтта аларның инде татар галәмендә барлыгын раслый (Кара: [Гыйлаҗев, 2008, б. 92-93]).

Н. Гасрый М. Акъегетзадә әсәренең сәнгати үзенчәлекләренә дә бәя бирә. Ул язучының хат алымына максатчан мөрәҗәгать итүен уңай бәяли. Хат алышуның төп каһарманнарның күңел кичерешләрен, характерларын, карашларын, үзара мөнәсәбәтләрен тулырак ачу вазифасын билгели. Шулай ук хатлар саф, илаһи мәхәббәтне, сөю-сөелү хисләрен зурлауга да хезмәт итә. Романда авыл халкы тормышының реаль детальләрдә гәүдәләнеше, аның яшәү рәвеше, этнографик үзенчәлекләре, туй йолалары, милли гореф-гадәтләре сурәтләнеше билгеләнә. Күңел монологларының төп каһарман Хәнифәнең эчке дөньясын, психологик кичерешләрен ачудагы роле әйтелә. Үз теләгеннән башка яратмаган кешегә бирелгән Хәнифәнең туй көннәре алдыннан булган борчылулы күңел халәте монолог ярдәмендә гәүдәләнә. Табигать тасвирларының, пейзаж алымының вакыйгалар вакытын һәм урынын конкретлаштырудан тыш, геройларның психологиясен ачу идея-эстетик вазифасын билгели.

Н. Гасрый 1917 елгы Октябрь инкыйлабыннан соң төзелә башлаган социалистик җәмгыятьтә үз урынын табарга омтыла. Яңа социаль һәм мәдәни шатларда әдәбиятка һәм сәнгатькә куелган яңа таләпләр ноктасыннан әдәби әсәрләргә һәм фәнни хезмәтләргә бәя бирә. Аның “Эшче” газетасының 1926 ел 20 гыйнвар санында Г. Нигъмәтинең “Әдәбият мәйданында” (1925) дигән монографиясенә рецензиясе басылып чыга. Тәнкыйтьче китапның кыйммәтен 1880 еллардан алып хәзерге көннәргә кадәр Гареб мәдәнияте йогынтысында үскән татар әдәбияты ирешкән казанышларны гомумиләштерүдә, аларны билгеле бер системага салуда бәяли. Ул галимнең, чит ил һәм рус галимнәре хезмәтләренә таянып, реализм, романтизм, символизм, имажинизм, футуризм методларының типологик характеристикасын бирүен һәм шуның нигезендә татар классик һәм яшь язучыларның иҗатларын анализлавын билгели. Рецензент Г. Нигъмәтинең әдәби хәрәкәтне, әдәби әсәрне тикшерү методикасының аерым сыйфатларын барлый, ягъни аның әдәби күренешкә комплекслы һәм системалы якын килүен күрсәтә.

Тәнкыйтьче карашынча, Г. Нигъмәти матур әдәбиятны башка сәнгать төрләре, сынлы сәнгать, җыр һәм музыка белән бәйләнештә

шәрехли. Э. Нигъмәтуллин Н. Гасрыйның фәнни иҗатны бәяләү методикасының үзенчәлеген нәкъ шушы ноктадан бәяли: “Әдәбиятчы Нәҗип Гасрый китапның гомумиләштерү, нәзари сыйфатын һәм авторның әдәби иҗатны эстетика һәм башка сәнгать төрләре, мәсәлән, музыка, сынлы сәнгать белән бәйләп тикшерү омтылышын ассызыклап, аны соклану хисе белән кабул итә” (сүзгә-сүз тәрҗ. – *Т.Г.*) [Галимджан Нигмати…, с. 222], дип яза Э. Нигъмәтуллин. Мәкалә авторы үз күзәтүләре нигезендә татар нәфис әдәбияты гына түгел, ә музыка, рәсем сәнгатьләре дә “Гареб сәнаигы нәфисә сараенда” үзенә лаек урын алачак дигән нәтиҗәгә килә.

Тормыш-чынбарлыкны һәм иҗатчының рухын, хис-хыялын сурәтләгән реализм һәм романтизм юнәлешләрен үзләштергән татар әдәбияты дөньяны танып-белү, яшәешнең асылына төшенүнең яңа юлларын эзли башлый. Иҗат әһелләре фәлсәфи тәгълиматларны, гыйльми концепцияләрне, әдәби-эстетик системаларны өйрәнәләр. Яңа мәгънәви эчтәлекне гәүдәләндерү, сүз сәнгатен нәфисрәк һәм тәэсирлерәк итү максатыннан, Аурупа һәм Рус мәдәниятләрендә калыплашкан модернистик алымнарга һәм сурәтләү чараларына мөрәҗәгать итәләр. Татар әдәбиятындагы яңа дулкынга Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан, С. Рәмиев, Дәрдемәнд, Ш. Камаллар белән бергә, әдәби иҗатка дөньяви уку йортларында белем алган Г. Рәхим. Г. Гобәйдуллин, М. Кайбышев һәм башкалар кушылып китә. Алар арасында Н. Гасрый да бар.

Н. Гасрыйның “Гыйшкым хәрабәләре” (1916) исемле әсәре Шәрык һәм Гареб сүз сәнгатьләре эстетик казанышлары һәм традицияләре синтезында язылган. Сабый вакыттан ук яраткан Искәндәрнең Ләйләгә гашыйк булуы Гөлнар ханымны авыр кичерешләргә, ялгызлыкка дучар итә. Аның сызланулы күңел халәте көзге табигать, агачлардан өзелеп төшкән сары яфраклар фонында тасвирлана. Көз, яз, кыш фасыллары, *бакча, яфрак* образлары татар әдәбиятында бик актив кулланылып, фәлсәфи мәгънә белдерүгә хезмәт итәләр, “.. көзге бакча үлем, өметләр өзелү, мәхәббәт һәм бәхеткә булган ышанычның юкка чыгуын искәртә” [Заһидуллина, 2007, б. 11]. Көчле позициягә ия булып, әсәрнең исеменә чыгарылган *хәрабә* символы кире кагылган мәхәббәткә, яшәү гаме һәм тормыш яме югалуга ишарә ясый. Әсәрдә җан яраткан бер була, чын сөю, ярату хыянәтне кичерә алмый дигән фәлсәфи фикер үткәрелә. Хикәядә мәхәббәт темасы һәм мәгъшукаләр матурлыгы илаһилаштырылып, Шәрык һәм Гареб мәдәниятләре синтезында күрсәтелә.

Чор сүз сәнгате эзләнүләренә, бу юлда ясалган тәҗрибәләргә кушылып, Н. Гасрый яшәешнең акыл белән аңлап бетерү мөмкин булмаган яшәү һәм үлем, фанилык һәм мәңгелек проблемаларын яктырткан “Мәзарстанда” (1916) әсәрен яза. Көзге матур көннәрнең берсендә хикәяләүче үлеменең сәбәбе ачыкланмаган сөйгән кызы Ләмиганның каберен зыярәт кылырга дип өennән чыга. Ул зираттагы серле тынлыкны бозган бер кыз баланың Коръән укыган кебек ишетелгән тавыш астында юлын дәвам итә. Герой - күптән вафат булган карт, алкоголик ире суеп үтергән хатын, ике егеткә гашыйк булып үзенең үлеменә сәбәпче булган кыз, үз-үзенә кул салган егет каберләре аркылы уза. Ниһаять, Ләмиган кабере янына барып җитеп, үткән бәхетле көннәрне күзаллап, күз яшьләре түгә. Егетнең күңел монологында сөю хисләренә, яшьлек мәхәббәте Ләмиган матурлыгына мәдхия укыла. Алга таба автор тарафыннан аң белән кабул итеп бетерү мөмкин булмаган дини-мистик күренешләр аша мәгъшука образы илаһилаштырыла: кызның кабер сакчысы итеп утыртылган “яшь, матур, чинар агачының яфраклары тәсбих әйтә” башлыйлар, кыз кабере өстеннән “нурани ак бер шәүлә күтәрелеп”, егетне билгесез матурлыгы белән сарып ала. Күпмедер вакыт серле халәттәге хикәяләүче үз хәленә килә һәм, тынычланып, кайтырга дип юлга чыга.

Озак вакытлар үтүдән ташлары мүкләнеп беткән кабер янында таш астыннан карт укыган аять ишетелә, дөнья кинәт үзгәреп, зиратта кыямәт башлана. Үлекләр кубарылып җир өстенә чыга”; “зур, ак сакаллы, ак кашлары күзләрен каплап тора торган бер карт” таш өстенә утырган да, сүрә укый; “мәгъшука кайгысыннан үзен үзе чалган яшь егет кәфенен сөйрәп” кабер ташының өстенә чыгып, башын кулларына куеп утырган һ.б.лар. Төрле тарафтан, аһ-зарлар, төрле тавышлар ишетелгәндәй була.

Г. Сәгъди бу әсәрне, Мәскәүдә нәшер ителеп, бүген дә фәнни кыйммәтен югалтмаган “Символизм турында” (1931) монографиясендә чәчмәдә “урыс әдәбияты тәэсирендәге” символизм үрнәге буларак бәяли. “Нәҗип

Гасрыйның “Мәзарстанда” (“Аң”, №5, 1916) дигән һәм бик көчле каләм белән язылган лирик хикәясе шуның ачык мисалы. Ул бу юлда иң характерлы бер хикәя” [Сәгъди, 1931, б. 113-114]. Галим язучының мондый эчтәлектәге хикәяләренең француз декадент әдәбияты тәэсире астындагы госманлы сүз сәнгатенең күренекле язучысы Халит Зыяның “Кабердән тавышлар” әсәре йогынтысында иҗат ителүен күрсәтә.

Символизм агымында язылган хикәянең яшерен эчтәлеге символик образлар, сурәтләр ярдәмендә белдерелә. Әсәр “Аһ сихерле, серле хәят! Син яшим! – дип, комга басасың; ул синең аяк астыннан тая, кача бара!” дигән хисси-эмоциональ яңгырашлы, шартлы сурәтләргә бай җөмлә белән каймаланып алынган. Ул яшәү, кеше тормышы, аның теләк-омтылышлары ялган, иллюзия генә дигән экзистенциаль фикерне белдерүгә хезмәт итә. “Кыямәт көне” каберләреннән кубарылып чыккан үлекләр арасында кеше гомерен өзгән, дин-шәригать кануннарына, дини өйрәтүләргә буйсынмыйча, үз-үзләренә кул салганнар бар. Н. Гасрый Аллаһы Тәгалә каршында олы гөнаһлар кылган кешеләргә теге дөньяда җиңел түгел, алар анда тынычлыкка ирешә алмыйлар дигән дини күзаллауны да раслый. Әсәрдәге образ-сүзләрнең символик табигатенә, әсәрнең фәлсәфи-экзистенциаль эчтәлегенә әдәбият галиме Ф. Бәширов та игътибар итә [Бәширов, б. 248].

Н. Гасрыйның, милли тарихка мөрәҗәгать итеп, иҗтимагый-фәлсәфи фикерләрен сәнгатьчә гәүдәләндергән “Соңгыр хан түбәсендә” дигән хикәясе “Аң” журналында 1916 елның 2 санында басыла. Кечкенәдән әбисеннән Соңгыр хан турында әкиятләр тыңлап үскән малай, зур шәкерт булгач, ханның образын хыялында тудыра. Мөселманнар ханы булган Соңгыр хан, атланып йөри торган аргамагы картайгач, чикләвек агачыннан көмеш белән каплатылган ишекле абзар салдыра. Рәхимле һәм шәфкатьле хан үз сараенда фәкыйрьләрне һәм мескеннәрне җыеп кунак итә, ә фәкыйрь-фокара ашап-эчеп туйганнан соң, аларга берәр аяк-касә кымыз бирелә, соңыннан хан заманында сугылган акчалар өләшенә. Халык ханга рәхмәт йөзеннән аның сәламәтлегенә кычкырып дога кыла. Хан үз сараенда шул заманның галимнәрен, мөнәҗәтчеләрен, Гали хәзрәтне, Сәид Баттал Газине, думрада көйләп җыр әйтүчеләрне, сарай шагыйрьләрен тоткан. Хан картаеп үлгәч, аның табутын ука белән урап, шәһәрдән зыярәткә хәтле көмеш акчалар чәчеп алып килеп, кызыл түбәгә җирлиләр.

Хикәядәге *Соңгыр хан* төрле мәгънәви яссылыкта укылу мөмкинлегенә ия символ булып тора. Д. Заһидуллина аны “милләтне яшәткән, дәүләтчелекне саклаган, бүген дә авторлар шушы идеалга милләтне уяту, терелтү миссиясен йөкләгән” “нәби” төшенчәсе белән бәйләп карый [Заһидуллина, 2003, б. 59]. Аның мәгънәсен Урта гасырлар татар әдәбиятында гәүдәләнгән гадел хөкемдар идеясе, “камил инсан” өйрәтүе, мөселман мәдәниятендә пәйгамбәрләрне һәм галимнәрне белдергән “көтүчеләр” мәгънәсендә дә шәрехләргә мөмкин. Әсәр ахырында шәкерт күзалдында “агарган кашлары күзләренә төшкән” Соңгыр хан рәсеме җанландырыла һәм аның күңелен милли хис били, тарихи хәтер уяна: “Мине әллә нинди мөбһәм (билгесез. – *асс. Т.Г.*) бер тарихи, милли тәэсир чорнап алып кувәи хыялиямне татар тарихының киңлекләренә, парлаклыкларына (шанлылыкларына. – *асс. Т.Г.*) таба суза: Ханнар, Хан заманнары...” [Гасрый, 1916, Соңгыр түбәсендә, б. 33]. Мөнә бу алым символның иҗтимагый-милли мәгънәсен көчәйтә. Н. Гасрый бу хикәясендә дә татар милләтен инкыйраздан саклап калуга, мәдәниләштерүгә хезмәт итүче “рухи юлбашчылар”, голәмалар, шәхесләр һәм үзе дә шуның бер өлеше булган язучылар җитештерү мәсьәләсен сәнгати формада гәүдәләндерә.

XX гасыр башында - Исхакыйлар - Тукайлар чорында - мөстәкыйль үсеш сукмагына чыккан татар публицистикасын үстерүгә Н. Гасрый да үз өлешен кертә. Публицист замандашларыннан аермалы буларак, марксизм тәгълиматының иҗтимагый үсеш сыйнфый көрәш белән тәэмин ителә дигән постулатына каршы килеп, тарихи барышта аерым шәхесләрнең роле турында уйлана. Шуңа күрә аның бер шәлкем публицистик язмалары татар халкының кискен тарихи һәм иҗтимагый үзгәрешләр чорында, “тарихка булышучы, тарихның акрын гына, форсат белән генә эшләячәк эшен ашыктыручы куәтләр”гә [Вәлиди, б. 119] багышланган. Бу типтагы мәкаләләр шәлкемен, татар әдәбиятына сыйфат үзгәрешләре алып килеп, аны дөнья аренасына чыгарган халык шагыйре Г. Тукайның вакытсыз үлеме мөнәсәбәте белән “Идел” газетасының 1913 ел 5 апрелендә басылган “Тукаев вафат” тәгъзиясе башлап җибәрә. Ул, мәрсия жанрына хас булганча,

купшы, бизәкле тел белән язылып, Тукайны зурлый. Әмма язма, бөек шагыйрьне югалту белән бәйле юксыну, сыктау хисләре белән сугарылу сәбәпле, некролог-сыктау жанрына якын тора [Гыйлаҗев, 2008, б. 175].

Н. Гасрыйның Г. Тукайга ихтирами мөнәсәбәте аның рухи юлбашчысы татар реалистик әдәбиятына нигез салучы Г. Исхакый йогынтысында формалаша. Бу язма авторының фикер агышында күзәтелә. Ул некролог-сыктауда шагыйрьнең үлемен тар татар мохите, шыксыз милли чынбарлыкның аңа тискәре тәэсире, татар милләтенең бөек шагыйрьгә битарафлыгы, илтифатсызлыгының нәтиҗәсе итеп карый.

Татар зыялысы, мәгърифәтче, төрки халыкларның мәдәниятен һәм мәгарифен үстерүгә һәм яңартуга зур көч куйган Исмәгыйль бәк Гаспралы вафат булгач, вакытлы матбугат битләрендә Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, Г. Баттал, М. Бигиев, Г. Буби, Һ. Максуди, С. Максуди һәм башкалар чыгыш ясый. Н. Гасрыйның да Исмәгыйль Гаспралының вафатына нисбәтле язылган "Алтын төрек егылды" дигән некролог-сыктавы 1914 елның 25 сентябрендә "Ил" газетасында басыла. Язма сыктау, кайгы хисе белән сугарылган. Мәкалә авторы милли мәгарифне яңартуга, һәр төрек-татар күңелендә милли үзаң уятуга, татар вакытлы матбугатын, матбагачылыкны үстерүгә, "фикердә, сүздә һәм эштә берлек" идеясен яклап, барлык көчен Россиядәге төрки халыкларның мәдәни үсешенә багышлаган Исмәгыйль Гаспралыны "*алтын төрек*" дип атый.

Н. Гасрыйның "Шиһаб хәзрәт" мәкаләсе, Шиһабетдин Мәрҗанинең тууына 100 ел, вафатына 25 ел тулу уңаеннан язылып, "Ил" газетасының 1915 елның 2 гыйнвар санында дөнья күрә. Юбилей мәкаләсе жанрындагы язмада публицист Ш. Мәрҗанинең татар халкы мәдәнияте тарихында тоткан урынын һәм гыйльми эшчәнлегенең кыйммәтен билгеләргә омтыла. Н. Гасрый Ш. Мәрҗани кебек олуг затның көрәш мәйданына чыгуын заман, мохит белән сәбәпле бәйләнештә аңлата [Гасрый, 1915, Шиһаб хәзрәт]. Мондый олуг затларның саны бармак белән генә санарлык булса да, татар милләтенең аларны тиешле югарылыкта зурлый, кадерли алмавына үкенү хисен белдерә.

Н. Гасрый Ш. Мәрҗани киңкырлы эшчәнлегенең төп тармакларын аерып чыгара. Мәкалә авторы аны, иң беренче нәүбәттә, үз чорының зур илаһият галиме, дини реформатор буларак бәяли һәм, икенчедән, галимнең милли тарихны барлау һәм язу юнәлешендәге эшчәнлеген аерып күрсәтә һәм аны "милли тарихчы" дип атый. Мәкалә авторының Ш. Мәрҗани турындагы фикерләре Җ. Вәлиди, Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, Г. Тукай һәм башкаларның бәя-хөкемнәре белән аваздаш.

Н. Гасрыйның "Мәдрәсә мәсьәләсе" (1914) мәкаләсе эчтәлеге белән, бер яктан, Г. Исхакый, Ф. Әмирхан, Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Камаллар публицистикасындагы проблематикага, икенче яктан, үзенең алда шәрехләнгән язмаларындагы тарихи барышта, милләт тормышында шәхесләр, юлбашчылар роле мәсьәләсенә барып тоташа. Мәкаләдә мәдрәсәләрдә муллалар, татарларда университетлар булмау сәбәпле, мөгаллимнәр, милләт хадимнәре җитештерү проблемасы үзәккә куела. Публицист карашынча, заманнар үтү белән, муллаларның да вазифалары үзгәрә. Хәзерге заман мулласын ул төрле ракурстан карый: ул дин галиме, тормыш-көнитеш мәсьәләләрендә халыкның белемле киңәшчесе, милли мәсьәләләр белән хәбәрдар җәмәгать хадиме һ.б.лар. Бу максатларга ирешү өчен, мәдрәсәләрдә белем бирү системасын яңарту, реформалаштыру ихтыяҗы туа.

Н. Гасрый "рухи юлбашчылар"ны әзерләү проблемасын милли-иҗтимагый контекстта һәм күпмәдәниятле пространство кысаларында карый. Муллалар, руханиларның нәтиҗәле эшчәнлеге өчен кирәк булган характер сыйфатларын, яңа күнекмәләр һәм белемнәр формалаштыру ноктасыннан ул иң беренче мәдрәсәләрдә белем бирүнең структурасын һәм күләмен ачыклый. Корьән, дин-шәригать кануннарыннан мәгълүматлы булу өчен дини фәннәрне укыту кирәклеге ассызыклана; тулы канлы милләт хезмәтчесе вазифасын үтәү милли телне, имляны, татар әдбиятын һәм тарих фәннәрен өйрәнүдән башка мөмкин түгеллеге әйтелә. Мөселман руханиеның Россия гражданы булуы сәбәпле, Ватан тарихыннан хәбәрдарлыгы да шарт итеп куела. Муллага "бер рух көтүчесе, җәмәгать юлбашчысы" вазифасын башкару өчен, аның, гомуми тарих, психология, иҗтимагый фәннәрдән белем һәм күнекмәләргә ия булырга тиешлеге тәкрарлана.

"Исмәгыйль бәк Гаспринский вә гомуми әдәби тел" (1914) мәкаләсе Н. Гасрый гыйльми карашларының офыгын киңәйтеп җибәрә. Ул Исмәгыйль Гаспринскийның үлеменә 90 ел

тулу уңаеннан Ф. Гаффарова төзегән "Исмәгыйль бәк Гаспралы" китабына да урнаштырылган [Исмәгыйль бәк Гаспринский, 2004]. Язмада барлык төрки халыкларны берләштерү идеясе белән яшәгән Исмәгыйль бәк нәшер иткән "Тәржеман" газетасының телен бәяләү уңаеннан Н. Гасрыйның тел, аның асылы, үсеш үзенчәлекләре хакында карашлары гәүдәләнә. Ул телне милләтнең нигезе, аны яшәтүче һәм саклаучы мәдәниятнең бер өлеше дип карый. Исмәгыйль бәк эшчәнлегенең кыйммәтен төрек-татар милләте өчен "гомуми әдәби тел"не нигезләүдә билгели.

Төрки телләр үсеше закончалыкларына нигезләнеп, өч телне аерып чыгара: "Идел буе татарларының тел вә әдәбияты; Кавказ шивәсе вә әдәбияты; җәнүбә төрекләре теле". Шушы телләрнең формалашу тарихын, төп хосусиятләрен, әдәбиятлары үсешен, гомуми әдәби телнең урынын һәм перспективасын билгели. Алар арасында, соңгы утыз ел эчендә барлыкка килеп, башкорт, мишәр, ногай, себер татарлары телләрен бер байрак астына туплаган, матур әдәбият тудырылган Идел буе татарларының телен аерып куя.

Нәтиҗәләр

1. Н. Гасрый татар мәгърифәтчеләре Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, И. Гаспралыларның иҗтимагый-фәлсәфи карашлары системасы тәэсирендә, Г. Исхакый, Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов әдәби мәктәпләрендә тәрбияләнгән икенче буын татар әдипләренең күренекле вәкиле булып тора.

2. Н. Гасрый бай һәм катлаулы тормыш юлы үтә. Россиянең һәм Төркиянең төрле баскыч дөньяви уку йортларында белем алып, теоретик әзерлекле, иҗади, эзләнүчән һәм күпкырлы шәхес булып җитешә һәм үзен татар халкына, милләтенә хезмәт итүгә багышлый.

3. Ул татар әдәби тәнкыйте, әдәбият тарихы, татар журналистикасы һәм публицистикасы тармакларында актив эшләп, XX гасыр башында татар халкының иҗтимагый-рухи һәм мәдәни яңарышына үзеннән зур өлеш кертә. Аның иҗаты "тизләтелгән үсеш юлы"на чыккан татар сүз сәнгате һәм миллилекне саклаган хәлдә ауропалашуга йөз тоткан милли мәдәният белән тыгыз бәйләнгән.

4. Н. Гасрый, гыйльми тикшеренүләрен иҗтимагый барыш, татар халкы тарихы белән тыгыз бәйләнештә алып барып, әдәбият-сәнгатьне, күренекле шәхесләрне милләткә хезмәт итү, милләткә файдалы булу ноктасыннан бәяли.

Йомгак

Димәк, Нәҗип Гасрый, татар әдәбиятының классиклары һәм сәләтле галимнәре белән бергә, XX гасыр башында татар халкының рухи һәм мәдәни күтәрелешендә зур роль уйный. Ул – киңкырлы һәм талантлы шәхес итеп формалаштырып, калебләрендә туган халкының иҗтимагый һәм мәдәни яңарышына хезмәт итү теләге уятып та, әмма яңадан үзләрен һәлак иткән дәһшәтле һәм катлаулы XX гасыр татар зыялылары буынының берсе. Н. Гасрый әдәби-эстетик һәм дөньяга карашлары белән социаль һәм милли азатлык хәрәкәте юлбашчысы Г. Исхакыйга якын тора. Әдип үзенең гыйльми-тәнкыйди һәм публицистик эшчәнлегендә культура-тарих мәктәбе кагыйдәләренә, тарихилык һәм миллилек принципларына нигезләнә.

Әдәбият

Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда: 1 том / төз. Р. Н. Даутов, Р. Ф. Рахмани. Казан: Татар.кит.нәшр., 2009. 751 б.

Әмирханов Р. Фатих Әмирханов турында истәлекләр. Казан: Татар.кит.нәшр., 2005. 255 б.

Бәширов Ф. XX йөз башы татар прозасы. Казан: Фикер, 2002. 287 б.

Бикташев Р .И. Литературное и публицистическое наследие Ахметзяна Биктимирова (начало XX века). Автореф. на соиск. ... к.филол.н. Казань, 2007. 31 с.

Гасрый Н. Исмәгыйль бәк Гаспринский һәм гомуми әдәби тел // Исмәгыйль бәк Гаспралы [Кереш мәкалә авт. һәм төз. Ф. Ю. Гаффарова; җаваплы мөх. Ф. М. Солтанов]. Казан: Алма-Лит, 2004. Б. 60-64 б.

Гасрый Нәҗип // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөхәррире М. Х. Хәсәнов, җаваплы мөхәррир Г. С. Сабирҗанов. Казан "ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты" дәүләт учреждениесе, 2010. 2 т: Г-Й. Б. 80.

Гасрый Н. Тукаев вафат // Идел. 1913. 5 апрель.

Гасрый Н. Әдәбиятымыз мөнәкъкыйдкә мохтаҗ // Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте. Казан: Татар. кит.нәшр., 2008. Б. 238-241.

Гасрый Н. Яшьләр хәятыннан бер ләүхә // Ил. 1914. 2 гыйнвар (№10).

Гасрый Н. Шимали төрки әдипләреннән Гаяз Исхакый // Әсәрләр 15 томда. 8 т.: Гаяз Исхакыйның тормышы һәм иҗаты турында замандашлары (1898-1917) [төз., текст һәм аңлат. әзерл., кереш сүз авт. Ф. Ибраһимова]. Казан: Татар. кит.нәшр., 2001. Б. 154–164.

Гасрый Н. Гыйффәт туташның шигырьләре // Ил. 1915. 5 март (№ 81); 11 март (№84).

Гасрый Н. "Хисметдин менла" (Акъегетзадә әсәре) Бер тәхлил әдәби // Аң. 1915. №9. Б. 189-194; №23-24. Б. 416-424.

Гасрый Н. Әдәбият мәйданында (Мәскәүдә СССР халыкларының үзәк нәшрияты нәшере, матур басмада, 110 битлек. Иптәш Галимҗан Нигьмәти әсәре) // Эшче. 1926. 20 гыйнвар (№749).

Гасрый Н. Мәдрәсә мәсьәләсе (съезд дикъкатенә) // Ил. 1914. 17 июнь (№31).

Гасрый Н. "Соңгыр хан түбәсе"ндә // Аң. 1916. №2. Б. 29-33.

Гасрый Н. Мәзарстанда // Аң. 1916. №5. Б. 78-82.

Гасрый Н. Гыйшкым хәрабәләре (Хикәя) // Аң. 1916. №7. Б. 114-118.

Гилазов Т.Ш. Рассказ Г. Ибрагимова «Один эпизод из жизни молодежи» в литературной критике 1910 –х годов // Филология и культура. Philology and Culture. 2017. № 2(48).

Гыйлаҗев Т.Ш. Әдәбият белеменең бер тармагы буларак әдәби тәнкыйть // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 4 т.: XX йөз башы / [төз. Р .Ф. Рахмани; фән. мөх. Р .К. Ганиева]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2016. Б. 428-453.

Гыйлаҗев Т.Ш. Рецензияләрдән тәгъзияләргә: XX йөз башы татар әдәби тәнкыйте. Казан: Татар. кит.нәшр., 2008. 254 б.

Гыйлаҗев Т.Ш. Нәҗип Гасрыйның әдәби-тәнкыйди эшчәнлегендә З. Бурнашева (Гыйффәт туташ) шигърияте // Фәнни язмалар - 2012: КФУ ның Филология һәм сәнгать институтының фәнни язмалары / Фән. мөх. Р. Р. Җамалетдинов. Казан: Казан университеты, 2012. Б. 84-91.

Гыйлаҗев Т.Ш. Нәҗип Гасрый // Габдулла Тукай. Энциклопедия / [баш мөх. З. З. Рәмиев]. Казан: Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2016. Б.195.

Җамал Вәлиди: әдәби һәм тарихи-документаль җыентык / төз. Диләрә Абдуллина, Җәүдәт Миңнуллин. Казан: Җыен, 2010. 624 б.

Җәүһәрова Ф.Х Әстерхан төбәгендә татар әдәбияты (XIX-XX йөз башы). Казан: Мәгариф, 2003. 127 б.

Заһидуллина Д.Ф. Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы. Казан: Татар.кит.нәшр., 2003. 255 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр сигез томда. 5 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр хезмәтләр (1910-1933) [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. Хәсәнов М. Х., Гайнанов Р. Р.]. Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. 615 б.

Ибраһимов Г. Матбугат вә әдәбиятымызның барышы (еллык хисап урынына) // Әсәрләр: 15 томда. Академик басма 6 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр, хезмәтләр (1910-1917) [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З. Г. Мөхәммәтшин; фән. мөх. Т. Ш. Гыйлаҗев]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2019. Б. 192-202.

Исхакый Г. Гаяз Исхакыйның татар әдәбияты турындагы доклады // Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре [төз. З Рәмиев, Ф. Ибраһимова; текст. әзерл. Ф. Ибраһимова; аңл. һәм иск. әзерл. З. Рәмиев; фәнни мөх. Ф. Мусин]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2005. Б. 190-203.

Исхакый Г. Әсәрләр: 15 томда. 6 т.: Публицистика һәм әдәби тәнкыйть мәкаләләре (1902-1914) [төз. З. Рәмиев, Ф. Ибраһимова; текст. әзерл. Ф. Ибраһимова; аңл. һәм иск. әзерл. З. Рәмиев; фәнни мөх. Ф. Мусин]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2005. 447 б.

Исхакый Г. Әсәрләр 15 томда. 8 т.: Гаяз Исхакыйның тормышы һәм иҗаты турында замандашлары (1898-1917) [төз., текст һәм аңлат. әзерл., кереш сүз авт. Ф. Ибраһимова]. Казан: Татар. кит.нәшр., 2001. 447 б.

Исхакый Г. Әсәрләр 15 томда. 11 т.: публицистика (1934-1936) [томны төз., текст., иск. һәм һәм аңлат. әзерл.; кереш мәкалә авт. З. Мөхәммәтшин; фәнни мөх. З. Рәмиев]. Казан: Татар. кит.нәшр., 2011. 399 б.

Исхакый Г. Максим Горькийга (1911, 6 гыйнвар) // Әсәрләр: 15 томда. 14 т.: хатлар һәм автобиографик язмалар (1902-1954) [томны төз., текст һәм аңл. әзерл., кереш сүз авт. Ф. Фәйзуллина]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2013. 11 б.

Исхакый Г. Әсәрләр 15 томда. 15 т.: Гаяз Исхакыйның тормышы һәм иҗаты турында истәлекләр һәм мәкаләләр (1923-1990) [томны төз., текст., иск. һәм һәм аңлат. әзерл. Г. Ханнанова, Р. Кадыйров]. Казан: Татар. кит.нәшр., 2014. 527 б.

Мәрданов Р. "Шура" журналы (1908-1917): әдәбият мәсьәләләре. Казан: Рухият, 2001. 152 б.

Мирасыбызны туплау юлында [XX йөз башы татар балалар әдәбиятыннан] / төз. Ф. Ибраһимова. Казан: "Иман" нәшрияты, 2010. 200 б.

Мусабекова Р.Р. Сагит Сунчелей: судьба и творчество [науч. ред. Р. К. Ганиева; рец. Х. Ю. Миннегулов, Т. Ш. Гилазов]. Казань: Изд-во: "УҢЫШ", 2001. 157 с.

Мухамадиев Р.С. Проблемы формирования татарской литературной критики (1905-1917). Казань: Татар. кн. изд-во. 1982. 144 с.

Неджиб (Гасри Н.) Пробуждение русских татар и их литература // Современник. 1914. №10. С. 166-177.

Галимҗан Нигъмәти: тормышы, язмышы, фәнни-методик эшчәнлеге / Т. Ш. Гыйлаҗев редакциясендә. Казан: "Бриг" нәшрияты, 2018. 252 б.

Рахимкулова М. Медресе "Хусаиния" в Оренбурге. 2-ое дополненное юбилейное издание, посвященное 160-летию Ахмет бая Хусаинова. Оренбург, 1997. 251 с.

Рәми И.Г., Даутов Р.Н. Әдәби сүзлек (элекке чор татар әдәбияты һәм мәдәнияте буенча кыскача белешмәлек). Казан: Татар.кит.нәшр., 2001. 399 б.

Рәмиев З.З. Кереш // Татар шигърияте: XX гасыр башы. Казан: Мәгариф, 2004. Б. 3-8.

Рәхмәти С. Гыйффәт туташ мәктүбе мөнәсәбәте илә // Йолдыз. 1915. 2 октябрь.

Сәгъди Г. Татар шагыйрьләре арасында Тукай // Безнең юл. 1923. №8 – 9. Б. 2-7.

Сәгъди Г. Бездә әдәби тәнкыйть (Үктәбернең унъеллыгына). Казан: Безнең юл. 1927. 22 б.

Сәгъи Г. Символизм турында. Мәскәү: Центриздат, 1932. 135 б.

Сөнгати Г. Шигырьләр һәм проза. Казан: “Меддок” нәшрияты, 2007. 184 б.

Сүнчәләй С. Әсәрләр һәм хатлар [Төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З. Рәмиев]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2005. 367 б.

Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 1 том / Урта гасырлар дәвере. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984. 567б.

Татар хикәяләре [Китапны төз., текст. әзерл. һәм кереш мәкалә авт. Д. Ф. Заһидуллина]. Казан: Мәгариф, 2007. 399 б.

Татар шигърияте: XX гасыр башы. Казан: Мәгариф, 2004. 447 б.

Тукай – ядкәрләрдә: 2 томда. 1 т. : Истәлекләр, мәкаләләр, тәгъзияләр, телеграммалар / Төзүчеләр: Р. Ф. Исламов, филология фәннәре докторы, Җ. С. Миңнуллин, тарих фәннәре кандидаты. Казан: Җыен, 2015. 968 б.

“Уйласам уй, сызлый күңлем, сызлый җан...”. Сәгыйть Рәмиевнең тормыш юлы һәм иҗатына карата яңа мәгълүматлар [төз.-авт. Ч. Зарипова-Четин; фән мөх. А. Саяпова]. Казан: “Яңалиф” нәшрият йорты, 2005. 203 б.

Фәйзи М. Әсәрләр [төз. һәм кереш мәкалә авт. Т. Ш. Гыйлаҗев]. Казан: Мәгариф, 2007. 295 б.

Хәсәвнех А.Ә. Ил // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөхәррире М. Х. Хәсәнов, җаваплы мөхәррир Г. С. Сабирҗанов. Казан “ТР ФАнең Татар энциклопедиясе институты” дәүләт учреждениесе, 2010. 2 т: Г-Й. 536 б.

Эпик шигърият: XX йөз башы / төз. Ф. З. Яхин. Казан: Татарстан республикасы “Хәтер” нәшрияты (ТаРИХ), 2002. 463 б.

Яхин Ф. XX йөз башы татар эпик шигърияте // Эпик шигърият: XX йөз башы / төз. Ф. З. Яхин. Казан: Татарстан республикасы “Хәтер” нәшрияты (ТаРИХ), 2002. Б. 5-16.

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ Н. ГАСРИ В ЛИТЕРАТУРНОМ И КУЛЬТУРНОМ КОНТЕКСТЕ НАЧАЛА XX ВЕКА

Тагир Шамсегалиевич Гилазов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
tgilazov@bk.ru.

В статье систематизированы сведения о жизни и деятельности Неджиба Гасри, сыгравшего огромную роль в подъеме культурной и литературной жизни татарского народа в начале XX века. Объектом исследования послужили его статьи, посвященные истории татарской литературы, татарской критики, национальной культуры и просвещения, а также выдающимся деятелям. Общественные взгляды Н. Гасри, его эстетические ориентиры рассматриваются в контексте развития культуры и литературы начала XX века. Пристальное внимание уделяется связи духовного наследия писателя с восточными и западными литературными традициями.

Предпринята попытка создания научной биографии Н. Гасри на основе систематизации отдельных фактов. Впервые в оборот вводится ряд новых источников: статьи писателя, воспоминания о нем. Основные методы исследования: сравнительно-исторический, типологический и герменевтический с опорой на традиции и принципы культурно-исторической школы.

Ключевые слова: национальное возрождение, литературные взаимосвязи, культурно-историческая школа, общественная мысль, татарская литература, литературная критика, история литературы.

History and society
Тарих һәм җәмгыять
История и общество

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-78-102

THE LEGACY OF SHEHZADE BABICH IN THE SOCIO-CULTURAL CONTEXT: FROM THE 1920S TO 1950S

Gulsyasyak Davletbaevna Salamatova,
Zagir Ismagilov Ufa State Institute of Arts,
14 Lenin Str., Ufa, 450008, Russian Federation,
gulsyasyak.salamatova.76@mail.ru.

The article describes the life and work of the Bashkir and Tatar poet Shehzade Babich in the context of the socio-political situation and culture. It systematizes new materials from public and private archives, newspapers and magazines, memoirs, and letters related to the poet's life and literary heritage, clarifying the history and chronology of some of his works. Our study evaluates the contribution made by G. Ibragimov, Z. Iskuzhin, T. Chenakay, A. Kudashev, A. Nasyri, N. Isanbet and others to the preservation of Sh. Babich's literary heritage, and their activities in this area. The history of his poetry collections, both published and unpublished, is described against the background of the country's ideological and political atmosphere.

Key words: Bashkir literature, Tatar literature, manuscripts, social and political circumstances, culture.

Introduction

Shehzade Babich occupies pride of place in the history of literature and culture of the Turkic Bashkir, Tatar, and Kazakh peoples. Sh. Babich, who had a natural talent and great creative potential, lived a very short life in this mortal world. The First World War, revolutions, the Civil War, and social upheavals greatly impacted the personality of a subtle yet passionate Babich. This complex and contradictory period complicated the poet's choice of historical and ideological orientations, as well as the implementation of his national beliefs and romantic ideals. His life was tragically cut short at the age of 24. This talented poet took up a pen at a young age and left behind a literary legacy of inestimable literary and aesthetic value. Babich's rise in the literary field coincides with the loss of the Tatar poet G. Tukay. "To make up for this heavy loss, he had to continue the great work of G. Tukay, – writes the literary critic R. Ganieva. – Sh. Babich was given the title of 'the Poet of the Tukay School' from the first steps of his literary career." (word for word trans. – *G. S.*) [Ganieva, 2002, p. 124].

Sh. Babich's ouevre has a rich history of study, and every generation of literary critics is attracted by his rich creative legacy built on conditional romantic thinking. His literary activity and its specific aspects are reflected in the works of G. Ibragimov [Ibrahimov], Kh. Gosmanov [Gosman],

I. Nurullin [Nurullin], N. Isanbet [Isənbət, 1967], G. Gilmanov [Zəңgər жyrlar], [Gyil'manov, 1993], M. Aglyamov [Əg''ləm], Kh. Miңnegulov [Miңnegulov], M. Gainutdinov [Gainutdinov, 1991] [Gainutdinov, 2001], P. Ganieva [Ganieva], D. Zagidullina [Zagidullina] and others.

Since the beginning of the reform, G. Galimzyanov made a great contribution to the collection of his literary works and certain facts from his life [Gyil'manov, 1990]. Due to ideological reasons, financial constraints and other reasons, the publication of Sh. Babich's literary works were met with resistance in the Soviet era and later, during the period when the pressure of Soviet ideology was in decline. The book, prepared by G. Gilmanov, was published due to the efforts of F. Minnullin, who was the editor-in-chief of the Tatarstan Book Publishing House at that time: "Sh. Babich's collection was published in 1990. The years of independence had not been achieved yet, but the national-social movement was already gaining strength. Those were the circumstances in which a figure like Farvaz Minnullin would have to act as the editor-in-chief who was brave enough to include in the poet's collection such works as "Utrau" ("The Island"), which clearly showed the history of our enslavement [Kharrasova, p. 5].

At the turn of the 20th and 21st centuries, Bashkir and Tatar scientists intensified their research on the work and life of the talented poet and aimed to identify "blank spots" in his biography, achieving successful results in this direction: Sh. Babich [Babich, Bez ү zebe…], M. Nazergulov [Nəzergolov], M. Khabetdinova [Khəbetdinova], etc. The article "Babichnyn Uterelue" ("The Assassination of Babich"), stored in the archives of the literary critic, folklorist, and textual critic N. Isanbet, was prepared by M. Khabutdinova and published in the newspaper "Madani Jomga". [Isənbət, 2021]. This article, which shed light on the last days of the poet's life, aroused great interest in the Tatar and Bashkir literary community.

The fate of Shehzade Babich's literary heritage raises many questions since most of his poems, letters, articles, and feuilletons have remained unpublished. The fate of the poet's diaries is also obscure. It is well known that the talented man himself, who could come up with a new poem under any circumstances and leave pearls of wisdom on a white paper anywhere during his trips, did not treat his creations with prudence. Babich's poems were scattered across the vast steppes of Bashkiria and Bashkir villages that were drenched in blood during the Civil War. A large part of them were lost without a trace, and even those that have been preserved in personal notebooks and albums are in danger of remaining unpublished and getting lost. A significant part of Babich's poems was thrown into the fire and turned to ashes during those dreadful years. The Soviet country was not favourable either to the fate or creative work of the talented child of the Bashkir and Tatar peoples. The article aims to collect publications, related to the life and literary activity of Sh. Babich, to evaluate the identified materials in the social and literary-cultural context, and to systematize different opinions. The relevance and novelty of the topic of this research are determined by the attempt to correct the information from the poet's biography that is far from being true; enriching the data with new facts and events, clarifying the fate of his unknown literary works, and restoring the legacy of the poet.

Materials and methods

Our research is based on memoirs, letters, and literary works of the poet; manuscripts, preserved in the state archives; historical sources, personal archives and collection of books belonging to the poet's contemporaries, which contain new information about the life and literary activity of Sh. Babich. Culture-historical, comparative-historical, and biographical methods were used to achieve the set goals. The main tenet of the Culture-Historical School concerning the relationship of literary activity and the life of nations, the epoch and the environment allowed us to consider Sh. Babich's literary heritage in close connection with the history, literary course, and culture of the Bashkir and Tatar peoples. Furthermore, the biographical method and the historical principle, which paved the way for the study of the literary phenomenon from the viewpoint of its origin, development and historical connections, allowed us to identify and finalize many contradictory facts of the poet's life.

The main part

While Sh. Babich was still alive, his only collection, "Яшь Башкортстан. Зәңгәр җырлар" ("Young Bashkortostan. Blue Songs"), was published by "Dulkyn" publishing house in Orenburg in 1918. It is preserved in the Department of Manuscripts and Rare Books of A.Validi National Library of the Republic of Bashkortostan.

Babich's death was a tragedy of the loss of a great poet and political activist who was at the heart of the national movement. To perpetuate the memory of Sh. Babich, the Military Revolutionary Committee issued a resolution by Bashkir People's

Commissariat for Education announcing the establishment of a "Scholarship Named after the Bashkir Poets Babich and Irkabayev" for students of higher educational institutions of the RSFSR on behalf of the Bashkir people in memory of the deceased Bashkir poets Shehzade Babich and Gabdulkhai Irkabayev" on October 23, 1919. For students, studying in Moscow and St. Petersburg, the amount was set on 25,000 rubles a year and for students in other cities – 20,000.

Among the works that were to be published at the First All-Bashkir Congress of Public Education Workers in the first half of 1920 was "The Biography of the Bashkir Poet Babich". The Congress took place in Sterlitamak from December 27, 1919 to January 4, 1920. In March of the same year, on the first anniversary of the poet's death, "Bashkort Literary Evening" was held in Sterlitamak in honor of Babich. The event was attended by Akhmetzaki Validi, Valiulla Murtazin, Nuriagzam Tagirov, Allabirde Yagafarov and others. [Salamatova, Babichtyң əzəbi…, 2020, pp. 137–143].

In addition to Babich's biography, it was also planned to publish his diaries, poems, and memoirs of his contemporaries. It was initiated by Babich's close friend Tukhvat Chenakay. "After the assassination of Babich, poet Chenakay, who knew him closely, traced the events of his life in Orenburg and at the front, collected rich biographical material in the 1920s; he also collected Babich's works, which in turn led to the publication of the poet's first "Collection of Poems" edited by G. Ibragimov" [Isənbət, Shəekhzadə Babich]. He was assisted by Davut Yulty, Gubay Davletshin, Rizvan Alishev, who made a great contribution to the creation of the Bashkir Book Publishing House, playwright Rauf Niyazbayev, Sakhi Rakhmeti, Mahmut Marjani, Shehzade's father Fathelkadir Babichev, and Babich's friend Gabdulla Khasanov, who offered a stay in his house during the poet's last visit to Orenburg. T. Chenakay had prepared a collection consisting of two very large parts by the summer of 1920. The first part contains more than five hundred pages of Babich's autobiographical manuscript, his diaries, memoirs, articles and feuilletons; the second part contains a variety of handwritten poems of the poet. According to the data, a large part of the manuscript consists of the poet's unpublished poems.

Things were getting worse in Sterlitamak, the capital of Bashkurdistan (Malaya Bashkiria). The Bashkir Military Revolutionary Committee resigned on June 16, 1920, due to a disagreement with the Central Committee. Thus, a new governing body was created – the Executive Central Committee of the Bashkir Autonomous Soviet Socialist Republic. The publication of Babich's collection became a secondary priority. The poet's friends sought help from G. Ibragimov in Tatarstan, his former teacher at "Galia". The second collection of the poet was published in the 6th State Printing House of Kazan in 1922 and it was entitled "Шигырьләр мәжмугасе" ("Collection of Poems").

This work was quite exclusive in terms of volume and circulation among Babich's books published in Orenburg and later, in 1925, in Moscow: it consists of 8 chapters, has 160 pages and its circulation was 7 thousand copies. In the first chapter, G. Ibragimov, the compiler of the collection, describes Babich's biography in great detail based on the materials collected in Bashkortostan. He emphasizes that Shehzade's father Mukhametzakir was Bashkir, and his mother was Tiptar. The literary critic and statesman G. Ibragimov's article "Вакытсыз һәлак булды (Тәнкыйть-тәрҗемәи халь)" ("Untimely Death"), which was first included in the first book of "Әдәби ярдәм мәҗмугасе" ("Literary Aid Collection", (1921)), then revised and became the preface to the collection "Бабич шигырьләре" ("Poems of Babich") (1922), should be considered the first article of a programmatic nature, which reveals the main features of Sh. Babich's literary work from a scientific perspective and defines the prospects for further study of the literary oeuvre of the heroic poet [Ibrahimov, pp. 314–329].

The second section four poems written in different years: "Халкым өчен" ("For My People"), "Без ни өчен кызылларга кушылдык" ("Why Did We Join the Reds"), "Яшәсен эшчеләр" ("Long Live the Workers"), "Бер тәмсил" ("One Proverb"). Babich's long poem "Башкорт халкына көйле хитап" ("Poetical Address to the Bashkir People") was published under the title "Без ни өчен кызылларга кушылдык". The following six lines are given as a separate verse and they are not included in the poem:

"Большевиклар әйтә: "Бу дөньяда ярлы халык хөкеме йөрсен", дип,

Ярлы эшчеләренең хас дошманы – буржуйларның тамыры корысын, дип.

Дутов, Колчак әйтә: эшче башына алтын таҗлы патша менсен, ди,

Патша менеп һаман Николайдай ярлы канын шулай имсен, ди.

Уйлап кара, башкорт, акылың белән кайсы тараф сиңа хәерле?

Теге торган Колчак буржуйлармы, әллә большевиклар хәерле?”

[Salamatova G. D. Sh. Babichtyң..., 2020, pp. 137–143].

The Bolsheviks say, “Let the poor people rule in this world”.

The special enemy of the poor workers is that the roots of the bourgeoisie are dried up

Kolchak says, Dutov should be king with a golden crown on his head,

The king climbed up and said that he would still drink the poor people’s blood like Nicholas did.

Think about it, Bashkir, which side is best for you?

Are the Kolchak bourgeois or the Bolsheviks better?”

Zabih Iskuzhin[1] found the full version of this poem in 1932. He wrote: “This poem, which consists of 220 lines (in other words, it is of the size of a long dastan), surpasses all the other poems of Babich by its artistic structure and political style. < >. Obviously, the enormous attention to this poem shown by the new Bashkir Committee was of great political importance, since Paragraph 4 of the treaty between the Bashkir and Soviet governments announces that “with the transition of the Bashkir government to the Reds, the Bashkir people and the army will immediately stop to fight against the Soviets” and that this statement will be actively promoted. On the other hand, the Bashkir army and the Bashkir government had to gain credibility before the Soviet Union by demonstrating its good will to correct their past mistakes made against the Soviet Union. Babich was the first to openly respond to these social demands with his poem “Без ни өчен кызылларга кушылдык?” (“Why Did We Join the Reds?”). [Tatarstan fəndər academyhy…. F.47. Op. 1 D. 5. P. 19].

With the publication of the first chapter of the poem “Газазил” (“Gazazil”), the value of this collection has increased drastically. G. Ibragimov noted: “I do not have the second part of “Gazazil” at my fingertips. The content of this part, as we can see from the epilogue, will consist of a description of the devil’s jubilee, as well as what the poet saw there” [Ibrahimov, 1922, p.142]. Unfortunately, the ballad “Gazazil” was not found in Z. Iskuzhin’s archives. However, in our opinion, this ballad, and even the second part of it, were in Iskuzhin’s possession.

T. Chenakay expressed considerable dissatisfaction with the collection published in Kazan: “Only a few of Babich’s poems have been published in full, most of them are given in abridged versions. For example, Babich has a long lyrical poem “Чуар җыр” (“The Chuar Song”). As far as I remember, it has about two hundred lines. Each verse of the poem is written with such a deep aphoristic meaning, that you could write it down on the walls in golden letters due to its mastery, smoothness, and beautiful forms most harmonious internal and external rhymes. I know most of his verses by heart and try to recite them to my friends at any given opportunity. Only four lines of this long and great poem were included in the collection compiled by G. Ibragimov titled “Әллә алла, әллә иблис” (“Either God or the Devil”) [Shəiekhzada Babich haҡynda içtəlektər, 1994].

The answer to the question of what other poet’s works were in the hands of G. Ibragimov are found in the article itself: “Babich’s works that I have in my possession: “Лирика һәм көлке шигырьләре” (around 300 pages), “Газазил”. “Йолдызлык бакчасында”, “Китабеннас”, “Көйләр тарихы”, “Мәсәлләр”, “Кандала” (Qiyssa), “Ташландык вәрәкәләр”, “Халык мәкалләре”, “Халык әкиятләре”, “Үземнең турында көлкеле тасвират”, “Көлке капчыгы”, “Әдәпкә сыймаган сүзләр” (makes up around one and a half thousand pages altogether)” [Ibrahimov, p. 329].

In 1957, “Әдәби Башкортстан” journal published the article “Бабич турында исемдә калганнар” (“My Memories of Babich”) by Garif Kitabov, a teacher who became a close friend of the poet; there he quotes the words of the teacher H. Muslimov about the fate of the poet’s manuscripts: “In 1920, the Bashkortostan Revolutionary Committee decided to convert all the works of Shehzade Babich to state property and created a commission of five people who would collect and publish them. The commission collected many works that were scattered all over the country and

[1] Iskuzhin Zabih Gabdulgazimovich was born into a large family on January 3, 1911 in Maksutovo village in the present Zilairsky district of Bashkortostan. In 1926-1929, he studied at the Bashkir Pedagogical College in Karvansaray. From September 30, 1929, he was a student of the Kazan Eastern Pedagogical Institute, from which he successfully graduated in 1931. He studied in the graduate school from the fall of 1932 to the spring of 1935. At the same time he was a senior teacher in the 2nd Ulyanovsk Regiment of the 1st Kazan Archery Division. He was head of the department of criticism in the Union of Writers of the TASSR from the beginning of 1935. In March 1935, he was sent on a business trip to New York City for half a year by Bashnarkompross. From September 7 of the same year to January, 1936, he was broadcasting on the radio committee of the TASSR under the name “Artist Zilair”.

prepared them for publication. However, they did not have any opportunity to publish the poet's collection in Sterlitamak. Therefore, the commission decided to send the copies of collected notebooks and manuscripts to Kazan and have them published there. About forty notebooks and manuscripts were left in possession of the commission. The commission donated these materials to the State Museum in Sterlitamak for further preservation" [Kitabov, 1957]. This means that G. Ibragimov had the copies and that the originals were left in Bashkortostan.

Bikbov's (the first name is not given. – G. S.) article "Шәехзадә Бабичның кульъязмасы һәм киемнәре" ("Shehzade Babich's Manuscripts and Clothes") [Bikbov, Bashkortostan, 1923] was published in the issues from 1923 of "Башкортостан" ("Bashkortostan") newspaper, which was kept in the Department of Manuscripts and Rare Books of the A. Validi National Library of the Republic of Bashkortostan. It tells the story of Sh. Babich's clothes and manuscripts: "Even after visiting Sterlitamak to obtain our departed poet Shehzade's manuscripts and personal belongings by the instruction of the Society for the Study of Bashkortostan and evaluating their condition, one of his manuscripts was later found in the Sterlitamak Museum. In March of the same year, Sagit Merasov, a member of the Society for the Study of Bashkortostan, handed over the remaining part of the poet's ouevre to Agzam Tagirov (according to Merasov himself. – Bikbov). It was later discovered that, after the extensive research of the clothing and other personal belongings, the artefacts were passed to comrade Fatima Davletkildeeva[2] when she was a member of Bashkir Scientific Society in Ufa. It is also known that they were rented to comrade Khamit Muslimi, the head of the First Model School[3], in 1920–1921 by the People's Commissariat" in Sterlitamak [Bikbov, 1923].

After discovering the personal archives of Z. Iskuzhin, the hope that Babich's unpublished works, which had been sent over to G. Ibragimov in Kazan, would be found in these archives, unfortunately, was not justified. Although researchers failed to discover in the archives the documents confirming the communication of these two people, in my opinion, Z. Iskuzhin was looking forward to his meeting with G. Ibragimov.

The third 32-page collection of Babich's poems "Шәехзадә Бабич шигырьләре" ("Poems of Shehzade Babich") was published in Moscow in 1925 in the Central Publishing House of the National Minorities of the USSR with a circulation of 3 thousand copies.

Z. Iskuzhin put a lot of effort into exploring Shehzade Babich's literary heritage. His biography, scientific heritage, and the contribution, made by this young scientist who lost his life at the stage of perfecting his scientific talent, to the preservation and protection of Sh. Babich's legacy, is covered in great detail in the article "Әдәбият белемендә Зыя Искуж" ("Ziya Iskuzhin in Literary Studies") by M. Khabetdinova [Khəbetdinova, 2021, Mədəni җomga]. There is also an interesting article by this scholar describing the original nature of Babich's image in the memoirs of N. Isanbet [Khabutdinova, pp. 177– 222]

Iskuzhin, who entered graduate school (aspirantura) in 1932, met with the poet's contemporaries intending to relocate the lost works of the poet; he developed a friendly relationship with Babich's close friend, journalist Tukhvat Chenakay (his pseudonym; Tukhvatulla Gizzatullaevich Gizzatullin; 1893–1959).

His close communication with Tukhvat Chenakay helped Z. Iskuzhin a lot. Chenakay, who had spent most of his time with Babich from the summer of 1916 to the autumn of 1919, remembered his works, where they were published, and who Babich mostly interacted with. Moreover, Chenakay was the person who collected and edited Babich's works, diaries, and other written heritage from 1919 to 1920.

The archives contain two letters and a note, written by Chenakay. These valuable notes, written in Arabic script, were transliterated into the modern alphabet by Z. Iskuzhin's compatriot M. Nazergulov, the head of the Literary Studies Department of the Institute of History, Language and Literature at the Ufa Federal Research Center, the Russian Academy of Sciences.

In one of his letters to Iskuzhin, Chenakay informs him that he is planning to return to his vil-

[2] Davletkildeeva Fatima Askarovna - (1886 -?) (according to some sources – a victim of repression) – was a stateswoman. The State Museum in Sterlitamak was established in the early 1920s and according to the resolution of the Bashrevkom No. 217, Fatima Davletkildeeva was appointed its director on March 22, 1920.

[3] The model school in Sterlibashevo, which is discussed in the article, was also called "Babich's House". Unfortunately, there are very few people in Bashkortostan who know this fact. Its first head was Sagit Merasov. "Babich's House" was closed around 1924; to be more precise, after Lenin's death, in order to perpetuate his name, Babich's name was removed and this education institution became a boarding school of the 2nd stage.

lage, via Samara, to the kolkhoz, which has taught him his very first lessons, and asks Iskuzhin to visit his hometown. He takes this opportunity to positively evaluate his work that is aimed to identify the Sh. Babich's heritage: "I am interested in your work on Babich and other topics. That is the reason why I want to meet you on my way to the village. Goodbye. See you soon. 19.07.1934" [Tatarstan fəndər academyhy….. F. 47. Op. 2 D. 66. P. 1].

Chenakay gave Z. Iskuzhin a list of people who could be asked about Sh. Babich's works and addresses of places associated with the poet in Orenburg. It contained such names as Abdulla Khasanov, who took refuge in his apartment during the riots; the landlord of the poet Gaziza Khusainova; Ibragim Bikchantayev; Nisa Niyazbayeva, the wife of the deceased playwright R. Niyazbayev; muezzin Abkhalikov from the village of Imangulovo, near Orenburg. Chenakay recommended Iskuzhin to continue his research in Kargaly, to get in touch with teachers Sabit Maruzov (or Maruz Sabitov) and Zagit Sherkiev, the columnist of "Correspondent of the Orenburg Commissariat for Muslim Affairs" newspaper, and to look for the issues of this newspaper, as it often published information about Sh. Babich, in the libraries of the City Museum and the Orenburg Institute of Agriculture [Tatarstan fəndər academyhy….. F.47. Op. 2 D. 66. P. 2–3].

In addition to his three-page list in the envelope, he also sent a letter to his relative. "A graduate student named Iskuzhin is going to Orenburg. He is planning to collect materials about Babich. You should help him. To be precise, do your best to find the newspaper called "Correspondent of the Orenburg Commissariat for Muslim Affairs". There is my poem in it called "Хыялбай" ("Don't Dream"). They say that it is Babich's poem. Try to help him out, especially with this matter" [Tatarstan fəndər academyhy…..F.47. Op. 2 D. 66. P. 3].

Finally, in 1958, Babich's collection "Шәехзадә Бабич. Сайланма әсәрләр" ("Shehzade Babich. Selected Works") was published in Bashkortostan. This book, which took almost 2 years to prepare, was published thanks to the efforts of many people. By the initiative of the Editorial and Publishing Council of the Bashkir branch of the USSR Academy of Sciences, a debate took place over whether to include "Хыялбай" in this collection.

For example, A. Kudashev (1912–1981), an employee of the institute, opposed this idea: "The poem "Хыялбай" is different from Sh. Babich's poetry in terms of its form and style. In the summer of 1958, the old Tatar poet Tukhvat Chenakay came to Ufa and informed that "Хыялбай" did not belong to Babich. According to his contemporaries (S. Kudash, S. Rakhmati. – *Kudashev*), "Хыялбай" was first published in the newspaper "Correspondent of the Orenburg Commissariat for Muslim Affairs" in 1918. According to Chenakay, the poem "Хыялбай" was written to destroy the dreams of the Bashkir bourgeois nationalists – the Validovets – concerning their sufferings for the Bashkir national state's sake. Despite the fact that the poem "Хыялбай" was based on a true story, it is still included in Babich's works according to the chrestomathy, compiled by comrade Akhnaf Kharisov for the Seventh grade of Bashkir schools [Chrestomathy for the 7th grade of Bashkir schools, Bashknigoizdat, 1960]. The Seventh-Grade Curriculum of the Bashkir schools [Seventh-Grade Curriculum of the Bashkir Schools, 1959] presents "Хыялбай" as Babich's creation and describes it as follows: the satirical poem "Хыялбай". The image of "Хыялбай" is the embodiment of the total collapse of the Bashkir national bourgeoisie (page 26 –Kudashev). This part of the curriculum was also written by Ahnaf Kharisov himself! [Rəsəi Fəndər academyhynyң..., F-50. Op. 1. D.12].

The poem "Хыялбай" is placed on pages 265–267 of the collection, citing the 1929 issue of the "Sasan" journal. There are certain differences between the version in the journal and the version published in the collection. For example:

The first two lines:	
The collection:	"Sasan Magazine" :
"Караватка барып ятты Хыялбай, Башындагы хыялларын тыя алмай"	"Караватка барып ятты Хыялбай, Йөрәктәге хыялларын тыя алмый",
The last 9 lines:	*The last 9 lines*:
Хыялбайга китергә дә вакыт җитте. Тавык җигеп тишек ялгашка парлап, Хыялбай да куып китте тызылдап... Хыялбайның төше шул җиргә җиткәч, Калага килде керде большевиклар, Атыштар башланды, китте сугышлар. Хыялбайга керде мылтык ядрәсе, Чыкты җаны, калды үле гәүдәсе.	Хыялбай да утырды - китте куалап, Хажизар Мәккәгә җитте зарланып, Хыялбай да куып китте тырылдап,.. Хыялбайның төше шул җиргә җиткәч, Хыяллары очып җәннәткә киткәч, Калага килде инде большевиклар Атышлар башланып, китте сугышлар. Хыялбайга тимер пуля инде - чыкты

[Shəhzadə Babich. Sailanma əsərlər, 1958, pp. 265–267].	Җаны чыкты да, ул җәннәткә очты [Hyialbai. Səsən, 1929. No, 2–3, p. 21].

In the notebook "Babich's Poems" in Z. Iskuzhin's archive (the third notebook was started in November, 1934), the last 9 lines of this verse are given in the same way as in the collection of 1958; Z. Iskuzhin clarified: "Хыялбай" was a poem written by Babich in 1918, but Babich published it under someone else's name [Tatarstan fəndər academyhy… F.47. Op. 2 D. 66. p. 3]. In our opinion, there were probably certain reasons why Iskuzhin said that the author of this work was Babich despite the fact that Chenakay wrote him: "There is my poem in it called "Хыялбай". Today's scholars are welcome to continue their search for the real author of "Хыялбай".

Another story behind Sh. Babich's poem "Котлау, теләк" is dedicated to Sarvara Azgamova who successfully passed her entry exam for the 5th grade of the Russian women's gymnasium in Troitsk. The poet, sharing this happy moments with the girl, hands her a sheet of paper with this poem:

Кыл күперләре үтеп, оҗмахка кергән төсле,
Юлга төштең, зур манигъларның (каршылыкларның) үтеп иң көчлесен.
Ал кабулап, ал да сал шатлыкҡа чумган күңелеңә
Котлавымның эссесен һәм эче ялкын төслесен.
Син кебек зат һич вакыт калбен горурга багышламас,
Бу минем төсле газиз танышын исеннән ташламас...
The bridges that cross the bridges and enter the paradise,
You have set out, the strongest of the great obstacles.
He will accept you, and you will be filled with joy
Accept the warmth of my congratulations and the color of the flames inside.
A person like you will never be overwhelmed with pride,
This event will not leave me indifferent...
(abridged – G. S.)

"I cherished that gift of Babich for so many years but I couldn't preserve it (either I didn't get it back from the graduate student of Kazan Pedagogical Institute Iskuzin, or I lost it in 1937; I cannot remember it now. – S. A.), and my soul ached because of that; I was very happy to see this poem in the collection of Shehzade Babich "Сайланма әсәрләр", published in the Bashkir language in 1958. As I read it, I was reminded of that unforgettable spring day of 1917" [Shehzade Babich khaҡynda içtəlektər, pp. 224–225].

In Sh. Babich's "Сайланма әсәрләр" ("Selected Works"), published in the Bashkir language in 1958, both A. Kharisov and scholar R. Bikbayev note that this poem "has been preserved in the materials of Imai Nasyri" [Shəhzada Babich. Beҙ үҙebeҙ – bashҡorttar..., 1994]. This diversity of opinions triggered further research into identifying the literary heritage of Sh. Babich.

After the death of Z. Iskuzhin, the following information was recorded in the obituary written by Afzal Kudashev and Jean Lockman, who went to graduate school with him: "Zabikh Iskuzhin edited Babich's works. There is a collection of Babich's works, with a foreword for about 15 pages, that is being published at the moment" [Bashkortostan, 1936. No. 271. 27 noiabr']. This fact indicates that Z. Iskuzhin's materials were used when preparing a collection of Babich's works in Bashkortostan in the 1950s.

The scientific archive of the Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences contains Babich's personal archive, which has 585 pages.

Most of the foundation consists of the works by Babich, written in Arabic script, the other part is written in Latin alphabet. The archive's foreword states that writer Imai Nasyri handed over a small portion of Babich's poems to the Bashkortostan National Institute of Cultural Studies (now the Institute of History, Language and Literature). The part, collected by I. Nasyri, unfortunately, has not been sufficiently studied: in addition to various poems in different handwriting, there are also several works of Babich, published in "Сәсән" magazine. After getting acquainted with this archive in 2014 for the first time, I studied it in detail in 2020 with the intention of distinguishing the poems written by Imai Nasyri and the material written by Z. Iskuzhin.

The section "Foreign Words in Babich's Poems", typed in Latin script, begins on the 258th page of the foundation. The research referred these 100 words to a notebook from Z. Iskuzhin's archive. A comparison of the dictionaries from these two archives showed that they match word for word. Z. Iskuzhin himself wrote that he was the author of the dictionary and that he completed it in 1934.

Babich's "Яшьлек дәфтәреннән" ("From My Youth Notebook"), which comes after the dictionary, contains the poet's sentiments. This section starts with the poem "Эй, китап", which was cre-

ated in May, 1911. This same date is indicated under “Охотник”, “Бәхетсез мин”. The poems “Яңгыр теләге”, “Син алдама”, “Ике шәкерт, “Безнең бакча”, “Олактырылган песи”, “Гашыйк дустыма” are dated June 1911; his works “Миңа юнь, ичмасам”, “Зарлану”, “Кәҗә белән дуңгыз”, “Күңел”, “Сабантуй”, “Габдулла әфәнде Тукаев”, “Вөждан һәм нәфсе”, “Белем” were written in July 1911. The handwritten version stored in Z. Iskuzhin’s archive is completely identical to the typewritten version stored in Babich’s foundation. The exact time of writing of the poem and the printed edition is clearly indicated.

The title “Яшьлек дәфтәреннән”, in our opinion, was given by Babich himself. Z. Iskuzhin’s direct acquaintance with this notebook is evident from his commentary on the 1936 article “Тукай турында Бабич” (“Babich about Tukay”) published in the pages of “Совет әдәбияты” magazine: “Babich’s poem “Габдулла әфәнде Тукаев” (“Mr. Gabdulla Tukayev”) is taken from his “Яшьлек дәфтәренән”. The booklet itself was written in the summer of 1911 when Babich was travelling in the Kazakh steppes. Obviously, the year 1911 was just the beginning of Babich’s poetic activity. But even then it was evident that Babich was able to express his thoughts in verse clearly and that he acted the way Tukay did. In addition, Babich’s views on Tukay’s poetry are reflected in his diary and letters. There is also a poem called “Тукай үлде” (“Tuqay Is Gone”), which was probably written in 1913 [Iskuzhin, 1936, p. 68].

This fact is further confirmed in several places by Z. Iskuzhin’s reference to Babich’s diary. For example: 1) On February 5, 1918, the Bashkir government was arrested by the Bolsheviks on charges of having links with Dutov. Babich comments: “This situation has led the Bashkir government to side with Dutov” (Babich’s 1918 diary). Or: 2) “In those days I was on a business trip to build canton councils in Birsk County” (Babich’s 1918 diary), etc.

Babich’s poems, printed in Latin script, from Babich’s personal archive, which is stored in the scientific archives of the UFIC RAS, and Z. Iskuzhin’s literary works from handwritten “Бабич дәфтәрләре”, which is stored in the archive of the Center of Written and Musical Heritage of the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, are absolutely identical. Hence, this commonality confirms that these materials belong to Z. Iskuzhin. And here is an explanation of how it happened. First, the material from the archive that is printed on a typewriter, is not the original but is a draft given for proofreading, because there are corrections of spelling and punctuation. Let us try to figure out how the similar draft ended up in A. Kudashev’s hands!

First of all, it is possible that Z. Iskuzhin gave the material to A. Kudashev, with whom he communicated during his graduate studies, with the intention of returning it to Bashkortostan. Secondly, on the back of the last page of this collection, there is a note that says: “Дүрт сиксән өч бит номерланган. 16/XII-37 ел” (“Four hundred eighty-three numbered pages. 16. 12.1937”). During this period, A. Kudashev headed the Scientific Research Institute of Language and Literature (its former name. – G. S.). Even if he did not bring it himself, A. Kudashev, as a director, must have known the compiler of the typewritten collection of Babich’s poems and provided information about Z. Iskuzhin. It is known that in 1956, while collecting Babich’s poems in Bashkortostan and preparing them for publication, the folklorist Kirai Margan (pseudonym; Kireev Akhnaf Nurmukhametovich; 1912–1984) wrote a letter to Gumer Bashirov, the chairman of the Writers’ Union of the Republic of Tatarstan: “There is another question that is of great interest to us: Iskuzhin, some Bashkir guy, who previously took a post-graduate course in Kazan, has written a dissertation on Babich’s literary work /he himself died by accidental death. – K. M. /. Could you help us find the manuscript of this dissertation? According to the collected data, it is being stored in comrade Kh.Khayri’s safe [Rəsəi Fəndər academyhynyң... F-63. Op. 1. D. 56. P. 1]. If Iskuzhin’s materials about Babich had arrived in Bashkortostan by that time, then, most likely, there would have been a reference to him in the book published in 1958.

The story behind the collection prepared by Imai Nasyri[4] turns out to be even more tragic. The philologist prepared Babich’s poems for publication first in 1929, and then in 1935. The information about the preparation of Babich’s works for publication in 1929 by Nasyri is recorded in the criminal case opened against him in the archives of

[4] I. Nasyri, widely known for his works “Kuzai”, “Jinelu”, etc. in the history of Bashkir literature, was arrested on December 12, 1937. On March 12, 1939, the criminal case against the writer was dismissed. On March 22, a guilty verdict was handed down. On September 28, 1940, Imai Nasyri was sentenced to 8 years in prison camps. At first, he was in the Belebeyevskaya prison. He was one of the victims of repression.

the Federal Security Service of the Russian Federation for Bashkortostan.

"On behalf of the regional committee, I, Nasyrov, and Kalimullin prepared Babich's works for publication in 1929; I wrote a preface, indicating that he was a petty-bourgeois nationalist poet; although, I appreciate his works and his sense of humour. It remained unpublished. Later, I realized that these were the works of a counter-revolutionary. I renounced it in 1935 (after multiple questionings on May, 17, 1938) (literal translation - G. S) [РФ Федераль именлек хеҙмәтенең …, F -10. В-4129. P.18]. Archival documents contain information that Nasyrov's manuscripts were kept in Habib Khasanov's[5] hands and that they were not sent to the mass media [RF Federal imenlek…, Ф-10. В-4129. P. 79].

The investigator brought Babich's manuscript that was sent to the press in 1935 from the archive of the Bashkir State Publishing House as "material evidence" against Nasyri. The fact that Babich's manuscripts were indeed prepared for publication by Nasyrov is further confirmed by another document that was poorly translated into Russian. In this letter, sent on April 8, 1935 to the Bashkir State Publishing House, Sayfi Kudash advised I. Nasyrov to publish Babich's collection as an academic publication. He emphasized the importance of taking the preparation of the scientific publication seriously, systematizing the poet's works chronologically and thematically and indicating the story behind this publication. Under the influence of the ideology of that era, he recommended to "process" Babich's works through the perspective of proletariat's ideology, keeping in mind that Z. Validi was one of the first agitators. The content of the article evidences the author's positive attitude and respect for the personality and creativity of Sh. Babich.

The collection of Babich's works, prepared for publication, became one of the "biggest accusations" thrown at I. Nasyrov, who was arrested during the first wave of the personality cult. I. Nasyri wrote another letter from Belebeyevskaya prison to the People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR with the recognition of his political mistakes during the preparation of Babich's works for publication: "Regarding my attempt to publish the works of the Validovets and counter-revolutionary Babich. I gave my testimony on how I took up this work on behalf of the Kultprop of the Regional Committee of the C.P.S.U. (B). As soon as I realized that I had done something wrong, I immediately refused. I wrote a letter of refusal to the editor-in-chief of "Bashgiz" Ishemgulov (1935)" (literal translation – G. S.). Apparently, the writer and textual critic, unable to withstand the spiritual humiliation and physical suffering, was forced to admit that Sh. Babich was a "validovets", a "petty-bourgeois nationalist", and a "counter-revolutionary" poet.

As it turns out, the Bashkir State Publishing House included the publication of Sh. Babich's works in its plan for the year 1936. In the list of manuscripts submitted to the publishing department of Bashgiz on January 1, 1936, there is also a book by Babich. Contract No. 214 between I. Nasyri, the author of the collection "Бабич әсәрләре", and the publishing house has survived (the date is unknown. – G. S.). The cost of the contract is set for 5400 rubles, the author is said to have received a 25 per cent prepayment [Bashkortostan Republichynuң Milli arkhivy. Ф -749. Оп.1.Д.141. Б. 171]. Hence, I. Nasyri's statement "I refused, I didn't do it" does not seem to be true, and it is possible that he did not complete the work he once started.

These studies give reason to conclude that the works included in the books, published in Bashkortostan and Tatarstan, which are still preserved to this day, are mostly taken from the collection prepared by Zabih Iskuzhin, although the process of collecting and publishing Babich's works was widely spread in the early 1930s in Bashkortostan. The collection, prepared for publication by I. Nasyri, was destroyed as it was the "material evidence" attached to that criminal case, because, after the trial, the "material evidence" items are returned to the owner only upon request and are destroyed if there is no claimant. In our opinion, in 1937–1938, there were no applications to the court and the investigative authorities demanding the return of Babich's collection.

This opinion is confirmed by a letter from Imai Nasyri's wife, written in 1957 to the All-Union Administration for the Protection of Copyrights under the USSR Writers' Union. "Babich's works, collected by my husband in the 30s, that are published and partially remain unpublished in the Tatar press, indeed make up a significant part of the poet's literary heritage. Nevertheless, I was convinced that this collection was not ready for publication: the collected material was not sufficient to

[5] Khasanov Habib Valievich - (1899-1938) – a public figure, translator, editor of the Russian-Bashkir dictionary. He was in prison during that time. His name was also on the list of 44 people who were sentenced to death on July 10, 1938. The victim of repression.

be published as a complete collection, sources or origins of Babich's works were not identified, the poems were not compared to the originals, the whole material was given in Arabic and Latin scripts that were already out of use" (literal translation. – G. S.) [Rəsəi Fəndər academyhynyң…, Ф-50. Оп. 1. Д. 83. Б. 1].

Z. Iskuzhin became fascinated by Sh. Babich's literature and wrote a scientific dissertation, devoted to the study of his literary heritage. Unfortunately, a significant part of the research work has not been preserved, yet several chapters have been found in his notebooks. The graduate student defined six areas of research on the poet's literature: 1. Babich is a Petty Bourgeois Democratic Poet of the Tatar and Bashkir Social World before the October Revolution; 2. Realism in Babich's Literature; 3. Lyrical Poetry of Babich; 4. Babich's Satire; 5. Poetic Language of Babich; 6. Babich and Folklore. As a possible topic No. 7, he mentions "Our Poetic Culture before the Revolution and the Study of Babich". Z. Iskuzhin emphasizes the positive impact of the integrated approach to the poet's work: "It is not enough to be just a linguist or a writer to collect, compile and study Babich's work. You have to be a historian and a politician" (his note on a grey notebook – G. S.). While studying the life and literary work of the leader of the Bashkir national movement Babich, the young scientist uses the work "Башкирское национальное движение в 1917–1920 // Тезисы Башобком ВКП (б)" ("Bashkir National Movement from 1917 to 1920 // Theses of the Bashobkom of the CPSU (B)"), published by Karim Idelguzhin as one of the significant sources [Idelguzhin].

Research, aimed at the study of the events in Sh. Babich's life, his stance in the socio-political situation after the October Revolution of 1917 and in the historical process, and the identification of his literary works, written in this tragic period, is still underway. Fortunately, new important facts and information are still being discovered. For example, the proverbial fate of Babich's poem "Башкорт халкына" ("To the Bashkir People") is a clear example of this. Although it was previously recognized that this work was created by the poet, the text of the work remained unknown. As the scholar's writings were moving from hand to hand, after the death of Zabih Iskuzhin, a small part of his archive attracted attention of Naky Isanbet, the People's Writer of Tatarstan, a playwright, poet, folklorist and translator. Shehzade Babich's poem "Башкорт халкына" was also among these materials. According to the scholar, "This work, which should have become one of the most honourable poems of Babich, has not yet been published anywhere in the mass media. That is why we don't have it at our fingertips, we were able to acquire it thanks to the memories of Babich's friends, who were with him during the transition of the Bashkir people to the Soviet's side" [Isənbət, 2021].

Finally, this verse reached the Bashkir and Tatar people and received a great deal of public attention.

There are also different opinions about the last days of Sh. Babich's short life and his tragic death. Different versions of the untimely and tragic death of this heroic person are described in monographic works and various sources [Gyilmanov, 1990, p. 12], [Gainetdinov, p. 224], [Ganieva, p. 140], [Babich, 2009, pp. 140–141], [Gainetdinov, Ganieva, pp. 351–352], [RF Federal imenlek …, F-10. B–4129. P. 5] and others.

M. Khabetdinova, studying the materials of N. Isanbet's archive, came across the data that shed light on the last days and the tragic death of Sh. Babich: "Relying on the memories of Ziya Iskuzhin, N. Isanbet describes how and by whom Sh. Babich was killed. Zia Iskuzhin wrote in his diary that Sh. Babich was killed by the Preobrazhensky Revkom at the end of March 1919" [Khəbetdinova, 2021]. The archive of the famous Tatar writer and scientist N. Isanbet includes a typewritten copy of the 77-page work "Шәехзадә Бабич", completed on January 10, 1965. On January 15, 2011, M. Khabetdinova presented N. Isanbet's article "Бабичның үтерелүе" ("The Assassination of Babich") in the "Мәдәни җомга" newspaper. According to the scholar, this article sheds light on the Sh. Babich's tragic murder, which was "quite ambiguous". Approaching this injustice from the historical and political perspective, N. Isanbet gives an excerpt from Z. Iskuzhin's material. Babich was assassinated in late March 1919 by the Preobrazhensky Revkom, which represented a national antagonistic tactic for the local population" [Kara: Isənbət, 2021]. To avoid misunderstandings, the author of the article gives an excerpt from the written appeal of V. V. Kuibyshev about the reputation of this Revkom. "Due to the scepticism of some Soviet institutions towards the local population (*N. I.*), "Pure Russian Revcoms" were established, some elements of which had previously exploited the Bashkir people and were quite hostile to them. < > Revolutionary activists, poets and artists of Bashkortostan have been shot dead by these criminal organizations" [Kara: Isənbət, 2021]. N. Isanbet, after studying the

latest published supplementary material in the Bashkir press in addition to Z. Iskuzhin's documentary sources, wrote the following: "The fact that Babich was killed based on national hostility, chauvinism, and the great power struggle is also confirmed and further substantiated in these materials" [Isənbət, 2021].

Results

1. Brought up in the national and cultural traditions of the Kazakh-Kyrgyz, Tatar, and Bashkir peoples, Sh. Babich, was spiritually nourished by them. He quickly became a versatile and creative personality and made a significant contribution to the development of their national literature and art.
2. The life and creative work of the poet coincide with a very complex, tumultuous period of the historical process. The time of troubles and great disasters made it difficult for the poet to choose historical and ideological orientations and identify his national beliefs and romantic ideals. Socio-political events had a great influence on the determination of Babich's position, prominence and the importance of his poetry in the culture of the Turkic peoples.
3. The studies of Babich's life and literary activity in the context of the socio-political situation and culture show that drastic social and cultural changes have had a great impact on writers' literary works and life. The "transition" period allows us to identify the trends in the development of national literature and the changes in the ideological and spiritual orientations of writers and poets of that time.
4. Sh. Babich's collections, which were compiled but never published, have a complicated history. The Tatar and Bashkir intellectuals' noble actions, aimed at popularization of the life path and literary values of the heroic poet, were defined as a "terrible crime" during the years of I. V. Stalin's personality cult and led to their repression.

Conclusion

Our research reveals a century-long history of the studies devoted to the life and spiritual world of Sh. Babich. It is with sadness that we see that Sh. Babich, who grew up to be a national symbol and a remarkable wordsmith, soon became a victim of social cataclysms, ideological struggle, and terrorism. Although there are various stages in the evaluation of the poet's personality, they always start with one-sided erroneous assessment, when the poet went from one extreme to the other. This area undoubtedly needs further research, thus the article determines the prospects for the future study of the topic.

References

Əgləm, M. (1995). *Tatarnyң tanylmagan məshhyr zaty* [Tatar's Unrecognized Celebrity]. Kazan utlary. No. 1, pp. 160–164. (In Tatar)

Babich. Ədiplerebez: biobibliographik beleshmələk: 2 tomda: 1 tom (2009) [Babich. Our Writers: A Biobibliographic Reference: In 2 Volumes: Volume 1]. Төз. R. N. Dautov, R. F. Rahmani. Pp. 139–142. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Babich, Sh. (1925). *Shəekhzadə Babich shigyrləre* [Poems by Shehzade Babich]. P. 32. Moscow, USSR khalyklarynyң Yzək basmasy, (In Tatar)

Babich, Sh. (1994). *Beҙ үҙbeҙ - bashҡorttar: shiғyrҙar, poemalar, feuletondar, məҡələlər, khattar, køndəlektr* [Five of Them Are Bashkir: Verses, Poems, Feuilletons, Articles, Letters, Diaries]. Төҙ. Bash hүҙ, həm aңl. avtory R. Bikbaev]. P. 583. Өfө, Kitap. (In Bashkir)

Babich, Sh. M. (1980). *Zəңgər Kyrlar* [Blue Songs]. Төz., keresh məkalə avtory G. Gyilmanov. P. 542. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Babich, Sh. M. (1997). *Issemnur bakchasy. Shigyrlər, epigrammalar* [The Garden of Names. Poems, Epigrams]. P. 111. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Babich, Sh. M. (1958). *Sailanma əsərlər* [Selected Works]. P. 154. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Bashkortostan Republichynyң Milli arkhivy [National Archives of the Republic of Bashkortostan]. F – 749. Op.1. D.141. 171. (In Bashkir)

Bikbov (1923). *Shəyehzada Babichtyң ҡul'yaҙmahy həm keyemdəre* [Shehzade Babich's Manuscripts and Clothes]. Bashҡortostan. 3 p. (In Bashkir)

Epik shigriiat. XX yөz bashy (2002) [Epic Poetry. Early Twentieth Century]. Төz .: F. Z. Iakhin. Pp. 17–31. Kazan, TaRIKH. (In Tatar)

Gainetdin, M. V. (1991). *Babich həm anyң kitaby* [Babich and His Book]. Kazan utlary. No. 11, pp. 186–188. (In Tatar)

Gainetdin, M. V. (2001). *Shəekhzadə Babich* [Shekhzade Babich]. Hakykat yulynnan. Kazan, pp. 206–224. (In Tatar)

Gainetdinov, M., Ganieva, R. (2016). *Shəekhzadə Babich.* [Shekhzade Babich]. Tatars ədəbiyaty tarikhy: sigez tomda. 4 t .: XX yөz bashy. Төz. R. F. Rahmani; fən. mөkh. R. K. Ganieva]. Pp. 340–352. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Ganieva, R. K. (2002). *Romanticheskie motivy tvorchestva Shayekhzade Babicha* [Romantic Motifs of Shaekhzade Babich's Work]. Tatars ədəbiiaty: traditionalər, baglanyshlar. Pp. 122–141. Kazan. (In Russian)

Gosman, Kh. (1964). *Egermenche ellard Tatar poeziiase* [Tatar Poetry in the Twenties]. 397 p. Kazan, Kazan Nashriyat Universities. (In Tatar)

Gyilmanov, G. (1990). *Koiashly shigriyat. Zəңgər Kyrlar* [Sunny Poetry. Blue Songs]. Kazan, pp. 7–14. (In Tatar)

Gyilmanov, G. (1993). *Məkhəbbət tokyny. Issemnər bakchasy* [The Prisoner of Love. The Garden of Names]. Shigyrlər, epigrammalar. Pp. 5–14. Kazan. (In Tatar)

Ibragimov, G. (1978). *Vakytsyz həlak buldy* [Untimely Death]. Əsərlər sighez tomda. 5 volumes: ədəbiiat həm səngat turnda məkalələr hezmətlər (1910–1933) . Təz., tekst., isk. həm аңl. əzerl. Khəsənov M. Kh., Gainanov R. R. Pp. 314–329. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

Idelguzhin, K. (1934). *Bashkirskoe natsional'noe dvizhenie v 1917–1920* [Bashkir National Movement in 1917–1920]. Tezisy Bashobkom VKP (b). Ufa, izd. Bash. TSIK. (In Russian)

Isənbət, N. (2021). *Babichnyң yterelye* [Assassination of Babich]. Mədəni zhomғa. 15 Guinvar. No. 1 (10 Gynvar, 1965, Kazan). (In Tatar)

Isənbət, N. *Shəekhzadə Babich* [Shehzade Babich]. Arkhiv materialy, kolyazma. 57 p. (In Tatar)

Iskuzhin Ziia Gazimovich. URL: Tsentr pis'mennogo i muzykal'nogo naslediia IYALI im. G. Ibragimova AN RT (miras.info). (In Tatar)

Iskuzhin, Z. (1936). *Tuкai turnda Babich* [Babich about Tukay]. Sovet ədəbiiaty. No. 5, pp. 67–68. (In Tatar)

Isənbət, N. (1967). *Shəekhzadə Babich: Istəlek* [Shehzade Babich: Memory]. Kazan utlary. No. 6, pp.127–134. (In Tatar)

Kharrasova, R. (2019). *Fərvaz Miңnullin - tənkyitche* [Farvaz Minnullin as a Critic]. Fərvaz Miңnullin (1934–2009). Pp. 3–13. Kazan, RIC "Shkola". (In Tatar)

Khabutdinova, M. M. (2020). *Obraz Sh. Babicha v vospominaniiakh N. Isanbeta* [The Image of Sh. Babich in the Memoirs of N. Isanbet]. Aktual'nye problemy natsional'nykh literatur i otechestvennogo literaturovedeniia: materialy Vserossiyskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (s mezhdunarodnom uchastiem), posviashchennoi 125 – letiiu so dnia rozhdeniia vidnogo bashkirskogo poeta, obshchestvennogo i gosudarstvennogo deiatelia Shekhzady Babicha. Pp. 197–222. Ufa, RITS BashGU. (In Russian)

Khəbetdinova, M. M. (2021). *Ədəbiiat belemendə Zyya Iskuzh* [Ziya Iskuzh in Literary Studies]. Mədəni җomga. 15 Gynnvar. # 1. (In Tatar)

Kitabov, Ғ. (1957). *Babich turahynda iemdə kalғandar* [Remembering Babich]. Əҙəbi Bashкortostan, Өfə, No. 4, p. 41. (In Bashkir)

Kudashev, A., Lokman Җ. (1936). *Nekrolog* [Obituary (Z. Iskuzhin)]. Bashkortostan, November 27 (No. 271). (In Bashkir)

Minegulov, H. Y. (1995). *Olug talent (Shaekhzad - Babich turenda)* [Great Talent (About Shehzade Babich)]. Miras. No. 9, pp. 46–61. (In Tatar)

Nəҙерғolov, M. (2007). *Uylandyra, içkərtə, habaк birə* [Think, Rehearse, Teach]. Bүs. Yaҙmalar. (təҙəүsehe - Yanbaev I. K.). P. 309. Өfə, Kitap. (In Bashkir)

Nurullin, I. (1982). *XX yөz bashy Tatars ədəbiyaty* [Tatar Literature of the Early Twentieth Century]. Urta məktəp ukytuchylary, student həm yugary class uuchylary өchen dəreslek-kullanma. Pp. 222–225. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

RF Federal imenlek kheҙmətteneң Bashкortostan buiynsa idaralyғy arkhivy [Archive of the FSB Office of the Russian Federation for Bashkortostan]. F–10. B–4129. (In Bashkir)

Rəsəi Fəndər academyhynyң Өfə federal tiksherener үҙəgeneң ғilmi arkhivy [Scientific Archive of the Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences]. F–50. Op. 1. D. 12. (In Bashkir)

Salamatova, G. D. (2020). *Sh. Babichtyң əzəbi miraçynyң yazmyshy – iyldarza y osor)* [The Success of Babich's Literary Heritage (1918–1937)] Aktual'nye problemy natsional'nykh literatur i otechestvennogo literaturovedeniia: materialy Vserossiyskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (s mezhdunarodnom uchastiem), posviashchennoi 125 – letiiu so dnia rozhdeniya vidnogo bashkirskogo poeta, obshchestvennogo i gosudarstvennogo deyatelia Shaykhzady Babicha: Ufa, RITS BashGU, pp. 137–143. (In Bashkir)

Shəyehzada Babich haкynda təlektur (1994) [Shekhzade Babich's Story]. Pamyat' o Sheykhzade Babiche. Өfə: Kitap-1994. (In Bashkir)

Tatar poeziase antologiiase (1992) [Anthology of Tatar Poetry]. 1 kitap. Pp. 452–461. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Tatar ədəbiiaty tarikhy: 6 tomda. t .: XX gasyr bashy (1986) [History of Tatar Literature: In 6 Volumes. Volume 3: Early Twentieth Century]. Pp. 247–251. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

Tatarstan fəndər academyhy F.Ibrahimov issemendəge Tel, əҙəbiət həm sənғət institutesң Yҙma miraç həm musical үҙəge [Joint Heritage and Musical Center of the Institute of Language, Literature and Art named after J. Ibragimov of the Academy of Sciences of Tatarstan]. F. 47. Op. 1 D. 5. P. 19. (In Tatar)

Tatarstan fəndər academyhy F.Ibrahimov issemendəge Tel, əҙəbiət həm sənғət institutesң Yҙma miraç həm musical үҙəge [Joint Heritage and Musical Center of the Institute of Language, Literature and Art named after J. Ibragimov of the Academy of Sciences of Tatarstan]. F. 47. Op. 2 D. 66. P. 1. (In Tatar)

Tatarstan fəndər academyhy F.Ibrahimov issemendəge Tel, əҙəbiət həm sənғət institutesң Yҙma miraç həm musical үҙəge [Joint Heritage and Musical Center of the Institute of Language, Literature and Art named after J. Ibragimov of the Academy of Sciences of Tatarstan.]. F. 47. Op. 2 D. 66. Pp. 2 -3. (In Tatar)

Tatarstan fəndər academyhy F.Ibrahimov issemendəge Tel, əҙəbiət həm sənғət institutesң Yҙma miraç həm musical үҙəge [Joint Heritage and Musical Center of the Institute of Language, Literature and Art named after J. Ibragimov of the Academy of Sciences of Tatarstan.]. F. 47. Op. 2 D. 66. P. 3. (In Tatar)

Zagidullina, D. F. (2005). *Shaekhzadə Babichnyņ iҗat yuly: məgərifətchelektən shartly surətkə taba* [Shehzade Babich's Creative Path: From Enlightenment to A Conditional Image]. Rəmiev S. L. Əsərlər. S. L. Rumiev, Sh. M. Babich. Pp. 149–166. Kazan. (In Tatar)

Zəņgər Kyrlar (1990) [Blue Songs]. Təz., keresh məkalə ed. G. Gyilmanov. 543 p. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

1920-1950 ЕЛЛАР ИҖТИМАГЫЙ ҺӘМ МӘДӘНИ КОНТЕКСТЫНДА ШӘЕХЗАДӘ БАБИЧ МИРАСЫ

Гөлчәчәк Дәүләтбай кызы Саламатова,
З. Исмәгыйлев исем. Уфа дәүләт сәнгать институты,
Россия, 450008, Уфа ш., Ленин ур., 14 нче йорт,
gulsyasyak.salamatova.76@mail.ru.

Мәкаләдә башкорт һәм татар халыкларының шагыйре Шәехзадә Бабичның тормыш юлы һәм иҗаты иҗтимагый-сәяси вазгыять һәм мәдәният контекстында бәяләнә. Дәүләт һәм күренекле шәхесләр архивларында, газета-журналларда, истәлек-хатирәләрдә һәм хатлардагы шагыйрь тормышына һәм рухи мирасына кагылышлы яңа материаллар системалаштырыла. Аерым әсәрләренең язылу тарихына, хронологиясенә ачыклык кертелә. Ш. Бабичның рухи мирасын саклап калуда Г. Ибраһимов, З. Искужин. Т. Чеңәкәй, А. Кудашев, А. Насыри, Н. Исәнбәт һәм башкаларның эшчәнлеге бәяләнә, шушы уңайдан аларның эшчәнлегенә һәм тормыш фактларына да ачыклык кертелә. Шагыйрьнең басылып чыккан яисә нәшер ителүгә әзерләнеп тә дөнья күрмәгән җыентыкларының тарихы илнең идеологик һәм сәяси атмосферасы белән тыгыз бәйләнештә шәрехләнә.

Төп төшенчәләр: башкорт әдәбияты, татар әдәбияты, кульязмалар, иҗтимагый вазгыять, мәдәният.

Кереш

Шәехзадә Бабич башкорт, татар, казах төрки халыкларның әдәбияты һәм мәдәнияте тарихында зур урын тота. Табигый сәләткә һәм зур иҗат потенциалына ия булган Ш. Бабич фани дөньяда бик аз яши. Беренче бөтен дөнья сугышы, инкыйлаблар, гражданнар сугышы, социаль тетрәнүләр нечкә күңелле, шул ук вакытта гыйсъян рухлы Бабич шәхесенә зур йогынты ясый. Катлаулы һәм каршылыклы чор шагыйрьнең тарихи һәм идеологик ориентирларын сайлауны, милли ышанычларын һәм романтик идеалларын тормышка ашыруны катлауландыра. Аның гомере бик иртә, 24 яшьтә фаҗигале төстә өзелә. Бу талантлы шагыйрь яшьләй кулына каләм ала һәм бүген дә әдәби-эстетик кыйммәте бәяләнеп бетмәгән әдәби мирас калдыра. Ш. Бабичның әдәбият күгендә күтәрелеше татар халкы шагыйре Г. Тукайны югалткан көннәргә туры килә. “Аңа зур югалтуны тулыландырырга, бөек Тукай кулыннан төшкән каләмне күтәрергә һәм дәвам итәргә туры килә, - дип яза әдәбият галиме Р. Ганиева. – Ш. Бабичка әдәби эшчәнлегенең беренче адымнарыннан “Тукай мәктәбе шагыйре” дигән дан бирелде” (сүзгә-сүз тәрҗ. – *Г.С.*) [Ганиева, 2002, б. 124].

Ш. Бабич иҗатының өйрәнелү тарихы бай, һәр буын әдәбият галимнәрен аның шартлы-романтик фикерләүгә корылган бай иҗаты үзенә тарта. Аның әдәби эшчәнлеге, аерым аспектлары Г. Ибраһимов [Ибраһимов], Х. Госман [Госман], И. Нуруллин [Нуруллин], Н. Исәнбәт [Исәнбәт, 1967], Г. Гыйльманов [Зәңгәр җырлар], [Гыйльманов, 1993], М. Әгъләмов [Әгъләм], Х. Миңнегулов [Миңнегулов], М. Гайнетдинов [Гайнетдинов, 1991], [Гайнетдинов, 2001], Р. Ганиева [Ганиева], Д. Заһидуллина [Заһидуллина] һ.б.ларның хезмәтләрендә яктыртыла.

Үзгәртеп корулар башлангач, аның әдәби эшчәнлеген һәм тормыш сукмакларындагы аерым фактларны барлауга Г. Гыйльманов үзеннән зур өлеш кертте [Гыйльманов, 1990]. Совет чорында да, совет идеологиясенең басымы кимегән чорларда да идеологик сәбәпләр, матди кысынкылыклар һәм башка сәбәпләр аркасында, Ш. Бабичның әдәби әсәрләрен бастырып чыгару каршылыкларга очрый. Г. Гыйльманов әзерләгән китап та бу вакытта Татарстан китап нәшриятының баш

мөхәррире вазифасын башкарган Ф. Миңнуллин тырышлыгы белән басыла: “1990 елда Ш. Бабич җыентыгы дөнья күрде. Әле мөстәкыйльлек алынмаган еллар, әмма инде милли-иҗтимагый хәрәкәт көчәеп килә. Әнә шундый шартларда шагыйрь тупланмасына безнең коллыкка төшү тарихын ачыктан-ачык күрсәткән “Утрау” кебек әсәрләр керсен өчен дә, хезмәтләргә фатиха бирүче баш мөхәррир вазифасын Фәрваз Миңнуллин кебек кыю шәхеснең башкаруы кирәк иде” [Харрасова, б. 5].

XX - XXI гасыр чикләрендә башкорт һәм татар галимнәре талантлы шагыйрьнең иҗаты һәм тормышын, андагы “ак тап”ларны ачыклау мәсьәләсендә эзләнүләрен активлаштырды һәм бу юнәлештә уңышлы нәтиҗәләргә ирештеләр: Ш. Бабич [Бабич, Без үҙебеҙ...], М. Нәҙерғолов [Нәҙерғолов], М. Хәбетдинова [Хәбетдинова] һ.б.лар. Әдәбият галиме, фольклорист, текстолог Н. Исәнбәт архивында саклангaн “Бабичның үтерелүе” дигән мәкалә, М. Хәбетдинова тарафыннан әзерләнеп, “Мәдәни җомга” газетасында басылып чыкты [Исәнбәт, 2021]. Шагыйрьнең соңгы көннәренә ачыклык керткән бу язма татар һм башкорт әдәби җәмәгатьчелегендә зур кызыксыну уятты.

Шәехзадә Бабичның әдәби мирасының язмышы бүгенге көндә күп кенә сораулар тудыра, чөнки шигырьләренең, хатларының, мәкаләләре һәм фельетоннарының күп өлеше басылмый калган. Шагыйрь көндәлекләренең дә язмышы билгесез. Билгеле булганча, теләсә нинди шартларда шигырь язып, йөргән җирләрендә ак кәгазьгә сүз энҗеләрен тезеп калдырып киткән талант иясе үзе дә иҗатына сакчыл карамаган. Бабич шигырьләре башкортның киң далалары, гражданнар сугышы чорында канга батырылган башкорт авыллары буйлап сибелә. Байтак өлеше эзсез югала, шәхси блокнотларда, альбомнарда сакланып калганнарына да басылмый калу, югалу куркынычы яный. Дәһшәтле елларда Бабичның шигырьләренең бер шәлкеме утка ташланып, көлгә әйләнәләр. Совет иле башкорт һәм татарның талантлы улының язмышына да, иҗатына да мәрхәмәтле булмады. Мәкаләдә Ш. Бабичның тормыш юлына һәм әдәби эшчәнлегенә караган язмаларны барлау, ачыкланганнарына иҗтимагый һәм әдәби-мәдәни контекстта бәя бирү, фикер-карашларны системалаштыру максаты куела. Шагыйрь биографиясе хакындагы дөреслектән ерак булган бәяләрне төзәтүдә, аны яңа фактлар, вакыйгалар белән баетуда, билгеле булмаган әдәби әсәрләренең язмышын ачыклап, иҗат әһеленең мирасын торгызуда фәнни хезмәт темасының актуальлеге һәм яңалыгы билгеләнә.

Фәнни хезмәтнең материалы һәм методлары

Ш. Бабичның тормыш юлы һәм әдәби эшчәнлеге хакында яңа мәгълүмат алып килгән дәүләт архивлары, тарихи чыганаклар, замандашлары китапханәләрендә, архивларында сакланып калган истәлекләр-хатирәләр, хатлар, шагыйрьнең әдәби әсәрләре, кульъязмалары фәнни тикшерену эшенең материалы булып тора. Куелган максатка ирешү өчен, культура-тарих, чыгыштырма-тарихи, биографик методларга мөрәҗәгать ителде. Культура–тарих мәктәбенең әдәби эшчәнлекнең халыклар тормышы, чор-заман, тирәлек белән бәйләнеше хакындагы төп кануны Ш. Бабичның рухи мирасын башкорт һәм татар халыкларының тарихы, әдәби барышы һәм мәдәнияте белән тыгыз бәйләнештә карарга мөмкинлек бирде. Шулай ук биографик метод һәм әдәби күренешне анык барлыкка килү, үсеше һәм тарихи бәйләнешләр ноктасыннан өйрәнүгә юл ачкан тарихилик принцибы шагыйрь тормышындагы каршылыклы, бәхәсле моментларны ачыкларга һәм төгәлләштерергә ярдәм итте.

Төп өлеш

Ш. Бабич үзе исән чакта 1918 елда Ырымбур шәһәренең "Дулкын" нәшриятында "Яшь Башкортстан. Зәңгәр җырлар" дигән бердәнбер җыентыгы дөнья күрә. Ул Башкортстан Республикасының Ә. Вәлиди исемендәге Милли китапханәнең кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә сакланып калган.

Бабичның үлеме – бөек шагыйрьнең һәм милли хәрәкәтнең үзәгендә торган дәүләт эшмәкәрен югалту фаҗигасе ул. Хәрби-революцион комитет, Ш. Бабичның исемен мәңгеләштерү өчен, 1919 елның 23 октябрендә Башнаркомпростан "Һәлак булган башкорт шагыйрьләре Шәехзадә Бабич һәм Габделхәй Иркәбаев истәлегенә башкорт халкы исеменнән РСФСРның югары уку йортларында укучыларга "Башкорт шагыйрьләре Бабич һәм Иркәбаев исемендәге стипендия" булдырырга дигән карар чыгара. Мәскәүдә һәм Петербургта укучы студентлар өчен елына аның күләме 25 мең, башка калаларда укучылар өчен 20 мең дип раслана.

Халык мәгарифе эшмәкәрләренең I Бөтен Башкортстан съездында 1920 елның беренче яртысында басылырга тиешле басмалар арасында "Башкорт шагыйре Бабичның биографиясе" дә була. Съезд Стәрлетамак каласында 1919 елның 27 декабреннән 1920 елның 4 гыйнварына кадәр бара. Шул ук елның мартында, шагыйрь вафатына бер ел тулган көннәрдә, Стәрлетамакта Бабич хөрмәтенә "Башкорт әдәбияты кичәсе" үтә. Кичәдә Әхмәтзәки Вәлиди, Вәлиулла Мортазин, Нуриәгъзәм Таһиров, Аллабирде Ягафаров һ.б.лар катнаша [Саламатова, С. 137-143].

Бабичның биографиясеннән башка аның көндәлекләрен, шигырьләрен, замандашларының истәлекләрен бастырып чыгару да күз алдында тотыла. Бу эшнең башында Бабичның якын дусты Төхвәт Ченәкәй тора. «Бабич үтерелү белән аны якыннан белүче шагыйрь Ченәкәй аның Оренбург һәм фронт тормышы хакында, эзеннән йөреп, 1920 елларда бай гына биографик материал туплаган, ул ук Бабичның әсәрләрен туплап биреп, Г. Ибраһимов редакциясендә аның беренче «Шигырьләр мәҗмугасы» чыгуына сәбәпче булган" [Исәнбәт, Шәехзадә Бабич]. Аңа Башкортстан китап нәшриятын булдыруда зур көч салган Давыт Юлтый, Гобәй Дәүләтшин, Ризван Алишевлар, драматург Рәүф Ниязбаев, Бабич белән якын аралашкан Сәхи Рәхмәти, Мәхмүт Мәрҗани, Шәехзадәнең агасы Фәтхелкадир Бабичев һәм Бабичны, соңгы тапкыр Ырымбурда булганда, үз йортында яшәткән дусты Габдулла Хәсәновлар булышлык итә. 1920 елның җәенә Т. Ченәкәй ике зур кисәктән торган җыентык әзерли. Берсенә Бабичның биш йөз биттән артыграк автобиографик әсәр кулъязмасы, көндәлекләре, истәлекләре, мәкалә һәм фельетоннарының кулъязмалары туплана, икенче кисәккә шагыйрьнең төрле вакыттагы кулъязма шигырьләре урнаштырыла. Мәгълүматларга караганда, кулъязманың зур өлешен шагыйрьнең беркайда да басылмаган шигырьләре тәшкил иткән.

Кече Башкортстанның башкаласы Стәрлетамакта хәлләр бик начар була. Башревком Үзәк белән килешмәү аркасында, 1920 елның 16 июнендә үз вәкаләтләреннән баш тарта. Башкортстанда яңа идарә органы - БАССРның Башкарма Үзәк комитеты булдырыла. Бабичның җыентыгын бастырып чыгару эше икенче планга күчә. Шагыйрьнең дуслары ярдәм сорап Татарстанга, "Галия"дәге укытучысы Г. Ибраһимовка мөрәҗәгать итәләр. 1922 елда Казанның 6 нчы дәүләт типографиясендә шагыйрьнең икенче җыентыгы басылып чыга һәм ул "Шигырьләр мәҗмугасе"дип атала.

Әйтергә кирәк, ул Ырымбурда һәм соңыннан, 1925 елда Мәскәүдә басылачак Бабич китаплары арасында күләме һәм тиражы ягыннан да нык аерыла: 8 бүлек, 160 битлек һәм 7 мең тираж белән басыла. Җыентыкның төзүчесе Г. Ибраһимов беренче бүлектә, Башкортстанда җыелган материалларга таянып, Бабичның биографиясен бик җентекле итеп яза. Шәехзадәнең атасы Мөхәмәтзакирның милләте буенча башкорт, анасының типтәр булуын ассызыклый. Әдәбият галиме, тәнкыйтьче һәм дәүләт эшлеклесе Г. Ибраһимовның башта "Әдәби ярдәм мәҗмугасе"нең 1 нче китабына (1921), аннары яңадан эшләп, 1922 елда чыккан "Бабич шигырьләре" җыентыгына сүз башы итеп урнаштырган "Вакытсыз һәлак булды (Тәнкыйть-тәрҗемәи халь") язмасын, Ш. Бабич тормыш юлын фәнни ноктадан бәяләп, әдәби иҗатының төп үзенчәлекләрен ачкан, каһарман шагыйрьнең рухи мирасын киләчәктә барлау перспективаларын билгеләгән программ характердагы беренче мәкалә дип билгеләргә кирәк [Ибраһимов, б. 314-329].

Икенче бүлеккә төрле елларда язылган 4 шигыре - "Халкым өчен", "Без ни өчен кызылларга кушылдык", "Яшәсен эшчеләр", "Бер тәмсил" әсәрләре урнаштырыла. Бабичның "Башкорт халкына көйле хитап" дигән озын шигыре "Без ни өчен кызылларга кушылдык" дигән исем белән басыла. Хитапнамәнең

"Большевиклар әйтә:"Бу дөньяда ярлы халык хөкеме йөрсен", дип,

Ярлы эшчеләренең хас дошманы– буржуйларның тамыры корысын, дип.

Дутов, Колчак әйтә: эшче башына алтын таҗлы патша менсен, ди,

Патша менеп һаман Николайдай ярлы канын шулай имсен, ди.

Уйлап кара, башкорт, акылың белән кайсы тараф сиңа хәерле?

Теге торган Колчак буржуйлармы, әллә большевиклар хәерле? "

дигән 6 юл аерым шигырь итеп бирелә һәм алар хитапнамәдә юк [Саламатова, Бабичтың..., 2020, б. 137-143].

Зәбих Искужин[1] исә 1932 елда бу хитапнаменең тулы вариантын таба һәм болай

[1] Искужин Зәбих Габделгазим улы 1911 елның 3 гыйнварында Башкортстанның хәзерге Зилаер

дип яза: "Күләме ягыннан 220 юлдан торган бу хитапнамә (ягъни зур бер дастан хәтлек дигән сүз) сәнгатьчә эшләнеше, политик зәвыге ягыннан Бабичның башка бар шигырьләреннән югары тора.< >. Билгеле, яңа Башревкомның бу хитапнамәгә чиксез игътибар итүенең мөһим политик әһәмияте бар иде, чөнки Башкортстан белән Советлар хөкүмәте арасындагы килешү договорының 4 нче параграфында "Башкорт Хөкүмәте кызыллар ягына чыгу белән, ашыгыч рәвештә башкорт халкына һәм гаскәренә Советка каршы сугышмаска" дип хитапнамә таралыр, - диелә. Шул ук вакытта башкорт гаскәре һәм Башкорт хөкүмәте советка каршы ясаган хаталарын җыерлык практик эшләр күрсәтеп, совет каршында ышаныч казанырга тиеш иде. "Без ни өчен кызылларга кушылдык" хитапнамәсе белән Бабич әнә шул социаль таләпләргә беренче буларак ачык күңел белән тапкыр җавап биреп чыкты" [Татарстан Фәннәр академиясе... Ф. 47. Оп. 1 Д. 5. Б. 19].

Тәүге тапкыр "Газазил" поэмасының беренче бүлеге басылып чыгу белән, бу җыентыкның кыйммәте тагын да арта төшә. Г. Ибраһимов: "Газазил"нең икенче бүлеге әлегә кулда юк. Моның мөндәриҗәсе, ахыр сүзләрендә аңлашылганча, иблиснең юбилеен тасвирлаудан, шул хакта шагыйрьнең анда күргәннәрен докладтан гыйбарәт булачак" [Ибраһимов, 1922, б.142], - дип искәрмә бирә. З. Искужинның архивында, кызганычка каршы, "Газазил" балладасы очрамады. Шулай да безнең карашыбызча, бу баллада, хәтта аның икенче өлеше, Искужинның кулында булган.

Т. Ченәкәй Казанда басылган җыентыкка зур ризасызлык белдерә: "Бабичның бик аз шигырьләре генә тулысы белән, аларның байтагы, никтер, кыскартылып басылган. Мәсәлән, Бабичның "Чуар җыр" дигән озын лирик шигыре дә бар иде. Бу минем хәтеремдә калуынча, ике йөз юл чамасында иде. Шигыренең һәр куплеты алтын белән стенага язып куярлык тирән афористик мәгънәле, матур формалы, иң килешле эчке, тышкы рифмалар белән оста, шома язылган. Мин аның күп куплетларын ятлап, урыны чыкканда, дус-ишләргә сөйләп йөрим. Әнә шул озын һәм яхшы шигырьдән Г. Ибраһимов төзегән җыентыкка нибары дүрт кенә юл кертелгән һәм ул куплетка “Әллә алла, әллә иблис” дип исем бирелгән [Шәйехзада Бабич хаҡында иҫтәлектәр, 1994].

Г. Ибраһимов кулында шагыйрьнең тагын нинди әсәрләре булды икән дигән сорауга җавап мәкаләдә булып чыкты: "Минем кулымда булган Бабичның әсәрләре: "Лирика һәм көлке шигырьләре" (300 бит чамасы), "Газазил", "Йолдызлык бакчасында", "Китабеннас", "Көйләр тарихы", "Мәсәлләр", "Кандала" (кыйсса), "Ташландык вәрәкәләр", "Халык мәкальләре", "Халык әкиятләре", "Үземнең турында көлкеле тасвират", "Көлке капчыгы", "Әдәпкә сыймаган сүзләр", (боларның барлыгы мең ярым битләргә җыела кирәк)"[Ибраһимов, б. 329].

1957 елда "Әдәби Башкортстан" журналында шагыйрьнең якын дустына әверелгән укытучысы Гариф Китабовның "Бабич турында исемдә калганнар" дип аталган мәкаләсе басыла һәм ул анда шагыйрь кульъязмалары язмышы хакында укытучы Х. Мөслимов сүзләрен китерә: "1920 елда Башкортстан ревкомы Шәехзадә Бабичның барлык иҗатын дәүләт милке итү турында карар чыгарган һәм җыеп бастыру өчен биш кешелек комиссия төзегән. Комиссия мәрхүмнең илебезнең төрле почмакларына таралып өлгергән бик күп әсәрләрен җыеп, басып чыгарырга әзерләнгән. Ләкин шагыйрьнең әсәрләр җыентыгын Стәрлетамакта бастырырга мөмкинлек булмаган. Шуның өчен комиссия бу җыелган дәфтәр һәм блокнотларның күчермәләрен Казанга җибәреп, анда бастырмакчы булган. Комиссия кулында Бабичның кырыклап дәфтәре һәм блокнотлары (кульъязмасы) калган. Комиссия бу материалларны Стәрлетамактагы дәүләт музеена сакларга тапшырган” [Китабов, 1957]. Димәк, Г. Ибраһимовта кулында күчермәләр, төп нөсхәләрнең исә Башкортстанда калуы ачыклана.

Башкортстан Республикасының Ә. Вәлиди исемендәге Милли китапханәнең кульъязмалар

районының Мәксүт авылында күп балалы гаиләдә туа. 1926-1929 елларда Кәрвансарайда, Башкорт педагогия техникумында белем ала. 1929 елның 30 сентябреннән Казанның Көнчыгыш педагогия институты студенты булып китә һәм аны 1931 елда уңышлы тәмамлый. 1932 елның көзеннән 1935 елның язына кадәр аспирантурада укый. Бер вакытта 1 нче Казан укчылар дивизиясенең 2 нче Ульянов полкында өлкән укытучы булып эшли. 1935 елның башыннан ТАССРның Язучылар союзында тәнкыйть бүлеген җитәкли. 1935 елның мартында Башнаркомпросс тарафыннан Нью-Йорк каласына ярты елга командировкага җибәрелә. Шул ук елның 7 сентябреннән 1936 елның гыйнварына тикле ТАССРның радиокомитетында "Артист Зилаир" исеме белән тапшырулар алып бара. 1936 елның 11 ноябрендә Казанда вафат була.

һәм сирәк китаплар бүлегендә сакланган “Башкортстан” газетасының 1923 елгы саннарында Бикбовның (исеме күрсәтелмәгән. – *асс. Г.С.*). “Шәехзадә Бабичның кульъязмасы һәм киемнәре” [Бикбов, Башкортстан, 1923] дигән мәкаләсе басылган. Анда Ш. Бабичның киемнәре һәм кульъязмалары тарихы бәян ителә: “Башкортстанны өйрәнү җәмгыятенең биргән вәкаләте буенча, шагыйребез Шәехзадә мәрхүмнең кульъязмасы һәм киемнәрен эзләп табу шарты белән, Стәрлетамакка барып, бераз чараларын күргәннән соң да, кульъязмаларының беразлары Стәрле музееннан табып алынды. Калганнарын Башкортстанны өйрәнү җәмгыяте әгъзасы Сәгыйт Мерәсов бу елның март аенда музейханәдән алып торып, Әгъзәм Таһировка (үзе Мерәсов әйтүенчә. *–асс. Бикбов*) китереп тапшырган. Кием һәм башка нәрсәләрен күп тикшергәннән соң, Фатима Дәүләткилдиева[2] юлдашның (иптәшнең мәгънәсендә – *асс. Г.С.*) Стәрледә Башкирское научное обществода эшләгәндә, аның карамагында булганы билгеләнде. Тик бер сандыгы Стәрледә үрнәк мәктәбе[3] мөдире Хәмит Мөслими юлдашка Наркомпросс тарафыннан 1920-21 елларга прокатка бирелеп торган икән” [Бикбов, 1923].

З. Искужинның шәхси фондына юлыккач, Бабичның Казанга, Г. Ибраһимовка җибәрелеп тә басылмый калган әсәрләре архивта килеп чыгар дигән өмет, кызганычка каршы, акланмады. Аларның аралашуын расларлык документлар архивта булмаса да, минем уйлавымча, З. Искужин Г. Ибраһимов белән очрашу эзләгән.

Бабич шигырьләренең 32 битлек “Шәехзадә Бабич шигырьләре” дигән өченче җыентыгы Мәскәүдә 1925 елда СССР халыкларының Үзәк басмасы нәшриятында 3 мең тираж белән дөнья күрә.

Ш. Бабич әдәби мирасын барлауда З. Искужин зур көч куя. Фәнни фикерләү сәләте камилләшү ноктасында гомере өзелгән яшь галимнең тормыш юлы, гыйльми мирасы һәм Ш. Бабич мирасын саклап калуга һәм яклауга керткән өлеше әдәбият галиме М. Хәбетдинованың “Әдәбият белемендә Зыя Искуж” мәкаләсендә җентекле яктыртыла [Хәбетдинова, 2021, Мәдәни җомга]. Галимәнең Н. Исәнбәт хатирәләрендә Бабич образының үзенчәлеген шәрехләүгә багышланган мәкаләсе дә бик кызык [Хабутдинова, 177-222 б.]

1932 елда аспирантурага укырга кергән Искужин, югалган әсәрләрне кабат эзләп табу ниятеннән, шагыйрьнең замандашлары белән очраша һәм Бабичның якын дусты, журналист Төхвәт Ченәкәй (тәхәллүс; Төхвәтулла Гыйззәтулла улы Гыйззәтуллин; 1893-1959) белән якын, дустанә мөнәсәбәт урнаштыра.

З. Искужинга Төхвәт Ченәкәй белән аралашу, әлбәттә, уңышлы була. Ченәкәй, Бабич белән 1916 елның җәеннән алып 1919 елның көзенә чаклы бергә булу сәбәпле, аның нинди әсәре һәм кайда басылганын, кемнәр белән аралашканын яхшы хәтерли. Һәм тагын да Т. Ченәкәй - Бабич әсәрләрен, көндәлекләрен һәм башка язмаларын 1919-1920 елларда җыйган, редакторлаган шәхес.

Архивта Ченәкәй язган ике хат һәм записка сакланган. Гарәп графикасында язылган бу кыйммәтле язмаларны хәзерге алфавитка З. Искужинның якташы Рәсәй фәннәре академиясе, Уфа федераль тикшеренүләр үзәге Тарих, тел һәм әдәбият институтының әдәбият гыйлеме бүлеге мөдире М. Х. Нәзерголов транслитерация ясап бирде.

Ченәкәйнең Искужинга язылган хатларының берсендә үзенең Самара аркылы аңа дәрес биргән авылга, колхозга кайтуы турында хәбәр итела. Ул Искужинның үз туган авылын күреп китүен үтенә. Шушы уңайдан аның Ш. Бабич мирасын барлау юнәлешендәге эшенә уңай мөнәсәбәт белдерә: “Синең Бабич турында һәм башка турындагы эшләрең белән кызыксынам. Шуның өчен синең белән юлда очрашасы килә. Сау бул. Тиз күрешкәнчә. 19.07.1934” [Татарстан Фәннәр академиясе..., Ф. 47. Оп. 2 Д. 66. Б. 1].

Ченәкәй З. Искужинга Ырынбур каласында Ш. Бабичның әсәрләре турында сорашу мөмкин булган кешеләрнең исемлеген яза, шагыйрь белән бәйләнешле булган урыннарның адресларын атый, төгәлләштерә. Анда гаугалы заманда фатирында качып яткан Абдулла

---

[2] Дәүләткилдиева Фатима Аскар кызы – (1886 - ?, аерым бер материаллар буенча репрессия корбаны) – дәүләт эшлеклесе. 1920 елларның башында Стәрлетамакта Дәүләт музее оештырыла һәм Башревкомның 217 нче санлы карары нигезендә Фатима Дәүләткилдиева 1920 елның 22 мартыннан аның директоры итеп тәгаенләнә.

[3] Мәкаләдә сүз барган Стәрледәге үрнәк мәктәбе икенче төрле “Бабич йорты” дип аталган була. Кызганычка каршы, бу турыда Башкортстанда белүчеләр бик сирәк. Аның тәүге мөдире Сәгыйт Мерәсов. “Бабич йорты” 1924 еллар тирәсендә ябыла, дөресрәге Ленинның вафатынан соң, аның исемен мәңгеләштерү максаты белән, Бабич исеме алып ташлана һәм ул интернат тибындагы 2 нче баскычлы мәктәп итеп үзгәртелә.

Хәсәнов, шагыйрьнең фатир хуҗасы Газизә Хөсәенова, Ибраһим Бикчәнтәев, вафат булган драматург Р. Ниязбаевның хатыны Ниса Ниязбаева, Ырымбур шәһәреннән ерак түгел Имангол авылы мөәзине Абхаликов фамилияләре атала. Ченәкәй Искужинның эзләнүләрне Каргалы авылында дәвам итеп, укытучылар Сабит Марузов (яки Маруз Сабитов), "Ырынбур милләт мөселман эшләре комиссариаты мөхбире" газетасының хезмәткәре Заһит Шәрки белән бәйләнешкә кереп, шәһәр музее һәм Ырынбур аграр институты китапханәләреннән Ш. Бабич хакында мәгълүматлар еш басылган әлеге газета номерларын эзләргә тәкъдим итә [Татарстан Фәннәр академиясе... Ф. 47. Оп. 2 Д. 66. Б. 2-3].

Өч дәфтәр битенә сыйган исемлеккә кушып, хатына өстәп, туганына записка да сала. "Ырынбурга Искужин дигән бер аспирант бара. Ул Бабич турында материаллар җыячак. Син аңа булышлык күрсәт. Бигрәк тә, "Ырынбур мөселман комиссариатының мөхбире" дигән гәзитне табарга тырыш. Анда минем "Хыялбай" дигән бер шигырь бар. Шул шигырьне Бабич шигыре дип маташалар. Син бигрәк тә бу моментта булышлык күрсәтә күр" [Татарстан Фәннәр академиясе..., Ф. 47. Оп. 2 Д. 66. Б. 3].

1958 елда Башкортстанда, ниһаять, Бабичның "Шәехзадә Бабич. Сайланма әсәрләр" дигән җыентыгы басылып чыга. Ике ел чамасы әзерләнгән китап күп кешеләрнең тырышлыгы белән дөнья күрә. СССР Фәннәр академиясенең Башкортстан филиалы редакцион-басма советының карары буенча басылган китапка "Хыялбай"ны кертү-кертмәү турында да бәхәс булган. Мәсәлән, институт хезмәткәре А. Г. Кудашев (1912-1981) каршы чыга: "Хыялбай" шигыре үзенең формасы һәм стиле белән Ш. Бабич шигырьләренә ошамый. 1958 елның җәендә Өфегә карт татар шагыйре Төхвәт Ченәкәй килде һәм ул "Хыялбай"ның Бабичныкы түгеллеген әйтеп китте. Замандашларының (С. Кудаш, С. Рәхмәти. – *асс. Кудашев*) әйтүенә караганда "Хыялбай" тәүге тапкыр 1918 елда "Ырынбур милләт мөселман эшләре комиссариаты мөхбире" газетасында басылган. Ченәкәй әйтүенә караганда, "Хыялбай" шигыре – ул башкорт буржуаз милләтчеләре – вәлидевчеләрнең башкорт милли государствосы төзергә азапланууы турындагы хыялларын фаш итеп язылган. "Хыялбай" шигыренең тарихы шулай булуга карамастан, Әхнәф Харисов иптәш башкорт мәктәпләренең VII класс өчен төзегән хрестоматиядә дә [Башкорт мәктәпләренең VII класс өчен хрестоматия, Башкнигоиздат, 1960] "Хыялбай"ны һаман Бабичныкы дип керткән. Башкорт мәктәпләренең VII класс программасында да [Башкорт мәктәпләренең VII класс программасы, 1959] "Хыялбай" Бабичныкы итеп кертелгән һәм мондый характеристика бирелгән: "Хыялбай" дигән сатирик поэмасы. Хыялбай образында башкорт милли буржуазиясенең бөтенләйгә тар-мар ителүен гәүдәләндерү (26нчы бит. - *асс. Кудашев*). Программаның да бу өлешен Әхнәф Харисов үзе төзегән бит! [Рәсәй Фәндәр академияһының ...,Ф-50. Оп. 1. Д. 12].

"Хыялбай" шигыре, 1929 елдагы "Сәсән" журналыннан алынды дип сылтама бирелеп, җыентыкның 265-267 битләренә урнаштырыла. Журналдагы вариант белән, җыентыкта басылган вариант арасында аерма бар. Мәсәлән:

Тәүге ике юл "Җыентык"та: "Караватҡа барып ятты Хыялбай, Башындагы хыялларын тыя алмай" *Соңгы тугыз юл*: Хыялбайга китәргә дә вакыт җитте. Тавык җигеп тишек ялгашка парлап, Хыялбай да куып китте тызылдап... Хыялбайның төше шул җиргә җиткәч, Калага килде керде большевиклар, Атышлар башланды, китте сугышлар. Хыялбайга керде мылтыҡ ядрәсе, Чыкты җаны, калды үле гәүдәсе. [Шәехзадә Бабич. Сайланма әсәрләр, 1958, б. 265-267].	"Сәсән" журналында : "Караватҡа барып ятты Хыялбай, Йөрәктәге хыялларын тыя алмый", *Соңгы тугыз юл*: Хыялбай да утырды - китте куалап, Хажизар Мәккәгә җитте зарланып, Хыялбай да куып китте тырылдап,.. Хыялбайның төше шул җиргә җиткәч, Хыяллары очып җәннәткә киткәч, Калага килде инде большевиклар Атышлар башланып, китте сугышлар. Хыялбайга тимер пуля инде - чыкты Җаны чыкты да, ул җәннәткә очты [Хыялбай // Сәсән. 1929. № 2-3. Б. 21].

З. Искужин архивындагы "Бабич шигырьләре" дигән дәфтәрдә (Өченче дәфтәр. 1934 елның ноябреннән башланган – *асс. Г.С.*) бу шигырьнең соңгы 9 юлы 1958 елгы җыентыктагыча бирелгән һәм З. Искужин: "Хыялбай" Бабичның 1918 елда язган шигыре, ләкин Бабич аны чит кеше имзасы белән язып

тарата", - дип ачыклык керткән [Татарстан Фәннәр академиясе..., Ф. 47. Оп. 2 Д. 66. Б. 3]. Ченәкәйнең: "Анда минем "Хыялбай" дигән бер шигырь бар" дигәнен белә торып та, Искужинның әлеге әсәрнең авторын Бабич дип куюының, безнең карашыбызча, билгеле бер сәбәпләре булгандыр. Бүгенге көн галимнәренә "Хыялбай"ның чын авторын ачыклау мәсьәләсендә эзләнүләрне дәвам итү сорала.

Ш. Бабичның "Котлау, теләк" шигыренең язылу тарихы ачыкланды. Әдәби әсәр Троицкига рус кызлар гимназиясенең 5нче сыйныфына уңышлы имтихан тапшырган Сәрвәр Әзһәмовага багышлап иҗат ителгән. Шагыйрь кызның шатлык хисләрен уртаклашканнан соң, шигыре язылган кәгазьне аның кулына тоттыра:

Кыл күперләре үтеп, ожмахка кергән төсле,
Юлга төштең, зур манигъларның үтеп иң көчлесен.
Ал кабулап, ал да сал шатлыкка чумган күңелеңә
Котлавымның эссесен һәм эче ялкын төслесен.
Син кебек зат һич вакыт калбен горурга багышламас,
Бу минем төсле газиз танышын исеннән ташламас...

(Шигырь кыскартып бирелде – Г.С.)

"Бабичның ул бүләген бик күп еллар кадерләп сакладым да, саклап кала алмадым (Казан педагогия институты аспиранты Искужинга биргәч, кире кайтарып алмадыммы, әллә 1937 елда югалттыммы, хәтерләмим. – *асс. С.Ә.*) һәм шуңа һаман җаным әрни иде, бу шигырьне Шәйхзадә Бабичның 1958 ел башкорт телендә чыккан "Сайланма әсәрләр" җыентыгында күргәч, бик шатландым. Аны укыгач, 1917 елның онытылмас язгы көне тагы бер тапкыр җанланып күз алдыма килде [Шәйехзада Бабич хаҡында иҫтәлектәр, б. 224-225].

Ш. Бабичның 1958 елда башкорт телендә чыккан "Сайланма әсәрләр"ендә Ә. Харисов та, галим Р. Бикбаев та бу шигырьнең "Имай Насыри материалларында сакланган" [Шәйехзада Бабич. Беҙ үҙебеҙ – башҡорттар..., 1994] булуын әйтәләр. Әлеге фикер төрлелеге Ш. Бабич әдәби мирасын барлау юнәлешендә эзләнүләрне тагын да активлаштырды.

З. Искужин вафат булгач, аның белән бергә аспирантурада укыган Афзал Кудашев белән Жан Локман тарафыннан язылган некрологта түбәндәге мәгълүмат теркәлгән: "Зәбих Искужин Бабич әсәрләрен редакторлый. Хәзер аның редакциясендә һәм сүз башы белән Бабичның 15 табак чамасындагы әсәрләр җыентыгы басылып ята" [Башкортстан, 1936. №271. 27 ноябрь]. Бу факт узган гасырның 50 елларында Башкортстанда Бабич әсәрләре җыентыгын әзерләгәндә, З. Искужин материаллары файдаланылганын дәлилли.

Россия Фәннәр академиясенең Уфа федераль тикшеренүләр үзәгенең гыйльми архивында Ш. Бабичның 585 биттән торган шәхси архивы саклана (Ф. 63, Оп.1, Ед.хр. 1).

Фондның зур өлешен гарәп, бер өлешен латин графикасы белән язылган Бабич әсәрләре алып тора. Фондның сүз башында узган гасырның 30 елларында Бабич шигырьләренең кечкенә өлеше язучы Имай Насыри аркылы Башкортстан Милли мәдәният тикшеренүләр институтына (хәзерге Тарих, тел һәм әдәбият институтына) килеп керә диелгән. Ә И. Насыри тарафыннан тупланган өлеше, кызганычка каршы, төгәлләштерелмәгән: төрле кул белән язылган шигырьләрдән тыш, Бабичның "Сәсән" журналында басылган берничә әсәре бар. Бу фонд белән әүвәл 2014 елда танышканнан соң, Имай Насыри тарафыннан язылган шигырьләрне һәм З. Искужин кулы белән язылган материалны ачыклау нияте белән, аны 2020 елда, җентекләп, тагын да бер тапкыр өйрәндем.

Фондның 258 нче битеннән машинкада латин хәрефләре белән җыелган "Бабич шигырьләренә читтән кергән сүзләр" дигән кисәк башлана. Эзләнүләр әлеге 100 сүзне эченә алган сүзлекнең З. Искужин архивындагы бер дәфтәргә китереп бәйләде. Ике архивтагы сүзлекләрне чагыштырып карагач, аларның сүзгә-сүз туры килүе ачыкланды. Сүзлекнең төзүчесе булуын һәм аны 1934 елда тәмамлавын З. Искужин үзе тәгаенләп язып та куйган.

Сүзлектән соң килгән Бабичның "Яшьлек дәфтәреннән" дигән өлештә шагыйрьнең күңел җимешләре урнаштырылган. Бу кисәк язылу датасы 1911 елның май ае дип күрсәтелгән "Эй, китап" шигыре белән ачыла. Әлеге вакыт белән "Охотник", "Бәхетсез мин" күрсәтелгән. "Яңгыр теләге", "Син алдама", "Ике шәкерт", "Безнең бакча", "Олактырылган песи", "Гашыйк дустыма" шигырьләренең иҗат ителү вакыты 1911 елның июнь аена нисбәт ителсә, "Миңа юнь, ичмасам", "Зарлану", "Кәҗә белән дуңгыз", "Күңел", "Сабантуй", "Габдулла әфәнде Тукаев", "Вөждан һәм нәфес", "Белем" әсәрләре 1911 елның июль аенда язылган дип

билгеләнгән. З. Искужинның архивында сакланган кульъязма вариант белән Бабичның фондындагы басма машинкада җыелган вариант тулысынча туры килә. Шигырь язылу вакыты, басылган матбугат төгәл күрсәтелгән.

“Яшьлек дәфтәреннән” дигән исемне, безнең карашыбызча, Бабич үзе кушкан булса кирәк. З. Искужинның бу дәфтәр белән турыдан-туры таныш булуы аның 1936 елда “Совет әдәбияты” журналы битләрендә басылган “Тукай турында Бабич” мәкаләсендәге фикер сөрешеннән аңлашыла: “Бабичның “Габдулла әфәнде Тукаев” дигән шигыре аның “Яшьлек дәфтәре”нән алынды. Ул дәфтәр исә, 1911 елның җәендә Бабич казах сахрасында йөргәндә язылган. Билгеле, 1911 ел - бу әле Бабич каләменең өйрәнчек кенә чагы иде. Ләкин монда да өйрәнчек Бабич фикерләрен шигырь белән аңлаешлы әйтеп бирә алуга, Тукайча эш иткәнен сиздереп тора. Болардан башка, Бабичның Тукай иҗатына карашын аңлаткан фикерләре, аның көндәлек дәфтәрендә һәм хатларында күренәләр. Һәм шулай ук, 1913 ел язылган булса кирәк, аның “Тукай үлде” дигән шигыре дә бар” [Искужин, 1936, б. 68].

Моннан тыш бу факт З. Искужинның язмаларында берничә урында Ш. Бабичның көндәлегенә сылтама бирүе белән дә раслана. Мәсәлән: 1) 1918 елның 5 февралендә Башкорт хөкүмәте, Дутов белән мөнәсәбәттә булуда гаепләнеп, большевиклар тарафыннан кулга алына. Бабич бу турыда: “Шул хәл Башкорт хөкүмәтенең Дутов ягына чыгып китүенә сәбәп булды” (Бабичның 1918 елгы көндәлек дәфтәре). Яки: 2) “Ул көннәрдә Бирск өязе кантон шуралары төзү эше белән командировкада йөрдем” (Бабичның 1918 елгы көндәлек дәфтәре) һ.б.лар.

Рәсәй Фәннәр академиясенең Өфе федераль тикшеренүләр үзәгенең гыйльми архивында сакланган Ш. Бабичның шәхси архивындагы латин белән машинкада басылган шигырьләре һәм Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге архивындагы З. Искужинның кулдан язылган “Бабич дәфтәрләре”ндәге әдәби әсәрләре сүзгә-сүз туры килә. Димәк, бу уртаклык әлеге материалларның З. Искужинныкы булуын раслый. Ә менә килеп эләгү юлын түбәндәгечә фаразларга мөмкин. Беренчедән, машинкада басылган архивтагы материал, төп нөсхә булмыйча, укып, төзәтмәләр кертү өчен җыелган каралама вариант, чөнки шигырьләрдә сүзләрнең язылышын төзәтү, тыныш билгеләрен кую кебек очраклар бар. Моңа ошаган каралама вариантның А. Кудашевның кулына килеп керү сәбәбен ачыклап карыйк!

Беренчедән, З. Искужин аспирантурада укыган елларда аралашкан А. Кудашевка бу материалны, Башкортстанга кайтару нияте белән, үзе бирүе дә ихтимал. Икенчедән, бу җыентыкның иң соңгы битенең артына: «Дүрт йөз сиксән өч бит номерланган. 16/XII-37 ел” («Прономеровано четыреста восемьдесят три страниц. 16/XII-37 г.”) дигән мәгълүмат язылган. Бу чорда А. Кудашев Тел һәм әдәбият гыйльми тикшеренү институты (элекке исеме. – *асс. Г.С.*) белән җитәкчелек итә. Үзе алып килмәгән очракта да, җитәкче буларак А. Кудашев Бабич шигырьләренең машинкада басылган җыентыгын төзүчесен белгән һәм З. Искужин хакында мәгълүмат биргән булырга тиеш. Билгеле булганча, 1956 елда Башкортстанда Бабичның шигырьләрен туплап һәм аны басмага әзерләү эшләре барган чакта фольклорчы галим Кирәй Мәргән (псевдоним; Кирәев Әхнәф Нурмөхәмәт улы; 1912-1984) Татарстанга Язучылар берлеге рәисе Гомәр Бәшировка хат яза: “Безне бик кызыксындырган икенче бер мәсьәлә бар: Искужин дигән бер башкорт егете элек Казанда аспирантурада укыган һәм заманында Бабич иҗаты турында диссертация язып калдырган /ул үзе очраклы үлем белән үлеп киткән. – *асс. К.М.*/. Менә шул диссертация кульъязмасын табарга ярдәм итә алмассызмы? Алынган мәгълүматларга караганда, аны Х. Хәйри иптәшнең сейфында саклана, диләр” [Рәсәй Фәндәр академияһының..., Ф-63. Оп. 1. Д. 56. Б. 1]. Әгәр дә шул вакытта З. Искужинның Бабич турындагы материаллары Башкортстанга килеп ирешкән булса, мөгаен, 1958 елда чыккан китапта аңа сылтама булыр иде.

Имай Насыйри[4] әзерләгән җыентыкның тарихы тагын да аянычлырак булып чыга. Текстолог Бабичның шигырьләрен әүвәл 1929

---

[4] Башкорт әдәбияты тарихында "Күзәй", "Җиңелү" һ.б. талантлы әсәрләре белән киң танылган И. Насыри 1937 елның 12 декабрендә кулга алына. 1939 елның 12 мартында язучыга карата ачылган җинаять эше тәмамлана. 22 мартта гаепләү карары чыгарыла. 1940 елның 28 сентябрендә хөкем карары белән Имай Насыри 8 елга лагерьга озатыла. Башта Бәләбәй төрмәсендә утыра. Ул репрессия корбаннарыннан берсе.

елда һәм беркадәр соңрак - 1935 елда басмага әзерли. Насыри тарафыннан 1929 елда Бабич әсәрләренең басмага әзерләнүе хакындагы мәгълүмат Россия Федерациясенең Федераль иминлек хезмәтенең Башкортстан буенча идарә архивында аңа карата ачылган җинаять эшендә теркәлгән.

“1929 елда Өлкә комитеты йөкләмәсе белән мин, Насыров, һәм Кәлимуллин Бабичның әсәрләрен басмага әзерләдек, мин аның вак буржуаз милләтче шагыйрь икәнлеген күрсәтеп сүз башы яздым. Әмма аның әсәрләрен һәм юмор үткенлеген бәяләдем. Алар басылмыйча калды. Мин алга таба бу әсәрләрнең контрреволюционер хезмәтләре икәнлеген аңладым. 1935 елда мин аңардан баш тарттым (1938 елның 17 маендагы кабат сорау алулардан) (сүзгә-сүз тәрҗ. - *Г.С*) [РФ Федераль именлек хеҙмәтенең ... .Ф-10. В-4129. Б. 18]. Архив документларында Насыров кулъямаларының Хәбиб Хәсәновта[5] саклануы һәм аның басмага бирелмәве хакында белешмә теркәлгән [РФ Федераль именлек хеҙмәтенең..., Ф-10. В-4129. Б. 79].

Җинаять эшен тикшерүче Башкортстан дәүләт нәшрияты архивыннан Насыриның гаебен "исбатлаучы әйберләр" (вещественные доказательства. – *асс. Г.С.*) буларак 1935 елда басмага тапшырылган Бабич әсәрләренең кулъязмасын алып килә. Ш. Бабич кулъязмаларының, чыннан да, И. Насыров тарафыннан басмага әзерләүнүе рус теленә начар тәрҗемә ителеп беркетелгән тагын бер документ белән дә раслана. 1935 елның 8 апрелендә Башкортстан дәүләт нәшриятына юлланган бу язмада Сәйфи Кудаш И. Насыровка Бабич җыентыгын академик басма итеп чыгарырга киңәш итә. Фәнни басманы әзерләү эшенә бик җитди карап, шагыйрь әсәрләрен хронологик һәм тематик яктан системага салуның, басылу тарихын күрсәтүнең дә мөһимлеген ассызыклый. Чор идеологиясе йогынтысында Бабичның, З. Вәлидинең төп агитаторларының беренчесе булганлыгын онытмыйча, әсәрләрен пролетариат идеологиясе ноктасыннан “эшкәртергә” тәкъдим итә. Язма эчтәлегендә авторның Ш. Бабич шәхесенә һәм ижатына тик уңай карашы һәм ихтирамы сиземләнә.

Ш. Бабич әсәрләренең басмага әзерләнгән җыентыгы шәхес культының беренче дулкынында ук кулган алынган И. Насыровка ташланган иң “зур гаепләр”нең берсе була. И. Насыри Бәләбәй төрмәсеннән, Бабич әсәрләрен басмага әзерләүдә үз сәяси хаталарын танырга мәҗбүр булып, СССР Эчке эшләр Халыклар Комиссариатына тагын бер хат яза: “Хәзер вәлидевче контрреволюционер Бабич хезмәтләрен басмага әзерләү турында. Мин бу эшкә ВКП(б) Өлкә комитетының Культпроп йөкләмәсе белән алыныум хакында төп күрсәтмәләремне бирдем. Кирәкле әйбер эшләмәгәнемне аңлау белән баш тарттым. Баш тарту хакында Башгизның баш мөхәррире Ишемгуловка гариза яздым (1935 ел)” (Сүзгә-сүз тәрҗ. – *Г.С.*) [РФ Федераль именлек хеҙмәтенең ..., Ф-10. В-4129. Б. 5]. Күренә ки, язучы һәм текстолог, рухи кимсетелүләргә, физик газаплауларга түзә алмыйча, Ш. Бабичны “вәлидевче”, “вак буржуаз милләтче”, “контрреволюционер” шагыйрь дип танырга мәҗбүр була.

Башкортстан дәүләт нәшрияты Ш. Бабич әсәрләрен нәшер итүне 1936 елгы планына керткән була. 1936 елның 1 гыйнварына Башгизның нәшер итү бүлегенә тапшырылган кулъязмалар исемлегендә Бабичның китабы да бар. "Бабич әсәрләре" җыентыгының авторы И. Насыри белән нәшрият арасында төзелгән 214нче номерлы договор саклана (датасы куелмаган. - *асс. Г.С.*). Договорның хакы - 5400 сум, авторның 25 процент аванс алуы әйтелә [Башкортостан Республикаһының Милли архивы. Ф-749. Оп. 1. Д. 141. Б. 171]. Димәк, И. Насыриның "баш тарттым, эшләмәдем" дигән сүзләре дөреслеккә туры килеп бетми, башланган эшне азагына кадәр эшләп бетермәве дә ихтимал.

Бу эзләнүләр, узган гасырның 30 нчы еллары башында Башкортстанда Ш. Бабичның әсәрләрен туплау һәм бастыру эше киң җәелдерелсә дә, хәзерге көндә сакланып калган, Башкортстан һәм Татарстанда нәшер ителгән китаплардагы әдәби әсәрләр, башлыча, Зәбих Искужин әзерләгән җыентыктан алынган дигән нәтиҗә ясарга нигез бирә. И. Насыри нәшер итәргә әзерләгән җыентык шул җинаять эшенә беркетелгән "исбатлаучы зат" (вещественные доказательства) юкка чыккан, чөнки судтан соң "исбатлаучы әйберләр" хуҗасына тик гариза буенча гына кайтарыла, ә таләп итүче булмаса,

[5] Хәсәнов Хәбиб Вәли улы – (1899-1938) –җәмәгать эшмәкәре, тәржемәче, рус - башкорт сүзлегенең редакторы. Ул бу вакытта төрмәдә утыра. 1938 елның 10 июлендә 44 шәхескә үлем карары чыгарылган исемлектә аның да фамилиясе була. Репрессия корбаны.

юк ителәләр. Безнең карашыбызча, 1937-1938 елларда Бабичның җыентыгын кайтаруны таләп итеп, судка һәм тикшерүче органнарга гариза язучылар булмаган.

Безнең фикер Имай Насыри хатынының 1957 елда СССР Язучылар берлеге каршындагы авторлар хокукын саклаучы Бөтенсоюз идарәлегенә язган хаты белән дә раслана. "Татар матбугатында басылган һәм өлешчә нәшер ителмәгән шигырьләренең минем ирем тарафыннан тупланып, 30 елларда тәкъдим ителгән Бабич әсәрләре, чыннан да, шагыйрь рухи мирасының шактый зур өлешен алып тора. Әмма мин аларның басмага әзер түгел җыентык булуына ышандым: материал җыентыкка җитәрлек дәрәҗәдә түгел, Бабич әсәрләренең чыганагы яки кайдан күчерелгәнлеге күрсәтелмәгән, шигырьләр оригиналлар белән чагыштырылмаган, бөтен материал кулланылыштан чыккан гарәп һәм латин хәрефләрендә бирелгән" (сүзгә-сүз тәрҗ. – *Г.С.)* [Рәсәй Фәндәр академияһының... . Ф-50. Оп. 1. Д. 83. Б. 1].

З. Искужин Ш. Бабич иҗаты белән җитди кызыксынып китеп, аның рухи мирасын тикшерүгә багышланган фәнни диссертация яза. Кызганычка каршы, гыйльми хезмәтнең төп өлеше сакланмаган, шулай да берничә кисәге дәфтәрләрендә сакланып калган. Аспирант шагыйрь иҗатын тикшерүнең алты юнәлешен билгели: 1. Бабич – Октябрь революциясе алдыннан татар, башкорт иҗтимагый дөньясының вак буржуаз демократик шагыйре; 2. Бабич иҗатында реализм; 3. Бабич лирикасы; 4. Бабич сатирасы; 5. Бабичның шигъри теле; 6. Бабич һәм халык әдәбияты. 7 нче тема итеп "Революциягәчә бездә шигырь культурасы һәм Бабични өйрәнү" мөмкинлеген искәртеп куя. З. Искужин шагыйрь иҗатына комплекслы якын килү методының нәтиҗәлелеген ассызыклый: "Бабич иҗатын җыю, барлау һәм өйрәнү өчен телче яки әдәбиятчы булу гына аз. Тарихчы һәм политик булу кирәк" (Соры тышлы блокноттагы язма – *асс. Г.С*). Башкорт милли хәрәкәтенең каһарманы Бабичның гомер юлын һәм иҗатын өйрәнгәндә, яшь галим мөһим чыганакларның берсе итеп Кәрим Иделгужин авторлыгында чыккан "Башкирское национальное движение в 1917-1920 // Тезисы Башобком ВКП (б)" хезмәтен файдалана [Иделгужин].

Ш. Бабич тормыш юлындагы вакыйгаларны, 1917 елгы Октябрь борылышыннан соңгы иҗтимагый-сәяси вазгыятькә, тарихи барышка аның мөнәсәбәтен өйрәнү һәм әлеге гаугалы заманда язылган әдәби әсәрләрен барлау юнәлешендәге эзләнүләр хәзерге вакытта да дәвам итә. Сөенечкә каршы, яңадан-яңа, бик тә әһәмиятле фактлар, мәгълүматлар табыла. Мәсәлән, Ш. Бабичның "Башкорт халкына" дигән шигыренең гыйбрәтле язмышы шуның ачык мисалы булып тора. Моңа кадәр әлеге әсәрнең шагыйрь тарафыннан иҗат ителүе мәгълүм булса да, әсәрнең тексты билгеле түгел иде. Зәбих Искужин үлгәннән соң, галимнең язмалары кулдан-кулга күчеп йөри торгач, архивының бер кече өлеше Татарстан халык язучысы, драматург, шагыйрь, фольклорчы, тәрҗемәче Нәкый Исәнбәткә килеп эләгә. Шәехзадә Бабичның "Башкорт халкына" дигән шигыре дә бу материаллар арасында була. Галим карашынча, "Бабичның иң мактаулы шигырьләре рәтендә торырга тиеш булган бу әсәр әлегә кадәр беркайда матбугатта басылмаган. Шуңа күрә төп тексты кулда юк, бары тик шул башкортлар Совет ягына чыкканда, Бабич белән бергә булган иптәшләрнең хәтерләве буенча алына" [Исәнбәт, 2021].

Ниһаять, бу шигырь башкорт һәм татар халкына барып ирешеп, зур яңгыраш алды.

Ш. Бабич кыска гомер юлының соңгы көннәре, фаҗигале үлеме хакында да төрле карашлар яши. Монографик хезмәтләрдә, төрле чыганакларда каһарман шәхеснең вакытсыз һәм фаҗигале үлеменең дә төрле версияләре күрсәтелә [Гыйльманов, 1990, б. 12], [Гайнетдинов, б. 224], [Ганиева, б. 140], [Бабич, 2009, б. 140-141], [Гайнетдинов, Ганиева, б. 351-352], [РФ Федераль именлек хеҙмәтенең …, Ф-10. В-4129. Б. 5] һ.б.лар.

М. Хәбетдинова Н. Исәнбәт архивы материалларын өйрәнгәндә, Ш. Бабичның соңгы көннәренә һәм фаҗигале үлеменә ачыклык кертә торган мәгълүматларга юлыга: "Н. Исәнбәт Зыя Искуж хатирәләренә таянып, Ш. Бабичның кемнәр тарафыннан һәм ничек үтерелүе турында яза. Зыя Искуж Ш. Бабичның 1919 ел март азагында Преображенский Ревкомы тарафыннан үтерелүе турында көндәлегендә язып калдырган" [Хәбетдинова, 2021]. Галимә сүзләренә караганда, күренекле татар язучысы һәм галиме Н. Исәнбәт архивында 1965 елның 10 гыйнварында тәмамланган 77 битлек "Шәехзадә Бабич" хезмәтенең машинкада басылган кулъязмасы саклана. М. Хәбетдинова "Мәдәни җомга"

газетасының 2021 ел 15 гыйнвар санында Н. Исәнбәтнең “Бабичның үтерелүе” дигән язмасын тәкъдим итте. Бу мәкалә галимнең үз сүзләре белән әйткәндә, “үтерелүе шактый томанлы” булган Ш. Бабич фаҗигасенә ачыклык кертә. Н. Исәнбәт бу гаделсезлеккә тарихи чынбарлык, сәяси ноктадан якын килеп, З. Искужин материалыннан өзек китерә. «Бабич 1919 ел март азагында, җирле халыкка милли антагонистик тактика тотучы Преображенский Ревкомы тарафыннан үтерелә” [Кара: Исәнбәт, 2021]. Аңлашылмаучылыкка урын калдырмас өчен, мәкалә авторы бу Ревкомның социаль йөзе турында В.В. Куйбышев хитапнамәсеннән өзек китерә. “ Кайбер совет учреждениеләренең җирле (төп, асаба, – *асс. Н.И.*) халыкка ышанмый караулары аркасында «Саф рус Ревкомнары төзелеп, элек башкорт халкын эксплуатировать итүче, аңа дошманлык саклаучы көчеп килгән кулак элементлары кереп утырган. < > Җирле халыкка җинаятьлек эшләүче элементлар тарафыннан Башкортстанның революцион деятельләре, шагыйрьләре, художниклары атылганнар» [Кара: Исәнбәт, 2021]. Н. Исәнбәт З. Искужинның документаль чыганакларыннан тыш башкорт матбугатында соңгы игълан ителгән өстәмә материалларны да өйрәнеп, болай дип яза: “Бабичның милли дошманлык, шовинизм һәм бөек державиячелек шаукымнары нигезендә үтерелгән булуы аларда да раслана һәм тагын да тулылана төшә” [Исәнбәт, 2021].

Нәтиҗәләр

1. Ш. Бабич казах-кыргыз, татар, башкорт халыкларының милли һәм мәдәни традицияләрендә тәрбияләнеп, алардан рухи азык алып, кыска вакыт эчендә киңкырлы, иҗади шәхес булып формалаша һәм аларның әдәбияты һәм сәнгатьләре үсешенә зур өлеш кертә.

2. Шагыйрьнең тормыш юлы һәм иҗаты тарихи барышның бик катлаулы, гаугалы чорына туры килә. Болгавыр һәм зур афәтләр заманы шагыйрьнең тарихи һәм идеологик ориентирларын сайлауны, милли ышанычларын һәм романтик идеалларын тормышка ашыруны катлауландыра. Төрки-тугандаш халыклар мәдәниятендә Бабичның тоткан урынын, шәхес кыйммәтен һәм шигъриятенең әһәмиятен билгеләүгә иҗтимагый-сәяси җилләр зур йогынты ясый.

3. Ш. Бабич тормыш юлын һәм әдәби эшчәнлеген иҗтимагый-сәяси вазгыять һәм мәдәният контекстында тикшерү кискен социаль һәм мәдәни үзгәрешләрнең әдипләр каләменә һәм тормышына зур йогынты ясавын күрсәтә. “Күчеш” чорында милли сүз сәнгатенең үсеш тенденцияләрен, язучы-шагыйрьләрнең идеологик ориентирлары, рухи кыйблалары үзгәрешен ачыкларга ярдәм итә.

4. Ш. Бабичның әзерләнеп тә басылмый калган җыентыкларының катлаулы тарихы бар. Татар һәм башкорт халкының зыялы шәхесләренең каһарман шагыйрьнең тормыш юлын ачыклау һәм әдәби әсәрләрен барлау юнәлешендәге изге гамәлләре И.В. Сталин шәхес культы елларында “зур җинаять” төсендә бәяләнә һәм аларның репрессияләнүенә китерә.

Йомгак

Күзәтүләр Ш. Бабич тормышын һәм рухи дөньясын өйрәнүнең бер гасырлык тарихы барлыгын күрсәтә. Шунысы кызганыч: бик тиз вакыт эчендә милләтпәрвәр, эзләнүчән каләм иясе булып җитешкән Ш. Бабич социаль катаклизмнар, идеологик көрәш, террор корбаны була. Шагыйрь шәхесен иҗатын бәяләүнең төрле баскычлары булса да, ул берьяклы, ялгыш бәяләүдән, бер чиктән икенче чиккә ташланулардан объективлыкка таба хәрәкәт итә. Бу юнәлештә эзләнүләрне, һичшиксез, дәвам итү сорала, шуның белән мәкалә темасының киләчәктә өйрәнелү перспективасы билгеләнә.

Әдәбият

Әгъләм М. Татарның танылмаган мәшһүр заты // Казан утлары. 1995. № 1. Б. 160-164 б.

Бабич // Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек: 2 томда: 1 том / төз. Р.Н. Даутов, Р.Ф. Рахмани. Казан: Татар.кит.нәшр., 2009. Б. 139-142.

Бабич Ш. Шәехзадә Бабич шигырьләре. М.: СССР халыкларының Үзәк басмасы, 1925. Б. 32.

Бабич Ш. Беҙ үҙебеҙ – башҡорттар: шиғырҙар, поэмалар, фельетондар, мәҡәләләр, хаттар, көндәлектәр [Төҙ., баш һүҙ, һәм аңл. авторы Р. Бикбаев]. Өфө: Китап, 1994. Б. 583.

Бабич Ш.М. Зәңгәр җырлар [Төз., кереш мәкалә авторы Г. Гыйльманов]. Казан: Татар.кит.нәшр., 1980. Б. 542.

Бабич Ш.М. Исемнәр бакчасы. Шигырьләр, эпиграммалар. Казан: Татар.кит.нәшр., 1997. Б. 111.

Бабич Ш.М. Сайланма әсәрләр. Казан: Татар.кит.нәшр., 1958. Б.154.

Башҡортостан Республикаһының Милли архивы. Ф-749. Оп.1.Д.141. 171.

Бикбов. Шәйехзада Бабичтың ҡулъяҙмаһы һәм кейемдәре // Башҡортостан. 1923. 3 б.

Гайнетдин М.В Бабич һәм аның китабы // Казан утлары. 1991. № 11. Б. 186-188.

Гайнетдин М.В. Шәехзадә Бабич // Хакыйкать юлыннан. Казан, 2001. Б. 206-224 б.

Гайнетдинов М., Ганиева Р. Шәехзадә Бабич // Татар әдәбияты тарихы: сигез томда. 4 т.: XX йөз башы / [төз. Р.Ф. Рахмани; фәнни мөх. Р.К. Ганиева]. Казан: Татар.кит.нәшр., 2016. Б. 340-352.

Ганиева Р.К. Романтические мотивы творчества Шаехзаде Бабича // Татар әдәбияты: традицияләр, багланышлар. Казан, 2002. Б. 122-141.

Госман Х. Егерменче елларда татар поэзиясе. Казан: Казан университеты нәшрияты, 1964. 397 б.

Гыйльманов Г. Кояшлы шигърият // Зәңгәр җырлар. Казан, 1990. Б. 7-14.

Зәңгәр җырлар / Төз. , кереш мәкалә авт. Г. Гыйльманов. Казан: Татар.кит.нәшр., 1990. 543 б.

Гыйльманов Г. Мәхәббәт тоткыны // Исемнәр бакчасы. Шигырьләр, эпиграммалар. Казан, 1993. Б. 5-14.

Заһидуллина Д.Ф. Шаехзадә Бабичның иҗат юлы: мәгърифәтчелектән шартлы сурәткә таба // Рәмиев С.Л., Бабич Ш.М. Әсәрләр. Казан, 2005. Б. 149-166.

Ибраһимов Г. Вакытсыз һәлак булды // Әсәрләр сигез томда. 5 т.: әдәбият һәм сәнгать турында мәкаләләр хезмәтләр (1910-1933) [төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. М.Х. Хәсәнов, Р.Р. Гайнанов]. Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. Б. 314-329.

Иделгужин К. Башкирское национальное движение в 1917-1920 // Тезисы Башобком ВКП (б). Уфа: Изд-во Баш. ЦИК, 1934.

Исәнбәт Н. Бабичның үтерелүе // Мәдәни җомга. 2021. 15 гыйнвар. №1 (10 гыйнвар, 1965, Казан).

Исәнбәт Н. Шәехзадә Бабич. Архив материалы, кулъязма, 57 б.

Искужин Зия Газимович // URL: Центр письменного и музыкального наследия ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ (miras.info).

Искужин З. Тукай турында Бабич // Совет әдәбияты. 1936. №5. Б. 67-68.

Исәнбәт Н. Шәехзадә Бабич: Истәлек // Казан утлары. 1967. №6. Б.127-134.

Китабов Ғ. Бабич тураһында иҫемдә ҡалғандар//Әҙәби Башҡортостан, Өфө, 1957. №4. Б. 41.

Кудашев А., Локман Җ. Некролог (З. Искужин) // Башкортостан, 1936. 27 ноябрь (№271).

Миңнегулов Х.Й. Олуг талант (Шәехзадә Бабич турында) // Мирас. 1995. № 9. Б. 46-61.

Нәҙерғолов М. Уйландыра, иҫкәртә, һабаҡ бирә // Әбүс. Яҙмалар. (төҙөүсеһе - Янбаев И.К.). Өфө: Китап, 2007. 309 б.

Нуруллин И. XX йөз башы татар әдәбияты.Урта мәктәп укытучылары, студентлар һәм югары класс укучылары өчен дәреслек-кулланма. Казан: Татар.кит.нәшр., 1982. Б. 222-225.

РФ Федераль именлек хеҙмәтенең Башҡортостан буйынса идаралығы архивы. Ф -10. В-4129.

Рәсәй Фәндәр академияһының Өфө федераль тикшеренеүҙәр үҙәгенең ғилми архивы. Ф-50. Оп. 1. Д.12.

Саламатова Г. Д. Ш. Бабичтың әҙәби мираҫының яҙмышы (1918-1937 йылдарҙағы осор) // Актуальные проблемы национальных литератур и отечественного литературоведения: материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международном участием), посвященной 125 – летию со дня рождения видного башкирского поэта, общественного и государственного деятеля Шайхзады Бабича: Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. Б. 137-143.

Татар поэзиясе антологиясе. 1 китап. Казан: Татар.кит.нәшр., 1992. Б. 452-461 б.

Татар әдәбияты тарихы: 6 томда. 3 т.: XX гасыр башы. Казан: Татар.кит.нәшр., 1986. Б. 247-251.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 47. Оп. 1 Д. 5.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге. Ф. 47. Оп. 2. Д. 66.

Харрасова Р. Фәрваз Миңнуллин – тәнкыйтьче // Фәрваз Миңнуллин (1934-2009). Казан: РИЦ «Школа» 2019. Б.3-13.

Хабутдинова М.М. Образ Ш. Бабича в воспоминаниях Н. Исанбета // Актуальные проблемы национальных литератур и отечественного литературоведения: материалы Всероссийской научно-практической конференции (с международном участием), посвященной 125 – летию со дня рождения видного башкирского поэта, общественного и государственного деятеля Шайхзады Бабича: Уфа: РИЦ БашГУ, 2020. Б. 197-222.

Хәбетдинова М.М. Әдәбият белемендә Зыя Искуж // Мәдәни җомга. 2021. 15 гыйнвар. №1.

Шәйехзада Бабич хаҡында иҫтәлектәр. Өфө: Китап, 1994.

Эпик шигърият. XX йөз башы. / Төз.: Ф.З. Яхин. Казан: ТаРИХ, 2002. Б. 17-31.

НАСЛЕДИЕ ШАЕХЗАДЕ БАБИЧА В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНОЙ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ 1920–1950 ГГ.

Гульсясяк Давлетбаевна Саламатова,
Уфимский государственный институт искусств им. З. Исмагилова,
Россия, 450008, г. Уфа, ул. Ленина, д. 14,
gulsyasyak.salamatova.76@mail.ru.

В статье жизненный и творческий путь башкирского и татарского поэта Шаехзаде Бабича рассматривается в культурном контексте эпохи. Систематизированы новые источники о жизни поэта, обнаруженные в государственных и частных архивах, газетно-журнальных публикациях, воспоминиях и письмах. Уделяется особое внимание истории создания отдельных произведений, уточняется хронология. Выявлен вклад Г. Ибрагимова, З. Искужина. Т. Ченекея, А. Кудашева, А. Насыри, Н. Исанбета и др. в сохранение духовного наследия Шаехзаде Бабича. Вводятся в научный оборот новые факты о жизни этих общественных деятелей. Доказана неразрывная связь издательской судьбы произведений Ш. Бабича с идеологическим и политическим климатом в нашей стране.

Ключевые слова: башкирская литература, татарская литература, рукописи, социально-общественная обстановка, культура.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-103-126

ABAI, THE TATARS AND THE HOUSE OF THE BEKMETOV MERCHANTS (A FEW REMARKS ON THE BOOK "ABAI: THE SEVERITY OF THE FLIGHT" BY N. A. ANASTASIEV)

Rinat Ferganovich Bekmetov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
bekmetov@list.ru.

The article studies the biography of Abai Kunanbayev (1845–1904), more precisely, the particular aspects of its representation in the Russian publishing space. In 2008, by order of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan, a new Russian systemic biography of Abai was published in the series "The Life of Remarkable People": The book "Abai: The Severity of the Flight" by the famous Russian Americanist N. Anastasyev (Moscow: "Molodaia Gvardiia", Astana: "Folio", 383 p.). This book makes a favorable impression owing to the involved historical and cultural material, its thoughtful composition and literary language. However, its event scheme and biographical outline have one notable "gap" among other ones, which is connected with the early life of the Kazakh literature classic. Nothing is said about the stay of young Abai and his father Kunanbay Uskenbaev in the Karkaraly house of the Tatar merchant Khaliulla Khamitovich Bekmetov, described in the documentary novel "The Way of Abai" by M. Auezov, which the author actively and reasonably refers to on other occasions. Meanwhile, the fact of close business and kinship-family relations between Abai's father (agha-sultan of the Karkaralinskaya volost) and Khaliulla Bekmetov deserves special attention, as it contains indirect information about the nature of Abai's rising interest in books and educational traditions. The Tatar cultural context as a whole must be taken into account in order to understand the Kazakh public consciousness of the 19th–early 20th centuries.

Key words: Abai Kunanbayev, Kunanbay Uskenbaev, Semipalatinsk, Karkaralinsk, Tatar merchants in Kazakhstan, Khaliulla Bekmetov, Bekmetov's house.

1. INTRODUCTION

Back in 2008, N. Anastasyev's interesting book "Abai: The Severity of the Flight" was published in the famous series "The Life of Remarkable People" as a result of a joint project of two capital publishing houses: Moscow's "Molodaia Gvardiia" and Astana's "Foliant" [Anastasyev, 2008]. N. Anastasyev is a well-known expert in the field of Western literature in our country and abroad, he is the author of numerous beautifully thoughtful books on the works of the greatest Anglo-American writers of the 19th and 20th centuries (M. Twain, W. Faulkner, E. Hemingway, D. Salinger). The fictional culture of the West is the focus of his long-term research. However, despite this fact, the project customer (as indicated in the book on the back of the title page) – the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan - chose N. Anastasyev as the author who was given the opportunity to write a new (in fact, the first one in post-Soviet times) systemic, scientific and fictional biography of Abai Kunanbayev in Russian.

At first glance, on the surface, the choice seems to be strange: any work, large-scale in design and integral in execution, is known to be based on the sum of individual works, in this case, the work devoted to the subject of Kazakh classical literature of the late 19th–early 20th centuries (even more precisely, the Abai theme), which are not found in N. Anastasyev's oeuvre.

At the same time, this strangeness is obviously imaginary; it is not insurmountable if we take into account several circumstances, both of substantive and organizational nature.

First, the comparative literary approach to understanding Abai does not require any special explanations and substantiations. To understand the national poet-genius in terms of the West – East cultures is both a necessary and responsible thing to do; consequently, a philologist, who has a good command of the Western material and simultaneously discovers for himself – albeit in the mode of feasible studies – Eastern context, is able to understand Abai much deeper and more subtly than the one for whom the development of literature is limited by the boundaries of one closed ethnic space

placed in one socio-historical section. The breadth of Abai studies and the "Abai text" in Kazakh literature, therefore, should only be welcomed.

Secondly, for the customer of the project, as we assume, it was of fundamental importance how and who will be able to tell about Abai today, so that the word about him, on the one hand, would be vivid and clear; on the other hand, it should retain a share of academicism, without excessive liberty in the interpretation of the facts from his biography and worldview. In addition, the author was to be a person whose was a name to reckon with in the scientific community, who would be an authority for his readership. The fact that it was a representative of Russian not Kazakh culture who embarked upon the study of Abai's life, apparently, played the key role in this case. Thus, the idea of Abai took the form of "defamiliarization", thanks to which the familiar and well-known things (for the traditional Kazakh consciousness) revealed new and amazing features. For Kazakh culture, it is also important that a currently significant conversation about Abai (in the form of book presentations, its reviews in journals, responses and discussions by ordinary readers) is being actively conducted in Russia; I assume, this is the way the "soft power" of the spiritual and cultural values penetrates from one environment into another, from the national "outskirts", to which Kazakhstan used to belong in the pre-Soviet and Soviet periods, to the "metropolis", which, with all reservations, was Russia. N. Anastasyev is best suited for this purpose, especially since he has had a rather successful experience of working on the biographies of other Kazakh writers; he has written two books about prominent figures of Kazakhstan: one is about the modern prose writer and translator A. Nurpeisov [Anastasiev, 2004] and the other about the classic of new Kazakh literature M. Auezov [Anastasyev, 2006].

Nevertheless, the multifaceted approach to the life and creative heritage of Abai, the aim to assess him from a bird's-eye view, from the perspective of different cultures, should not negate the presence of "peripheral", "secondary" details that make up the biographical outline in its real representation; systemic work – by the very definition of this genre - presupposes taking these details into account. Meanwhile, N. Anastasyev's book has certain "*lacunae*" and incompleteness in the presentation of the biographical plot. These annoying "*lacunae*", in fact, will be discussed in the main part of this article.

2. METHODS AND MATERIALS

The study is based on the methodology, which, in full accordance with its logic, is made up of two traditional approaches that have stood the test of time: a) biographical and b) historical-cultural.

The first method is known to be the leading one in the humanities. In this case, its specificity is determined by the connection between the personality of the writer and his work. Certain facts from a person's life have an impact on an individual, shaping his/her spiritual and moral experience and creating conditions for the realization of latent possibilities in the depths of the soul, which are waiting for the hour to manifest themselves in one's life. The master of words is both the owner of individual ideas and inclinations and the bearer of the image of the surrounding world, the environment in which he grew up and developed.

The second method, in its turn, allows us to understand the mechanisms of personality formation from the perspective of a specific historical era and cultural traditions included in it. Here, the "near" and "distant" contexts of memory and fate are taken into account and the degree of their internal correlation is specified, due to which the description of life receives much greater reliability.

The cornerstone principles of these approaches are used depending on the material we have collected and the tasks we have set.

3. RESULTS

In Anastasiev's book, one of the "lacunae" concerns Abai's stay in the Semipalatinsk Tatar madrasah of Akhmet Riza, as for several years, from 1855 to 1858, the poet mastered the canons of Islamic doctrine and oriental languages there. His studies are mentioned at length at the beginning of the second chapter "At Home, in My Yurt":

> At the age of twelve[1], the boy was sent to the Semipalatinsk madrasah of Imam Akhmet Riza, where he spent the next several years, memorizing the Koran suras <...>, learning the Arabic and Persian languages and for the first time familiarizing himself with the treasures of Oriental classical poetry, which inspired his own early timid poetic attempts [Anastasiev, 2008, p. 23].

[1] An old guidebook to the Abai museum complex in Semipalatinsk says: "Abai *on* zhasқa tolғanda, əkesi ony Semey kalasyna əkelip madresege oқuga beredi" – "When Abai was *ten* years old, his father brought him to Semipalatinsk and enrolled him in the Akhmet Riza madrasah" [Abai Literary Memorial Museum, p. 16, 50] (the italics are mine – R. B.).

The incident of studies is also mentioned at the end of the book, which provides a simple dating of the main events in Abai's life; the black and white photograph of the Akhmet Riza mosque inside the book does not count.

However, the reader would most probably be extremely curious to find out why Kunanbay chose this very educational institution for his son, how Abai managed, while studying in a madrasah, attend a Russian parish school for a short while, and how important the Tatar element, included in the Muslim education system, was in the formation of Abai as a personality. All these questions were bypassed by N. Anastasyev – not only because in the previous Soviet era, on which the author nevertheless diligently relies, the Russophile nature of Abai's work was emphasized in every possible way, while his oriental roots were veiled, so that now, by the method of reconstruction, without having enough archival materials on hand, we have to grope our way recreating the semantic field of the poet's connections with the East, but also because (let's make an assumption) the author, for some reason, did not notice the Tatar factor when studying and setting out the history of the Steppe Territory, Semipalatinsk included, in which the Tatar merchants, with their financial and material capital, occupied an important place. The author, as you can understand, has been to this city and could have probably paid attention to the fact that the two-story house-mansion of our countryman Aniyar Moldabaev (a translator and a lawyer, an employee of a state bank), in which Abai stayed from 1878 to 1904, a madrasah with a courtyard and a mosque – all these buildings are located in the Tatar territory of modern Semey, a unique historical place of the city, an "open-air museum". Even the minaret of the Akhmet Riza mosque here was built in the style typical of Kazan-Tatar temple architecture: by erecting it over the roof of a house.

Let's note that the Tatar Territory Complex includes other mosques that have survived to this day: a) a wooden one-minaret mosque, built with the money of the Tatar merchant I. Muzafarov in 1910 instead of the old and dilapidated one; the popular opinion that it was allegedly built by a "certain Kazakh", who wished to remain anonymous out of godly considerations, should be classified as legendary; but this, however, does not exclude feasible help in the construction of the temple rendered by the Muslim Kazakhs who traded meat and meat products nearby and called the entire district locus "bass sirak", literally "the shin of the head"; nevertheless, the mosque has always been called "Tatar" – both in terms of the general architectural and cultural-landscape design; b) a stone one-minaret mosque, created in 1908–1910 at the expense of Latyf Sadykovich Musin, the Tatar merchant of the second guild (in 1890 his father built, using European technology, the first mechanized steam mill in the city), instead of the wooden one, which was built by the Kazan Tatars back in 1837 and destroyed by fire on May 13, 1902; the architect was Abdullah Efendi, the Ottoman master (from Istanbul), helped by the self-taught Irtysh architect Bayazit Satbayev (1870–1954); a special underground passage is said to have led to the mosque from the nearby Musins' house so that the head of the family could safely visit the temple and perform namaz in any weather; c) a stone two-minaret cathedral mosque, built in 1856–1862 by the Russian architect R. A. Bolbatov (Bolotov) and the engineer-lieutenant Makashev according to Turkish design patterns on the site of a burnt-out wooden one; this construction was financed by several wealthy Tatar merchant families (the Abdyshevs, Nigmatullins, Rafikovs, Suleimenovs and Khalitovs); Abai and his father visited this mosque; its color image and description was included in the album about large Muslim temples of the Russian Empire; it was published in 1914 for the 300th anniversary of the Romanov dynasty reign; d) a one-minaret wooden mosque on the left bank of the Irtysh, in the Zarechnaya settlement ("the city of Alash"), built thanks to the efforts of the Kazakh elder Tynybai Kaukenov, a merchant of the second guild, in 1836; the style of the mosque is defined as Siberian-Tatar. We have indicated only four mosques here; however, before the revolution, there were more of them (about 17 on the two banks of the Irtysh, according to the oral report of the local historian Shavkat Fayzullin; in the midlle 1850s, when F. M. Dostoevsky was transferred to the city as a soldier, – 7 [Vrangel', p. 20]).

All this and many other things are vivid evidence of the presence and vigorous cultural activity of the Siberian and Volga Tatars in the Steppe region, which they had been exploring almost since the 1720s, when they came here, following the Cossack detachments[2], to conduct commerce; it was a form of peaceful integration into the life of the Empire after a long resistance caused by the

[2] There were many small Tatar settlements near Semipalatinsk; one of them – the village of Akkol, founded, according to official documents, in 1812, at the beginning of the 20th century, had more than 50 houses and a mosque.

fall of the Kazan Khanate in 1552. The Tatar region, located on the right bank of the Irtysh, was formed at the end of the 18th century, after a severe flood, during which part of Polkovnichy Island, where the Tatars had settled compactly before, was flooded, and they had to move to a new territory above the area of their former residence, which they gradually made their home.

The personality of Ahmet Riza was remarkable. A Kazan Tatar, he was a disciple of Shigabutdin Mardzhani, a supporter of the Jadidism ideas (ideas of a religious reform), which penetrated the Kazakh steppe from the middle of the 19th century. Education in the new method madrasah was more intensive in comparison with the old type madrasah; in two or three years it was possible to complete a course that took at least ten years in a Kadimist educational institution. The madrasah encouraged secular sciences, its students did not shy away from the Russian culture and language, and the mudarrises did not prevent talented students from simultaneously attending a Russian school, which Abai did not fail to take advantage of (it was once incorrectly written that he studied Russian "contrary to all the rules of the theological school" [Akhmetov, p. 61]). In the Akhmet Riza madrasah, Abai began to write his first poems in the medieval bookish Chagatai dialect, imitating the Sufi poets, from whom he traditionally drew inspiration for spiritual indulgence and patronage.

There is reason to believe that madrasah teachers developed this side of Abai's consciousness and agency, seeing it as a manifestation of his deep creative talent, since the Jadids painstakingly excluded the scholastic approach in teaching academic disciplines. Probably, Abai could have learnt a lot more if he continued his studies. However, his father needed him for practical purposes, as an administrative assistant in performing volost affairs, with their endless Steppe disputes, litigations and gossip. His son, when he became a man of respectable age with the experience of a long and difficult life, would say about it with genuine sadness in "The First Word" ("Birinshi søz"), a kind of introduction to "The Words of Edification" / "The Book of Words" ("Қara søz"):

> Bұl zhasқa kelgenshe zhaқsy øtkiздik pe, zhaman øtkizdik pe, əiteuir birtalai ømirimizdi øtkizdik: alystyқ, zhұlystyқ, aitystyқ, tartystyқ – əureshilikti køre-køre keldik. Endi zher ortasy zhasқa kelдik; қazhydyқ, zhlyықtyқ; қylyp zhүrgen isimizdiң bəriniң bajansyzyn, bailausyzyn kørdik, bəre қorshylyқ ekeniң bildik. – I have lived either well or badly, but I have been through a lot: in struggle and quarrels, in courts and disputes, in suffering and anxiety I have reached old age, I feel exhausted, tired of everything, I have discovered the frailty and futility of my deeds, realizing the humiliation of my being [Abai, pp. 66, 186].

However, the knowledge that Abai gained in the madrasah was more than enough for him to develop to an extraordinary height after many years, in the mature period of his life. New method education was a response to the dogmatic "Mohammedan Puritanism", which Ch. Valikhanov condemned from a pro-Russian educational standpoint in his article "On Islam in the Steppe" (1863–1864). He called on the Russian government to limit the Tatar religious influence on the Kazakhs, interpreting it as harmful, fanatical and fruitless. "Due to the influence of the Tatar mullahs, Central Asian ishans <...>, – he wrote, – our nationality <...> acquires the general Muslim type <...>. We must bypass the Tatar period <…>, as since the annexation of Kazan and Astrakhan <…> [they] did not give their fatherland any well-known figure <…> we must take measures to <…> stop the further development of Islam <…>, eliminate the harmful influence of the Tatar mullahs <…> " [Valikhanov, pp. 293–294]. If we leave aside a much more general context (the desire of the imperial government to protect the Kazakhs from the "economic and cultural expansion of the Tatars" [Musabalina, p. 25], to weaken the "competitiveness of the Tatars in the Steppe" by administrative measures [Gibadullina, 2015, p. 124]), this attitude could have formed because by the middle of the 19th century, Islam and all its educational institutions were experiencing a serious crisis, which was being overcome by the Jadid reforms. Abai frankly wrote about the obsolescence, sluggishness and conservatism of teaching approaches in madrasahs in "The Thirty-Eighth Word" ("Otyz segizinshi søz"):

> Bұl kүndegi təhsilғұlүm eski medreseler gұrpynda bolyp, bұl zamanғa paidasy zhoқ bolady. – Nowadays, the methods of teaching in madrasas are hopelessly outdated, they turned out to be not only useless, but also harmful [Abai, pp. 125, 243].

Let us take into account, among other things, the fact that it was the Tatar, Mullah Gabitkhan, who taught the basics of the Arab-Turkic literacy to the boy before Abai entered the madrasah; however, N. Anastasyev overlooked this fact, although M. Auezov, mentioning the ethnicity of the clergyman ("Құnanbai қolynda Ғabithan sijaқty tatardan <…> bolushy edi. – <...> he had the Tatar – Mullah Gabitkhan ... <and others – R. B.>";

"Gabitkhan who turned out to be a Tatar" as N. Nurtazina identified him [Nurtazina]) depicted him as a character on the pages of his novel "The Way of Abai" ("Abai zholy") in the flattering light of a keen book reader:

Ғabithan da kitap оқуғysh bolatyn. Sonyң kitaptarynyң ishineң өzin қуzyқtyrғan kөp-kөp asyl bұiymdar tapty. Mұnda Abұlқasym Tusi-Ғиrgousi, Nizami, Fizuli, Nawai, Babyrlar bar. "Zhәmshid", "Seidbattal Ғazi", "Myң bir kesh", "Tabary жazғan tarih", "Zhүsip–Zyliқalar", "Lәili–Mәzhnүnder", "Kөrұғly" sijaқty hikaja dasтandar da bar. Abaidyң bas almai оқуғandary osylar [Әуезов, b. 134]. – Mulla Gabithan was a great book lover. In his collection, Abai found the works by Ferdowsi and Nizami, Fizuli and Navoi, "Jamshid" and "One Thousand and One Nights", "History" by Tabari, "Zhusup and Zuleikha", "Leili and Mezhnun", "Ker-oglu". Abai read them without stopping [Auezov, p. 146].

4. DISCUSSION

Another "lacuna" is connected with the fact that the author did not write a single line to describe young Abai's visit to the house of Khaliulla Bekmetov, a Tatar merchant of the second guild in Karkaralinsk, although this visit, laconically mentioned in Auezov's novel, is significant not only in terms of his everyday life:

Abai әkesimen birge Қarқaralyda tұrғaly kөp kүnder boldy. Қazirde kys әbden tүsip, қar бекіп alғandy. Құnanbai kishkene қalanың tap ortasyndaғу kөk shatyrly, үlken aғash үidi zhataқ etken. Қazaғuar, қоnaқshyl, tatar saudagerinің үii [Әуезов, b. 96]. – Abai and his father had already arrived in Karkaralinsk long ago. It was winter, the snow covered the ground thickly. Kunanbay settled in the center of this small town, in a spacious wooden house with a green <lit. "blue", Kazakh 'kөk' – R. B.> iron roof. The house belonged to a hospitable Tatar merchant who loved the company of Kazakhs [Auezov, p. 112].

M. Auezov did not call (did not want to call?) the "hospitable Tatar" by name, but the local historians of Karkaralinsk and the biographers of Abai know well that the book tells either about Khamit Bekmetov or about his son Khaliulla, a friend and relative of Kunanbay Uskenbaev. Let us try and summarize the scattered information about them.

The Bekmetov family, if we rely on the part of their history "documented" in Kazakhstan (their incomplete pedigree, shezhere), which is at our disposal, originates from a certain Bek Bau (according to another shezhere – Oka), who apparently lived in the middle of the 17th century on the lands of the former Kazan Khanate. The surname "Bekmetov" (with the Russian suffix -ov, but there are other spellings: "Bekmetev", "Bekmetyev"; the form "Bekmetev" is found in Russian sources at least from the beginning - the middle of the 18th century; in Arabic this spelling is possibly due to the lack of the final vowels: فبيكميت) is derived from the word "Bekmet", which, in turn, is a reduced form of the name "Muhammad" ("Ahmed", "Hamed", "Mahmud") with the addition of the lexeme "bek" ("bәk") – a hereditary title of the Turkic tribal and feudal nobility. The full form was gradually lost, the shortened form became widespread, in which the lexeme "bek" was not perceived as an element indicating the social status of a person, it merged with the name: Amir / Amirkhan, Sultan / Sultanbek.

In the Tatar-Bashkir region (the Menzel and Ika rivers area) there were villages connected with the name "Bekmet": "Bekmet" / "Bekmetovo", "Dragun Bekmet", "Old Bekmet", "New Bekmet", "Saraily Bekmet"; they were founded by the Kazan Tatars, who were advancing towards the Urals, which aroused the discontent of the local Bashkirs: this is evidenced by the appeal of the Bashkir elders to the Ufa provincial chancellery on December 31, 1759. They complained that the Tatars and the "Mishars" settled on their lands "by violence, without paying rent". The text also mentions the "yasak" Tatars, Bekmetevs, - Yakup, Urazai and Musa – who lived without permit [Amirkhanov, pp. 164–165]. Among the Bashkirs, the surname "Bekmetov" is also found. So, Davletsha Bekmetov, the son of Said-Yagfar, the yurt foreman from the village of Kurmanovo in the Perm province, was a well-known person. In 1831, he traveled to St. Petersburg, having received permission to have an audience with Nicholas I: to resolve the question, painful for the Bashkirs, of the patrimonial ownership of lands.

After the fall of Kazan and the subsequent attempts to Christianize the region, a part of the clan representatives went to the southeast, to the Orenburg border area, where over time they settled in Seitovaya Sloboda (Tatarskaya Kargala), created in the middle of the 18th century as a center of transit trade between Russia and the Middle Asia, as well as India and China[3], or, in any case, they were in cooperation with the Seitian merchants, hiring out

[3] Seitov settlement (posad) was formed owing to the efforts of Kazan-Tatar merchants (first of all, Sagit Khayalin, who turned to the authorities of the Orenburg province with a corresponding request), who wanted to free themselves from being recruited and to freely profess the faith of their fathers, while doing business.

on caravan trips. Beginning from the 1730s–1740s, the Bekmetovs were included in the category of interpreters, whose intermediary services were used by the Russian state in its relations with the vast Kazakh steppe. Thus, Aryslan Bekmetev's translation activity belongs to the abovementioned period (in Russian documents – "Araslan"; his relation to the Kazakh branch of the clan - there is a possibility of a namesake! – has been established by indirect data and needs thorough studying). This name appears in materials on the history of Bashkortostan and Kazakh-Russian relations [Sultangalieva].

Having started his career in the Ufa provincial chancellery in the 1720s (his name and surname are found in the Landrat Census of 1716–1717 as a centurion of the Arsk road in the Kazan district [Materialy landratskoi perepisi, pp. 260–261]), he served as a translator in the Orenburg border commission. He translated the letters of Abulkhair Khan (the Khan of the Junior Zhuz, or "The Lesser Kirghiz Horde", as it was written in Russian sources) to Empress Anna Ioannovna, Persian Shah Nadir and the Khan of Khiva [Sultangaliyev, p. 132] (see Aryslan Bekmetov's translations from Tatar: [Poezdka iz Orska v Khivu..., pp. 19–29], his signature is found in the land acts of the Bashkir tribes: "when writing that record, Araslan Bekmetev interpreted and certified his hand in Tatar script", here he acts as a translator of the Commission for Bashkir Affairs [see: Istoriia bashkirskikh rodov..., pp. 126–127]). He participated in difficult negotiations of the Orenburg provincial authorities with Abulkhair Khan and prepared a report on the relationships between the Bashkir and Kazakh tribes (which meant a share of political intelligence). After retiring, he settled in Seitov Sloboda and became the owner of a large courtyard with 4 mills and 25 servants of both sexes. All this was bequeathed to his three sons, one of whom, Usman Aryslanov ("Araslanov"), also served as an interpreter of the Orenburg Commission. In 1740–1741, he accompanied Dmitry Gladyshev, a lieutenant of the Orenburg dragoon regiment, during his trip to Khiva through the nomad camps of Abulkhair Khan, about which there is an entry in the "Materials of the journey of Dmitry Gladyshev, a lieutenant of the Orenburg dragoon regiment, and geodesist Ivan Muravin from Orenburg to Khiva, to visit Khan Abulkhairu (November 5, 1740–April 1741)". It is notable that in the modern scientific edition of this text, the personality of Usman Aryslanov is not commented on, it is not "recognized" [Putevye dnevniki...]. Like his father, he translated official Russian letters addressed to Shah Nadir, moreover, he delivered them to Persia. The following fact of his life is curious. In 1746–1747, Usman was captured by Abulkhair, becoming a hostage of the changeable relations between the Kazakh khan and the governor of Orenburg I. Neplyuev. In Kazan (according to another study - in Orenburg [Ibid], but rather, alternately in these two cities, Sultan Kozhakhmet, the son of Abulkhair, stayed from 1738 to 1748; the Russian government kept him there to ensure the khan's "pliancy". The exchange was made, and in the 1750s, Usman Aryslanov translated the official correspondence of Nuraly, the new Khan of the Junior Zhuz after the death of Abulkhair, his father (there is no information about the "technical" aspect of the exchange in the explanations to the "Materials ..."). This is by no means accidental: at that time the positions of interpreters on the border zone, according to the class-tabulation principle, "were occupied <...> by representatives of the titled Tatar nobility < they really did justice to themselves in the earlier period of the so-called "service Tatars", the natives of the Golden Horde. – R. B.>" [Sultangalieva, p. 127]. They were selected based on the results of a rigorous and comprehensive examination; both business qualities and state-political reliability were taken into account [Istoriia tatar, p. 339] (the latter sometimes led to mistrust on the part of the indigenous population).

As for the Kazakh branch of the Bekmetov family, it dates back to the early 1830s, when two brothers, Khamit and Jagfar Bekmetovs, arrived at the village of Po Kluchu Sap (Tat. Sap-bash / Saf (ly) bash) of the Shinshinsky volost in the Tsarevokokshai district of the Kazan province [Mustafin, 2000, p. 5], [Mustafin, 2020][4]. They liked the picturesque lacustrine-hilly-forest-steppe oasis of Sary Arka (the Central Kazakhstan Upland, "Kazakh Makondo", as one of today's travelers and bloggers poetically described it), business quickly took off, the brothers, first assigned to Pet-

[4] Now it is the village of Klyuchi-Sap in the Atninsky district of the Republic of Tatarstan, the Shor river basin, 30 km north of the village of Bolshaya Atnya (Oly Atnya), on the border with the Republic of Mari El. It was founded in the second half of the 18th century. In 2002, there were approximately 300 inhabitants. It is significant that according to the data of the Estimation and Statistical Bureau of the Kazan Provincial Zemstvo, 732 people of both sexes lived in it at the beginning of the 20th century (1907), all of them Tatars, despite the nearby Russian and Cheremis villages [Spisok selenii..., p. 27].

ropavlovsk [Kretova, p. ... 158], got richer (especially after the opening of the Koyanda Fair in 1848, which was a trade center in the Steppe with Asian and European goods, and the opportunity to visit the border area with Xinjiang [Gibadullina, 2016, p. 34], [Gibadullina, 2017]). In Karkaralinsk, Khamit built a spacious two-story log house, without using a single nail, with unique Dutch stoves in each room, which Kunanbay visited as an aga-sultan (the senior sultan from 1849 to 1853) of the Karkaralinsk outer district. When, on the initiative of Kunanbay and as a result of his appeals to the higher authorities of the Russian government in 1851, the first mosque was built in Karkaralinsk (now one of the oldest in Kazakhstan, a sacral monument protected by the state); after the collective prayer, the celebration ("toi") of this event took place in the house of Khamit and Khaliullah [Mustafin, 2020], the one with a "green roof" ("Bekmetev's house under a blue roof"); Khaliulla was one of those who paid for the construction of the temple [Nurmakhanov]. The construction locus was chosen by Kunanbay, but there is information according to which he approved Khamit's proposal concerning the location of the mosque; during its construction, a company of soldiers of the Karkaralinskaya fortress was involved - under a contract, for a certain remuneration, "in their spare time" as was identified in the resolution of Major General N. Vishnevsky, the head of the Siberian border directorate [Nurmakhanov, p. 106], [Zhetpispaeva]. In the novel by M. O. Auezov, a description of the solemn post-prayer feast is given:

Қora ishindi kүtushiler, aspazshylar bolmasa, өzge zhүrginshiler zhoқ <…>. Ylken aғash үidiң қoraғa shyғatyң keң esigine қarsy кishileu as үi bar edi. Sonyң esigi damyl tappai ashylyp-zhabylyp zhatyr eken. Тabaқ-тabaқ ystyқ asty <…> zhigititer zhүgire basyp tasyp zhүr. Osy kire beris bөlmeden tөrge қarai zhәne oң zhaқ, sol zhaққa қarai bipneshe bөlme bar edi. Dәl oң zhaқtaғysy Құnanbai zhatatyn үlken bөlme. Sol үi zhaқtan zor dauspen kөңildene sөiler otyrғan Alshynbai, Maiyr үnderi keledi. Тұтasқan қatty kүlki de estilip қojady <…> Төrdegi bөlmeler ekeu edi. Onda da zhaғalai tizilip, maldas құryp, syғylysa otyrғan қonaқtar ekeн. Bұndaғy қonaқtyң kөbi қalanyң tatar saudagerleri, қazaқ bailary <…> kөrindi [Әуезов, b. 199–121]. – In the courtyard full of saddled horses, there was no one except servants and people busy with cooking <...>. A separate kitchen was located directly opposite the porch of a large wooden house. Its door banged every now and then. Zhigits <…> one after another brought out dishes with hot, steaming meat <…>. To the right was a large room where Kunanbay was sitting. From there came a loud, lively conversation <...>. The room opposite the entrance was also packed with guests sitting in a tight circle. These were mainly urban merchants – the Tatars and Kazakh bays [Auezov, pp. 133–134].

The mosque combined Kazakh and Tatar architectural and decorative elements. The first imam of the mosque, at the invitation of Kunanbay, was Akhun Khasan Seifullin, a "Kazan Tatar" according to archival records, a Meshcheryak from Saratov; he died in 1881 in Jeddah during the plague, performing the hajj (Magzum, the daughter of the akhun, was the wife of Gubaidulla, the son of Jagfar Bekmetov, they had seven children; Gubaidulla was the imam of the mosque after the death of Hasan). The father of Khamit and Djagfar Bekmetovs was Yakhya (in Russian government papers they are both named "Yakhnins" by their patronymic names). According to some sources, Khamit was born in 1808 [Mustafin, 2020], according to others, in 1811 [Өmirdiң bel-belesteri, p. 195]. He had 20 children by four wives (their names are recorded in a special "extract from the last list of family members of the deceased merchant Khamit Bekmetev", compiled in the Karkarali district chancellery); his younger brother had three children.

Khaliullah was Khamit's firstborn: in the "Extract ..." he is the oldest. The dates of his birth vary: either 1829 or 1833, and the date of death is May 6, 1905 (nothing is known about the year of his father's death; it is assumed that Khamit returned to his homeland). His mother was Sahipdzhamal, who is considered to be a Kazakh (perhaps not entirely pureblooded). Besides Khaliullah, she had two sons: Hamidullah and Gizzatullah. One of Khamidulla's sons, that is, the grandson of Khamit and the nephew of Khaliullah, Mohammed-Maksud Bekmetov (1883–1912), a friend of A. B. Baitursunov and A. N. Bukeikhanov, prominent representatives of the Kazakh intellectuals, was an employee of the Omsk telegraph and post office, he participated in the general strike of Russian postal workers in 1906 and collected Kazakh national folklore (see about him: [Abdrashitov, Uzbakhanov], see the anthology of Kazakh poems (steppe melodies) compiled by him and published in Kazan [Bekmetev]). Khaliullah not only traded, like his father (flour, bread, groceries, manufactory, etc.), but was also engaged in charity work. As the public chairman of the Karkaraly Prison Guardianship Department, he donated money to improve the life of prisoners, in connection with which the military governor of the

Semipalatinsk region twice expressed his "sincere and heartfelt gratitude" in the orders of April 23, 1885 and September 15, 1892. Moreover, on October 12, 1888, Emperor Alexander III awarded the merchant with a silver lapel medal with the inscription "For Diligence" on the Stanislavskaya ribbon, and in December 1904, Tsar Nicholas II presented him with the gold medal "For Diligence" on the Anninskaya ribbon to be worn around the neck [Zhamuldinov, pp. 42–43], [Popov, p. 6].

In Karkaralinsk, subscription lists were distributed with the aim of raising funds to help orphans, old people, military invalids and ordinary people who found themselves without financial support (often after fires, when whole neighborhoods of wooden buildings burned out). Khaliullah and his relatives always contributed significant sums to these sheets; so, the subscription list of 1911 was preserved in the amount of 72 rubles. 15 kopecks: among the signatories – Makhmud and Maksut Bekmetov [Popov, Riazantsev, p. 107]. Khaliulla was among those patrons of art who financed the construction of the St. Petersburg Cathedral Mosque (his name in Arabic is inscribed on one of the walls of the temple) [Kereybaeva, p. 145].

In 1905, along with other, mostly Russian, merchants, Khaliullah was a member of the Karkarali Society of Popular Sobriety[5].

Khaliullah and his family members owned mountain mines, the Steppe region was rich in them. According to the imperial law, ore mining at one and the same place was to be carried out for three years, after which the mine was declared free, and its temporary owner had to send a new application to the Tomsk mining district to continue the work. "The Siberian Commercial and Industrial Calendar", issued in Tomsk, published a list of persons licensed to develop mines. According to Yu. Popov's estimates, about 100 applications (!) were filed from the Bekmetov family at different times [Popov, p. 6]. Many mines of the Balkhash region were designated by the names of the Bekmetovs' house members: Asatovsky, Khakim-Maksutovsky, Muginovsky, Makhmud-Mukhtarovsky, Dildanovsky, Khamitovsky, Gulshadsky (in honor of Khaliulla's niece, Gulshad, who was the daughter of his brother Khamidulla; at the beginning of the 1950s this mine was described as follows: "In Gulshad, mimetesite <a rare mineral from the class of phosphates. – R. B.> is most common in the area of the Bekmetev spacing... In the steppe part of Kazakhstan, scorodite <a poisonous mineral used to extract arsenic. - R. B.> in substantial quantities is only found in the Gulshat deposit ..." [Chukhrov, p. 145]; in 1885, near this ore mine, a plant was built, at which silver was extracted by an experimental method in reverberatory furnaces [Pazukhin, p. 42]); the name of the metallurgical plant on the shore of Lake Balkhash was Popovo-Bekmetovsky (owned jointly with the merchant Stepan Popov).

Khaliullah had four wives: 1) Latifa, the daughter of Iskhak, 2) Khadicha, the daughter of Rafik, 3) Fatima, the daughter of Musa, 4) Gaini (1846–1927). There were no children by the first

[5]These noble activities did not interfere with sometimes "wasting" money! In Soviet times, old residents of Karkarlinsk said that the Bekmetov merchants used to heat samovars with banknotes. This happened, for example, during the matchmaking of their daughters to find out the size of the wallets of their fiance's, and to clarify the degree of their efficiency, suitability for life, and the seriousness of their attitudes to the choice of their beloved ones. Such humorous stories were told, of course, to amuse visitors of Karkaralinsk, tourists interested in local customs. But just as there is no smoke without fire, so numerous and funny stories about merchants cannot be spread without specific events, recorded almost "documentarily". The fact is that the burning of banknotes to heat a samovar is an almost invariant plot, it is persistently repeated in different versions. This is not just an old trivial joke dating back to Soviet times and told with the aim of showing how differently people used to live before the revolution, and how they live now, under the new government – "heaven and earth". No, the story of money and a samovar was common in the 19th century, when at the Kuyandinsky fair, the Bekmetov and Ryazantsov merchants, in the heat of trade competition, argued who would be able to quickly prepare evening tea by burning banknotes in the samovar. The Tatar merchants were said to have won: they had to use cash intended to purchase a coal mine, which the next morning after the heated "debate" went into the hands of more enterprising and less adventurous Englishmen. Moreover, F. M. Dostoevsky, who was in exile in Semipalatinsk (served as an ordinary soldier of the Siberian line battalion) at that time, could have heard this or a similar piece of "gossip", a ridiculous argument in favor of the strange customs of the Steppe – the distant imperial periphery. I recall the episode of the night binge, depicted in the novel "The Idiot": Nastasya Filippovna takes packs of money from merchant Rogozhin in her St. Petersburg apartment and throws them into the oven, setting the condition that if someone should manage to get at least a pack out of the fire, he would receive all hundred thousand. In any case, the described fact with a samovar needs detailed historical and cultural coverage, starting with the question of whether it really happened or not, and ending with the semiotics of merchant gestures and actions.

two wives; the third gave birth to three (one daughter and two sons); the fourth had five (one daughter and four sons). The last wife, Gaini, (or, as the Kazakhs affectionately called her, Aineke) was the daughter of Shonbai from the clan of Tobykta, a close relative of Kunanbay. She became a widow early (her husband Smail <Ismagil. – R. B. > died after falling from a horse), in her first marriage she had two young children [Bekmet’eva, p. 125]. Kunanbai, who visited Khamit’s house, suggested that Khaliullah should marry young Gaini and adopt her children. He agreed - not only out of a desire to be related to Kunanbay, but also because he had had no children by his first three wives by the time of the next matchmaking. When Gaini came to live in his house, Fatima, who was Uzbek and was thought to be sterile, began giving birth ... It was Gaini who was associated with the cult of children and childhood. According to the memoirs of her contemporaries, outwardly stern, at heart she was the kindest person. The fate of Gaini’s children by Smail was tragic: Zhakypbek fell victim to political repression in the 1930s, Rabiga died in obscurity in 1951[6]. At the same time, Khaliullah’s other children, including those by Gaini, made a great contribution to the development of Kazakh – and Russian! – culture (he had eight children by his two wives: one daughter and two sons by Fatima, and four sons and one daughter by Gaini). All of them, their relatives and descendants got a good education: suffice it to say that Khaliullah’s daughter by Fatima, Gulbahor, married Zhakyp Akpayev (1876–1934), the first Kazakh master of law, who graduated from the law faculty of the Imperial St. Petersburg University, an ethnographer, a public leader and a member of the “Alash-Orda” government, which advocated the European, Western path of the nation’s development and was abolished by the Bolsheviks; Makhfuza (188? –1956), the daughter of Gubaydulla Bekmetov, Khaliullah’s cousin, was officially married to Amre Aitbakin (1861–1919), the first Kazakh professional doctor, the leader of the political party “Alash” [Fominykh, Kuzmin , Nekrylov], his sister was the wife of Zeynep Chormanova’s nephew, the mother of Chokan Valikhanov; Khaliullah’s granddaughter, the daughter of his son Mazhit, Gulgasyl, was married to Anatoly Stepanovich Ivanov (1928–1999), the author of the popular novels “Shadows Disappear at Noon”, “The Eternal Call” and the story “Ermak”, the editor of the journal “The Young Guard” (for her husband Gulgasyl Mazhitovna Bekmetova meant nearly as much as Sofya Andreevna Bers meant for Lev Nikolaevich Tolstoy: it is not accidental that the text of the novel “Shadows Disappear at Noon” was dedicated to his wife – “Galina Ivanova, my faithful friend”)[7].

Khaliullah used to visit St. Petersburg on business. Naturally, from there he brought books in Russian, which replenished his home library, represented by Arab, Persian and Turkic-Tatar editions. We can assume that the inquisitive Abai also used it. Music could be heard in the Bekmetovs’ house: one of the young people played an instru-

[6] Khamit had a son, Khakimzhan, by Khusni (Khusnidzhamal), his second wife after Sahipjamal. He was Khaliullah’s half-brother, lived in his family, being, as it were, “adopted”, as he was the right age: all because Khaliullah’s did not have his own children for a long time. Khakimzhan, Khaliullah’s favorite (a black-and-white photograph has come down to this day, in which there are both of them: “a brother-father” gently holds “his brother-son” by the shoulder), died after completing a course at the Siberian Cadet Corps in Omsk, the best military educational institution in pre-revolutionary Russia.

[7] Of interest are D. Bykov’s statements about the place of A. Ivanov’s prose in Soviet and post-Soviet literature. They are worth mentioning. Paying tribute to the talent of the writer (“Ivanov had an undoubted gift of a novelist”), D. Bykov called him a “genius for the poor” and underlined that this was not bad at all (“processing high samples for an average reader is an absolutely noble task”). The chronicle of the era, from his point of view, was not only the novels of M. Sholokhov, but also the works of A. Ivanov. As a conclusion: “When we start <…> to build a normal national identity <…>, we will have to reread his <A. Ivanov’s. – R. B..> prose. Adapting great models for unprepared readers, <…>, supplying them with information about historical past and modernity is one of the tasks of literature. <…>. And those who grew up on <...> Ivanov – <...> provided the country with a margin of safety, thanks to which it did not collapse after the next revolution. <...> If today there was a person who would not be afraid to become a genius for the poor, the country would have noticeably fewer poor people < poor intellectually, spiritually, morally. – R. B.>” [Bykov, pp. 411–412]. It should be noted that the circulations of A. Ivanov’s works are still high, and readers' reviews of his works, even on the Internet, are invariably positive; they reflect not only people’s nostalgia for a bygone era, but also a sense of what genuine mass literature should be: easy to read, deep in thought, leaving a subtle pleasant aesthetic “aftertaste”. Many people write that the writer remained underestimated, and this is true: “The Life of Remarkable People” has not published his biography! Soviet film serials, based on the novels of A. Ivanov (original author's script, acting, musical design, color scheme, entourage, Siberian nature), also evoke constant enthusiasm.

ment (violin, accordion), and the parents encouraged their children's talents (by the way, it was a custom for the children in the family to have "internal", home names). As a result, the cultural environment could not but influence the young Abai; he breathed the air of knowledge and freedom in the generous Bekmetov's house.

Khaliulla Khamitovich Bekmetov was buried in the ancestral part of the Karkaraly cemetery. The stone on his grave was brought from India, the iron fence was made by the local craftsman, blacksmith Kynabay [Mustafin, 2016].

5. CONCLUSIONS

The fact of Kunanbay's warm meetings with the Bekmetovs could have been mentioned in the book - briefly, in concise, ascertaining wording, without departing from the main trajectory of the narrative. Athough, to be fair, it should be said that N. Anastasyev stipulates the genre boundaries of his work. In the "Prologue", he writes that his book is neither a biography, nor a literary-critical essay, but a portrait, a sketch, or - in a more lyrical refraction – "a medallion in a fluctuating environment of invited or called participants in the literary and social life of previous centuries" [Anastasiev, 2008, p. 7]. This remark is essential: it corresponds to the author's logic in comprehending Abai's work (and not only his: any artist's!). We do not aim to dispute or revise it, realizing that without inner spiritual intimacy (N. Anastasyev explains that he does not have it for objective reasons), it is really difficult to describe a biography. We point to the background ("environment") of Abai's early sociocultural life, the background, which nevertheless lay on the surface and, due to a too generalized approach to the topic, remained completely unnoticed. An almost the same situation is true of O. Ibraimov's book about Ch. Aitmatov, published in the same series "The Life of Remarkable People" ten years later [Ibraimov]. True, the Tatar origins of the Kyrgyz writer on the side of his mother (now it is impossible to silence this fact!) are mentioned – but, alas, sparingly, on one or two pages, without involving a huge amount of material about the glorious merchant family of the Abduvalievs.

References

Abai (2001). *Ққara søz* [The Book of Words]. 264 p. Semei, Mezhdunarodnyi klub Abaia. (In Kazah)

Abdrashitov, Kh., Uzbakhanov, N. (1987). *V god velikogo probuzhdeniia* [In the Year of the Great Awakening]. 104 p. Alma-Ata, Zhalyn. (In Russian)

Amirkhanov, R. Kh. (2010). *Rodoslovnaia Amirkhanovykh* [The Amirkhanovs' Pedigree]. Tatarskie murzy i dvoriane: istoriia i sovremennost': materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, g. Kazan', 9 aprelia 2010 goda. Vyp. I, pp. 156–247. Kazan', izd-vo "Fən" AN RT. (In Russian)

Anastas'ev, N. A. (2004). *"Nebo v chashechke tsvetka": Abdizhamil Nurpeisov i ego knigi v miro-vom literaturnom peizazhe* ["The Sky in a Flower Cup": Abdizhamil Nurpeisov and His Books in the World Literary Landscape]. 303 p. Almaty, Olke. (In Russian)

Anastas'ev, N. A. (2008). *Abai: tiazhest' poleta* [Abai: The Severity of the Flight]. 383 p. Moscow, Molodaia gvardiia, Astana, Foliant.

Anastas'ev, N. A. (2006). *Mukhtar Auezov: tragediia triumfatora* [Mukhtar Auezov: The Tragedy of a Triumphant]. 449 p. Moscow, Molodaia gvardiia. (In Russian)

Auezov, M. (1971). *Put' Abaia: roman-epopeia v 2 tomakh* [Abai's Path: An Epic Novel in 2 Volumes]. Per. s kazakhsk. T. I, 715 p. Moscow, Khudozhestvennaia literatura. (In Russian)

Akhmetov Z. A. (1949). *Pushkin i Abai* [Pushkin i Abai]. Vestnik Leningradskogo universiteta. No. 6. pp. 60–70. (In Russian)

Baskakov, N. A. (1979). *Russkie familii tiurkskogo proiskhozhdeniia* [Russian Surnames of Turkic Origin]. 280 p. Moscow, Nauka. Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury. (In Russian)

Bekmetev, M.-M. Kh. (1908). *Ққazaққ øleңderi: ққazaққtyң zhaққsy øleңderdiң zhyeldy* [Kazakh Poems: A Collection of Good Kazakh Poems]. 18 p. Kazan, Matbuga Kərimiia. (In Kazakh)

Bekmet'eva, Zh. (2000). *O dome s zelenoi kryshei* [About the House with a Green Roof]. Prostor. No. 12, pp. 123–130. (In Russian)

Bykov, D. L. (2013). *Sovetskaia literature: kratkii kurs* [Soviet Literature: A Brief Course]. 416 p. Moscow, PROZAIK. (In Russian)

Chukhrov, F. V. (1951). *Mimetezit i skorodit v stepnoi chasti Kazakhstana* [Mimetesite and Scorodite in the Steppe Part of Kazakhstan]. Trudy Mineralogiche-skogo muzeia. Vyp. 3, pp. 144–146. Moscow, izd-vo AN SSSR. (In Russian)

Fominykh S. F., Kuz'min, A. N., Nekrylov, S. A. (2011). *Amre Aitbakin – vospitannik Imperatorskogo Tomskogo universiteta, pervyi diplomirovannyi kazakhskii vrach* [Amre Aytbakin – a Graduate of the Imperial Tomsk University, the First Certified Kazakh Doctor]. Sibirskii zhurnal klinicheskoi i eksperimental'noi meditsyny. T. 26. No. 1. Vyp. 1, pp. 177–180. (In Russian)

Gibadullina, E. M. (2015). *Pravovye aspekty uchastiia tatar v torgovo-promyshlennoi deiatel'no-sti na territorii Kazakhstana vo II polovine XIX – nachale XX vekov* [Legal Aspects of the Tatars' Participation in Commercial and Industrial Activities on the Territory of Kazakhstan in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Dukhovnaia zhizn' rossiiskikh regional'nykh soobshchestv: istoriia, traditsii, sovremennost': sbornik statei IV Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, g.

Kazan', 20–21 oktiabria 2015 goda. pp. 122–126. Kazan', izd-vo KGASU. (In Russian)

Gibadullina, E. M. (2016). *Tatary Semipalatinska v torgovle s Kitaem vo II polovine XIX – nachale XX vekov* [Semipalatinsk Tatars Trading with China in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries]. Noveishie dostizheniia v nauke i obrazovanii: sbornik nauchnykh trudov po materialam Mezhdunarodnoi konferentsii, g. Smolensk, 31 avgusta 2016 goda. Smolensk, OOO "Novalensko", pp. 32–34. (In Russian)

Gibadullina, E. M. (2017). *Uchastie tatar v periodicheskoi torgovle Kazakhstana. XVIII – nachalo XX vv.* [The Participation of the Tatars in the Periodic Trade of Kazakhstan. The 18th–Early 20th Centuries]. 384 p. Kazan', RITs "Shkola". (In Russian)

Ibraimov, O. I. (2018). *Chingiz Aitmatov* [Chingiz Aitmatov]. 221 p. Moscow, Molodaia gvardiia. (In Russian)

Istoriia bashkirskikh rodov (2014) [The History of Bashkir Clans]. Enei. T. I. 432 p. Ufa, Ufimskii poligrafkombinat. (In Russian)

Istoriia tatar: v 7 tomakh (2013) [The History of the Tatars: In 7 Vol.]. T. VI. 1172 p. Kazan', izd-vo AN RT. (In Russian)

Kereibaeva, A. S. (2016). *Blagotvoritel'naia i metsenatskaia deiatel'nost' predprinimatelei Stepnogo kraia II poloviny XIX – nachala XX vekov v kontekste rossiiskoi gosudarstven-noi politiki: istoriograficheskii aspect* [Charitable and Philanthropic Activities of Entrepreneurs from the Steppe Territory in the Second Half of the 19th – Early 20th Centuries in the Context of Russian State Policy: A Historiographic Aspect]. Kazakhi Evrazii: istoriia i kul'tura. pp. 143–150. Omsk, izd-vo OmGU, Pavlodar, izd-vo PGPU. (In Russian)

Kretova, T. (2019). *Po sakral'nym mestam Vostochnogo Kazakhstana* [Sacred Places of East Kazakhstan]. Prostor. No. 4, pp. 154–164. (In Russian)

Literaturno-memorial'nyi muzei Abaia: pamiatka dlia posetitelei (1960) [Literary Memorial Museum of Abai: A Memo for Visitors]. Sost. G. Mukhametkhanov, M. I. Shatalin. 70 p. Semipalatinsk, Glavizdat Ministerstva kul'tury KazSSR. (In Russian)

Materialy landratskoi perepisi 1716–1717 godov (2018) [Materials of the Landrat Census of 1716–1717]. Kazanskii uezd. Rodnoi krai (Tugan җir). No. 1, pp. 256–261. (In Russian)

Musabalina, G. T. (2010). *Obshchestvenno-politicheskaia zhizn' Vostochnogo Kazakhstana v XIX veke: istoricheskii analiz: avtoref. dis. ... dokt. istor. nauk* [Social and Political Life of East Kazakhstan in the 19th Century: Historical Analysis: Doctoral Thesis Abstract]. Almaty, izd-vo "Tengri", 40 p. (In Russian)

Mustafin, E. (2020). *Karkaralinskoe okruzhenie Kunanbaia* [Karkarali Environment of Kunanbay]. Kazakhstanskaia pravda. 24 sentiabria. URL: https://www.kazpravda.kz/articles/view/karkaralinskoe-okruzhenie-kunanbaya (accessed: 30.12.2020). (In Russian)

Mustafin, E. (2016). *O chem molchat pamiatniki* [What the Monuments Keep Silent about]. Kazakhstanskaia pravda. 1 oktiabria. URL: http://www.inkaraganda.kz/articles/142555 (accessed: 15.01.2021). (In Russian)

Mustafin, E. (2000). *Tatarin, liubivshii obshchestvo kazakhov* [A Tatar Who Loved the Company of Kazakhs]. 2 noiabria. 10 p. Karaganda. (In Russian)

Nurmakhanov, A. K. (2017). *Mechet' Kunanbaia Khadzhi v Karkaraly* [Kunanbai Haji Mosque in Karkaraly]. (Po materialam polevykh issledovanii) Kazakhstan v XXI veke: v tsentre vnimaniia: materialy VI Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskii internet-konferentsii, posviashchennoi vystavke "EXPO–2017" v Astane. pp. 105–108. Astana, izd-vo ENU imeni L. N. Gumileva. (In Russian)

Nurtazina, N. D. *Abai i islam. Alma-mater Ibragima Kunanbaiuly – medrese Akhmet-Riza* [Abai and Islam. Ibrahim Kunanbayuly's Alma-mater - Ahmet-Riza Madrasah]. URL: https://www.altyn-orda.kz (accessed: 20.12.2020). (In Russian)

Pazukhin, V. A. (1926). *Metallurgiia v Kirgizskoi stepi* [Metallurgy in the Kyrgyz Steppe]. 208 p. Moscow, Leningrad, Promizdat. (In Russian)

Poezdka iz Orska v Khivu i obratno, sovershennaia v 1740–1741 godakh Gladyshevym i Mu-ravinym (1851) [A Trip from Orsk to Khiva and Back, Made in 1740-1741 by Gladyshev and Muravin]. Izd. s priobshcheniem sovremennoi karty Millerova puti ot Orska do Ziungorskikh vladenii i obratno, Ia. V. Khanykovym, deistvitel'nym chlenom Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. 85 p. St. Petersburg. (In Russian)

Popov, Iu., R'azantsev, V. P. (2012). *Kornilovy, Karbyshevy, R'azantsevy i drugie kazaki stanitsy Karkaralinskoi (shtrikhi kraevedcheskoi letopisi)* [The Kornilovs, Karbyshevs, Ryazantsevs and Other Cossacks of Karkaralinskaya Village of (Extracts from the Local History Chronicle)]. 142 p. Novosibirsk, ARTA. (In Russian)

Popov, Iu. (2007). *Privez kupets "ogon' sviashchennyi"...* [The Merchant Brought the "Sacred Fire" ...]. Kazakhstanskaia pravda. 4 avgusta. 12 p. (In Russian)

Putevye dnevniki i sluzhebnye zapiski o poezdkakh po iuzhnym stepiam. XVIII–XIX vv. (2007) [Travel Diaries and Service Notes on Trips to the Southern Steppes. The18th–19th Centuries].Istoriia Kazakhstana po russkim istochnikam XVI–XX vv. T. VI. Almaty, Daik-press, URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/17401760/Muravin_2/text1.htm (accessed: 26.12.2020). (In Russian)

Spisok selenii Kazanskoi gubernii (1913) [The List of Villages in the Kazan Province]. Vyp. 11. Tsarevokokshaiskii uezd. 43 p. Kazan', Lito-Tipografiia I. N. Kharitonova. (In Russian)

Sultangalieva, G. S. (2009). *Deiatel'nost' tatarskikh perevodchikov, tolmachei Orenburgskoi pogranichnoi komissii v Kazakhskoi stepi (XVIII–XIX vv.)* [Tatar Translators' Activities, Interpreters of the Orenburg Border Commission in the Kazakh Steppe (the 18th–19th

Centuries)]. Nauchnyi Tatarstan. No. 4, pp. 125–138. (In Russian)

Valikhanov, Ch. (1986). *Izbrannye proizvedeniia* [Selected Works]. 414 p. Moscow, Nauka, Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury. (In Russian)

Vrangel', A. E. (1812). *Vospominanija o F.M. Dostoevskov v Sibiri 1854–1856 gg*. [Memories about F. M. Dostoevsky in Siberia 1854–1856]. 221 p. Saint-Peterburg, Tipografiia A. S. Suvorina. (In Russian)

Zhamuldinov, V. N. (2013). *Stanovlenie i razvitie v Kazakhstane instituta obshchestvenogo vozdeistviia na osuzhdennykh, ego sovremennoe sostoianie i perspektivy* [Formation and Development of the Institution of Social Action towards Convicts, Its Current State and Prospects in Kazakhstan]. Vestnik Permskogo instituta FSIN Rossii. No. 1(8), pp. 39–45. (In Russian)

Zhetpispaeva, A. (2020). *Skvoz' veka i zabvenie* [Through the Centuries and Oblivion]. Industrial'naia Karaganda. 13 iiunia. http://www.inkaraganda.kz/ articles/158066 (accessed: 08.01.2021). (In Kazakh)

Әuezov, M. (2004). *Abai zholy: roman-epopeia, birinshi kitap* [Abai’s Way: An Epic Novel, the First Book]. 366 p. Almaty, Zhazushy. (In Kazakh)

Өmirdiң bel-belesteri. Peripetii sud'by: posviashchaetsia 90-letnemu iubileiu Berkutbaia Aidarkhanova i 85-letiiu Khalidy Bekmetevoi (2008) [Circles of Life. The Twists and Turns of Fate: Dedicated to the 90th Anniversary of Berkutbay Aidarkhanov and the 85th anniversary of Khalida Bekmeteva]. 249 p. Almaty. (In Kazakh)

АБАЙ, ТАТАРЫ И ДОМ КУПЦОВ БЕКМЕТОВЫХ (НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ К КНИГЕ Н. А. АНАСТАСЬЕВА «АБАЙ: ТЯЖЕСТЬ ПОЛЕТА»)

Ринат Ферганович Бекметов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
bekmetov@list.ru.

Статья посвящена проблеме изучения биографии Абая Кунанбаева (1845–1904), точнее – частным аспектам ее изложения в российском книгоиздательском пространстве. В 2008 году в серии «Жизнь замечательных людей» по заказу Министерства культуры и информации Республики Казахстан вышло в свет новое русское системное жизнеописание Абая – книга известного отечественного американиста Н. А. Анастасьева «Абай: тяжесть полета» (М.: «Молодая гвардия», Астана: Фолиант, 383 с.). Книга эта по набору привлеченного историко-культурного материала, композиционной продуманности, литературному языку производит благоприятное впечатление. Вместе с тем в событийной схеме, биографической канве книги имеется в числе прочих одна заметная «лакуна», которая связана с ранним этапом жизни классика казахской литературы. Ничего не сказано о пребывании молодого Абая вместе с отцом Кунанбаем Ускенбаевым в каркаралинском доме татарского купца Халиуллы Хамитовича Бекметова, о чем, между прочим, пишется в документальном романе М. О. Ауэзова «Путь Абая», на которого автор – по другим поводам – активно и обоснованно ссылается. Между тем факт тесных деловых и родственно-семейственных отношений отца Абая (ага-султана Каркаралинской волости) с Халиуллой Бекметовым заслуживает особого внимания, ибо содержит косвенную информацию о характере пробуждения интереса Абая к книге и просветительской традиции. Татарский культурный контекст в целом необходимо учитывать для понимания казахского общественного сознания XIX – начала XX века.

Ключевые слова: Абай Кунанбаев, Кунанбай Ускенбаев, Семипалатинск, Каркаралинск, татарское купечество в Казахстане, Халиулла Бекметов, дом Бекметовых.

1. Введение

В уже далеком 2008 году в знаменитой серии «Жизнь замечательных людей» была опубликована небезынтересная книга Н. А. Анастасьева «Абай: тяжесть полета» – результат совместного проекта двух столичных издательств: московской «Молодой гвардии» и астанинского «Фолианта» [Анастасьев, 2008]. Н. А. Анастасьев – известный в нашей стране и за ее пределами специалист в области западной литературы, автор многочисленных прекрасно-вдумчивых работ по творчеству крупнейших англо-американских писателей XIX и XX столетий (М. Твена, У. Фолкнера, Э. Хемингуэя, Д.

Сэлинджера). Художественная культура Запада – объект его долголетнего исследовательского внимания. Однако, несмотря на это, заказчик проекта (так обозначено в книге на обороте титульного листа) – Министерство культуры и информации Республики Казахстан – выбрал именно Н. А. Анастасьева в качестве того автора, которому была предоставлена возможность написать новую (по сути, первую в постсоветское время) системную научно-художественную биографию Абая Кунанбаева на русском языке.

На первый, весьма поверхностный взгляд, выбор достаточно странный: известно, что всякий масштабный по замыслу и целостный по исполнению труд складывается как минимум из суммы отдельных частных работ, а как раз их по тематике казахской классической литературы конца XIX – начала XX века (еще точнее, абаевской тематике) у Н. А. Анастасьева нет. Вместе с тем странность эта носит очевидно-мнимый характер; она вполне преодолима, если учесть несколько обстоятельств как содержательного, так и организационного плана.

Во-первых, сравнительно-литературоведческий (компаративный) подход в осмыслении Абая не требует особых пояснений и обоснований. Понять национального поэта-гения в координатах культур Запада и Востока – дело и необходимое, и ответственное, так что филолог, хорошо владеющий западным материалом и одновременно открывающий для себя – пусть в режиме посильных штудий – восточный контекст, способен увидеть Абая значительно глубже и тоньше, нежели тот, для кого развитие литературы ограничивается пределами одного замкнутого этнического пространства, помещенного в один социально-исторический срез. Широта изучения Абая и «абаевского текста» казахской литературы, таким образом, должна лишь приветствоваться.

Во-вторых, для заказчика проекта, как мы предполагаем, принципиальное значение имело и то, кто и как сумеет сегодня рассказать об Абае, чтобы слово о нем получилось, с одной стороны, живым и ясным, а с другой – сохраняющим долю академизма, без излишней вольности в интерпретации фактов биографии и мировоззрения. Кроме того, автором должен был быть человек, чье имя весомо в научной среде, авторитетно для читательской аудитории. Ключевую роль, по-видимому, играл тот факт, что о жизни Абая взялся писать представитель не казахской, а русской культуры – тем самым, представление об Абае принимало форму «остранения», благодаря которой обычно в привычном и знакомом (для традиционного казахского сознания) открывается нечто новое и по-своему удивительное. Для казахской культуры важно и то, что актуально значимый разговор об Абае (в виде презентаций книги, рецензий на нее в журналах по профилю, откликах и обсуждениях рядовых читателей) стал активно вестись в России; в этом, если подумать, и проявляется действие «мягкой силы» как способа проникновения духовно-культурных ценностей из одной среды в другую, из национальной «окраины», каким являлся Казахстан в досоветский и советский периоды, в «метрополию», каковой, при всех оговорках, была Россия. Н. А. Анастасьев подходил для этого как нельзя лучше, тем более что у него имелся довольно удачный опыт работы над жизнеописаниями иных казахских писателей; его перу принадлежат две книги о выдающихся деятелях Казахстана: о современном прозаике и переводчике А. К. Нурпеисове [Анастасьев, 2004] и классике новой казахской литературы М. О. Ауэзове [Анастасьев, 2006].

Тем не менее многогранность подхода к жизни и творческому наследию Абая, оценка его с высоты «птичьего» полета, в ракурсах разных культур, не должны отменять наличия «периферийных», «второстепенных» деталей, из которых складывается биографическая канва в ее реальном преломлении; систематический труд – по самому определению этого жанра – предполагает их учет. Между тем в книге Н. А. Анастасьева встречаются «лакуны», имеется неполнота в изложении биографического сюжета. Об этих досадных «пропусках», собственно, и пойдет речь в основной части настоящей статьи.

2. Методы и материалы

Методологическую основу исследования в полном соответствии с ее логикой составили два традиционных, выдержавших испытание временем подхода: а) биографический и б) историко-культурный.

Первый метод, как известно, является ведущим в гуманитарных науках. Его специфика в данном случае определяется связью личности писателя и его творчества. Факты жизни оказывают воздействие на человека, формируют его духовно-нравственный опыт, создают условия для реализации дремлющих в глубине души и ждущих часа своего проявления возможностей.

Художник слова в равной мере – как обладатель индивидуальных представлений и склонностей, так и носитель образа окружающего мира, той среды, в которой он рос и развивался.

Второй метод, в свою очередь, позволяет понять механизмы становления личности в ракурсе конкретной исторической эпохи и включенных в нее культурных традиций. Здесь производится учет «ближнего» и «дальнего» контекстов памяти и судьбы, уточняется степень их внутренней корреляции, благодаря чему описание жизни получает гораздо большую достоверность.

Краеугольные принципы названных подходов использовались в зависимости от собранного материала и поставленных задач.

3. Результаты

Одна из «лакун» анастасьевской книги, к примеру, касается малой освещенности темы пребывания Абая в семипалатинском татарском медресе Ахмета Ризы, хотя там в течение нескольких лет, с 1855 по 1858 годы, поэт осваивал каноны мусульманского вероучения и восточные языки. Факт учебы пространно упомянут в начале второй главы «У себя, в юрте»:

> Двенадцати лет от роду[1] мальчик был направлен в семипалатинское медресе имама Ахмета Ризы, где и провел несколько последующих лет, заучивая суры Корана <…>, научаясь арабскому и персидскому языкам и впервые прикасаясь к сокровищам классической поэзии Востока, что питала его собственные робкие опыты <…> первоначальных времен [Анастасьев, 2008, с. 23].

Событие учебы также упомянуто в конце книги, где приводится простая датировка основных событий жизни Абая; черно-белая фотография мечети Ахмета Ризы внутри книги не в счет.

Но, кажется, нет сомнений в том, что читателю было бы чрезвычайно любопытно узнать, почему Кунанбай выбрал для сына это учебное заведение, как мог Абай, учась в медресе, недолго посещать русскую приходскую школу, какое вообще значение в становлении Абая имел татарский элемент, заключенный в системе мусульманского образования. Все эти вопросы Н. А. Анастасьевым обойдены – и не только потому, что в предшествующую советскую эпоху, на которую автор все же прилежно опирается, всячески подчеркивалось русофильское начало творчества Абая, а его ориентальные корни ретушировались, так что сейчас приходится наощупь, методом реконструкции, не имея на руках достаточных архивных материалов, воссоздавать семантическое поле связи поэта с Востоком, но и потому (выскажем предположение), что автор отчего-то не заметил татарского фактора, изучая и затем излагая историю Степного края, того же Семипалатинска, в котором татарское купечество с его финансовым и материальным капиталом занимало далеко не последнее место. Автор, как можно понять, бывал в этом городе и наверняка мог обратить свое внимание на то, что двухэтажный дом-особняк земляка, служащего государственного банка, переводчика и адвоката Анияра Молдабаева, в котором останавливался Абай с 1878 по 1904 годы, медресе с двориком, мечеть – все эти здания расположены в Татарском крае (слободе) современного Семея, уникальном историческом месте города, «музеем под открытым небом», и что даже минарет мечети Ахмета Ризы был построен по обычному для казанско-татарской храмовой архитектуры стилю: путем возведения над крышей дома.

Отметим, что в комплекс Татарского края входят и другие сохранившиеся до сего дня мечети: а) деревянная одноминаретная, возведенная на деньги татарского купца И. Музафарова в 1910 году вместо прежней, обветшавшей; высказываемую нередко версию о том, что она-де была построена «неким казахом», из богоугодных соображений пожелавшим остаться неизвестным, следует отнести к числу легендарных; но это, впрочем, ничуть не исключает посильной помощи в строительстве храма казаховмусульман, торговавших поблизости мясом и мясными изделиями и именовавших весь окружный локус «бас сирақ»ом, буквально «голенью головы»; мечеть тем не менее всегда называлась «татарской» – как по общему архитектурному решению, так и по культурно-ландшафтной вписанности; б) каменная одноминаретная, созданная в 1908–1910 годах на средства татарского купца второй гильдии Латыфа Садыковича Мусина (в 1890 году его отец построил в городе первую механизированную паровую мельницу по европейской технологии) вместо деревянной, которая была сооружена

---

[1] В старом путеводителе по музейному комплексу Абая в Семипалатинске сказано: «Абай *он* жасқа толғанда, әкесі оны Семей қаласына әкеліп медресеге окуға береді. – Когда Абаю исполнилось *десять* лет, отец привез его в Семипалатинск и отдал в медресе Ахмета Ризы» [Литературно-мемориальный музей Абая, с. 16, 50] (курсив мой. – *Р. Б.*).

казанскими татарами еще в 1837 году и уничтожена пожаром 13 мая 1902 года; архитектором стал османский мастер (из Стамбула) Абдулла Эфенди, помогал ему прииртышский зодчий-самоучка Баязит Сатбаев (1870–1954); утверждают, что к мечети из рядом расположенного дома Мусиных вел специальный подземный ход, чтобы глава семейства мог спокойно посещать храм и совершать намаз в любую погоду; в) каменная двухминаретная соборная, возведенная в 1856–1862 годах русским архитектором Р. А. Болбатовым (Болотовым) и инженером-поручиком Макашевым по турецким конструктивным образцам на месте дотла сгоревшей деревянной; финансировали это строительство несколько богатых татарских купеческих домов (Абдышева, Нигматуллина, Рафикова, Сулейменова, Халитова); мечеть посещал Абай с отцом; ее цветное изображение и описание попало в альбом о крупных мусульманских храмах Российской империи, выпущенный в 1914 году к 300-летию правления династии Романовых; г) одноминаретная деревянная на левом берегу Иртыша, в Заречной слободке («город Алаш»), построенная усилиями казахского старейшины, купца второй гильдии Тыныбая Каукенова в 1836 году; стиль мечети определяется как сибирско-татарский. Мы указали здесь лишь на четыре мечети, но до революции их было больше (на два берега Иртыша около 17, по устному сообщению краеведа Шавката Файзуллина; в середине 1850-х годов, когда в город был переведен солдатом Ф.М. Достоевский, – 7 [Врангель, с. 20]).

Все это и многое другое – яркие свидетельства присутствия и активной культурной деятельности сибирских и волжских татар в Степном регионе, который они осваивали едва ли не с двадцатых годов XVIII века, когда пришли сюда по торговым делам вслед за казачьими отрядами[2]; это была форма мирной интеграции в жизнь Империи после долгого сопротивления, вызванного падением Казанского ханства в 1552 году. Татарский же край, находящийся на правом берегу Иртыша, был образован в конце XVIII века, после сильного наводнения, во время которого часть Полковничьего острова, где до того компактно селились татары, оказалась затопленной, и им пришлось переселиться на новую территорию выше района проживания и постепенно обжить ее.

Личность Ахмета Ризы примечательна. Казанский татарин, он был учеником Шигабутдина Марджани, сторонником идей джадидизма (религиозной реформы), которые проникали в Казахскую степь, начиная с середины XIX века. Обучение в новометодном медресе проходило интенсивнее в сравнении с медресе старого типа; за два-три года в нем можно было пройти программу, на которую в кадимистском учебном заведении уходило не менее десяти лет. В медресе поощрялось увлечение светскими науками, учащиеся не чурались русской культуры и языка, а мударрисы не чинили препятствий талантливым ученикам в одновременном посещении русской школы, чем Абай не преминул воспользоваться (когда-то неверно писали, что он изучал русский язык «вопреки всем правилам духовной школы» [Ахметов, с. 61]). В медресе Ахмета Ризы Абай начал писать первые стихи на средневековом книжном чагатайском наречии, подражая суфийским поэтам, у которых он по традиции просил духовного снисхождения-покровительства. Есть основания думать, что учителя медресе развивали в Абае эту грань сознания и деятельности, видя в ней проявление глубокого творческого дарования, ведь схоластический подход в преподавании дисциплин джадидами старательно исключался. Вероятно, Абай мог получить много больше, если бы продолжил обучение. Отцу он был необходим в практических целях, как административный помощник в волостных делах, наполненных бесконечными в Степи спорами, тяжбами и пересудами, о которых с неподдельной печалью, будучи человеком почтенного возраста, с опытом большой и многотрудной жизни, его сын скажет в «Первом слове» («Бірінші сөз»), своеобразном вступлении, «Слов назиданий» / «Книги слов» («Қара сөз»):

> Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік; қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің бәрінің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәре қоршылық екенің білдік. – Хорошо я жил или плохо, а пройдено немало: в борьбе и ссорах, судах и спорах, страданиях и тревогах дошел до преклонных лет, выбившись из сил, пресытившись всем, обнаружил бренность и бесплодность своих деяний, убедился в унизительности своего бытия [Абай, с. 66, 186].

[2] Вблизи Семипалатинска было много мелких татарских поселений; так, одно из них – село Акколь, основанное, по документам, в 1812 году, – к началу XX века включало более 50 домов и мечеть.

Однако и того, что Абаю было передано в медресе, хватило с лихвой, чтобы спустя много лет, в зрелый период жизни, развить до необычайной высоты. Новометодное образование и было ответом на догматический «магометанский пуританизм», который с прорусских просветительских позиций осуждался Ч. Ч. Валихановым в статье «О мусульманстве в Степи» (1863–1864). Он призывал российское правительство ограничить татарское религиозное влияние на казахов, осмысливая его как пагубное, фанатичное, бесплодное. «Под влиянием татарских мулл, среднеазиатских ишанов <...>, – писал он, – народность наша <…> принимает общемусульманский тип <…>. Мы должны обойти татарский период <…>, со времени присоединения Казани и Астрахани <…> [они][3] не дали своему отечеству хоть сколько-нибудь известного деятеля <…> надо принять меры, чтобы <…> остановить дальнейшее развитие ислама <…>, устранить вредное влияние татарских мулл <…>» [Валиханов, с. 293–294]. Подобная позиция, если оставить в стороне значительно более общий контекст (желание имперского правительства оградить казахов от «экономической и культурной экспансии татар» [Мусабалина, с. 25], ослабить административными мерами «конкурентоспособность татар в Степи» [Гибадуллина, 2015, с. 124]), могла сформироваться потому, что к середине XIX столетия ислам, все его учебно-образовательные учреждения испытывали серьезный кризис, который и преодолевался джадидскими реформами. Об устарелости, косности, консервативности обучающих подходов в медресе откровенно писал и Абай в «Тридцать восьмом слове» («Отыз сегізінші сөз»):

> Бұл күндегі тәхсилғұлум ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болады. – В наши дни методы обучения в медресе безнадежно устарели, оказались не только бесполезными, но и вредными[4] [Абай, с. 125, 243].

Учтем, ко всему прочему, и то, что основам арабо-тюркской грамоты до поступления мальчика в медресе Абая обучал татарин мулла Габитхан, о чем у Н. А. Анастасьева нет ни слова, хотя М. О. Ауэзов, указав на этническую принадлежность священнослужителя («Құнанбай қолында Ғабитхан сияқты татардан <…> болушы еді. – <…> при нем находились татарин – мулла Габитхан… <и др. – *Р. Б.*>»; «оказахившимся татарином» Габитхана определила Н. Д. Нуртазина [Нуртазина]), вывел его в качестве персонажа на страницах романа «Путь Абая» («Абай жолы»), причем в лестном свете увлеченного книгочея:

> Ғабитхан да кітап оқығыш болатын. Соның кітаптарының ішінең өзін қызықтырған көп-көп асыл бұйымдар тапты. Мұнда Абұлқасым Туси-Фирдоуси, Низами, Физули, Науаи, Бабырлар бар. «Жәмшид», «Сеидбаттал Ғази», «Мың бір кеш», «Табары жазған тарих», «Жүсіп–Зылиқалар», «Ләйлі–Мәжнүндер», «Көрұғлы» сияқты хикая дастандар да бар. Абайдың бас алмай оқығандары осылар [Әуезов, с. 134]. – Мулла Габитхан был большим любителем книг. В его собрании Абай нашел произведения Фирдоуси и Низами, Физули и Навои, «Жамшид» и «Тысяча и одна ночь», «История» Табари, «Жусуп и Зулейха», «Лейли и Межнун», «Кер-оглы». Абай читал их не отрываясь [Ауэзов, с. 146].

4. Обсуждение

Другая «лакуна» связана с тем, что автор не посвятил ни одной строки фактам посещения юным Абаем дома татарского купца второй гильдии Халиуллы Бекметова в Каркаралинске, хотя они, столь знаменательные не только в житейском отношении, лаконично упоминаются в ауэзовском романе:

> Абай әкесімен бірге Қарқаралыда тұрғалы көп күндер болды. Қазірде кыс әбден түсіп, қар бекіп алған-ды. Құнанбай кішкене қаланың тап ортасындағы көк шатырлы, үлкен ағаш үйді жатақ еткен. Қазағуар, қонақшыл, татар саудагерінің үйі [Әуезов, с. 96]. – Абай с отцом давно уже приехали в Каркаралинск. Стояла зима, снег плотно укутал землю. Кунанбай поселился в центре этого небольшого города, в просторном деревянном доме с зеленой <буквально «синей», казах. «көк». – *Р. Б.*> железной крышей. Дом принадлежал гостеприимному татарину-торговцу, любившему общество казахов [Ауэзов, с. 112].

М. О. Ауэзов не назвал (не пожелал назвать?) «гостеприимного татарина» по имени, но краеведы Каркаралинска и биографы Абая хорошо знают, что речь тут идет либо о Хамите Бекметове, либо о его сыне Халиулле, друге и родственнике Кунанбая Ускенбаева. Попробуем объединить некоторые разрозненные сведения о них.

---

[3] Татары.

[4] Перевод К. Серикбаевой не совсем точно отражает исходную абаевскую мысль, у Абая буквально так: «Практикующиеся и поныне в *старых медресе* формы обучения для нашего времени бесполезны» (курсив мой. – *Р. Б.*).

Род Бекметовых, если полагаться на «документированную» в Казахстане часть истории (неполную родословную, шежере), имеющуюся в нашем распоряжении, ведет происхождение от некоего Бек Бау (по другой шежере – Оке), который жил, судя по всему, в середине XVII века на землях бывшего Казанского ханства. Фамилия «Бекметов» (с русским суффиксом -ов, но есть и иные варианты написания: «Бекметев», «Бекметьев»; форма «Бекметев» в источниках на русском языке встречается, по крайней мере, с начала – середины XVIII столетия; в арабском написании возможны разночтения из-за отсутствия конечной огласовки: بيكميتف) образована от слова «Бекмет»[5], которое, в свою очередь, является редуцированной формой имени «Мухаммад» («Ахмед», «Хамед», «Махмуд») с добавлением лексемы «бек» («бәк») – наследственного титула тюркской родоплеменной и феодальной знати. Полная форма была постепенно утрачена, распространение получила сокращенная, в которой лексема «бек» не воспринималась в качестве элемента, указывающего на социальный статус человека, произошло ее слияние с именем; ср.: Амир / Амирхан, Султан / Султанбек.

В татаро-башкирском регионе (бассейн рек Мензеля и Ика) существовали села, связанные с именем «Бекмет»: «Бекмет» / «Бекметово», «Драгун Бекмет», «Старый Бекмет», «Новый Бекмет», «Сарайлы Бекмет»; их основали казанские татары, продвигавшиеся к Уралу, чем вызывали недовольство местных башкир: показательно обращение в Уфимскую провинциальную канцелярию 31 декабря 1759 года башкирских старейшин, они жаловались на то, что татары и «мишары» заселяют их земли «без оброка и насильством», в тексте упоминаются и «ясачные» татары Бекметевы – Якуп, Уразай и Муса – живущие «самовольством» [Амирханов, с. 164–165]. Среди башкир фамилия «Бекметов» тоже встречается. Так, Давлетша Бекметов, сын юртового старшины деревни Курманово Пермской губернии Саид-Ягъфара, – личность известная. В 1831 году он ездил в Петербург, получив разрешение на аудиенцию с Николаем I: решался болезненный для башкир вопрос о вотчинном владении земель.

После падения Казани и последовавшими за этим попытками христианизации края часть представителей рода отправилась на юго-восток, в Оренбургское пограничье, где с течением времени обосновалась в Сеитовой слободе (Татарской Каргале), созданной в середине XVIII века в качестве центра транзитной торговли между Россией и Средней Азией, а также Индией и Китаем[6], или, во всяком случае, находилась в сотрудничестве с сеитовскими купцами, нанимаясь в караванные выезды.

Начиная с 30–40-х годов XVIII века, Бекметовы входили в разряд толмачей, к посредническим услугам которых прибегало Российское государство в его сношениях с обширной Казахской степью. Так, к названному периоду относится переводческая деятельность Арыслана Бекметева (в российских документах – «Араслан»; его отношение к казахской ветви рода – есть вероятность простого однофамильства! – устанавливается по косвенным данным и нуждается в тщательном изучении). Это имя фигурирует в материалах по истории Башкортостана и казахско-русских связей [Султангалиева]. Начав свой путь в Уфимской провинциальной канцелярии в 20-х годах XVIII века (его имя и фамилия значатся в материалах ландратской переписи 1716–1717 годов как сотника Арской дороги Казанского уезда [Материалы ландратской переписи, с. 260–261]), он служил переводчиком в Оренбургской пограничной комиссии. Переводил письма Абулхаир хана (хана Младшего Жуза, или «Меньшой Киргизской Орды», как писалось в русских источниках) к императрице Анне Иоанновне, персидскому шаху Надиру, хану Хивы [Султангалиева, с. 132] (см. переводы Арыслана Бекметова с татарского: [Поездка из Орска в Хиву..., с. 19–29], его подпись в земельных актах башкирских племен: «при письме той записи толмачил Араслан Бекметев и татарским письмом руку приложил», здесь он – переводчик Комиссии баш-

5 Созвучная русская дворянская фамилия «Бекетов(ы)», по версии Н. А. Баскакова, имеет основой слово «бекетка», так называли вплоть до начала XX века в Бухарском эмирате, Хивинском и Кокандском ханствах «воспитателей ханского сына» (придворное звание); примыкает к такой версии происхождение фамилии «Бекетов(ы)» от арабского имени существительного в кыпчакизированной адаптации «бәхет» («счастье») и тюркского глагольного императива «бек ет» («укреплять», «делать крепким») [Баскаков, с. 161–162].

6 Сеитова слобода (посад) была образована усилиями казанско-татарских купцов (прежде всего Сагита Хаялина, который обратился к властям Оренбургской губернии с соответствующей просьбой), желавших освободиться от рекрутской повинности и свободно исповедовать веру отцов, занимаясь торговыми делами.

кирских дел, см.: [История башкирских родов…, с. 126–127]); участвовал в сложных переговорах оренбургских губернских властей с Абулхаир ханом; готовил донесение о взаимоотношениях башкирских и казахских племен (что предполагало долю политической разведки); уйдя в отставку, поселился в Сеитовой слободе и стал хозяином большого двора с 4 мельницами и прислугой в 25 душ обоего пола. Все это было завещано трем сыновьям, один из которых, Усман Арысланов («Арасланов»), также служил в качестве толмача Оренбургской комиссии. В 1740–1741 годах он сопровождал поручика Оренбургского драгунского полка Дмитрия Гладышева во время его поездки в Хиву через кочевья Абулхаир хана, о чем имеется запись в «Материалах поездки поручика Оренбургского драгунского полка Дмитрия Гладышева и геодезиста Ивана Муравина из Оренбурга в Хиву к хану Абулхаиру (5 ноября 1740 г. – апрель 1741 г.)». Симптоматично, что в современном научном издании этого текста персоналия Усмана Арысланова не прокомментирована, не «распознана» [Путевые дневники...]. Как и отец, он переводил официальные русские письма, адресованные шаху Надиру, более того – доставлял их в Персию. Любопытен следующий факт его жизни. В 1746–1747 годах Усман попал в плен к Абулхаиру, став заложником переменчивых отношений, которые сложились между казахским ханом и оренбургским губернатором И. И. Неплюевым. В Казани (по иной трактовке – в Оренбурге [Там же], а скорее, попеременно в этих городах с 1738 по 1748 годы) находился султан Кожахмет, сын Абулхаира; российское правительство держало его при себе для «сговорчивости» хана. Обмен был произведен, и в 1750-е годы Усман Арысланов переводил официальную переписку Нуралы, нового хана Младшего Жуза после гибели Абулхаира, его отца (в пояснениях к «Материалам…» сведений о «технической» стороне обмена нет). Это отнюдь не случайно: должности толмачей на пограничной зоне тогда по сословно-табельному принципу «занимали <…> представители титулованной татарской знати <она зарекомендовала себя с лучшей стороны в более ранний период так называемых “служилых татар”, выходцев из Золотой Орды. – *Р. Б.*>» [Султангалиева, с. 127]. Их отбор производился по результатам строгой и всесторонней проверки; учитывались как деловые качества, так и государственно-политическая благонадежность [История татар, с. 339] (последнее порой приводило к недоверию со стороны коренного населения).

Что касается казахской ветки рода Бекметовых, то она восходит к началу 30-х годов XIX века, когда в Каркаралинский край из деревни По Ключу Сап (тат. Сап-баш / Саф(лы) баш) Шиньшинской волости Царевококшайского округа Казанской губернии [Мустафин, 2000, с. 5], [Мустафин, 2020][7] приехали два брата – Хамит и Джагфар Бекметовы. Живописный озерно-холмисто-лесостепной оазис Сары Арки (Центрально-Казахстанский мелкосопочник, «казахское Макондо», как поэтично охарактеризовал его один из нынешних путешественников и блогеров) им понравился, дела быстро пошли в гору, братья, сначала приписанные к Петропавловску [Кретова, с. 158], стали богатеть (особенно – после открытия в 1848 году Кояндинской ярмарки, центра торговли в Степи азиатскими и европейскими изделиями, и возможности бывать на приграничной полосе с Синьцзянем [Гибадуллина, 2016, с. 34], см.: [Гибадуллина, 2017]), и Хамит в Каркаралинске построил просторный двухэтажный бревенчатый дом, без единого гвоздя, с уникальными голландскими печками в каждой комнате, в котором бывал Кунанбай, будучи ага-султаном (старшим султаном с 1849 по 1853 годы) Каркаралинского внешнего округа. Когда по инициативе Кунанбая и в результате его обращений в высшие инстанции российской власти в 1851 году в Каркаралинске была построена первая мечеть (сейчас одна из старейших в Казахстане, сакральный памятник, охраняемый государством), празднование («той») этого события после коллективного намаза происходило в доме Хамита и Халиуллы [Мустафин, 2020], том самом – с «зеленой крышей» («бекметевский дом под синей крышей»); одним из тех, кто оплачивал возведение храма, был Халиулла [Нурмаханов]; локус для строительства выбирал Кунанбай, но имеются сведения, со-

[7] Ныне село Ключи-Сап в Атнинском районе Республики Татарстан, бассейн реки Шор, в 30 км. к северу от села Большая Атня (Олы Әтнә), на границе с Республикой Марий Эл. Основано во второй половине XVIII века. На 2002 год насчитывало примерно 300 человек жителей. Знаменательно, что по состоянию на начало XX века (1907 год) в нем, согласно данным Оценочно-статистического бюро Казанского губернского земства, жило 732 человека обоего пола, все татары, несмотря на рядом расположенные русские и черемисские деревни [Список селений…, с. 27].

гласно которым он утвердил предложение Хамита о местоположении возводимой мечети; при ее постройке привлекалась рота солдат Каркаралинской крепости – по договору, за определенное вознаграждение, «в свободное от службы время», как было подчеркнуто в резолюции начальника Сибирского пограничного управления генерал-майора Н. Вишневского [Нурмаханов, с. 106], [Жетписпаева]. В романе М. О. Ауэзова дается описание торжественного послемолитвенного застолья:

Қора ішінді күтушілер, аспазшылар болмаса, өзге жүргіншілер жоқ <…>. Үлкен ағаш үйдің қораға шығатың кең есігіне қарсы кішілеу ас үй бар еді. Соның есігі дамыл таппай ашылып-жабылып жатыр екен. Табақ-табақ ыстық асты <…> жігітітер жүгіре басып тасып жүр. Осы кіре беріс бөлмеден төрге қарай және оң жақ, сол жаққа қарай бірнеше бөлме бар еді. Дәл оң жақтағысы Құнанбай жататын үлкен бөлме. Сол үй жақтан зор дауспен көңілдене сөйлер отырған Алшынбай, Майыр үндері келеді. Тұтасқан қатты күлкі де естіліп қояды <…> Төрдегі бөлмелер екеу еді. Онда да жағалай тізіліп, малдас құрып, сығылыса отырған қонақтар екен. Бұндағы қонақтың көбі қаланың татар саудагерлері, қазақ байлары <…> көрінді [Әуезов, с. 199–121]. – Во дворе, полном оседланными лошадьми, не было никого, кроме слуг и людей, занятых стряпней <…>. Прямо против крыльца большого деревянного дома помещалась отдельная кухня. Дверь ее то и дело хлопала. Жигиты <…> один за другим выносили блюда с горячим, дымящимся мясом <…>. Направо была большая комната, где сидел Кунанбай. Оттуда доносился громкий, оживленный разговор <…>. Комната напротив входа тоже была битком набита гостями, сидящими тесным кругом. Это преимущественно городские купцы – татары, казахские баи [Ауэзов, с. 133–134].

Мечеть сочетала казахские и татарские архитектурно-декоративные элементы. Первым имамом мечети, по приглашению Кунанбая, стал ахун Хасан Сейфуллин, «казанский татарин» по архивным записям, мещеряк родом из Саратова; он умер в 1881 году в Джидде в период чумы, совершая хадж (дочь ахуна Магзума была женой Губайдуллы, сына Джагфара Бекметова, у них было семь детей; Губайдулла являлся имамом мечети после смерти Хасана).

Отцом Хамита и Джагфара Бекметовых был Яхья (в русских казенных бумагах они оба по отчеству – «Яхнины»). Хамит родился по одним данным в 1808 году [Мустафин, 2020], по другим – в 1811 году [Өмірдің бел-белестері, с. 195]. От четырех жен у него было 20 детей (их имена зафиксированы в специальной «Выписке из последнего списка членов семейства умершего купца Хамита Бекметева», составленной в каркаралинской окружной канцелярии); у его младшего брата – трое.

Халиулла был первенцем Хамита: в «Выписке…» он старше всех. Данные о его рождении разнятся: либо 1829 год, либо 1833 год, а дата смерти – 6 мая 1905 года (о годе смерти его отца ничего не известно; предполагают, что Хамит вернулся на родину). Его матерью была Сахипджамал, которую полагают казашкой (возможно, и не вполне чистокровной). Помимо Халиуллы у нее было двое сыновей: Хамидулла и Гиззатулла. Один из сыновей Хамидуллы, то есть внук Хамита и племянник Халиуллы, Мухаммед-Максуд Бекметов (1883–1912), друг А. Б. Байтурсунова и А. Н. Букейханова, видных представителей казахской интеллигенции, был работником Омской телеграфно-почтовой конторы, участвовал во всеобщей забастовке российских почтовых служащих 1906 года, собирал казахский национальный фольклор (см. о нем: [Абдрашитов, Узбаханов], см. составленную им и изданную в Казани антологию казахских стихотворений (степных напевов): [Бекметев]).

Халиулла не только торговал, как и его отец (мукой, хлебом, бакалейными товарами, мануфактурой и др.), но также занимался благотворительностью. Являясь общественным председателем Каркаралинского отделения попечительства о тюрьмах, он жертвовал деньги на улучшение жизни арестантов, в связи чем военный губернатор Семипалатинской области дважды, в приказах от 23 апреля 1885 года и 15 сентября 1892 года, выражал ему «искреннюю и сердечную благодарность». Более того, 12 октября 1888 года император Александр III наградил купца нагрудной серебряной медалью с надписью «За усердие» на Станиславской ленте, а в декабре 1904 года царь Николай II вручил ему золотую медаль «За усердие» на Аннинской ленте для ношения на шее [Жамулдинов, с. 42–43], [Попов, с. 6]. В Каркаралинске были распространены подписные листы с целью сбора средств в помощь сиротам, старикам, военным инвалидам, простым людям, оказавшимся без материальной поддержки (часто после пожаров, когда выгорали целые кварталы с деревянными постройками). Халиулла, его родственники всегда вносили значительные суммы в эти листы; так, сохранился подписной лист за 1911 год на сумму 72 руб. 15 коп.: среди подписавшихся – Махмуд и

Максут Бекметовы [Попов, Рязанцев, с. 107]. Халиулла был в числе тех меценатов, кто финансировал и строительство Петербургской соборной мечети (его имя в виде арабской надписи отмечено на одной из стен храма) [Керейбаева, с. 145]. В 1905 году вместе с другими, по преимуществу русскими, купцами Халиулла входил в состав Каркаралинского общества народной трезвости[8].

Халиулла и члены его семьи владели горными рудниками, Степной край был богат на них. По имперскому закону добыча руды на одном месте осуществлялась в течение трех лет, после чего рудник объявлялся свободным, и его временному хозяину для продления работ надо было высылать новую заявку в Томский горный округ. «Сибирский торгово-промышленный календарь», издаваемый в Томске, публиковал список лиц, имевших лицензию на разработку рудников. По подсчетам Ю. Г. Попова, всего от бекметовского семейства в разное время было подано около 100 заявок (!) [Попов, с. 6]. Многие рудники Прибалхашья обозначались по именам членов дома Бекметовых: Асатовский, Хаким-Максутовский, Мугиновский, Махмуд-Мухтаровский, Дильдановский, Хамитовский, Гульшадский (в честь племянницы Халиуллы, Гульшад – дочь его брата Хамидуллы; о геологии этого рудника в начале 1950-х годов писали: «В Гульшаде миметезит <редкий минерал из класса фосфатов. – *Р. Б.*> наиболее обычен на участке Бекметевских разносов… Скородит <ядовитый минерал для извлечения мышьяка. – *Р. Б.*> в степной части Казахстана в существенных количествах обнаружен только в месторождении Гульшат…» [Чухров, с. 145]; вблизи этой рудной копи в 1885 году был построен завод, на котором опытным методом в отражательных печах извлекалось серебро, см. [Пазухин, с. 42]); Попово-Бекметовским назывался металлургический завод на берегу озера Балхаш (совместный с купцом Степаном Поповым).

У Халиуллы было четыре жены: 1) Латифа, дочь Исхака, 2) Хадича, дочь Рафика, 3) Фатима, дочь Мусы, 4) Гайни (1846–1927). От первых двух жен детей не было; третья родила троих (одну дочь и двух сыновей); четвертая – пятерых (одну дочь и четырех сыновей). Последняя жена Гайни (или, как ласково называли ее казахи, Айнеке) являлась дочерью Шонбая из рода тобыкты, близкого родственника Кунанбая. Она рано овдовела (ее муж Смаил <Исмагил. – *Р. Б.*> погиб, упав с лошади), от первого брака у нее осталось двое маленьких детей [Бекметьева, с. 125]. Кунанбай, посещавший дом Хамита, предложил Халиулле взять молодую Гайни в жены и усыновить ее детей. Тот согласился – не только из желания породниться с Кунанбаем, но и потому, что от трех

---

[8] Вся эта деятельность не мешала иногда «сорить» деньгами! Старожилы Каркарлинска в советские времена рассказывали, что купцы Бекметовы имели-де обыкновение топить самовары бумажными ассигнациями. Это касалось, например, сватовства дочерей для определения размера кошельков будущих избранников, а заодно и для уточнения степени их деловитости, пригодности к жизни, серьезности отношения к выбору возлюбленной. Такого рода шутливыми историями забавлялись, конечно, для «красного словца», особенно когда Каркаралинск посещали приезжие, туристы, интересовавшиеся местными нравами. Но как не бывает дыма без огня, так не могут многочисленные и веселые рассказы о купцах распространяться без конкретных событий, зафиксированных почти «документально». Дело в том, что сжигание денежных купюр для нагрева самовара – сюжет едва ли не инвариантный, он настойчиво повторяется в разных версиях. Это не просто анекдот «с бородой» советского происхождения, вызванный желанием контрастно показать, как люди жили раньше, до революции, и как они живут теперь, при новой власти, – «небо и земля». Нет, история о деньгах и самоваре бытовала в XIX веке, когда Бекметовы и купцы Рязанцовы на Куяндинской ярмарке в пылу торговой конкуренции поспорили о том, кому из них удастся быстрее вскипятить вечерний самовар деньгами. Говорилось, как правило, о том, что победили татарские купцы: им пришлось пустить в оборот живые средства, предназначенные для приобретения угольной шахты, которая наутро после горячих «прений» ушла в руки более предприимчивых и менее авантюрных англичан. Не исключено, кроме того, что в окружении Ф.М. Достоевского, который находился в семипалатинской ссылке (служил рядовым солдатом Сибирского линейного батальона), этот или схожий факт мог быть предметом застольных «пересудов», смешным аргументом в пользу странных обычаев степной стороны – далекой имперской периферии. Вспоминается эпизод ночного кутежа, изображенный в романе «Идиот»: Настасья Филипповна берет у купца Рогожина в своей петербургской квартире деньги и бросает их в печь, ставя условие, что, если кому-то удастся достать из огня хотя бы пачку, тот получит все сто тысяч. В любом случае описанный факт с самоваром нуждается в подробном историко-культурном освещении, начиная с вопроса, было это на самом деле или нет, и заканчивая проблемой семиотики купеческих жестов и поступков.

первых жен у него к моменту очередного сватовства детей не было. Когда же Гайни пришла в дом, узбечка Фатима, о которой думали, что она бесплодна, стала рожать… С образом Гайни был связан культ детей и детства. По воспоминаниям современников, внешне суровая, в душе она была добрейшим человеком. Судьба детей Гайни от Смаила была трагической: Жакыпбек стал жертвой политических репрессий 1930-х годов, Рабига умерла в безвестности в 1951 году[9]. В то же время другие дети Халиуллы, в том числе от Гайни, внесли большой вклад в развитие казахской – да и русской! – культуры (от двух жен было восемь детей: от Фатимы – одна дочь и два сына, от Гайни – четыре сына и одна дочь). Все они, их родственники и потомки получили хорошее образование и воспитание: достаточно сказать, что дочь Халиуллы от Фатимы Гульбахор вышла замуж за Жакыпа Акпаева (1876–1934), первого казахского магистра права, окончившего юридический факультет Императорского Санкт-Петербургского университета, этнографа, общественного деятеля, члена правительства «Алаш-Орда», которое ратовало за европейский, западный путь развития нации и было упразднено большевиками; Махфуза (188?–1956), дочь Губайдуллы Бекметова, двоюродного брата Халиуллы, состояла в законном браке с Амре Айтбакиным (1861–1919), первым казахским профессиональным врачом, деятелем политической партии «Алаш» (см. о нем: [Фоминых, Кузьмин, Некрылов]), его сестра была женой племянника Зейнеп Чормановой, матери Чокана Валиханова; внучка Халиуллы, дочь его сына Мажита, Гульгасыл была замужем за Анатолием Степановичем Ивановым (1928–1999), автором популярных романов «Тени исчезают в полдень» и «Вечный зов», повести «Ермак», редактором журнала «Молодая гвардия» (Гульгасыл Мажитовна Бекметова для своего мужа – почти то же, что Софья Андреевна Берс для Льва Николаевича Толстого: не случайно текст романа «Тени исчезают в полдень» посвящался жене – «Галине Ивановой, верному другу»[10]).

Халиулла по делам посещал Петербург. Естественно, оттуда он привозил книги на русском языке, которые пополняли его домашнюю библиотеку, представленную арабскими, персидскими и тюрко-татарскими изданиями. Можно предположить, что ею пользовался и любознательный Абай. В доме Бекметовых звучала музыка: кто-то из молодых играл на инструменте (скрипка, гармонь), а родители поддерживали детей в их талантах (кстати, детям в семье было принято давать «внутренние», домашние имена). Культурный контекст в итоге не мог не оказать влияния на юного Абая; он дышал воздухом знаний и свободы щедрого бекметовского дома.

---

[9] У Хамита от Хусни (Хусниджамал), второй – после Сахипджамал – жены, был сын Хакимжан. Он приходился Халиулле сводным братом, жил в его семье, будучи как бы «усыновленным», «приемным», по возрасту подходил: все из-за долгого отсутствия у Халиуллы собственных детей. Хакимжан, любимец Халиуллы (до наших дней дошла черно-белая фотография, на которой они оба запечатлены: «брат-отец» трогательно держит «брата-сына» за плечо), погиб по окончании Сибирского кадетского корпуса в Омске, лучшего военного учебного заведения в дореволюционной России.

[10] Характерны высказывания Д. Л. Быкова о месте прозы А. С. Иванова в советской и постсоветской литературе. Их стоит привести. Отдавая должное таланту писателя («у Иванова был несомненный дар романиста»), Д. Л. Быков аттестовал его в качестве «гения для бедных» и подчеркнул, что это вовсе не плохо («препарирование высоких образцов для усредненного читателя – задача вполне благородная»). Летописью эпохи, с его точки зрения, были не только романы М. А. Шолохова, но и произведения А. С. Иванова. Как вывод: «Когда мы начнем <…> выстраивать нормальную национальную идентичность <…>, – нам придется перечитать и его <А. С. Иванова. – *Р. Б.*> прозу. Адаптация великих образцов для неподготовленного читателя, <…>, снабжение его информацией об истории и современности – одна из задач литературы. <…>. И те, кто вырос на <…> Иванове –<…> обеспечили стране запас прочности, благодаря которому она не развалилась после очередной революции. <…> Если бы сегодня нашелся человек, который не побоялся бы стать гением для бедных, – в стране стало бы ощутимо меньше бедных <бедных интеллектуально, духовно, морально. – *Р. Б.*>» [Быков, с. 411–412]. Отметим, что до сих пор тиражи сочинений А. С. Иванова высокие, а читательские отзывы о нем даже в Интернете – неизменно положительные; в них отражается не только ностальгия по ушедшей эпохе, но и чувство того, каким должна быть подлинная массовая литература: легкая в чтении, глубокая по мысли, оставляющая тонкое приятное эстетическое «послевкусие». Многие пишут о том, что писатель остался недооцененным, и это справедливо: нет его биографии в «Жизни замечательных людей»! Постоянное воодушевление вызывают и советские киносериалы, снятые по романам А. С. Иванова (оригинальный авторский сценарий, актерская игра, музыкальное оформление, цветовое решение, антураж, сибирская природа).

Халиуллу Хамитовича Бекметова похоронили на родовой части каркаралинского кладбища. Камень на его могилу был привезен из Индии, железную ограду сделал местный мастер-умелец, кузнец Кынабай [Мустафин, 2016].

5. Выводы

О факте теплых встреч Кунанбая с Бекметовыми можно было бы упомянуть в книге – кратко, в сжатых констатирующих формулировках, без ухода от основной траектории повествования. Справедливости ради следует сказать, что Н. А. Анастасьев оговаривает жанровые границы своего труда. В «Прологе» он пишет, что его книга – не биография, не литературно-критические очерки, а портрет, набросок к нему или – в более лирическом преломлении – «медальон в колеблющемся окружении званых или призванных участников литературно-общественной жизни прежних веков» [Анастасьев, 2008, с. 7]. Оговорка существенная: она соответствует авторской логике в осмыслении творчества Абая (и не только его: любого художника!). Мы не ставим целью ее оспорить или пересмотреть, понимая, что без внутренней духовной близости (Н. А. Анастасьев объясняет, что ее у него нет по объективным причинам) биографию освещать, действительно, трудно. Мы указываем на фон («окружение») ранней социально-культурной жизни Абая, фон, который все-таки лежал на поверхности и в силу слишком обобщенного подхода к теме оказался совершенно не замеченным. Почти аналогичное положение – в книге О. И. Ибраимова об Ч. Т. Айтматове, изданной в той же серии «Жизнь замечательных людей» десятью годами позже [Ибраимов]. Правда, о татарской генетике киргизского писателя по материнской линии здесь сказано (сейчас это невозможно обойти молчанием!) – но, увы, скупо, на одной-двух страницах, без привлечения огромного материала о славном купеческом семействе Абдувалиевых.

Литература

Абай. Қара сөз. Книга слов. Семей: Международный клуб Абая, 2001. 264 с.

Абдрашитов Х., Узбаханов Н. В год великого пробуждения. Алма-Ата: Жалын, 1987. 104 с.

Амирханов Р. Х. Родословная Амирхановых // Татарские мурзы и дворяне: история и современность: материалы Всероссийской научно-практической конференции, г. Казань, 9 апреля 2010 года. Вып. I. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. С. 156–247.

Анастасьев Н. А. Абай: тяжесть полета. М.: Молодая гвардия, Астана: Фолиант, 2008. 383 с.

Анастасьев Н. А. Мухтар Ауэзов: трагедия триумфатора. М.: Молодая гвардия, 2006. 449 с.

Анастасьев Н. А. «Небо в чашечке цветка»: Абдижамил Нурпеисов и его книги в мировом литературном пейзаже. Алматы: Олке, 2004. 303 с.

Ауэзов М. Путь Абая: роман-эпопея в 2 томах / пер. с казах. Т. I. М.: Художественная литература, 1971. 715 с.

Ахметов З. А. Пушкин и Абай // Вестник Ленинградского университета. 1949. № 6. С. 60–70.

Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1979. 280 с.

Бекметьева Ж. О доме с зеленой крышей // Простор. 2000. № 12. С. 123–130.

Быков Д. Л. Советская литература: краткий курс. М.: ПРОЗАиК, 2013. 416 с.

Валиханов Ч. Избранные произведения. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1986. 414 с.

Врангель А. Е. Воспоминания о Ф.М. Достоевском в Сибири 1854–1856 гг. СПб.: Типография А. С. Суворина. 1812. 221 с.

Гибадуллина Э. М. Участие татар в периодическое торговли Казахстана. XVIII – начало XX вв. Казань: РИЦ «Школа», 2017. 384 с.

Гибадуллина Э. М. Татары Семипалатинска в торговле с Китаем во II половине XIX – начале XX веков // Новейшие достижения в науке и образовании: сборник научных трудов по материалам Международной конференции, г. Смоленск, 31 августа 2016 года. Смоленск: ООО «Новаленско», 2016. С. 32–34.

Гибадуллина Э. М. Правовые аспекты участия татар в торгово-промышленной деятельности на территории Казахстана во II половине XIX – начале XX веков // Духовная жизнь российских региональных сообществ: история, традиции, современность: сборник статей IV Международной научной конференции, г. Казань, 20–21 октября 2015 года. Казань: Изд-во КГАСУ, 2015. С. 122–126.

Жамулдинов В. Н. Становление и развитие в Казахстане института общественого воздействия на осужденных, его современное состояние и перспективы // Вестник Пермского института ФСИН России. 2013. № 1(8). С. 39–45.

Жетписпаева А. Сквозь века и забвение // Индустриальная Караганда. 2020. 13 июня. URL: http://www.inkaraganda.kz/articles/158066 (дата обращения: 08.01.2021).

Ибраимов О. И. Чингиз Айтматов. М.: Молодая гвардия, 2018. 221 с.

История башкирских родов. Еней. Т. I. Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 2014. 432 с.

История татар: в 7 томах. Т. VI. Казань: Изд-во АН РТ, 2013. 1172 с.

Керейбаева А. С. Благотворительная и меценатская деятельность предпринимателей Степного края II половины XIX – начала XX веков в контексте российской государственной политики: историогра-

фический аспект // Казахи Евразии: история и культура. Омск: Изд-во ОмГУ, Павлодар: Изд-во ПГПУ, 2016. С. 143–150.

Кретова Т. По сакральным местам Восточного Казахстана // Простор. 2019. № 4. С. 154–164.

Литературно-мемориальный музей Абая: памятка для посетителей / сост. Г. Мухаметханов, М. И. Шаталин. Семипалатинск: Главиздат Министерства культуры КазССР, 1960. 70 с.

Материалы ландратской переписи 1716–1717 годов. Казанский уезд // Родной край (Туган җир). 2018. № 1. С. 256–261.

Мусабалина Г. Т. Общественно-политическая жизнь Восточного Казахстана в XIX веке: исторический анализ: автореф. дис. … докт. истор. наук. Алматы: Изд-во «Тенгри», 2010. 40 с.

Мустафин Е. Каркаралинское окружение Кунанбая // Казахстанская правда. 2020. 24 сентября. URL: https://www.kazpravda.kz/articles/view/karkaralinskoe-okruzhenie-kunanbaya (дата обращения: 30.12.2020).

Мустафин Е. О чем молчат памятники // Казахстанская правда. 2016. 1 октября. URL: http://www.inkaraganda.kz/articles/142555 (дата обращения: 15.01.2021).

Мустафин Е. Татарин, любивший общество казахов // Караганда. 2000. 2 ноября. 10 с.

Нурмаханов А. К. Мечеть Кунанбая Хаджи в Каркаралы (по материалам полевых исследований) // Казахстан в XXI веке: в центре внимания: материалы VI Международной научно-практический интернет-конференции, посвященной выставке «EXPO–2017» в Астане. Астана: Изд-во ЕНУ имени Л. Н. Гумилева, 2017. С. 105–108.

Нуртазина Н. Д. Абай и ислам. Alma-mater Ибрагима Кунанбайулы – медресе Ахмет-Риза // URL: https://www.altyn-orda.kz (дата обращения: 20.12.2020).

Пазухин В. А. Металлургия в Киргизской степи. М.; Л.: Промиздат, 1926. 208 с.

Поездка из Орска в Хиву и обратно, совершенная в 1740–1741 годах Гладышевым и Муравиным / изд. с приобщением современной карты Миллерова пути от Орска до Зюнгорских владений и обратно, Я. В. Ханыковым, действительным членом Императорского Русского географического общества. СПб., 1851. 85 с.

Попов Ю. Г., *Рязанцев В. П.* Корниловы, Карбышевы, Рязанцевы и другие казаки станицы Каркаралинской (штрихи краеведческой летописи). Новосибирск: АРТА, 2012. 142 с.

Попов Ю. Привез купец «огонь священный»… // Казахстанская правда. 2007. 4 августа. 12 с.

Путевые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX вв. // История Казахстана по русским источникам XVI–XX вв. Т. VI. Алматы: Дайк-пресс, 2007. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/17401760/Muravin_2/text1.htm (дата обращения: 26.12.2020).

Список селений Казанской губернии. Вып. 11. Царевококшайский уезд. Казань: Лито-Типография И.Н. Харитонова, 1913. 43 с.

Султангалиева Г. С. Деятельность татарских переводчиков, толмачей Оренбургской пограничной комиссии в Казахской степи (XVIII–XIX вв.) // Научный Татарстан. 2009. № 4. С. 125–138.

Чухров Ф. В. Миметезит и скородит в степной части Казахстана // Труды Минералогического музея. Вып. 3. М.: Изд-во АН СССР, 1951. С. 144–146.

Фоминых С. Ф., *Кузьмин А. Н.*, *Некрылов С. А.* Амре Айтбакин – воспитанник Императорского Томского университета, первый дипломированный казахский врач // Сибирский журнал клинической и экспериментальной медицины. 2011. Т. 26. № 1. Вып. 1. С. 177–180.

Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея, бірінші кітап. Алматы: Жазушы, 2004. 366 б.

Өмірдің бел-белестері. Перипетии судьбы: посвящается 90-летнему юбилею Беркутбая Айдарханова и 85-летию Халиды Бекметевой. Алматы, 2008. 249 с.

Бекметев М.-М. Х. Қазақ өлеңдері: қазақтың жақсы өлеңдердің жыелды. Казан: Матбуга Кәримия, 1908. 18 б.

АБАЙ, ТАТАРЛАР ҺӘМ СӘҮДӘГӘР БЕКМЕТОВЛАР ЙОРТЫ (Н. А. АНАСТАСЬЕВНЫҢ «АБАЙ: ТЯЖЕСТЬ ПОЛЕТА» КИТАБЫНА БЕРНИЧӘ ИСКӘРМӘ)

Ринат Ферганә улы Бекметов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
bekmetov@list.ru.

Мәкалә Абай Кунанбаевның (1845–1904) тәрҗемәи хәлен өйрәнү мәсьәләсенә, төгәлрәге – Россиядә нәшер ителгән китапларда аны бәян итүнең аерым аспектларына багышлана. 2008 нче елда Казахстан Республикасы Мәдәният һәм мәгълүмат министрлыгы заказы белән “Атаклы

кешеләр тормышы” («Жизнь замечательных людей») сериясендә Абайның тормышын системалы тасвирлаган рус телендә яңа китап – Россиянең танылган Америка белгече Н. А. Анастасьевның “Абай: очыш авырлыгы” («Абай: тяжесть полета». М.: «Молодая гвардия», Астана: «Фолиант», 383 б.) басмасы дөнья күрде. Әлеге китап җәлеп ителгән тарихи-мәдәни материалы, төзелешенең уйлап эшләнүе, әдәби теле ягыннан уңай тәэсир калдыра. Шул ук вакытта аның вакыйгалар схемасында, язучының тәрҗемәи хәлен тасвирлауда башка бушлыклар белән бергә казах әдәбияты классигы тормышының башлангыч чоры белән бәйле сизелерлек «лакуна» (монда мәдәниятнең милли үзенчәлекле элементы. – *ред.*) бар. Яшь Абайның әтисе Кунанбай Өскенбаев белән бергә татар сәүдәгәре Хәлиулла Хәмит улы Бекметовның Каркаралыдагы йортында булуы хакында берни дә әйтелми, югыйсә бу турыда автор башка мәсьәләләрдә актив һәм нигезле сылтамалар ясаган М. О. Ауэзовның “Абайның юлы” («Путь Абая») документаль романында язылa. Абайның әтисе (Каркаралы волосте солтан-агасы) белән Хәлиулла Бекметов арасында булган тыгыз эшлекле һәм туганлык-гаилә мөнәсәбәтләре факты аерым игътибарга лаек, чөнки ул Абайда китапка һәм мәгърифәтчелек традицияләренә кызыксыну уянуның характеры хакында турыдан-туры булмаган мәгълүматка ия. XIX гасыр – XX йөз башы казах иҗтимагый аңын аңлау өчен, гомумән татар мәдәни контекстын исәпкә алырга кирәк.

Төп төшенчәләр: Абай Кунанбаев, Кунанбай Өскенбаев, Семипалатинск, Каркаралы, Казахстандагы татар сәүдәгәрләре, Хәлиулла Бекметов, Бекметовлар йорты.

Culture, Personality and Education
Мәдәният, шәхес һәм мәгариф
Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-127-141

THE UNKNOWN PAGES IN THE BIOGRAPHY OF NAKI ISANBET

Granit Nurullovich Zinurov,
Office 206, Bldg. 1, 37 K. Marx Str., Ufa, 450000, Russian Federation,
abzalimovarg@mail.ru.

The article fills in "blank spots" in the biography of the great Tatar writer, folklorist, scholar-encyclopedist Naki Isanbet (1899-1992), a native of Bashkortostan. Our study is based on local history and archival materials as well as fictional and folklore texts of the writer. The purpose of the work is to identify the significance of the Lakly village page in Naki Isanbet's biography in order to understand the features of his worldview and the meaning of his activity as an enlightener.

Key words: Tatar literature, Tatars, history of Bashkortostan, Lakly, mullah.

Introduction

The study of the writer's life path is one of those problems that have always aroused great interest among literary critics, teachers and local historians. This is quite natural, because, as the methodist V. G. Marantzman correctly noted, "the life of an artist is no less exciting and instructive than the fate of the characters he creates" [Marantzman, p. 38]. According to E. N. Kolokoltsev, the biography of the word artist is not a set of separate, isolated facts of their life and work. Their biography is "the personified time", "the spiritual evolution of the writer and its material expression, the emergence of creative stimuli at various stages of life" [Aktivnye formy prepodavaniia literatury, p. 54]. It is well known, that to understand writers' artistic world we should study their biography.

There are many "blank spots" in the biography of the great writer-encyclopedist Naki Isanbet (1899-1992). Unfortunately, the monographs and biographical articles about the great scientist provide insufficient information on the period of his life spent in the territory of the present Republic of Bashkortostan ([Shamukov], [Khanzafarov], [Adip ham galim], [Khabutdinov, Khabutdinova], [Khabetdinova], [Khabutdinova]). The purpose of this article is to deepen our understanding of N. Isanbet's genealogy, the Lakly village period of his life path for a wide range of readers. Our study is based on local history materials and the works of the writer himself.

Methods

We used the method of semantic analysis, as well as the historical and cultural methods to study the literary texts.

Discussion

The village of Lakly is located on the north-eastern outskirts of the Republic of Bashkortostan.

There are different versions of the name origin of this village in the Salavat district: “lakly”, “ulak” among the local residents. Turkic-speaking peoples denote the constellation of Capricorn with these words. Local residents talk about the herds of wild goats that used to live in the mountains, surrounding the village. The name of the village might be connected with these circumstances. It is known that the German scientist-encyclopedist, naturalist and traveler Peter Simon Pallas, who worked in Russia in 1767-1810, visited Lakly. It happened on May 25, 1770 (10 years after coming to these lands): “I went to see the memorable cave, three versts from the road to the Tatar village of Tsigyartsinkul. Its inhabitants, according to the general custom formerly existing in this country, paid an old yasak to the treasury (toll – G. Z.) or marten furs for the same price. This village, consisting of a few houses, lies at the Lyakle Zilge stream, which flows into the Ai River. This stream is the border of the fertile plain where Zalikhaul is situated (i.e. Nasibash)” [Pallas, p. 68]. The village may have got its name from the name of the stream -- Lyakle Zilge.

The famous Tatar writer-encyclopedist Naki Isanbet (1899-1992) uses the name Ylakly in his works. The name of the village is found in the collections of riddles and proverbs, compiled by the folklorist. The collection “Tatar halyk tabyshmaklary” (“Tatar Folk Riddles”) contains several riddles, recorded in the village of our ancestors. Here, for example, is the riddle of water:

“Үзе тигез, үзе такыр, Бассаң – батар. Исе юк, төсе юк, Аннан башка тормыш юк” [Исәнбәт, 1970, б. 116]. (here and further translated by the author– G. Z.)	“It is smooth, it is even, You step on it and you sink. No smell, no color, Without it, life is impossible” [Isanbet, 1970, p. 116]. (here and further translated by Khabutdinov A.Iu.)

The riddle of the cow’s horn:

“Коры ботакка кайгыр кунмас..“ [Шунда ук, б. 225].	“A small, nimble hawk will not sit on a dry branch” [Ibid., p. 22]

In the collection “Tatar halyk makallare” (“Tatar Folk Proverbs”), we found a number of proverbs recorded in our village: “Yunsez itegen mylar, / Itege itegen mylar’ (“The stupid will lubricate the boots, and the boots will lubricate the hem of the dress”) [Isanbet, 2010, p. 231], “Isapka-hisap, / Kilega-kisap”. (“Account makes calculation, a mortar makes a pestle”) [Ibid., p. 259], “Uralnyn uravy kup” (“There are many routes around in the Urals”) [Ibid., p. 307], “Altyn yukta jizne, ‘jiz myek jizni’ deep yor'terlar, imesh” (“They say that a son-in-law who does not have gold is called ‘a son-in-law with a brass mustache’”) [Ibid., p. 310], etc.

Naki Isanbet, a native of the Tatar village of Malayaz in the Ufa Province (now the Republic of Bashkortostan), mentions the village of Ylakly in his works, in particular, in the adventure book written for children, “Bereze Pesie Myraubai batyr majaralary” (“The Adventures of Myraubai Batyr, the Cat from the Village of Bereze”). In the 8th adventure of the Myraubai cat, we read that the inhabitants of a number of Tatar localities report that they learned too late about the Jiyen (convention) in the Arsky field of Kazan:

«Соң ишеткән бу хәбәрне Колаткылар, Алабуга, Богадышлар, Ылаклылар, Атау, Кыйгы, Яңа Мөслим, Өлкенделәр: – Ах, ник алдан белмәдек! – дип үкенделәр» [Исәнбәт, 1974, б. 64].	“The residents of Kolatka learned too late about this news, As well as the residents of Alabuga, Bogadysh, Lakly, Atau, Kyigy, Yana Muslim, Ulkindi: - Ah, why didn't we know about it! they kept grieving” [Isanbet, 1974, p. 64].

In the author’s notes, Naki Isanbet explains the phenomenon of these villages: “Ylakly, Atau, Kyigy, Yana Muslim, Ulkindi – Bashkortostan Salavat raionyndagi zur Tatar avillary. Bolardan zur galimnar, shagyyrlar da chykkannar” [Isanbet, Bereze pesie..., p. 64]. - “Lakly, Atau, Kigi, Yana Muslim, Ulkindi are large Tatar villages in the Salavat district of Bashkortostan. Famous scientists, as well as poets came from there.

N. Isanbet’s comment is true. If you turn to the archival documents, you can find out that the village of Lakly in the present Salavat district of the Republic of Bashkortostan arose in the middle of the 18th century according to the agreement of February 3, 1760, with the patrimony of the Tarnakly volost of the Orenburg province. It was founded by seven householders who separated from the village of Taymeyevo and settled on the bank of the Ai River, at the mouth of the Lakly River. Among the first settlers was mullah (imam) Suleymanov Gaisa (1729-1802). The first mosque in the village was built with his blessing. Gaisa mulla led the first Lakly mahalla (parish) for over four decades. Ac-

cording to family traditions, Gaisa, like his father, received a spiritual education in Bakhchysarai (Crimea). Later, in 1798, the administration of the Lakly parish was passed into the hands of his eldest son Khudaibirde (1768-1847) (Decree of Ufa Provincial Government No. 12623 of May 3, 1811). Isiyadulla Seifullin received the position of azancha (muezzin) of this parish at the same time. The Decree notes that Khudaibirde (G) Aisin was a native of the Teptyar estate.

A treaty was issued on the relocation of Lakly residents from the village of Taymeyevo in 1760. It was a sensational discovery for us. If you translate this document, written in Tatar with Arabic script into Russian, it reads:

"This is a historical decision written in the Tatar language with the consent of (the people mentioned below) in the year one thousand seven hundred and sixty at the beginning of the month of Shawal on the third day of it, (we) give:

We, the Ufa district, the Siberian road, the Tarnakli troop (volost) people, old and young, with our common consent, give the land, given to us by the Decree of the Merciful Padishah the Great Hazret (His Imperial Majesty), we ceded to the same Ufa district, the Siberian Road to the village of Atav to the yasak Tatars: Yaguda – the son of Alka, his elder brother mullah Khalil -- the son of Alka, mullah Gaisa -- the son of Suleiman, Ismagil -- the son of Sait, Ibrai -- the son of Nurka, centurion Maksut -- the son of Gabdulla, Gumer -- the son of Utegan with suitable companions. [We gave the land] to ten landlords from the owner to the owner with a payment of twenty-five kopecks, the son to the son, the blood of blood forever passes. If the son is separated from the father, if the younger brother is separated from the older brother and there are more houses than indicated above, they also decided to take twenty-five kopecks from the yard" [Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan. F.I-10, op.1, d.1495, p. 9].

According to this agreement, about 6,000 desyatins (16.198 acres) of land were allocated to the Lakly people, who came from from Taymeyevo.

The archival materials indicate that there was a simple mosque in Lakly. It functioned only on Fridays, due to the lack of parishioners. According to the laws of that time, a minimum of 200 male parishioners were required to organize a cathedral (juma) mosque. In Lakly village, there were no more than 88 male souls according to the census of 1811-1812. The Lakly people dreamed of building a large, beautiful cathedral mosque. Khudaibirde was a man of strong character. Under the pretext that the dilapidated mosque had fallen into disrepair, in 1814, together with his relatives, he dismantled it. A new building took fourteen years to be built. The dispute over the new mosque lasted until 1823 as the construction was carried out without obtaining permission from the province authorities and the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly (OMDS) [Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan. F. I-295, op. 4, d. 334 p. 9].

According to the Decree of the Ufa Provincial Government (No. 5153 of February 23, 1833), the grandson of Gaisa hazret – Bagautdin, the author of the manuscript "Kitabi Bagautdin valyady Shamsivar" (1829) was appointed the second imam and mughallim (teacher) in the new cathedral mosque. He led the parish for five decades. It is known that the Lakly madrasah soon gained popularity, thanks to his leadership. In 1858, Bagautdin hazret undertook major repairs to restore the mosque. In 1862, he transferred his ancestral lands and a plot of forest to the ownership of the mosque. The border of the forest area ran from the Urmanchinskaya road along the line of the cemetery to the "Naiskosok" road on the Khutor-Tau Mountain and deep into it. This forest area is still called "Machet saklauy" ("For the preservation of the mosque"). Bagautdin hazret freed his peasants. According to the memories of old residents, in a clearing in front of the forest, the Lackly youth used to gather. During the Soviet era, in the 1960s, this place, associated with the memory of religious figures-enlighteners, was occupied by a pig farm.

After the death of Bagautdin hazret, the local Moslem community was headed by his son, Akhmadsafa (ibn Bagautdin ibn Shamsiwar ibn Gaisa ibn Suleiman... ibn Syundiuk...). He was a well-known Tatar religious and public figure, teacher, educator, mudarris of the "Akhmadiya" madrasah. Akhmetsafa Bagautdin was the leader of the Muslims of the Zlatoust uezd (district) in the Ufa province. He received his primary education at his father's madrasah. Akhmatsafa early showed his extraordinary abilities for education. By the age of 14, he had gained fame as a person who knew Qur'an by heart (Qur'an-hafiz) and showed profound knowledge of the Qur'anic sciences and Islamic divine law -- Sharia. In 1875-1881, Akhmatsafa Bagautdin studied at the madrasah of the first mosque in the city of Troitsk, and in the summer time, he taught Kazakh children to read and write. After successful graduation from the madrasa, he served as a clerk and interpreter for the Siberian department for two years. After being elected mullah by the Lakly parish in 1883 (Janu-

ary 19, Protocol No. 2687), on the recommendation of Bagautdin Hazret, Ahmet-Safa performed the Hajj, visited holy places for a year, purchased books, met with famous theologians of the East and received their blessings. It is known, that Akhmatsafa performed the Hajj twice. In 1884, he received Decree of Ufa Provincial Government No. 672 of February 10 on the Lakly parish as Imam, Jamig (head of the cathedral mosque), Khatib (a right to preach a sermon) and Mudarris in place of his father.

Akhmatsafa Bagautdin headed the Lakly madrasah in 1884, in the same year as Zainulla Rasulev, who headed the Rasuliya madrasah at the 5th parish of the city of Troitsk. It is known, that ishan Zainulla visited the Lakly madrasah many times. The mullahs-educators mutually adjusted the training programs in their madrasahs.

Akhmadsafa akhun was a trustee and mudarris (director) of the Lakly madrasah "Akhmadiya", later named after him, and a teacher of the Lakly Russian-Tatar School. He actively participated in the opening of Russian-Tatar schools for boys (1894) and for girls (1905). Akhmatsafa khazret taught the native language and religion at the Russian-Tatar school. In the document on the opening of the school we read: "The Russian-Tatar school in the village of Lakly, which immediately enrolled 27 students, provides an opportunity to learn Russian literacy [to children], who before the opening (of the school) were exclusively under the influence of the Mohammedan madrasah, where more than 200 children of the Muslim population of the Zlatoust district study annually" [Arkhiv Zlatoustovskogo gorodskogo okruga]. Consequently, as early as in 1894, up to 200 children were studying at the Lakly madrasah.

In maktabs (i. e. Moslem primary school) pupils studied arithmetic, geography, astronomy, rakhbari-Sabiyan (1-3 parts), Qur'an, aftiyak, Mughallimi gibadati (1-3) parts, Gilmihal, Gibadati Islamia in the Arabic and Tatar languages, while in the Russian-Tatar school all subjects, except for the native language and Quranic disciplines, were taught in Russian.

In connection with the request of Ahmadsafa khazret and thelocal residents, the Zlatoust district Zemstvo Assembly decided to review the quality of education in the Lakly madrasah. While studying the goals and objectives of Muslim educational institutions, the Zlatoust district zemstvo board came to the conclusion that the Mohammedan educational institution-madrasah pursued general educational, spiritual and moral goals. The purpose of teaching in these schools was the same – to educate students to be literate citizens, who were useful for society and the state, to be loyal and educated people [Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan, arkhiv No. 1479, p. 597]. To the question of which part of Muslim villages the Lakly madrasah provided services, it was said that "the Lakly madrasah serves the entire Muslim population of the Zlatoust district" [Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan, arkhiv No. 546, p. 426].

In his report in 1906, the Manager of the Zlatoust district Public Education highly appreciated the activities of the famous mullah-educator: "Thanks to the ardent participation of the local mullah Bagautdinov who both opened the school in this village and attracted students to this school, 30 girls were admitted in the first year after its opening, which wss a huge success, since the Mohameddan population was very reluctant to teach Russian literacy to their children in general, and girls in particular. Noting such a sympathetic attitude of Mullah Bagautdinov to the popular education of the Mohameddan population, the Council thought that Bagautdinov's zeal should be brought to the attention of the mufti [Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan, F. I-295, op. 11, d. 743, p. 125].

Here is the text of the letter of the Zlatoust District Zemstvo Board to the Ufa Mufti, i. e. the chairman of Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly in its entirety:

"Zlatoust District Zemstvo Board
November 16, 1906, No. 3538.
To His Eminence, the Mufti of Ufa.

Since the beginning of the 1905–1906 school year, the zemstvo women's Russian-Tatar primary school has been opened in the village of Lakly in the Tarnakli volost of the Zlatoust Uyezd. In view of the fact that the Bashkir population is extremely distrustful of schools opened to teach Russian literacy in general, and girls' schools in particular, the District Administration had to take very energetic steps to persuade the Lakly people to accept the named school. Moreover, the local mullah Bagautdinov, who was also a religious teacher of the zemstvo men's primary school, took an active part in convincing them, he was cordial and energetic in attracting Bashkir girls to the school. Thanks to such a fervent participation of Bagautdinov in teaching Russian literacy to school-age children in the village of Lakly, 30 students entered the newly opened Lakly girls' school in its first year. The Zlatoust District Zemstvo Assembly of the 22nd regular session of 1906, after hearing such a flattering response from the District Board about Mullah Bagautdinov's ardent participation in the dissemination of public education among the Bashkir population, authorized the District Council (resolution

of October 5, 1906) to express sincere gratitude to Mullah Bagautdinov on behalf of the Zemstvo Assembly. At the same time, it proposed that such fruitful activities of g (ospodina) Bagautdinov should be brought to the attention of Mr. Mufti.

That is what the County Board considers it its duty to inform your Eminence about.

Chairman of the Board Aistovl" [Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan, F. I-295, op. 11, d. 743, p. 125].

Akhmatsafa Bagautdin made every effort to introduce his people to education and culture. He did his best to achieve this goal. Lakly village became the center of progressive education in the north-east of the Ufa province at the turn of the 19th –20th centuries thanks to his active position in the modernization of education. Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly (OMDS) assigned him the duty to inspect all the mektebs and madrasahs of the Zlatoust district. During one of these trips, Akhmatsafa Bagautdin visited Sirazetdin mullah in Malayaz and performed the naming ceremony for his son Ahmet-Naki.

Thanks to the memoirs of Nigmatulla Zaynullin, we know that the city teachers Mahmud Sultangaliyev and his wife Sufiya, Halima Baytiryakova and others taught in the madrasah. Galimyan Safin returned to Lakly after graduating from the Orenburg "Khusainiya' madrasah. It is known that shakirds from Troitsk, Ufa, who had previously studied in the madrasas "Galiya', "Khusainiya" and others, studied in the Lakly madrasa. The madrasah taught the Tatar language, geography, history and mathematics. They had lessons of religion three times a week. The madrasah curriculum corresponded to the program of the 7th grade of the modern school. Apparently, the Shakirds were driven into the rural hinterland by violent revolutionary events.

The living conditions for the shakirds of the Akhmadiya madrasah improved significantly after the construction of a new madrasah building in 1908. More than 200 people were trained here under the guidance of 9 mughallim. The eldest son of Akhmetsafa Bagautdin-Galimyan, a graduate of the Orenburg "Khusainiya" madrasah taught in Akhmadiya. Later, he headed a school at the Mursalimkino station (Bashkortostan).

In 1907, Akhmetsafa Bagautdin was appointed akhun of the Zlatoust district. He managed to find a common language with the local self-government organs. Thus, the mullah-educator received a zemstvo grant from for the construction of an educational institution in his native village. At the meeting of the Zlatoust District Zemsky Assembly, glasny (a deputy) Shchipitsin [National Archive of the Republic of Bashkortostan, archive No. 1479, p. 597] asked to grant the mullah's request for the construction of a madrasa building, since Lakly was a "hotbed (source) of culture among the Muslim population" [Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan, Arkhiv No. 1479, p. 597]. This, of course, shows that Ahmadsafa Hazret was held in high esteem not only among the Muslim population, but also by the Russian self-government in the person of the Zlatoust Zemstvo board due to his active educational and public activities. Akhmadsafa's spouses Taiba abystay and Galima abystay also took an active part in the life of the village. They taught girls literacy and feminine hygiene. Taiba abystay was a midwife.

Akhmadsafa akhun was arrested in 1927 and served several months in the Mesyagutovo prison. The Bolsheviks were forced to release Akhun to avoid a riot on the territory of the Zlatoust district of the Ural region and the Mesyagutovo canton of Bashkortostan. When the mullah was in prison, his numerous students-shakirds, his fellow Muslims began to flock to Mesyagutovo with their families. People walked hundreds of kilometers to support a respected person and teacher. The streets of the village of Mesyagutovo were filled with people on foot, on horseback, and carts with their families. There were kilometer-long queues around the prison, and people waited weeks to see him andh receive his blessing. Akhmadsafa Khazret influence and popularity were immence. He was a holy man in the eyes of the common people. Like his ancestors, Ahmadsafa had the gift of clairvoyance, healing and psychotherapy. Akhmatsafa Bagautdin never recovered from his arrest, he fell ill and died in 1929 in his home. Prison and dekulakization were the reward from the authorities for his educational activity, but the people showed their respect and recognition of his merits.

Akhmadsafa lived very modestly. On his farm he had a cart, one tarantass, two working horses, one traveling horse, three cows, two calves and the purchased land of 15 desyatins. He did not have a land plot, since he was born after the census of 1859, so he was not included into the list of census souls. He sowed: oats - 3 desyatins (8 acres), spring wheat – 1,5 desyatins, potatoes -- 5 sotkas (0,12 acres). The rest of the land was leased out. He himself leased the haymaking land with a contract for 12 years. He had 6 children by different wives.

Akhmadsafa's estate was a birch grove measuring 0.9 desyatins, about one hectare, stretching from east to west. On the eastern side, there was a house with a front entrance overlooking the street. In the middle of the grove stood a small octagonal building, which simultaneously served as a library, an office and a place of prayer for Akhmadsafa. The library was collected by Akhmadsafa's ancestors and the khazret himself. Located in a quiet birch grove of his estate, the building of the library was built in Oriental style, representing an octagonal star. Akhmadsafa must have known that octahedral symbols and stars have a very beneficial effect on human society and generally, on the human condition. He spent all his free time alone in his favorite library: studying, praying, meditating, searching for the truth. This library was used not only for religious books, but also for the works of Russian classics. In 1929, this library was lost. Akhmadsafa khazret did not have time to transfer the library to the state due to his untimely death during the rampant dekulakization

In the Soviet years, the idea of the Akhmadsafa Bagautdinov's "wealth" haunted some of the villagers. It seemed to them that after working for 46 years as the imam of a large Lakly parish, as a teacher and mudarris of a madrasah, as an inspector of Muslim public education in an entire district, and even as a merchant (his son Ahmadkhadiy), he must have accumulated a large fortune. No one could believe that the fortune of this well-known local enlightener consisted of a small house with two rooms and a kitchen.

In order to find the treasure, his house was moved 70 steps to the side. Naturally, no one found any treasure, since the treasure and contribution of Akhmadsafa Bagautdin was measured by the "Akhmadiya" madrasah and his spiritual contribution to the education of his people.

The first cathedral mosque in Lakly was thus built in 1828, the second cathedral mosque in 1900. In 1929, after the death of akhun, the mosque was transferred to the School of Peasant Youth. The mosque served as a school until 1970, after which a new Soviet school building was costructed.

In 1931, the house of Ahmadsafa Bagautdin was confiscated in favor of the "people" and turned into the building of the village council. The son of Akhmedsafa, Vasil, aged 21, was convicted as a counter-revolutionary under Article 58, Paragraph 10 of the Criminal Code of the RSFSR for associating with an alien element, that is, with his father. After serving his sentence, after being released during the Great Patriotic War, he went to the front. The youngest son of Ahmadsafa Bagautdin, named Muhammad, was also a participant in the war. He spent a long time wandering around hospitals, trying to get back on his feet after a severe concussion. It is known that he died in the city of Chelyabinsk.

A birch grove of one hectare in size on the Akhun estate and one hectare near the mosque was cut down by the villagers of Akhmetsafa for firewood during the Great Patriotic War. Unfortunately, the grove that decorated the center of the village has not been restored until now [Zinnurov, 2015].

During our conversation, the former secretary of the Salavat district committee of the CPSU, Radil Mukhametdinov, who headed the district for seventeen years, noted that the most hardworking, cultured and educated people in the Salavat district were those from Lakly. The graduates of the Lakly madrasah became ministers, generals, scientists, engineers, doctors, teachers, school directors, party and economy workers. The Akhmadiya madrasah played a significant role in the cultural and educational development of the Muslim population in the Zlatoust Uyezd and the entire north-east of the Ufa Province. See: [Zinnurov, 2004], [Zinnurov, 2010], [Zinnurov, 2015].

In Naki Isanbet's autobiographical novel "Babi Chak" ("Childhood") we have found some valuable information about the genealogy of the great writer. In his work, N. Isanbet indicates that his maternal relatives lived in Lakly [Isanbet, 1999], [Isanbet, 2000]. It was the ancestral village of his grandmother Khadicha Bagautdinova, the sister of Akhmatsafa hazret:

"I was born in the family of Sirazetdin and Taiba. That is, those from Nasibash were relatives on their mother's side, on the side of Akhmetshah muezzin. Malayaz was a Tatar village, Nasibash was a Mishar village, and Khadicha's grandmother was from Lakly, they were Tatars". [Isanbet, 1999, p. 98]

The image of Lakly village is also found in the memoir article by N. Isanbet "Unsigezenche eldan ber sahif" ("One Page of Life from the Year of 1918", 1967). Describing the tragic events during the hayfork uprising, the writer names the revolutionary heroes who died at the hands of hostile forces: in particular, such famous residents of Lakly as the Khammatovs [Isanbet, 1968, p. 106].

N. Isanbet went to Lakly more than once. In his youth, he had lessons with Akhmatsafa Bagautdin.

Results

For Naki Isabet, Lakly was a village-the birthplace of his maternal ancestors, the center of education in the north-east of Bashkortostan, as well as the place for collecting interesting and original folklore material.

Conclusions

The page, devoted to Lakly village in the biography of Naki Isanbet, allows us to better understand the worldview of this scientist-enlightener. For several centuries, the ancestors of the writer were teachers, guides of knowledge and Muslim culture in the region. It is obvious that the immortal lines from the play "Abugalisina by N. Isanbet form the life credo not only of the writer, but also of a whole family of Tatar mullahs-enlighteners:

"Аh, юк, мин ни өчен гыйлем алдым, Шул халкыма файдам тимәгәч? Кояш булып кояш кемгә хаҗәт, Башкаларга нурын бирмәгәч? Юк, юк! Алар бәхте – минем бәхтем, Телим – халкым күзе ачылсын, Гыйлем белән алар көчле булсын. Сөю, хаклык җирдә шаһ булсын! Алар аңлар шунда үз хәлләрен, Артык кеше кешегә кол булмас, Бер халыкны берсе табындырмас, Сәҗдә булмас, һичкем зур булмас" [Исәнбәт, 1989, б. 236]	"Ah, What for have I gained this knowledge, If it is not for the benefit of my people? Who needs the sun, If it does not warm others with its rays? No, no! Their happiness is my happiness, I want my people to see clearly, They will gain strength through knowledge. Let love and justice reign on earth! Then they will realize their place, No one will be a slave to anyone, No nation will enslave other nations, They will not rise above others and bring anyone to their knees". [Isanbet, 1989, p. 236]

References

Adip ham Galim (1969) [A Writer and a Scientist]. 124 p. Kazan, Tatar. kit.nəshr. (In Tatar)

Al'betkova, R. I. (compiled by) (1991). *Aktivnye formy prepodavaniia literatury: Lektsii i seminary na urokakh v st. klassakh* [Active Forms of Teaching Literature: Lectures and Seminars in Senior Classes]. 174 p. Moscow, Prosveshchenie. (In Russian)

Arkhiv Zlatoustovskogo gorodskogo okruga [Archive of the Zlatoust City District (AZGO)]. Sbornik Postanovlenii Zlatoustovskogo uezdnogo sobraniia (SPZUS). Razdel "Obrazovanie" za 1894. (In Russian)

Isanbet, N. (1999). *Bebi chak (Isteleklerden)* [Childhood (From Memoirs)]. Miras. No. 1, pp. 91–101. (In Tatar)

Isanbet, N. (1999). *Bebi chak (Isteleklerden)* [Childhood (From Memoirs)]. Miras. No. 12, pp. 95–104. (In Tatar)

Isanbet, N. (1974). *Bereze Pesie Myraubai batyr maiaralary ham bashkalar* [The Adventures of Myraubai Batyr, the Cat from the Village of Bereze and Other Stories]. 208 p. Kazan, Tat. kit. nəshr. (In Tatar)

Isanbet, N. (2010). *Tatar halyk makallare* [Tatar Folk Proverbs]. V 3 tomakh. T. 1. 622 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Isanbet, N. (1970). *Tatar halyk tabyshmaklary* [Tatar Folk Riddles]. 568 p. Kazan, Tat. kit. neshr. (In Tatar)

Isanbet, N. (1968). *Unsigezenche eldan ber səkhifə* [One Page of Life from the Year of 1918]. Sovet edebiiaty, No. 4, pp. 95–109. (In Tatar)

Isənbət, N. (1989). *Eserler: 4 tomda* [Works in Four Volumes]. 1 t. 310 p. Kazan, Tatar. kit. neshr. (In Tatar)

Khabutdinov, A. Iu., Khabutdinova, M. M. (2019). *Obraz Naki Isanbeta v tatarskoi proze* [The Image of Naki Isanbet in Tatar Prose]. Filologiia i kul'tura. Philology and Culture. No. 4, pp. 191–204. (In Russian)

Khabutdinova, M. M. (2020). *Povsednevnaia zhizn' shakirdov tatarskikh medrese v nachale XX veka v vospominaniiakh Naki Isanbeta* [Daily Lives of Tatar Madrasah Shakirds in the Early 20th Century (based on Naki Isanbet's Memories). Tatarica. No. 14, pp. 78–102. (In Russian)

Khabetdinova, M. M. (2020). *"Chorlar rukhanie"* ["The Spiritual Leader of Epochs"]. Kazan utlary, No.1, pp. 150–162. (In Tatar)

Khanzafarov, N. (1982). *Naki Isanbet dramaturgiiase* [Naki Isanbet's Dramaturgy]. 192 p. Kazan, Tatar. kit. nashr. (In Tatar)

Marantsman, V. G. (1965). *Biografiia pisatelia v sisteme esteticheskogo vospitaniia shkol'nikov: Posobie dlia uchitelia.* [Biography of the Writer in the System of Aesthetic Education of Schoolchildren: A Guidebook for Teachers]. 75 p. Moscow; Leningrad, Prosveshchenie. (In Russian)

Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. Fond I-10, Inventar 1, Case 1495. (In Russian)

Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. Fond I-295, Inventar 4, Case 334. (In Russian)

Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. Fond I-295, Inventar 11, Case 743. (In Russian)

Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. Arkhiv No. 546. (In Russian)

Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan [National Archive of the Republic of Bashkortostan]. Arkhiv No. 1479. (In Russian)

Pallas, P. S. (1786). *Puteshestvie po raznym mestam Rossiiskogo gosudarstva. Chast' 2. Kn. 1. Fizicheskoe puteshestvie po raznym provintsiiam Rossiiskoi Imperii, byvshee v 1770 g.* [Travel to Different Places of the Russian State. Part 2. Book 1. Physical Journey through Different Provinces of the Russian Empire, which was in 1770]. Per. s nem. F. O. Tumanskogo. 476 p. St. Petersburg, Imp. Akademiia nauk. (In Russian)

Shamukov, G. (1959). *Naki Isanbet* [Naki Isanbet]. 76 p. Kazan, Tatar. kit.neshr. (In Tatar)

Zinurov, G. N. (2010). *Imamy sela Lakly* [Imams of Lakly Village]. (Seriia: Propovedniki islama. Kniga 2). 110 p. Ufa, Vostochnaia pechat'. (In Russian)

Zinurov, G. N. (2004). *Istoriia sela Lakly Salavatskogo raiona Respubliki Bashkortostan* [The History of Lakly Village in the Salavat District of the Republic of Bashkortostan]. 436 p. Ufa, RIO BashGU. (In Russian)

Zinurov, G. N. (2015). *Tropoi sud'by: Dokumental'naia povest'* [The Path of Fate: A Documentary Novel]. 334 p. Ufa. (In Russian)

НЕИЗВЕСТНЫЕ СТРАНИЦЫ В БИОГРАФИИ НАКИ ИСАНБЕТА

Гранит Нуруллович Зинуров,
Россия, 450000, Уфа, ул. К.Маркса, д. 37, корп.1, оф.206,
abzalimovarg@mail.ru.

В статье ликвидируются «белые пятна» в биографии известного татарского писателя, фольклориста, ученого-энциклопедиста Наки Исанбета (1899–1992), родившегося в Башкортостане. Материалом исследования послужили краеведческие, архивные материалы, произведения писателя, фольклорные материалы ученого. Цель научной работы – выявить значение краеведческих материалов о деревне Лаклы для раскрытия особенностей жизненной позиции Наки Исанбета.

Ключевые слова: татарская литература, татары, история Башкортостан, Лаклы, мулла.

Введение

Изучение жизненного пути писателя относится к числу тех проблем, которые всегда вызывали живой интерес у литературоведов, педагогов, краеведов. Это закономерно, потому что, как верно подметил методист В. Г. Маранцман, «жизнь художника не менее волнующее и поучительное явление, чем судьба созданных им героев» [Маранцман, С. 38]. По мнению Е. Н. Колокольцева, биография художника слова является не набором отдельных, изолированных фактов его жизни и творчества. Биография – это «олицетворенное время», «духовная эволюция писателя и материальное ее выражение возникновение творческих стимулов на различных витках жизни» [Активные формы преподавания литературы, с. 54]. Общеизвестно, что изучение биографии писателя является необходимым условием постижения его художественного мира.

В биографии великого писателя-энциклопедиста Наки Исанбета (1899–1992) немало «белых пятен». К сожалению, в монографиях и биографических статьях о великом ученом уделяется недостаточно внимания изучению башкирской страницы его жизни ([Шамуков], [Ханзафаров], [Әдип һәм галим], [Хабутдинов, Хабутдинова], [Хәбетдинова], [Хабутдинова]). Цель нашей статьи – углубить представление широкого круга читателей о родословной Н. Исанбета, о лаклинской странице его жизненного пути. Материалом для исследования послужили краеведческие материалы и произведения самого писателя.

Методы

При рассмотрении художественных текстов мы использовали метод смыслового анализа, а также историко-культурный метод.

Обсуждение

Деревня Лаклы находится на северо-восточной окраине Республики Башкортостан. Среди местных жителей бытуют разные версии происхождения названия этого села в Салаватском районе: «лаклы», «улак». У тюркоязычных народов этими словами обозначают созвездие Козерога. Местные жители говорят о стадах диких коз, которые раньше обитали в горных окрестностях села. Возможно, название

деревни связано с этими обстоятельствами. Известно, что в Лаклах побывал немецкий ученый-энциклопедист, естествоиспытатель и путешественник на русской службе в 1767–1810 гг. Петр Симон Паллас. Случилось это 25 мая 1770 г. (через 10 лет после переселения на эти земли): «Поехал для осмотру достопамятной пещеры, влево три версты с дороги к татарской деревушке Цигярцинкуль. Жители оныя по прежде бывшему в сей стране общему обычаю отдают в казну старый ясак или подать куньими мехами по той цене. Деревня сия в немногих дворах лежит при ручье Лякле Зилге, который первый в реку Ай впадает и при котором кончится плодоносная равнина, заключающая в себе Залихауль (т. е. Насибаш)» [Паллас, с. 68]. Возможно, свое название деревня получила от названия ручья – Лякле Зилге.

Известный татарский писатель-энциклопедист Наки Исанбет (1899–1992) в своих трудах использует название Ылаклы. Название деревни встречается в сборниках загадок и пословиц, составителем которых выступает фольклорист. В сборнике «Татар халык табышмаклар» («Татарские народные загадки») приводится несколько загадок, записанных в нашей родовой деревне. Вот, например, загадка о воде:

«Үзе тигез, үзе такыр, Бассаң – батар. Исе юк, төсе юк, Аннан башка тормыш юк» [Исәнбәт, 1970, с. 116].	«Сама гладкая, сама ровная, Наступишь – утонешь. Запаха нет, бесцветная, Без нее жизнь невозможна» (здесь и далее постр. пер. наш. – *Г. З.*).

Загадка о коровьем роге:

«Коры ботакка кайгыр кунмас.. » [Там же, с. 225].	«Маленький, юркий ястреб не сядет на сухую ветку».

В сборнике «Татар халык мәкальләре» («Татарские народные пословицы») мы обнаружили ряд пословиц, записанных в нашей деревне: *«Юньсез итеген майлар, / Итеге итәген майлар»* («Бестолковый смажет сапоги, а сапоги смажут подол платья») [Исәнбәт, 2010, с. 231], *«Исәпкә – хисап, / Килегә – кисап»* («По счету – рассчет, по ступе – пест») [Там же, с. 259], *«Уралның уравы күп»* («На Урале много обходных путей») [Там же, с. 307], *«Алтын юкта җизне „җиз мыек җизни“ дип йөртерләр, имеш»* («Говорят, что зятя, не имеющего золота, называют „зять с латунными усами“») [Там же, с. 310] и т. д.

Наки Исанбет – уроженец татарской деревни Малаяз в Башкортостане – упоминает деревню Ылаклы и в своих художественных произведениях, в частности в приключении, написанном для детей, «Бәрәзә песие Мыраубай батыр маҗаралары» («Приключения Мыраубай батыра, кота из Березэ»). В 8-м приключении кота Мыраубая указывается, что жители ряда татарских населенных пунктов переживают о том, что слишком поздно узнали о проведении Джиена на Арском поле Казани:

«Соң ишеткән бу хәбәрне Колаткылар, Алабуга, Богадышлар, Ылаклылар, Атау, Кыйгы, Яңа Мөслим, Өлкенделәр: – Ах, ник алдан белмәдек! – дип үкенделәр» [Исәнбәт, 1974, б. 64].	«Поздно узнали об этом известии жители Колаткы, Елабуги, Богадыша, Лаклы, Атау, Киги, Новое Муслюмово, Улькинди: – Ах, почему мы об этом не знали! – горевали они».

В авторских примечаниях Наки Исанбет так объясняет феномен этих деревень: «Ылаклы, Атау, Кыйгы, Яңа Мөслим, Өлкендә – Башкортостан Салават районындагы зур татар авыллары. Болардан зур галимнәр, шагыйрьләр дә чыкканнар» [Исәнбәт, Бәрәзә песие..., с. 64]. – «Лаклы, Атау, Киги, Новое Муслюмово, Улькинди – это большие татарские деревни в Салаватском районе Башкортостана. Отсюда вышли известные ученые, а также поэты».

Комментарий Н. Исанбета соответствует истине. Если обратиться к архивным документам, то можно выяснить, что село Лаклы Салаватского района Республики Башкортостан возникло в середине XVIII века согласно договору от 3 февраля 1760 года с вотчинниками Тарнаклинской волости Оренбургской губернии. Основали его семь домохозяев, которые отделились из села Таймеево и поселились на берегу реки Ай, у устья речки Лаклы. Среди первопереселенцев был мулла Сулейманов Гайса (1729–1802 гг.). С его благословения была построена первая мечеть в селе. Гайса мулла возглавлял первый лаклинский приход свыше четырех десятилетий. Согласно семейным преданиям, Гайса, как и его отец, получил духовное образование в Бахчисарае. Позднее, в 1798 году, управление Лаклинским приходом перешло в руки его старшего сына Худайбирде (1768–1847) (Указ Уфимского губернского

правления № 12623 от 3 мая 1811 г.). Вместе с ним должность азанчы получил Исиядулла Сейфуллин. В Указе отмечается, что Худайбирде (Г) Айсин был родом из типтярей.

Для нас сенсационным открытием стал тот факт, что существовал договор о переселении лаклинцев из деревни Таймеево в 1760 году. Если перевести этот документ, написанный на татарском языке на арабской графике на русский, то он гласит:

«Это историческое решение, написанное на татарском языке с согласием тысяча семьсот шестидесятом году в начале месяца Шаваль (февраль. – *Г. З.*) третьего дня дали:

Мы, Уфимского уезда, Сибирской дороги, Тарнаклинского войска (волости) люди, старшие и молодые с общего согласия, отданную нам Указом Милосердного Падишаха Великого хазрета (Е И В) землю, уступили этого же Уфимского уезда, Сибирской дороги деревне Атав ясачным татарам: Ягуде – сыну Алки, его старшему брату мулле Халилу-сыну Алки, мулле Гайсе-сыну Сулеймана, Исмагилу-сыну Саита, Ибраю-сыну Нурки, сотнику Максуту-сыну Габдуллы, Гумеру-сыну Утегана с подходящими себе спутниками десяти домовладельцам от хозяина к хозяину с уплатой по двадцати пяти копеек сын сыну, кровь крови навечно посвящает. Если от отца сын отделится, если от старшего брата младший брат отделится и домов будет больше, чем указана выше, решили так же брать по двадцати пяти копеек со двора» [НА РБ, ф. И-10, оп. 1, д. 1495, л. 9].

По этому договору лаклинцам из Таймеево отводилось около 6000 десятин земли.

В архивных материалах указывается, что в Лаклах была простая мечеть, которая из-за недостатка прихожан функционировала только по пятницам. По законам того времени для организации соборной мечети было необходимо минимум 200 прихожан мужского пола, а в Лаклах, по ревизии 1811–1812 года, было не более 88 душ мужского пола. Лаклинцы мечтали построить большую красивую соборную мечеть. Худайбирде был человеком решительного нрава. Под предлогом, что ветхая мечеть пришла в негодность, в 1814 году вместе со своими родственниками он разобрал ее и 14 лет занимался строительством нового здания. Тяжба вокруг новой мечети растянулась до 1823 года, так как строительные работы велись без получения разрешения у губернских властей и Оренбургского Магометанского Духовного Собрания (ОМДС) [НА РБ. ф. И-295, оп. 4, д. 334].

Согласно Указу Уфимского губернского правления № 5153 от 23 февраля 1833 года вторым имамом и мугаллимом в новой соборной мечети был назначен внук Гайсы хазрета – Багаутдин, автор рукописной книги «Китаби Багаутдин валяды Шамсивар» (1829). Он возглавлял приход на протяжении пяти десятилетий. Известно, что, благодаря его руководству, лаклинское медресе вскоре обрело популярность. В 1858 г. Багаутдин хазрет взялся за капитальный ремонт мечети. В 1862 г. он передал свои родовые земли и участок леса в собственность мечети. Граница лесного массива проходила от Урманчинской дороги по линии погоста до дороги «Наискосок» на горе Хутор-тау и вглубь. Этот лесной массив до настоящего времени носит название «Мәчет саклауы» («На сохраненении мечети»). Багаутдин хазрет отпустил на волю своих крестьян. По воспоминаниям старожилов, на поляне перед лесом лаклинская молодежь собиралась на посиделки, а при советской власти, в 1960-е гг., на месте, связанном с памятью о религиозных деятелях-просветителях, появилась свиноферма.

После смерти Багаутдина хазрета местную мусульманскую общину возглавил его сын – Ахмедсафа (ибн Багаутдин ибн Шамсивар ибн Гайса ибн Сулейман… ибн Сююндюк…). Это был известный татарский религиозный и общественный деятель, учитель, преподаватель, просветитель, мударрис медресе «Ахмадия». Ахметсафа Багаутдин был лидером мусульман Златоустовского уезда Уфимской губернии. Первичное образование он получил в медресе своего отца. Ахметсафа очень рано проявил свои незаурядные способности к образованию. К 14 годам снискал славу знающего Коран наизусть (Коран-хафиз) и показал глубокие познания коранических наук и мусульманского права – шариата. В 1875–1881 годы Ахметсафа Багаутдин учился в медресе первой мечети города Троицка, а летом обучал казахских детей грамоте. После успешного окончания медресе два года служил на Сибирской линии писарем и толмачем-переводчиком. После избрания муллой лаклинским приходом в 1883 (19 января, протокол № 2687) году по рекомендации Багаутдина хазрета Ахметсафа совершил хадж, в течение года посещал святые места, приобретал книги, встречался с известными богословами Востока и получил их благословение. Известно, что Ахметсафа совершил хадж дважды. В 1884 году он получил указ Уфимского губернского правления № 672 от 10 февраля на Лаклинский приход имам-джамихом (имамом Соборной мечети), хатибом и мударрисом вместо своего отца.

Ахметсафа Багаутдин взял бразды правления над лаклинским медресе в 1884 году, в один год с Зайнуллой Расулевым, возглавившим медресе «Расулия» при 5-м приходе города Троицка. Известно о многократных посещениях лаклинского медресе ишаном Зайнуллой. Муллы-просветители взаимно корректировали программы обучения в своих медресе.

Ахмедсафа ахун был попечителем и мударрисом (директором) лаклинской медресе «Ахмадия», названной его именем, и учителем лаклинской русско-татарской школы. Он активно участвовал в открытии в Лаклах мужской русско-татарской (1894) и женской русско-татарской (1905) школ. Ахметсафа хазрет в русско-татарской школе преподавал родной язык и вероучение. В документе по поводу открытия школы читаем: «Открытие в деревне Лаклы русско-татарского училища, куда сразу поступили 27 учеников, дает возможность обучаться русской грамоте, находящихся до открытия (училища) исключительно под влиянием магометанского медресе, где обучаются ежегодно более 200 детей мусульманского населения Златоустовского уезда» [Архив Златоустовского городского округа (АЗГО). Сборник Постановлений Златоустовского уездного собрания (СПЗУС). Раздел «Образование» за 1894]. Следовательно, уже в 1894 году в лаклинском медресе обучалось до 200 детей.

Если в мектебе изучали арифметику, географию, астрономию, рахбари-сабиян 1–3 части, Коран, афтияк, Мугаллими гибадати 1–3 части, Гильмихал, Гибадати исламия на арабском и татарском языках, то в русско-татарской школе все предметы, кроме родного языка и коранических дисциплин, стали преподаваться на русском языке.

В связи с ходатайством Ахмедсафы ходжи хазрета и населения, уездное Земское Собрание постановило изучить постановку учебного процесса в Лаклах. Изучая цели и задачи мусульманских учебных заведений, Златоустовская уездная земская управа пришла к выводу, что «магометанское учебное заведение-медресе преследует общеобразовательные и духовно-нравственные цели. Цель обучения в этих школах одна и та же – сделать учащегося грамотным гражданином, полезным для общества и государства, человеком истинным и образованным» [НА РБ, архивный № 1479, с. 597]. По вопросу о том, какой район мусульманских селений обслуживает Лаклинское медресе, говорится, что «лаклинское медресе обслуживает все мусульманское население Златоустовского уезда» [НА РБ, архивный № 546, с. 426].

Выступая с отчетным докладом в 1906 году, Управляющий народным образованием Златоустовского уезда очень высоко оценил деятельность известного муллы-просветителя: «Благодаря горячему участию местного муллы Багаутдинова в деле как открытия школы в этой деревне, так и привлечения учащихся в данную школу, на первый же год ее открытия поступили 30 девочек, что представляет громадный успех, так как магометанское население относится с большой неохотой к обучению русской грамоте своих детей вообще, а девочек в особенности. Отмечая такое сочувственное отношение муллы Багаутдинова к народному образованию магометанского населения, Управа полагала бы о таком усердии Багаутдинова довести до сведения муфтия» [НА РБ. Ф. И–295, оп. 11, д. 743, стр. 125].

Приводим текст письма Златоустовской уездной земской управы Уфимскому Муфтию целиком:

«Златоустовская уездная земская управа
Ноября 16 дня 1906 года № 3538.

Его Высокостепенству Господину Уфимскому Муфтию.

С начала 1905–906 учебного года в деревне Лаклах Тарнаклинской волости Златоустовского уезда открыто земское женское русско-татарское начальное училище. Ввиду того, что башкирское население крайне недоверчиво относится к открытию вообще среди оного училищ для обучения русской грамоте, а женских школ в особенности, Уездной управе пришлось принимать очень энергичные убеждения к принятию лаклинцами названного училища. Причем деятельное участие к убеждению их принимал местный мулла Багаутдинов, он же вероучитель земского мужского начального училища, сердечно и энергично относившийся и к привлечению в школу башкирских девочек. Благодаря такому горячему участию Багаутдинова в деле просвещения русской грамотой детей школьного возраста деревне Лаклов в первый же год поступило во вновь открытое женское лаклинское училище 30 учащихся. Златоустовское Уездное Земское собрание XXII очередной сессии 1906 года по выслушании такого лестного отзыва Уездной Управы о проявленном муллой Багаутдиновым горячем участии в деле распространения народного образования среди башкирского населения, уполномочило (постановление от 5 октября 1906 г.) Уездной Управе выразить от лица Земского Собрания искреннюю признательность мулле Багаутдинову. Вместе с тем предложило Управе о такой продуктивной деятельности г(осподина) Багаутдинова довести до сведения Господина Муфтия.

О чем Уездная Управа считает приятным своим долгом довести до сведения Вашего Высокостепенства.

Председатель Управы Аистов» [НА РБ. Ф. И–295, оп. 11, д. 743, с. 125].

Ахметсафа Багаутдин активно стремился приобщить свой народ к просвещению и культуре. Для этого прикладывал все свои возможности и усилия. Благодаря его активной позиции в вопросах модернизации образования, Лаклы на рубеже XIX–XX вв. становится центром прогрессивной образованности на северо-востоке Уфимской губернии, и ОМДС возложило на него обязанность с инспекцией объезжать все мектебы и медресе Златоустовского уезда. В одну из таких поездок Ахметсафа Багаутдин заехал в Малаяз к Сиразетдину мулле и провел обряд имянаречения его сыну Ахметнаки.

Из воспоминаний Нигматуллы Зайнуллина мы узнали о том, что преподавали в медресе городские учителя Махмуд Султангалиев с супругой Суфией, Халима Байтирякова и другие. После окончания Оренбургского медресе вернулся в Лаклы Галимьян Сафин. Известно, что в лаклинском медресе учились шакирды из Троицка, Уфы, до этого обучавшиеся в медресе «Галия», «Хусаиния» и других. В медресе преподавали татарский язык, географию, историю, математику. Три раза в неделю были уроки вероучения. Программа обучения в медресе соответствовала программе 7 класса современной школы. По-видимому, в сельскую глубинку шакирдов загнали бурные революционные события.

Бытовые условия для шакирдов медресе «Ахмадия» значительно улучшились после строительства нового здания медресе в 1908 году. Здесь обучалось под руководством 9 мугаллимов свыше 200 человек. В медресе преподавал старший сын Ахметсафы Багаутдина – Галимьян – выпускник Оренбургского медресе «Хусаиния». Позднее он возглавил школу на станции Мурсалимкино (Башкортостан).

В 1907 году Ахметсафа Багаутдин был назначен ахуном Златоустовского уезда. Ему удалось найти общий язык с органами местного самоправления. Так, мулла-просветитель получил от земства пособие на постройку учебного заведения в родном селе. На заседании Златоустовского уездного земского собрания «Гласный (депутат) Щипицин» [НА РБ, архивный № 1479, с. 597] просил удовлетворить ходатайство муллы на постройку здания медресе, так как Лаклы является «рассадником (источником) культуры среди мусульманского населения» [НА РБ, архивный № 1479, с. 597]. Это, безусловно, показывает, что Ахмедсафа хазрет имел огромный авторитет не только среди мусульманского населения, но и перед Российской властью в лице Златоустовской земской управы благодаря своей активной просветительской и общественной деятельности. Супруги Ахмедсафы – Тайба абыстай и Галима абыстай – также принимали активное участие в жизни села. Они обучали девочек грамоте, женской гигиене. Тайба абыстай была повивальной сестрой и принимала роды.

Ахмедсафа ахун в 1927 году был арестован, отсидел несколько месяцев в Месягутовской тюрьме. Большевики были вынуждены выпустить ахуна на свободу во избежание бунта на территории Златоустовского округа Уральской области и Месягутовского кантона Башкирской республики (БАССР). Когда мулла оказался в тюрьме, в Месягутово стали стекаться с семьями его многочисленные ученики-шакирды, земляки-мусульмане. Люди проходили сотни километров, чтобы поддержать уважаемого человека и учителя. Улицы села Месягутово были заполнены пешими, верховыми людьми, подводами с семьями. Вокруг тюрьмы стояли километровые очереди, люди неделями ждали свидания с ним, чтобы получить его благословение. Авторитет и популярность Ахмедсафы ходжи хазрета были огромны. Он был святым человеком в глазах простого народа. Как и его предки, Ахмедсафа обладал даром ясновидения, врачевания, психотерапии. Ахметсафа Багаутдин так и не оправился после ареста, начал болеть и умер в 1929 году в своем доме. Наградой за просветительскую деятельность от властей стали тюрьма и раскулачивание, а в народе – общенародное уважение и признание заслуг.

Ахмедсафа жил весьма скромно. В его хозяйстве были телега, тарантас на железном ходу – 1, рабочих лошадей – 2, выездная лошадь – 1, коров – 3, телят – 2, купленная земля – 15 десятин. Земельного надела не имел, так как родился после переписи 1859 года, поэтому в список ревизских душ не попал. Посев: овес – 3 десятины, яровой пшеницы – 1,5 десятины, картошки 5 соток. Остальные земли отдавал в аренду. Сам брал в аренду сенокосные угодья с договором на 12 лет. Он имел от разных жен 6 детей.

Усадьба Ахмедсафы представляла собой березовую рощу размером 0,9 десятин, примерно один гектар, тянущуюся с востока на за-

пад. С восточной стороны располагался дом с парадным выходом на улицу. В середине рощи стояло небольшое восьмигранное здание, которое одновременно служило библиотекой, кабинетом, местом молебен Ахмедсафы. Библиотека была собрана предками Ахмедсафы и самим хазретом. Здание библиотеки восточной архитектуры, расположенное в тихой березовой роще его усадьбы, олицетворяло восьмигранную звезду. Ахмедсафа, видимо, знал, что восьмигранные символы и звезды очень благотворно действуют на человеческое общество и на общее состояние человека. Все свободное время он проводил, уединившись в своей любимой библиотеке: занимался науками, молился, медитировал, искал истину. В этой библиотеке хранились не только религиозные книги, но и произведения русских классиков. В 1929 году эта библиотека была утрачена. Ахмедсафа хазрет не успел передать библиотеку в государственное пользование из-за безвременной смерти во время разгула раскулачивания.

В советские годы мысль о «богатстве» Ахмедсафы Багаутдинова лишила некоторых односельчан покоя. Им казалось, что, работая 46 лет имамом большого лаклинского прихода, учителем и мударрисом медресе, инспектором мусульманского народного образования целого уезда, занимаясь даже торговлей (сын Ахмедхадый), он должен был накопить большое состояние. Никто не мог поверить, что состояние этого известного в округе просветителя состояло из небольшого дома из двух комнат и кухни.

С целью обнаружения клада его дом перенесли на 70 шагов в сторону. Естественно, никакого клада никто не нашел, так как клад и вклад Ахмедсафы Багаутдина измерялся медресе «Ахмадия», его духовным вкладом в образование своего народа.

Первая соборная мечеть в Лаклах, таким образом, была построена в 1828 году, Вторая соборная мечеть – в 1900 году. В 1929 году после смерти ахуна мечеть была передана Школе крестьянской молодежи. Мечеть служила школой до 1970 года, после чего было построено новое здание советской школы.

В 1931 году дом Ахмедсафы Багаутдина изъяли в пользу «народа» и превратили в здание сельского совета. Сына Ахмедсафы Васила в возрасте 21 года осудили как контрреволюционера по статье 58 пункт 10 Уголовного Кодекса РСФСР за связь с чуждым элементом, то есть с отцом. Отбыв свой срок, после освобождения в годы Великой Отечественной войны он ушел на фронт. Младший сын Ахмедсафы Багаутдина по имени Мухаммед также был участником войны. Он долго скитался по госпиталям, пытаясь встать на ноги после тяжелой контузии. Известно, что он умер в городе Челябинске.

Березовую рощу размером в 1 гектар на усадьбе ахуна и в 1 гектар возле мечети односельчане Ахметсафы вырубили на дрова во время Великой Отечественной войны. К сожалению, до сих пор роща, украшавшая центр села, не восстановлена.

Во время беседы бывший секретарь Салаватского райкома КПСС Радил Мухаметдинов, который руководил районом в течение семнадцати лет, отмечал, что самыми работящими, культурными, образованными в Салаватском районе были выходцы из Лаклов. Выпускники Лаклинского медресе в будущем стали министрами, генералами, учеными, инженерами, врачами, учителями, директорами школ, партийными и хозяйственными работниками. Медресе «Ахмадия» сыграло значительную роль в культурном и образовательном развитии мусульманского населения Златоустовского уезда и всего северо-востока Уфимской губернии (см. подр.: [Зиннуров, 2004], [Зиннуров, 2010], [Зиннуров, 2015]).

В автобиографической повести Наки Исанбета «Бәби чак» («Детство») мы обнаружили ценные сведения о родословной великого писателя. Н. Исанбет в своем произведении указывает, что в Лаклах жили его родственники по материнской линии ([Исәнбәт, 1999], [Исәнбәт, 2000]). Это была родовая деревня его бабушки Хадичи Багаутдиновой, родной сестры Ахметсафы хазрата:

«Сиражетдин белән Таибәдән мин дөньяга килгәнмен. Ягъни Нисебашның, Әхмәтша мәәззин анам ягыннан. Минем карт атай, аның карчыгы Хәдичә минем карт инәй булалар. Малаяз исә татар авылы, Нисебашныкылар – мишәрләр, ә Хәдичә карт инәй Лаклы авылыннан, алар исә татарлар» [Исәнбәт, 1999, с. 98]. – «Я родился в семье Сиразетдина и Таибы. То есть Насибашевские были родственниками по линии матери, со стороны Ахметши муадзина. Малаяз была татарской деревней, Насибаш – мишарской, а бабушка Хадича была родом из Лаклы, они были из татар».

Образ Лаклы встречается также в мемуарной статье Н. Исанбета «Унсигезенче елдан бер сәхифә» («Страница жизни из восемнадцатого года», 1967). Описывая трагические события во

время вилочного восстания, писатель называет имена героев-революционеров, погибших от враждебных рук: в частности, таких известных жителей Лаклы, как Хамматовы [Исәнбәт, 1968, с. 106].

Н. Исанбет не раз бывал в Лаклах. В юности он брал уроки у Ахметсафы Багаутдина.

Результаты

Лаклы для Наки Исабета является деревней – родиной его предков по материнской линии, центром образованности на северо-востоке Башкортостана, а также местом для сбора интересного и самобытного фольклорного материала.

Выводы

Лаклинская страница в биографии Наки Исанбета позволяет нам глубже понять мировоззрение ученого-просветителя. Предки писателя на протяжении нескольких столетий являлись подвижниками-проводниками знаний и мусульманской культуры в регионе. Очевидно, что бессмертные строки из пьесы Н. Исанбета «Абугалисина» являются жизненным кредо не только писателя, но и целого рода татарских мулл-просветителей:

«Аһ, юк, мин ни өчен гыйлем алдым, Шул халкыма файдам тимәгәч? Кояш булып кояш кемгә хаҗәт, Башкаларга нурын бирмәгәч? Юк, юк! Алар бәхте – минем бәхтем, Телим – халкым күзе ачылсын, Гыйлем белән алар көчле булсын. Сөю, хаклык җирдә шаһ булсын! Алар аңлар шунда үз хәлләрен, Артык кеше кешегә кол булмас, Бер халыкны берсе табындырмас, Сәҗдә булмас, һичкем зур булмас» [Исәнбәт, 1989, с. 236].	«Ах, зачем я обрел знания, Если они не на пользу моего народа? Кому нужно солнце, Если оно не согревает лучами других? Нет, нет! Их счастье – мое счастье, Хочу – чтобы мой народ прозрел, Он обретет силу, благодаря знаниям. Пусть воцарятся на земле любовь, справедливость! Тогда он осознает свое положение, Никто ни для кого не будет рабом, Ни один народ не обретет на рабство другие народы, Не будет, возвышаясь над другими, ставить никого на колени».

Литература

Активные формы преподавания литературы: Лекции и семинары на уроках в ст. классах / сост. Р. И. Альбеткова. М.: Просвещение, 1991. 174 с.

Зинуров Г. Н. Тропой судьбы: Документальная повесть. Уфа, 2015. 334 с.

Зинуров Г. Н. История села Лаклы Салаватского района Республики Башкортостан. Уфа: РИО БашГУ, 2004. 436 с.

Зинуров Г. Н. Имамы села Лаклы. (Серия: Проповедники ислама. Книга 2). Уфа: Восточная печать, 2010. 110 с.

Маранцман В. Г. Биография писателя в системе эстетического воспитания школьников: Пособие для учителя. Москва; Ленинград: Просвещение, 1965. 75 с.

Паллас П. С. Путешествие по разным местам Российского государства. Часть 2. Кн. 1. Физическое путешествие по разным провинциям Российской Империи, бывшее в 1770 г. / пер. с нем. Ф. О. Туманского. СПб.: Имп. Академия наук, 1786. 476 с.

Хабутдинов А. Ю., Хабутдинова М. М. Образ Наки Исанбета в татарской прозе // Филология и культура. Philology and Culture. 2019. № 4. С. 191–204.

Хабутдинова М. М. Повседневная жизнь шакирдов татарских медресе в начале XX века в воспоминаниях Наки Исанбета. Tatarica. 2020. № 14. С. 78–102.

Әдип һәм галим. Казан: Тат. кит. нәшр., 1969. 124 б

Исәнбәт Н. Әсәрләр 4 т. Т. 1. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 312 б.

Исәнбәт Н. Бәби чак // Мирас. 1999. № 1. Б. 91–101.

Исәнбәт Н. Бәби чак // Мирас. 2000. № 1. Б. 95–104.

Исәнбәт Н. Бәрәзә песие Мараубай батыр маҗаралары һәм башкалар. Казан: Тат. кит. нәшр., 1974. 208 с.

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: 3 т. Т. 1. Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 622 б.

Исәнбәт Н. Татар халык табышмаклары. Казан: Тат. кит. нәшр., 1970. 568 б.

Исәнбәт Н. Унсигезенче елдан бер сәхифә // Совет әдәбияты, 1968, № 4. Б. 95–109.

Хәбетдинова М. М. «Чорлар рухание» // Казан утлары, 2020, № 1. Б. 150–162.

Ханзафаров Н. Г. Нәкый Исәнбәт драматургиясе. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 190 с.

Шамуков Г. Нәкый Исәнбәт. Казан: Тат. кит. нәшр., 1959. 76 с.

Архив Златоустовского городского округа Сборник Постановлений Златоустовского уездного собрания (СПЗУС). Раздел “Образование” за 1894.

Национальный архив Республики Башкортостан (НА РБ), Ф.И-10, оп. 1, д. 1495, л. 9.

НА РБ. Ф.и–295, оп. 11, д. 743, с. 125.

НА РБ. Ф.и-295, оп. 4, д. 334.

НА РБ, архивный № 1479.

НА РБ, архивный № 546.

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТНЕҢ ТОРМЫШЫ ЮЛЫНДА БИЛГЕСЕЗ СӘХИФӘЛӘР

Гранит Нурулла улы Зинуров,
Россия, 450000, Уфа ш., К. Маркс ур., 37 нче йорт, корп.1, оф.206,
abzalimovarg@mail.ru.

Мәкаләдә Башкорстанда туып үскән күренекле татар язучысы, фольклорчы, галим-энциклопедист Нәкый Исәнбәт (1899-1992) тормышында булган “ак таплар” ачыклана. Төбәк тарихына караган төрле архив материаллары, чыганаклар, язучының әдәби һәм фольклор текстлары өйрәнелә. Фәнни эшнең максаты – Нәкый Исәнбәтнең дөньяга карашларының үзенчәлекләрен аңлау максатыннан, Лаклы авылы тарихын ача торган материалларның әһәмиятен билгеләү.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, татарлар, Башкортстан тарихы, Лаклы, мулла.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-142-152

THE 100TH ANNIVERSARY OF THE TASSR THROUGH THE EYES OF OUR CONTEMPORARY ART PERSONALITIES

Mileusha Mukhametzyanovna Khabutdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

The article analyzes the artists' works at the Exhibition of Works of Art depicting the significant events, related to the history of the TASSR formation (September 26–30, 2020). The winners of the competition for the grant of the Cabinet of Ministers of the Republic of Tatarstan were Nailya Kumysnikova's interior panel "Altyn Kosh" ("the Golden Bird"), Rustem Shamsutov's triptych "The History of the Tatar Written Language", Anvar Sayfutdinov's painting "My Mother", Marina Samakaeva's triptych "Festivities in Kazan", Farit Valiullin's "Laying the Stone of the Bulgarian Academy of Islam", the painting "The Birth of Energy" by Grigory Eydinov and others, as well as Alexander Drevsyannikov's sculptural composition "Gabdulla Kariev" and Rustam Gabbasov's "The Artist". The purpose of the research is to reveal the features of historicism in the works of the artists, participating in the exhibition.

Key words: Republic of Tatarstan, Tatars, painting, anniversary of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic, historicism.

Introduction

In order to establish a fund of literary works and works of art, reflecting the significance of events, related to the history of the TASSR formation, on the eve of the 100th anniversary of the TASSR formation, the Cabinet of Ministers of the Republic of Tatarstan created grants for the nominations "Literature", "Musical Art", "Fine Arts" and "Art of Different Genres for Children". Twenty four contemporary artists are known to have nominated their projects for the competition. On September 26–30, 2020, at the Karim Tinchurin Tatar State Drama and Comedy Theater, viewers had the opportunity to get acquainted with the works of the winners of this competition. All works, presented at the exhibition, are distinguished by their historicism. Following V. O. Kisunko, by historicism we mean "the self-domineering desire of artistic consciousness to reproduce the historical events of the past" [Vzaimosviaz' iskusstv..., p. 17], and by historicism of thinking we understand "the ability of an individual or a group of people to analyze and interpret a fact, event, phenomenon, etc. whose development forms their history as a system of genetically interrelated elements replacing each other in time" [Luchkin, p. 32]. The purpose of our research is to reveal the features of the image of the Motherland – TASSR - as a concept in the works of artists Nailya Kumysnikova, Anvar Sayfutdinov, Rustem Shamsutov and Gennady Eydinov.

Methods

We used the formal-stylistic and hermeneutic methods of analysis when considering the exhibition works.

Discussion

The exhibition featured an interior panel "Altyn kosh" ("The Golden Bird") by Nailya Kumysnikova, the triptych "The History of the Tatar Written Language" by Rustem Shamsutov, Anvar Sayfutdinov's painting "My Mother", the triptych "Festivities in Kazan" by Marina Samakaeva, the painting "The Laying of the Stone for the Bulgarian Academy of Islam" by Farit Valiullin, the painting "The Birth of Energy" by Grigory Eydinov and other works, as well as Alexander Drevsyannikov's sculptural compositions "Gabdulla Kariev" and "The Artist" by Rustam Gabbasov.

The main work of the exhibition was an interior panel "Altyn kosh", made in the technique of leather mosaic by Nailya Kumysnikova, a member of the Union of Artists of Russia in the Republic of Tatarstan, People's Artist and Honored Art Worker of the Republic of Tatarstan, laureate of the Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan named after B. Urmanche. Such works of the artist as "Birds" (2003), "The Tree of Arts" (2006), a series

of leather bags dedicated to the 1000th anniversary of Kazan have become widely known. Nailya Kumysnikova's works are held in the collections of galleries and museums in Russia and abroad.

As noted by art critic Guzel Valeeva-Suleimanova, the artist exhibited her interest in applied arts in the early 1990s. The wall panel "The Seasons" (1995) was the first work in which the main artistic effect was achieved by an expanded composition ornament. Valeeva-Suleimanova believes that in her color compositions, N. Kumysnikova refers to the traditions of leather mosaic of its heyday period: the late 18th -mid-19th centuries, using monochrome color combinations, bringing them closer to the shades of the vegetable dyes used in the old days. [Kozhanaia mozaika, p. 10].

One of the panels by N. Kumysnikova adorns the lobby of the Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan. "Stylized motifs of the symmetrical panel, their traditional symbolism: a bird with outstretched wings flying towards the sun, paired birds of happiness, located at the base of the Tree of Life, a tulip motif and other elements reflect the folk philosophy of understanding the universe" [Ibid., p. 10].

In the interior panel "Altyn kosh" ("The Golden Bird") (2020), the artist looks towards the mythological past of the Tatar people. The Turks have a legend about the bird-people, which is an echo of "bird totemism". According to the legend, the people of the Great Turkic El (state) were the descendants of the bird-people from the land of cloudless happiness and joy. The image of this bird was immortalized by our ancestors on the forehead of the headdress decoration of Kul-tegin, the co-ruler of Bilge-Kagan.

The panel makes us remember the immortal lines of the Orkhon-Yenisei inscriptions, carved during the creation of the first Turkic state. "Sky-like, sky-born Turkic kagan, I have now sat down (to reign). Listen to my whole speech (you), my younger relatives and youth following me, (you) my allied tribes and peoples ... gathered (I) the perished, poor people, made the poor people rich, made the few people numerous ... may the Turkic people never perish , let them be people ... ", - Bilge-Kagan made such an address (Quoted from: [Malov, p. 33]).

Thus, N. Kumysnikova's "Altyn kosh" conveys the idea of statehood, the idea of creating a country of happiness for the Tatars. By means of leather mosaic, the artist emphasizes the national originality of the Tatars' statehood image. N. Kumysnikova reinterprets the image of the bird Simurg, which lived at the top of the world Baiterek-tree ("The Conversation of Birds"). The artist's bird-statehood is the basis of the world tree, the axis of the Tatars' world. The spreading branches of this tree with its center in the shape of an artistically modified image of a shamrock from the Bolgarian ornament, on the one hand, convey the idea of prosperity, on the other, they symbolize love for the native land. In the center of the panel, there is a pattern in the shape of a pulsating heart.

At the same time, the shamrock motif conveys the idea of historicism. We dare to assume that through the composition of the panel the artist reflects about the essence of the Tatars' statehood. The shamrock motif allows N. Kumysnikova to express the idea of continuity in the principles of the Tatars' state structure, their way of life. The blue shamrock refers us to Türk-El, the heavenly Türks. The golden shamrock - to the Golden Age of the Tatars, associated with the Bolgar state and the Kazan Khanate, the heir of the Golden Horde; the red shamrock - to the TASSR, born on the wave of the revolution. The image of the garden-country is the Republic of Tatarstan, the country of the Tatars, which flourished after the signing of the Declaration of State Sovereignty (August 30, 1990).

The image of the Altyn-kosh bird conveys the idea of flight, a manifestation of the divine essence. This is one of the most beautiful patterns, which is similar to the zoomorphic ornaments of antiquity.

The triptych "The History of the Tatar Written Language" attracted our attention at the exhibition. It was created by Rustem Shamsutov, an Honored Art Worker of the Republic of Tatarstan (2014), candidate of art history, laureate of the Republican Prize named after I. B. Urmanche (2016). The idea itself is not novel, it was born in the mainstream of the artist's creative searches and works, executed in the last decade.

In 2010, Rustem Shamsutov participated in the development of the conception of the Museum of the Turkic-Tatar Written Language (headed by K. Minnullin). Unfortunately, the project was not realized. In 2014, R. Shamsutov was more fortunate and he was able to implement his ideas when creating the panel "The History of the Tatar Written Language" (L = 25 m, h = 2.5 m), which adorns the interior of the school in B. Saba. The project was implemented with the support of the Ismail Akhmetov Foundation. In 2015, a series of ceramic panels by R. Shamsutov were awarded the Baki

Urmanche Prize of the Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan in the "Decorative Art" nomination. In 2014, the Museum of Bolgarian Civilization began to develop the conception of a thematic open-air exposition, dedicated to the history of the Turkic-Tatar writing (the curator of the project was the Institute of History named after Sh. Mardzhani of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan) (See also [Safiullina-Al Ansi, Zamaletdinova]). Unfortunately, this project was not completed either.

It seems to us that in his new work R. Shamsutov reflects not so much upon the stages of the Tatar writing, but rather on national trends in the development of culture in general and on the features of the art development in 1917–1932, in particular. The artist seeks to express his attitude to a whole stage in the Tatar people's history, associated with the creation of the TASSR. The use of contrasting paints testifies to his ambiguous attitude towards this period. For R. Shamsutov, this period is associated not only with gains, but also with catastrophic losses of national identity. In addition, the artist is laying a bridge to the future, proving the relevance of national art, demonstrating his anti-globalization attitude. I dare suggest that the triptych should be better understood if one got acquainted with it from ... the end, as when reading books in Arabic. The Arabic script is written from right to left, that is, it is believed to return from the sphere of activity to one's heart.

The creator of the triptych looks back to the time when the TASSR was created. In the history of Tatar art, this is the heyday of Tatar constructivism. The artist suggests reflecting on the forerunners of this art. Unfortunately, the organizers of the exhibition split the triptych into parts and placed other works between them. This interfered with the holistic perception of the work, deprived the work of the composition integrity.

It is obvious that the third part "Latinitsa" refers us to the works of F. Tagirov and his experiments in the field of book graphics. He was one of the leading Soviet graphic artists of the 1920s–1930s, a typography organizer. F. Tagirov was in favour of the Latin alphabet. He published a coloring book "Our Alphabet". F. Tagirov laid the foundations for the modern design of the Tatar book. R. Shamsutov fixes our attention on the graphics that the Tatars used in their writing in 1920, and on the letters that are a distinctive feature of the Tatar alphabet. The period of the Arabic script lasted for eight centuries, and only in 1927, after Tatarstan became part of the Soviet Union and after heated debates about updating the language, Yañalif, a script based on the Latin alphabet, was declared the official one. In the work of R. Shamsutov, the revolutionary change of the Arabic alphabet and the transition to the Latin alphabet is conveyed through a contrasting range of red-white and red-black colors. The change of alphabets turned into a disaster for the Tatar people, because for decades we were severed from the treasury of Turkic culture, from our roots. Unfortunately, we cannot make up for these losses even today, which is the cause of the enormity of the situation in which our national culture, our native Tatar language, finds itself today.

As an artist, F. Tagirov's innovation was his attempt to show the possibilities of Muslim art to the whole world. The graphic artist clearly shows that the Tatar (Muslim) graphic tradition does not formally oppose constructivism but is open to novel things. This is possible, for Tatar graphic art is based not on figurative drawing, but on the font. As you know, among constructivists, the font prevailed over the image. In Kufic writing, everything was built on uncompromisingly rectangular intricacies, as in the case of orthodox constructivists. All this made it possible to transfer new principles to the eastern soil. The revolution in social life turned into a revolution in art. R. Shamsutov's work captured the achievements in Tatar art at the dawn of the TASSR formation when the Tatars were able to break new ground in book design. F. Tagirov was a pioneer of Tatar design. At the same time, R. Shamsutov draws our attention to another date - 1932, the year when the Union of Soviet Artists was created. In his design R. Shamsutov used the technique of glaze painting.

In our opinion, the first two parts of the triptych, dedicated to runes and Arabic script, demonstrate the origins of the Tatar constructivist artist's discoveries.

The first part is a clay book of runic inscriptions. The pastel shades of orange and brown, chosen for this period, are reminiscent of clay and stones - the materials on which the ancestors of the Tatars recorded their texts. The runes remind us of our ancestors' Orkhon-Yenisei writings. In this panel, R. Shamsutov uses the technique of clay and engobe paints when working with ceramics.

The second part takes us to the Arabic script. The brilliance of blue smalt immerses us in the Islamic period. The color scheme corresponds to the symbolism of spiritual wealth, and the smalt technology testifies to the high level of artistic skill of

that time. Arabic-Muslim decor represents the sumptuous art of ornament and calligraphy.

The central image is an enlarged fragment of the Arabic letter, a part of the Arabic script used in decor as an element of a flexible ornament. The scale of the work demonstrates that the time of Arabic alphabet was a huge period in the history of our writing, which constitutes the basis for the development of national culture. It is possible R. Shamsutov strove to artistically convey the principles of calligraphy as an art. Prominent calligrapher Abu Ali Muhammad ibn Ali ibn Mukla (866-) was the creator of the script that is considered the qiblah of calligraphers. He invented 5 principles for organizing Arabic writing:

1. Mind the endings of the letters.

2. Pay attention to the proportions of the letters.

3. Distinguish between geometric shapes in relation to their horizontal, vertical and circular motion.

4. Focus on thin and thick lines.

5. Maintain firmness and ease moving the kalam, there should be no jitter of the kalam.

In this fragment, the artist used the technique of mosaic, smalt.

Compositional accents and metaphorical figures are striking in the triptych. In particular, the triangle: black in the first panel, gold in the second, black-red-white in the third. Thus, the artist emphasizes the dramatic nature of the transformations in national culture. The triangle is often used in ornamentation. It is noteworthy that the Arabic rune is a triangle with white signs. The triangle is always black and the rune is white. Each Arabic rune corresponded to a particular letter of the alphabet. Moreover, the letters were not fully written, but were given in scraps. At the same time, R. Shamsutov's triangle motif refers us to Islamic architects who, using two connected triangles, built an ellipse and created the domes of their buildings.

In our opinion, it is not accidental that the shape of the panel is square, it refers us to the square Kufic style, allowing us to create compositions based on structural forms of letters. Square Kufic was an interesting precursor to pixel art, although it was originally composed of bricks and tiles used in architecture.

For the artist, the period of creation and existence of the TASSR is associated with the birth of a whole galaxy of national intellectuals, striving to prove the originality of Tatar culture and its development in the future. In a historical context, the triptych "The History of the Tatar Written Language" acquaints us with the history of our statehood from the era of Türk-El (Turkic runes) to the time of the Bolgar state creation on the Volga, the adoption of Islam (Arabic script) and the TASSR. R. Shamsutov showed the capabilities of national art not only in terms of content, but also in terms of form, technique and the variety of materials used. The triptych is another proof of the originality of national culture, its competitiveness in the present and the development prospects in the future. We are, we have always been and we will be Tatars ... We have something to share with the Universe. We have our own distinctive mark in world culture.

Solar energy radiates from Anvar Sayfutdinov's painting "My Mother", in which the artist pays tribute to his native land. The key idea of the picture is rooted in the conceptual metaphor "the Motherland", which was developed in Soviet culture. The origins of this image are in the myth of the 1930s: "Stalin's Falcons", based on the text of a greeting telegram sent by the top leadership of the USSR to the Chelyuskinites and the first Heroes of the Soviet Union on April 14, 1934. "We are glad that you have justified the best hopes of the country and turned out to be worthy sons of our great Motherland". "As an affectionate mother, the country followed the flight of her sons, rejoiced at the success of the pilots with a hope to hear from them ... As gasoline fuels the engine of an airplane, so the hearts of the pilots were nourished by the miraculous power that the Motherland sent them". These are the lines from the editorial of the Pravda newspaper [Gunther, p. 125].

In his painting, the artist includes the poster by I. Toidze "The Motherland Calls!" created at the beginning of the Great Patriotic War, where the image of the Motherland was marked by visualization and personification. In this way, Anvar Sayfutdinov achieves the tangibility of the Motherland image developed in the picture. Owing to male portraits, the artist adds masculinity to his work and the Motherland becomes the Fatherland, whose history interines the history of the TASSR. The multinational image of the Motherland is formed due to the gallery of female portraits. Here, the national costume plays an important role in the image decoration.

Anvar Sayfutdinov's painting is very decorative. The painting "My Mother" is a composition made from fragments of family memories (the image of a family album), woven, thanks to the image of the mother, into a single whole. Anvar Sayfutdinov has brought the private biography of his mother (youth, marriage, motherhood, old age)

into the historical context of the Big Country. The family story is told through photographs. The 100th anniversary of our republic is presented through the images of the coats of arms, i.e. state symbols.

Figured and patterned pillars refer us to the image of the Homeland, which the artist associates with the warmth of a mother's affection, hospitality and an abundance of gifts from his native nature.

The portrait of a child on a home rug is permeated with autobiographism. This image adds a new context in comprehending the Homeland image in the picture. In the Homeland, according to the artist, the family principle dominates. The key element of the picture is the leitmotif of the circle, which is conveyed by the images of a home rug, a sunflower, pies and a coat of arms, referring the viewer to the idea of domesticity. The painting by Anvar Sayfutdinov strikes our imagination with its richness and the riot of patterns, through which the images of people, events and feelings show.

Among the works, presented at the exhibition, Grigory Eydinov's work "The Birth of Energy" stands out for its monumentality. Grigory Eydinov is an Honored Artist of the Russian Federation, Honored Art Worker of the Republic of Tatarstan, laureate of the Baki Urmanche award, laureate of the State Prize of the Republic of Tatarstan named after G. Tukay, as well as the awards of the republican media community "The Crystal Pen" and the international award "TURKSOY". The artist's works are stored in the funds of the State Museum of Fine Arts of the Republic of Tatarstan, the museums of Elabuga, Kirov, Kasimov, Canakkale and Ankara.

The traditions of Soviet monumentalism dominate in the painting "The Birth of Energy". The artist managed to create a surprisingly emotional and sensual image of our republic, whose flourishing development is associated with the achievements of the oil industry and the energy of labour. At the same time, the production style of the work takes the audience back to the 1920s, the time of the TASSR creation. The spirit of industrial romanticism with the deification of technology (oil rigs, oil pumps) and the working man dominate in the picture. The artist exploits poster images understandable to everyone: the image of an oil rig becomes structure-forming. The artist resorts to the contrast of blue and yellow colors to emphasize the strength of working people who transform nature. The oil rig acquires a metaphorical meaning in the picture - it is a thermometer that determines the degree of well-being in the republic. In 2021, Grigory Eydinov was awarded the State Prize of the Republic of Tatarstan named after G. Tukay for the creation of his graphic series "Oil and Time", "The Kazan Album", "The World of the Tatar Fairy Tale", "Kazan Secrets" and the artistic design of the book "The Tatar World".

Results

Our article does not provide an exhaustive analysis of the works presented at the exhibition. We shared our impressions of the works that left an indelible mark on our souls.

It was not by chance that the organizers chose the opening date of the exhibition, timed to coincide with the 100th anniversary of the republic. On September 26, 100 years ago, the Constituent Congress of the Soviets of the TASSR was held in the building of the contemporary theater named after Tinchurin (in 1920 it was "Krasnoarmeisky Palace"). The permanent bodies of power were created - the TatCEC and the Council of People's Commissars. Each of the exhibition participants implemented their individual vision of the TASSR anniversary and made their contributions to the sacralization of the republic's history in their works. The triumph of the Tatar statehood in the creative works of various genres is depicted with a peculiar compositional structure. I would like to believe that the practice of state orders for cultural workers, restored in the year of the TASSR anniversary, will continue in the future. Each generation of creators, thanks to state support, should make its own contribution to the fund of works devoted to significant events in the life of the Republic of Tatarstan.

Conclusions

The works presented at the exhibition allow the viewers to be a part of the historical process, to comprehend its national originality and to realize the creators' belonging to a certain aesthetic community.

References

Giunter, Kh. (1992). *"Stalinskie sokoly" (Analiz mifa 30-kh godov)* ["Stalin's Falcons" (An Analysis of the Myth of the 1930s)]. Voprosy literatury. No. 11– 12, pp. 122– 141. (In Russian)

Kozhanaia mozaika, teatr, zhivopis' Naili Kumysnikovoi (2013) [Leather Mosaic, Theater and Painting by Nailya Kumysnikova]. 160 p. Moscow, Izdatel'skii dom Mardzhani. (In Russian)

Luchkin, A. P. (2013). *Retrospektivnye vystavki v Sankt-Peterburge: istorizm myshleniia na rubezhe XIX-XX vv.* [Retrospective Exhibitions in St. Petersburg: The Historicism of Thinking at the Turn of the 19th and 20th

Centuries]. Voprosy muzeologii. No. 1 (7), pp. 31– 40. (In Russian)

Malov, S. Ye. (1951). *Pamiatniki drevnetyurkskoi pis'mennosti. Teksty i issledovaniia* [Monuments of Ancient Turkic Writing. Texts and Research]. 451 p. Moscow-Leningrad. Izd-vo AN SSSR. (In Russian)

Safiullina-Al' Ansi, R. R., Zamaletdinova, G. F. (2016). *Muzei istorii tiurko-tatarskoi pis'mennosti: ot idei sozdaniia do realizatsii* [The Museum of the History of Turkic-Tatar Writing System: From the Idea of Creation to Its Implementation]. Tatarika. No. 1(6), pp. 51–57. (In Russian)

Vzaimosviaz' iskusstv v khudozhestvennom razvitii Rossii vtoroi poloviny XIX veka: ideinye printsipy, strukturnye osobennosti (1982) [The Relationship of Arts in the Artistic Development of Russia in the Second Half of the 19th Century: Ideological Principles and Structural Features]. Akad. nauk SSSR, Vsesoiuznyi nauch.-issled. in-t iskusstvoznaniia M-va kul'tury SSSR ; otv. red. G. Yu. Sternin. 350 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

100-ЛЕТИЕ ТАССР СКВОЗЬ ПРИЗМУ ВОСПРИЯТИЯ ДЕЯТЕЛЕЙ СОВРЕМЕННОГО ИСКУССТВА

Милеуша Мухаметзяновна Хабутдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
mileuscha@mail.ru.

В статье анализируются произведения деятелей искусства, представленные на Выставке художественных работ, отражающих значимость событий, связанных с историей образования ТАССР (26–30.09.2020). Победителями конкурса на право получения гранта Кабинета министров РТ стали интерьерное панно Наили Кумысниковой «Алтын кош» («Золотая птица»), триптих Рустема Шамсутова «История татарской письменности», картина Анвара Сайфутдинова «Моя мама», триптих Марины Самакаевой «Народное гуляние в Казани», картина Фарита Валиуллина «Закладка камня Болгарской академии ислама», картина Григория Эйдинова «Рождение энергии» и др., а также скульптурные композиции Александра Древсянникова «Габдулла Кариев», Рустама Габбасова «Художник». Цель исследования – выявить специфику историзма художников – участников выставки.

Ключевые слова: Республика Татарстан, татары, живопись, юбилей ТАССР, историзм.

Введение

В целях формирования фонда произведений литературы и искусства, отражающих значимость событий, связанных с историей образования ТАССР, и в преддверии празднования 100-летия образования ТАССР Кабинет министров РТ учредил гранты в номинациях «Литература», «Музыкальное искусство», «Изобразительное искусство», «Искусство разных жанров для детей». Известно, что на конкурс выдвинули свои проекты 24 деятеля современного искусства. 26–30 сентября 2020 г. в Татарском государственном театре драмы и комедии имени Карима Тинчурина зрители получили возможность познакомиться с работами победителей этого конкурса.

Все работы, представленные на выставке, отличает историзм. Вслед за В. О. Кисунько под историзмом мы понимаем «самодовлеющее стремление художественного сознания к воспроизведению событий минувшей истории» [Взаимосвязь искусств…, с. 17], а под историзмом мышления – «способность индивидуума или группы людей анализировать и интерпретировать факт, событие, явление и т. д., развитие которых образует их историю в виде системы сменяющих друг друга во времени и генетически взаимосвязанных элементов» [Лучкин, с. 32]. Цель нашего исследования – выявить специфику концепции образа Родины – ТАССР – в работах художников Наили Кумысниковой, Анвара Сайфутдинова, Рустема Шамсутова, Геннадия Эйдинова.

Методы

При рассмотрении выставочных работ мы использовали формально-стилистический, герменевтический методы анализа.

Обсуждение

На выставке были представлены интерьерное панно Наили Кумысниковой «Алтын кош»

(«Золотая птица»), триптих Рустема Шамсутова «История татарской письменности», картина Анвара Сайфутдинова «Моя мама», триптих Марины Самакаевой «Народное гуляние в Казани», картина Фарита Валиуллина «Закладка камня Болгарской академии ислама», картина Григория Эйдинова «Рождение энергии» и др., а также скульптурные композиции Александра Древсянникова «Габдулла Кариев», Рустама Габбасова «Художник».

Заглавной работой выставки стало интерьерное панно члена Союза художников России в РТ, народного художника и заслуженного деятеля искусств Республики Татарстан, лауреата премии Министерства культуры РТ им. Б. Урманче Наили Кумысниковой «Алтын кош», выполненное в технике кожаной мозаики. Широкую известность получили такие работы художницы, как «Птицы» (2003), «Древо искусств» (2006), серия кожаных сумок, посвященная 1000-летию Казани. Работы Наили Кумысниковой хранятся в собраниях галерей, музеев России и за рубежом.

Как отмечает искусствовед Гузель Валеева-Сулейманова, интерес к декоративно-прикладному искусству у художницы проснулся в начале 1990-х гг. Первой работой, в которой основной художественный эффект достигался развернутой композицией орнамента, стало настенное панно «Времена года» (1995). «В цветовых композициях Н. Кумысникова обращается к традициям кожаной мозаики периода ее расцвета: конца XVIII – середины XIX века, используя монохромные цветовые сочетания, приближая их к оттенкам применявшихся в старину растительных красителей», – считает искусствовед Г. Валеева-Сулейманова [Кожаная мозаика, с. 10].

Одно из панно Н. Кумысниковой украшает вестибюль Министерства культуры РТ. «Стилизованные мотивы симметричного панно, их традиционная символика: птица с распростертыми крыльями, летящая навстречу солнцу, парные птицы счастья, расположившиеся у основания Древа жизни, мотив тюльпана и другие – отражают народную философию понимания мироздания» [Там же].

В интерьерном панно «Алтын кош» («Золотая птица») (2020) взор художницы устремлен в мифологическое прошлое татарского народа. У тюрок есть легенда о людях-птицах – отголосок «птичьего тотемизма». Согласно поверью, люди Великого тюркского эля (государства) были потомками людей-птиц из страны безоблачного счастья и радости. Образ этой птицы увековечен предками на налобной части украшения головного убора Кюль-Тегина, соправителя Бильге-кагана.

Панно заставило вспомнить бессмертные строки орхоно-енисейских надписей, созданных в период образования первого тюркского государства. «Небоподобный, небом рожденный тюркский каган, я нынче сел (на царство). Речь мою полностью выслушайте (вы), идущие за мною мои младшие родичи и молодежь, (вы) союзные мои племена и народы… собрал (я) погибший, неимущий народ, неимущий народ сделал богатым, немногочисленный народ сделал многочисленным… да не погибнет народ тюркский, народом пусть будет…», – с таким обращением выступил Бильге-каган (цит. по: [Малов, с. 33]).

Таким образом, «Алтын кош» Н. Кумысниковой несет в себе идею государственности, идею создания страны счастья для татар. Художник через кожную мозаику подчеркивает национальное своеобразие создаваемого образа государственности татар. Н. Кумысникова переосмысливает образ птицы Симург, которая жила на вершине мирового древа-Байтерек («Беседа птиц»). У художницы птица-государственность есть основа мирового древа, оси мира татар. Раскинувшиеся ветви этого древа с центром в виде художественно доработанного образа трилистника из булгарского орнамента несут в себе, с одной стороны, идею процветания, с другой – символизируют любовь к родной земле. В центре панно – узор в виде пульсирующего сердца.

В то же время мотив трилистника несет в себе идею историзма. Смеем предположить, что художник размышляет через композицию панно о сущности государственности татар. Мотив трилистника позволяет Н. Кумысниковой выразить идею преемственности в принципах государственного устройства татар, уклада их жизни. Трилистник голубого цвета отсылает нас к Тюрк-Эль, небесным тюркам. Золотой трилистник – к Золотому веку татар, связанному с Булгарским государством и Казанским ханством, наследником Золотой Орды, красный трилистник – к ТАССР, рожденной на волне революции. Образ страны-сада – к Республике Татарстан, страны татар, достигшей расцвета после подписания Декларации о государственном суверенитете (30 августа 1990 г.).

Образ птицы Алтын-кош несет в себе идею полета – проявления божественной сущности.

Это один из самых красивых узоров, близкий к зооморфным орнаментам древности.

Привлекает внимание триптих заслуженного деятеля искусств РТ (2014), кандидата искусствоведения, лауреата Республиканской премии им. Б. Урманче (2016) Рустема Шамсутова «История татарской письменности». Сама идея не нова и родилась в русле творческих поисков и наработок художника, созданных в последнее десятилетие.

В 2010 г. Рустем Шамсутов участвовал в разработке концепции Музея тюрко-татарской письменности (рук. К. Миннуллин). К сожалению, проект так и остался нереализованным. В 2014 г. удача была на стороне Р. Шамсутова, и он смог реализовать свои идеи при создании панно «История татарской письменности» (L=25 м, h=2,5 м.), которое украшает интерьер школы в поселке городского типа Богатые Сабы. Проект был реализован при поддержке Фонда Исмаила Ахметова. В 2015 году серия керамических панно Р. Шамсутова была удостоена Премии Министерства культуры Республики Татарстан имени Баки Урманче в номинации «Декоративное искусство». В 2014 году началась разработка концепции тематической экспозиции Музея болгарской цивилизации под открытым небом, посвященной истории тюрко-татарской письменности, куратором проекта стал Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ (см. подр.: [Сафиуллина-Аль Анси, Замалетдинова]). К сожалению, этот проект также не был доведен до конца.

Как нам кажется, Р. Шамсутов в новой своей работе размышляет не столько об этапах татарской письменности, сколько о национальных тенденциях в развитии культуры в целом, а также об особенностях развития искусства в 1917–1932 гг. Художник стремится выразить свое отношение к целому этапу в истории татарского народа, связанному с созданием ТАССР. Использование контрастных красок свидетельствует о его неоднозначном отношении к этому периоду. Для Р. Шамсутова этот период ассоциируется не только с обретениями, но и катастрофическими потерями, связанными с утратой национальной самобытности. Кроме того, художник прокладывает мостик в будущее, доказывая актуальность национального искусства, демонстрирует свой антиглобалистский настрой. Смею предположить, что триптих лучше понять, если с ним знакомится с… конца, как при чтении книг на арабском. Арабское письмо располагается справа налево, то есть оно, как считается, возвращается из сферы деятельности к сердцу.

Взор создателя триптиха обращен ко времени создания ТАССР. В истории татарского искусства это период расцвета татарского конструктивизма. Художник предлагает нам поразмышлять о предтечах этого искусства. Очень жаль, что создатели выставки разбили триптих на части и расставили работы не вместе, так как это мешает восприятию, лишает работу целостности, разрушая композицию.

Очевидно, что третья часть «Латиница» отсылает нас к работам Ф. Х. Тагирова и его экспериментам в области книжной графики. Это был один из ведущих советских графиков 1920–1930-х гг., организатор шрифтового дела. Ф. Х. Тагиров был сторонником латинизации. Он выпустил книжку-раскраску «Наша азбука». Ф. Х. Тагиров заложил основы современного художественного оформления татарской книги. Р. Шамсутов обращает внимание на системы письма, которые использовали татары в 1920-е гг., и на буквы, которые являются отличительной особенностью татарского алфавита. Период арабской письменности длился восемь веков, и только в 1927 году, после вхождения Татарстана в состав Советского Союза и горячих дискуссий об обновлении языка, официальным алфавитом был объявлен яналиф – письмо на основе латиницы. Революционный настрой сторонников смены арабского алфавита и перехода на латиницу в работе Р. Шамсутова передается через контрастную гамму красно-белых, красно-черных цветов. Смена алфавитов обернулась катастрофой для татарского народа, так как татары были на десятилетия отлучены от сокровищницы тюркской культуры, от своих корней. К сожалению, эти потери не удается компенсировать и поныне, что объясняет всю чудовищность ситуации, в которой оказалась сегодня национальная культура, татарский язык.

Новаторство Ф. Х. Тагирова как художника состояло в том, что он продемонстрировал всему миру возможности мусульманского искусства. Художник-график наглядно показал, что татарская (мусульманская) графическая традиция формально не противостоит конструктивизму, открыта для нового. Это возможно благодаря тому, что в ее основе лежит не фигуративное рисование, а именно шрифт. Как известно, у конструктивистов шрифт преобладал над изображением. В куфическом письме все было построено на строгих прямоугольных

хитросплетениях, как и у ортодоксальных конструктивистов. Все это позволило перенести на восточную почву новые принципы. Революция в социальной жизни обернулась революцией в искусстве. Р. Шамсутов запечатлел в своей работе достижения татарского искусства на заре создания ТАССР, когда татары сумели сказать новое слово в дизайне книги. Ф. Х. Тагиров был пионером татарского дизайна. В то же время Р. Шамсутов акцентирует внимание на еще одной дате – 1932 годе, когда был учрежден Союз советских художников. В оформлении Р. Шамсутов использовал технику глазурной росписи.

Первые две части триптиха, посвященные рунам и арабской вязи, демонстрируют, на наш взгляд, первоистоки открытий татарского художника-конструктивиста.

Первая часть представляет собой глиняную книгу рунических надписей. Пастельные оранжево-коричневые оттенки, выбранные для этого периода, напоминают о глине и камнях – материалах, на которых предки татар фиксировали свои тексты. Руны напоминают нам об орхоно-енисейских письменах наших предков. В этом панно Р. Шамсутов использует технику глины и ангобные краски при работе с керамикой.

Вторая часть переносит нас в арабскую письменность. Блеск голубой смальты погружает нас в исламский период. Цветовая гамма отвечает символике духовного богатства, а технология смальты свидетельствует о высоком уровне художественного мастерства того времени. Арабско-мусульманский декор – роскошное искусство орнамента и каллиграфии.

Центральный образ представляет собой увеличенный в масштабе фрагмент арабской буквы, часть арабского письма, используемого в декоре как элемент гибкого орнамента, этим художник стремится выразить мысль о том, что период арабской письменности есть огромный период в истории письменности татар, когда формировалась база для развития национальной культуры.

Возможно, Р. Шамсутов стремился передать в художественном произведении принципы каллиграфии как искусства. Выдающийся каллиграф Абу Али Мухаммад ибн Али ибн Мукла (866-) – создатель письма, которое считают *киблой* каллиграфов. Он изобрел 5 принципов организации арабского письма:

1) следует следить за окончанием букв;
2) обращать внимание на пропорции букв;
3) различать геометрические формы относительно их горизонтального, вертикального и кругового движения;
4) обращать внимание на тонкие и толстые линии;
5) сохранять твердость и непринужденность в движении калама, не должно быть никакого дрожания калама.

В этом фрагменте художник использовал технику мозаики, смальты.

В триптихе обращают на себя внимание композиционные акценты, фигуры-метафоры, в частности треугольник: черный в первом панно, золотой – во втором, черно-красно-белый в третьем. Так художник подчеркивает драматический характер преобразований в национальной культуре. Треугольник часто используется в орнаменте. Не стоит забывать и о том, что буква – арабская руна – представляет из себя треугольник с нанесенными белыми знаками. Треугольник всегда черный, а руна – белая. Каждая арабская руна соответствовала той или иной букве алфавита. При этом буквы изображались не полностью, а фрагментарно. В то же время мотив треугольника у Р. Шамсутова отсылает нас к исламским архитекторам, которые, используя два соединенных треугольника, строили эллипс и вычерчивали купола своих зданий.

Не случайна, на наш взгляд, и квадратная форма панно, отсылающая нас к квадратному куфическому стилю, который позволяет создавать композиции, используя основные структурные формы букв. Square Kufic был интересным предшественником пиксельного искусства, хотя он был составлен изначального из кирпичей и плиток, использовался в архитектуре.

Для художника период создания и бытования ТАССР ассоциируется с периодом рождения целой плеяды национальной интеллигенции, стремящейся доказать самобытность татарской культуры и перспективность ее развития в будущем. Триптих «История татарской письменности» в историческом разрезе знакомит нас с историей нашей государственности от эпохи Тюрк-Эль (тюркские руны) до создания Булгарского государства на Волге с принятием Ислама (арабская вязь) и ТАССР. Р. Шамсутов продемонстрировал возможности национального искусства не только в плане содержания, но и в плане формы, техники, когда используются разные материалы. Триптих – еще одно доказательство самобытности национальной культуры, ее конкурентоспособности в настоящем и будущем: татары были, есть и будут,

им есть чем поделиться со Вселенной, у них свой самобытный след в мировой культуре.

Солнечной энергией веет от картины Анвара Сайфутдинова «Моя мама», в которой художник выразил поклон родной земле. Ключевая идея картины выросла из концептуальной метафоры «Родина-мать», которая получила развитие в советской культуре. Истоки этого образа следует искать в мифе 1930-х годов «Сталинские соколы», базирующемся на тексте телеграммы, которую высшее руководство СССР направило челюскинцам и первым Героям Советского Союза 14 апреля 1934 года с приветствием: «Рады, что вы оправдали лучшие надежды страны и оказались достойными сынами нашей великой Родины»; «Как нежная мать следила страна за полетом своих сынов, радовалась успехам летчиков и с нетерпением ждала от них сведений… Как бензин питает мотор самолета, так сердца летчиков питались той чудесной силой, которую слала им родина-мать». Это строки из передовицы газеты «Правда» [Гюнтер, с. 125].

Художник включает в свою картину плакат И. Тоидзе «Родина-мать зовет!», созданный в начале Великой Отечественной войны, где образ Родины-матери ознаменовался визуализацией и персонификацией. Анвар Сайфутдинов достигает осязаемости разрабатываемого в картине образа Родины. Художник, благодаря мужским фотопортретам, добавляет в него мужское начало, и Родина вырастает в Отчизну, в историю которой вписана история ТАССР. Многонациональный образ Отчизны складывается из женских портретов, в декорировании образа важную роль играет национальный костюм.

Живопись Анвара Сайфутдинова декоративна. Композиция картины «Моя мама» соткана из отрывков семейных воспоминаний (образ семейного альбома), сплетенных благодаря образу матери в единое целое. Анвар Сайфутдинов вписывает частную биографию своей матери (юность, замужество, материнство, старость) в историю большой страны. Семейная история дается через фотографии, 100-летие нашей республики – через изображение гербов, то есть государственную символику.

Фигурные и узорчатые столбы отсылают нас к образу Родины-дома, который ассоциируется у художника с теплом материнской ласки, хлебосольством, изобилием даров родной природы.

Портрет ребенка на домашнем коврике пронизан автобиографизмом. Этот образ добавляет новый контекст в постижение образа родины в картине. В Родине, по мнению художника, господствует семейное начало. Ключевым в картине становится лейтмотив круга, который находит воплощение в образах домашнего коврика, подсолнуха, пирогов, герба, и отсылает зрителя к идее семейственности. Картина Анвара Сайфутдинова поражает наше воображение богатством и буйством узоров, сквозь которые проступают образы людей, событий, чувств.

Среди работ, представленных на выставке, выделяется своей монументальностью работа художника Григория Эйдинова «Рождение энергии». Григорий Эйдинов – заслуженный художник РФ, заслуженный деятель искусств РТ, лауреат Государственной премии РТ им. Г. Тукая, премии им. Баки Урманче, премии республиканского медиасообщества «Хрустальное перо», международной премии «ТЮРКСОЙ». Произведения художника хранятся в фондах Государственного музея изобразительных искусств РТ, музеев Елабуги, Кирова, Касимова, Чанаккале, Анкары.

В картине «Рождение энергии» господствуют традиции советского монументализма. Художник сумел создать удивительно эмоциональный и чувственный образ республики, чей расцвет ассоциируется у Георгия Эйдинова с достижениями нефтяной отрасли и с энергетикой труда. В то же время производственная стилистика работы отсылает зрителей в 1920-е годы, в период создания ТАССР. В картине господствует дух производственного романтизма с обожествлением техники (нефтяные вышки, нефтяные качалки) и человека труда. Художник эксплуатирует всем понятные плакатные образы: структурообразующим становится образ нефтяной вышки. Художник прибегает к контрасту синего и желтого цветов, чтобы подчеркнуть силу людей труда, преобразующих природу. Нефтяная вышка приобретает в картине метафорический смысл – это градусник, определяющий градус благополучия в республике. Григорий Эйдинов в 2021 г. награжден за создание графических серий «Нефть и время», «Казанский альбом», «Мир татарской сказки», «Тайны казанские» и художественное оформление книги «Татарский мир» Государственной премией РТ им. Г. Тукая.

Результаты

Наша статья не претендует на исчерпывающий анализ работ, представленных на выставке. Мы поделились впечатлениями от произведений искусства, которые оставили в нашей душе неизгладимый след.

Дата открытия выставки, приуроченной к 100-летию ТАССР, организаторами выбрана неслучайно. 26 сентября 100 лет назад в здании современного театра имени Тинчурина (в 1920 г. – «Красноармейский дворец») был проведен Учредительный съезд Советов ТАССР, созданы постоянные органы власти – ТатЦИК и Совет народных комиссаров. Каждый из участников выставки воплотил в своей работе индивидуальное представление о юбилее ТАССР и внес свой посильный вклад в сакрализацию истории республики. В творческих работах, созданных в различных жанрах, имеющих своеобразную композиционную структуру, нашло отражение торжество татарской государственности. Хочется верить, что практика госзаказа деятелям культуры, восстановленная в год юбилея ТАССР, найдет продолжение и в будущем. Каждое поколение творцов, благодаря государственной поддержке, должно внести свой посильный вклад в создание фонда произведений о значимых событиях в жизни Республики Татарстан.

Выводы

Работы, представленные на выставке, позволяют зрителям ощутить себя частицей исторического процесса, постигнуть их национальное своеобразие и ощутить причастность того или иного творца к определенной эстетической общности.

Литература

Взаимосвязь искусств в художественном развитии России второй половины XIX века: идейные принципы, структурные особенности / Акад. наук СССР, Всесоюзный науч.-исслед. ин-т искусствознания М-ва культуры СССР; отв. ред. Г. Ю. Стернин. Москва: Наука, 1982. 350 с.

Гюнтер Х. «Сталинские соколы» (Анализ мифа 30-х годов) // Вопросы литературы. 1992. № 11–12. С. 122–141.

Кожаная мозаика, театр, живопись Наили Кумысниковой. М.: Издательский дом Марджани, 2013. 160 с.

Лучкин А. П. Ретроспективные выставки в Санкт-Петербурге: историзм мышления на рубеже XIX–XX вв. // Вопросы музеологии. 2013. № 1 (7). С. 31–40.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. 451 с.

Сафиуллина-Аль Анси Р. Р., Замалетдинова Г. Ф. Музей истории тюрко-татарской письменности: от идеи создания до реализации // Татарика. № 1 (6). 2016. С. 51–57.

ХӘЗЕРГЕ СӘНГАТЬ ӘҺЕЛЛӘРЕ КҮЗАЛЛАВЫНДА ТАССРНЫҢ 100 ЕЛЛЫГЫ

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
mileuscha@mail.ru.

Мәкаләдә сәнгать эшлеклеләренең Сәнгать әсәрләре күргәзмәсенә тәкъдим ителеп, ТАССР төзелү тарихы (26–30.09.2020) белән бәйле вакыйгаларның әһәмиятен чагылдырган эшләре анализлана. Татарстан Республикасы Министрлар кабинеты грантын алу хокукы өчен конкурста Наилә Кумысникованың «Алтын кош» интерьер панносы, Рөстәм Шәмсутовның «Татар язуы тарихы» триптихы, Әнвәр Сәйфетдиновның «Әнием» рәсеме, Марина Самакаеваның «Казанда халык күңел ачулары» триптихы, Фәрит Вәлиуллинның «Болгар ислам академиясенең нигез ташын салу» картинасы, Григорий Әйдиновның «Энергиянең тууы» рәсеме һ.б., шулай ук Александр Древсянниковның «Габдулла Кариев», Рөстәм Габбасовның «Рәссам» скульптура композицияләре җинүгә иреште. Күргәзмәдә катнашучы рәссамнарның тарихилык үзенчәлеген ачыклау тикшеренүнең максаты булып тора..

Төп төшенчәләр: Татарстан Республикасы, татарлар, рәсем сәнгате, ТАССРның юбилее, тарихилык.

Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-153-165

NADIR DEVLET (1944 – 2021): IN MEMORY OF THE SCIENTIST, TEACHER, AND FRIEND

İsmail Türkoğlu,
Mimar Sinan Fine Arts University,
Fındıklı, Istanbul, 34427, Turkey,
turkogluismail@yahoo.de.

DEVLET NADIR (1944 – 2021) was a historian, Ph.D. (1985), and Professor (1990). In 1963−1967, he worked for the Islamic Encyclopedia Institution and from 1967 to 1971, he was a researcher at the Institute of Turkish Culture in Ankara, Turkey. In 1972−1984, Davlet Nadir worked for the radio

ДӘҮЛӘТ НАДИР (1944 – 2021) − тарихчы, тарих фәннәре докторы (1985), профессор (1990). 1963- 1967 елларда Төркиянең Әнкара шәһәрендә Ислам энциклопедиясе, 1967-1971 елларда Төрек мәдәнияте фәннитикшеренү институты хезмәткәре. 1972-1984 елларда Мюн-

ДАУЛЕТ НАДИР (1944–2021) − историк, доктор исторических наук (1985), профессор (1990). В 1963−1967 гг. сотрудник «Исламской энциклопедии», в 1967−1971 гг. сотрудник НИИ тюркской культуры в Анкаре (Турция). В 1972−1984 гг. работает на радиостанции «Свобода»[1] в

[1] Татаро-башкирская служба Радио Свобода (Azatliq Radiosi) с 5 декабря 2017 г. внесено в Реестр иностранных средств массовой информации, выполняющих функции иностранного агента Министерства юстиции РФ [Реестр иностранных средств массовой информации, выполняющих функции иностранного агента: Министерство юстиции Российской Федерации (minjust.gov.ru)].

station "Liberty" in Munich, Germany. Simultaneously, in 1970 – 1980, he was an editor-in-chief and one of the editors of the Turkish journal "Kazan". From 1984, he was a lecturer, and later, a professor of Marmara University in Istanbul. His works were devoted to the history of the Turkic peoples and international relations. His numerous articles and 20 monographs were published in different languages, including four books in the Tatar language.

хенда (ГФР) «Азатлык» радиостанциясендә эшли. Бер үк вакытта 1970-1980 елларда Төркиядә нәшер ителгән «Казан» журналының баш мөхәррире һәм мөхәррире. 1984 елдан Истанбулда Мәрмәрә университетында укыта, профессор. Хезмәтләре төрки халыклар тарихына һәм халыкара мөнәсәбәтләргә карый. Төрле телләрдә күпсанлы мәкаләләре, 20 монографиясе нәшер ителгән, шулар арасында татар телендә 4 монографиясе бар

Мюнхене (ФРГ). Одновременно в 1970–1980 гг. – главный редактор и редактор издававшегося в Турции журнала «Казан». С 1984 года преподаватель, затем профессор Мармарского университета в Стамбуле (Турция). Труды по истории тюркских народов и международным отношениям. На разных языках изданы многочисленные статьи, 20 монографий, среди которых 4 монографии на татарском языке.

Nadir Devlet was born on July 15, 1944, in the city of Mukden, which is now the capital of the Liaoning Province of the People's Republic of China and is called Shenyang. The future scientist was born into the Tatar family of Ibrahim and Rukia Devletkildieevs. His great–grandfather, Muhammedjan Efendi, was a merchant and an entrepreneur. In the city of Petropavlovsk (now in Kazakhstan), the Devletkildeev family owned a creamery, a soap factory, as well as mills and kerosene warehouses. The mosque, built by the family in this city in 1868, is still open for worship. Before the revolution of 1917, their clan, consisting of 38 families, whose representatives were Tatar princes and descendants of the Golden Horde khans, lived in tsarist Russia. After the revolution, having lost their property, their titles and social status, they were forced to settle in various parts of the Union of Soviet Socialist Republics. The tragic story of the Devletkildeevs' wanderings during the Stalin era was reconstructed in the six-part documentary film "The Story of My Family" (directed by Marina Razbezhkina).

Rukiye-khanum was a daughter of merchant Sabirzhan Mukhammedish(in) (1873 – 1947)[1]. The grandfather of the future scientist was engaged in trade along the Trans-Siberian Railway, which was under construction. Sabirzhan Abzy sold raw materials from Siberia and household items, bought in the European part of Russia in various cities of Siberia and at the stations of the Trans-Siberian Railway.

Nadir Devlet's mother Rukiye-khanym (1908–1989) was born in 1908 in the village of Utyamyshevo (Utemesh) in the Tetyushi uezd (district) of the Kazan province (now it is the Apastovo district of the Republic of Tatarstan). From an early age, she was forced to travel because of her father's commercial activities. The family moved to the Siberian city of Irkutsk in 1911, and in 1916, they moved from there to Khabarovsk. For two years, she stayed in the city of Blagoveshchensk, and in 1918, the family returned back to Khabarovsk. Owing to her father's good income, Rukiye could study at the Russian gymnasium in Ussuriysk, from which she graduated in 1919. Due to the social upheaval in Russia in 1925, the family was forced to move to China and settle in Harbin, later, in 1927, they moved to Japan to live in Tokyo. The family settled in the cities where the families of Tatar emigrants lived after they had fled Russia before and after the revolution of 1917. Rukiye-khanum attended English and secretarial courses in Tokyo for a while, and then, until 1935, taught at an Islamic school, where the children of Tatar emigrants, living in the city, studied. The famous Tatar writer Gayaz Iskhaki, who lived in exile in Berlin and Warsaw, and published the journal called "Yana Milli Yul" ("The New National Way"), needed constant financial support to conduct his activities. Since the number of Turkic-Tatar Muhajirs in Europe was small, they could not provide him with decent financial assistance. From 1933 to 1938, in search for funding, Mr. Iskhaki went to the Far East. When he got to Tokyo, by the will of fate, he met Rukiye-khanum. Brought up on Iskhaki's books and being impressed by the writer's speeches, Nadir's mother joined the colleagues fighting for the liberation of Idel-Ural.

The leaders of the Tatar Islamic community in Tokyo consisted of wealthy families. Muhammad Kurbangali(ev) and(G)Abdurreshid Ibrahim(ov) did not allow Gayaz Ishaq to establish control over their activities. In fact, from 1905, the relationship between Gayaz Ishaki and Abdurreshid Ibrahim was strained. Gayaz Ishaki was a socialist in his youth and led a secular lifestyle, so it was difficult

[1] See her biography in the book: "Rokiye Deületkildi: The Bitter Life-Story of a Tatar Woman" [Рокыя Дәүләт-Килде: Бер татар хатының ачы язмышы].

for him to find a common language with the older generation who strictly adhered to Islamic traditions. This led to serious disagreements. After that, Gayaz Iskhaki decided to organize the Far Eastern Congress of the Turk-Tatars in Mukden (Manchuria) on February 4–14, 1935. He found his supporter in the person of Rukiye khanum's father. Soon Nadir Devlet's mother, thanks to her knowledge of foreign languages, became an indispensable assistant to Gayaz Iskhaki. As a result of the Congress, the newspaper "Milli Bayrak" ("The National Flag") was published in this city on November 1, 1935, and Gayaz Iskhaki returned back to Europe. In her letters to Gayaz Iskhaki, Rukiye-khanum begged him to take her to Europe, but he ignored her requests, believing that she should sacrifice herself (kurban) for the nation (millet). Subsequent events indicate that Rukiye-khanum sacrificed herself in the name of the nation. The readership of "Milli Bayrak" numbered 300-400 subscribers. The hand-written paper and the newspaper were replicated with the help of a typographic stone. The entire burden of publishing the newspaper fell on the shoulders of Rukiye-khanum. On 17 October 1943, she married Ibrahim Devlet-Kildi, who was the editor-in-chief of the "Milli Bayrak" newspaper. On July 15, 1944, their first child, named Nadir, was born. On August 10, 1945, Soviet troops entered Manchuria. The office of the "Mili Bayrak" newspaper was one of the first to be sealed. Nadir's parents were arrested, and the pregnant Rukiye-khanum and her husband were soon taken to Chita. Sabirzhan-efendi was left alone with his one-year-old grandson. During interrogations and tortures, the couple was forced to admit the charges against them. A year after their arrest, after a ten-minute trial, they were sentenced under Article 58 (paragraphs 2. and 11) of the Criminal Code of the RSFSR to imprisonment for a term of ten years to be served in a labor camp (GULAG) with confiscation of property. On April 22, 1946, Rukiye-khanum gave birth to her daughter Farida in prison. Together with her daughter, she was sent from Chita to a labor camp in Karaganda, one of the major mining cities in Kazakhstan. When the girl was three and a half years old, she was taken from her mother and placed in a state orphanage for the children of enemies of the people. Owing to ideological propaganda, Farida was brought up in hatred of parents from a young age. The harsh working conditions in the brick factory and stone quarry, which were too hard even men, severely undermined the health of Rukiye-khanim. The death of Stalin did not lead to changes in the conditions of those who were in the camp, and Nadir Devlet's mother began to fade away.

In February 1955, due to progressive chronic diseases and the inability to work in the conditions of the Karaganda camp, she was transferred to a labor camp in Mordovia, where she began working in a workshop for sewing military clothing. A year later, on November 10, 1955, at the end of her sentence, she was sent to the Novosibirsk prison, then, she was allowed to settle with her husband in the village of Vdovino in the north of the Novosibirsk region, where he was exiled. The state poultry farm was located there. After a long separation, the couple finally reunited. In October 1956, they managed to return their daughter, who had spent 7 years in an orphanage. The living conditions there were difficult. Rukiye-khanym had spent 10 years in a labor camp and 6 years in exile in the Novosibirsk region. In 1961, they got a relief, the family was allowed to return to her husband's homeland in Petropavlovsk (Kyzylyar). The former "enemies of the people" found it difficult to find a job. After a long ordeal, Rukiye-khanym managed to find an occupation in her field: finally in 1962, she began teaching English. However, troubles continued to haunt the family. On April 21, 1967, the head of the family, Ibrahim Bey, died of heart failure. Rukiye-khanim taught until 1976, as the tiny pension she received from 1972 was not enough to live on. She was grieving over the separation from her daughter, who worked as an engineer at the military Optical and Mechanical Plant (KOMZ) in Kazan. After a long correspondence, she managed to get permission to move to Kazan only on September 30, 1982. She and her daughter lived in different communal apartments, the authorities refused to register her on the same premises with her daughter. Years later, thanks to the patronage of friends in Kazan, Prof. Nadir Devlet improved the living conditions of his mother, she received a one-room apartment.

The meeting of mother and son took place in July 1977 in Munich. Nadir Bey had already started a family and become a father. Giray was four years old when he met his grandmother. The second meeting of mother and son occurred in Munich in 1983. Rukiye-khanim was able to hug her second grandson, named Yulai. This was Rukiye's last meeting with her son and his family. Her life of adventure and torment ended in Kazan in 1989, when she was 81 years old. Gayaz Iskhaki, indeed, sacrificed her for the Tatar people.

Nadir Devlet's father - Ibrahim Bey was born on February 27, 1901 in the city of Petropavlovsk

(Kyzylyar). There were 11 children in the family. Ibrahim Bey received his primary education in a madrasah built by his grandfather. Later, he continued his education at the Russian secondary school, which he left in 1918. Fleeing from the revolutionary fire that was burning in Russia, Ibrahim Bey went to Vladivostok, located on the coast of the Sea of Japan, in search of salvation. Here he entered the radio telegraph courses. Although Ibrahim Bey was enlisted as a sailor in the army of Admiral Kolchak, who fought against the Reds, he soon found himself forcibly enlisted as a lieutenant in the army of Baron Roman Ungern von Sternberg, who was in the ranks of the Whites. After a while, at the invitation of his compatriots, he went to spend a vacation in Harbin. Ibrahim Bey had been dragged into the war against his will, when the Red Army entered the region. For the fact that Ibrahim Bey had fallen asleep while on duty, Baron Roman Ungern von Sternberg sentenced him to death. Nadir's father survived, thanks to the help of a Tatar officer who provided a shelter for him in his family house in Harbin.

In 1920, he entered the Ukrainian Lyceum in this city, and after successfully graduating from it in 1922, he went to Tokyo with the idea of taking up trade. But because of the great earthquake that occurred in 1923, he could not stay there for long. He survived the earthquake, left Tokyo in 1925, and went to Mukden to try his luck elsewhere. Here, he married Razie-khanum and had two daughters in this marriage. At this time, the Mukden Congress (Kurultai), headed by Gayaz Iskhaki, whom we mentioned above, was held, and Ibrahim Bey joined as a delegate. During this Kurultai, he met Rukiye-khanum, and together they began their work in the newspaper "Milli Bayrak", which was published by the decision of the Kurultai. Ibrahim Bey was the leading author in the paper. Meanwhile, in 1937, he divorced his wife, and six years later, in 1943, he married Rukiye-khanum.

After his arrest, he was sent from Chita to Moscow's famous Lefortovo prison for further investigation. Soon, after a short trial, he was sentenced under Article 58 (paragraphs 10 and 11) of the Criminal Code of the RSFSR to a ten-year imprisonment in a labor camp (GULAG). A decision was made to confiscate his property, and he was sent to a camp in the city of Uglich (the Yaroslavl region), north of Moscow. Due to the harsh working conditions, he soon fell ill and spent six months in the camp hospital. After his recovery, he was transferred to Camp No. 11 in Mordovia. He felled trees in the forest at thirty degrees of frost Celsius. At the end of his sentence, on April 20, 1955, he was exiled to the Novosibirsk region. On the state farm of Vdovino, he worked as a herder, a laborer, and worked in the fields. When his family returned to his hometown, Ibrahim Bey worked in a warehouse. The family received their first home in 1964, but the joy was short-lived. His life was short. It was ordained from above that the father was not to meet his son.

The fate of Nadir's grandfather was also tragic. He died of tetanus due to a rusty nail that damaged his eye. No one knows who took care of little Nadir for six months.

Foster parents played a huge role in the life of Nadir Devlet and his development as a scientist. When fate decided to join the lives of the orphaned boy and Akhtem Bey and Ainirjamal- khanim, the couple was planning to emigrate from China to Turkey. Thanks to the help of a Jewish merchant, they first took the child of the famous parents from Mukden to Beijing, where they adopted him. Later, the family went to Shanghai. After the end of the Second World War, from 1949, power in China was in the hands of the Communists. A stepsister, named Rashida, appeared in the life of Nadir. Thanks to the help of her friends working at the Turkish embassy, she received a Turkish visa. On January 18, 1949, the family left Shanghai for Istanbul. After a seventy-day difficult ship cruise, they arrived in Istanbul on March 31, 1949. In Turkey, Nadir's foster parents changed their last name and took the name of Devlet, so that in the future his native parents could find the child. After spending the night in a hotel in Sirkeji, thanks to Gayaz Ishaki, they settled in an apartment in the Chershembe quarter of the Fatih district. The family was in a difficult economic situation until Nadir's stepsister managed to get a job, thanks to the help of Reshid Hamdullah Suphi Tanrıöver, as a secretary in an oil company. The family settled in the basement of a residential building in the Shishli district. On May 19, 1951, Nadir entered the local primary school, which he left in 1956. The wealthy industrialist Ahmed Veli Menger (a native of Oly Menger village near Kazan), who knew the boy's parents closely during their work in the editorial office of Milli Bayrak, actively participated in the fate of the boy. He was joined by Kemal Lukman, an ethnic Tatar who was the first oil engineer in Turkey. Owing to their financial help Nadir Devlet continued his studies at the secondary department of the German private lyceum (Özel Alman Lisesi). It was during this period that Nadir learned that he was being raised by foster parents, which

depressed him for a short time. Nadir Devlet could not complete his studies at the higher department of this educational institution, because Ahmet Veli Menger stopped paying for the boy's education after he failed to get him adopted. Kemal Lokman followed Ahmet Veli Menger's suit, as he was the richest Tatar in Turkey. Because of this, in 1962 Nadir Devlet had to go to the evening school (Vefa Akşam Lisesi) (Vefa Evening Secondary School). He combined his studies with work. Thanks to the help of Tatar emigrants, Nadir Devlet managed to get in touch with his own mother and sister Farida.

In 1967– 1971, Nadir Devlet studied at the History Department of the Faculty of Literature in Istanbul University. In 1969, he married Dilek Orakoğlu, by whom he had two sons: Giray and Yulay. The starting point of his career biography began in 1951. He had various jobs. In 1963, the father of his school classmate, Professor Rashid Rahmeti Arat, helped Nadir, who had not come of age yet, to get a job of a proofreader in the "Islamic Encyclopedia" ("Islâm Ansiklopedisi"), published by the Ministry of Education. Together with his friends, Nadir Devlet started publishing the "Tukay Bulletin" (Tukay Bülteni). In 1967, he was offered a job by the Research Institute of Turkic Culture (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü), with its headquarters in Ankara. Nadir Devlet worked as a dictionary commissioner in the Istanbul Office in 1967–1972. At that time, the Institute was headed by his compatriot Professor Ahmet Temir. During those years, Nadir Devlet headed the Society of Culture and Assistance to the Kazan Turks. Together with his friends, he published the magazine "Kazan".

Thanks to the patronage of his friend Ferit Agi, Nadir Devlet worked in the Tatar-Bashkir editorial office of Radio Azatlyk, created by the United States after World War II in Munich for an ethnic audience living in the Union of Soviet Socialist Republics (RFE/RL Inc. – Radio Free Europe / Radio Liberty Inc.). Thanks to this work, in 1972, Nadir Devlet and his family moved to Munich. In 1972– 1975, he was a radio program host, in this way he improved his command of German, English, and Tatar, and gained access to various resources. It was during this period that Nadir Devlet mastered the Tatar literary language. In April 1975, he was forced to return to Turkey to do his military service in Bornova in the Izmir province, in the 58th Training Division, 57th Artillery Training Brigade. After being discharged from the army, he worked at the Ahmet Veli Menger Holding in Istanbul for some time. But, seeing no future in this position, he returned to Munich again to do his radio work. In 1976, under the guidance of Professor Ibrahim Kafesoglu, he began working on his doctoral dissertation on the topic: "History of the National Struggle of the Russian Turks (1905– 1917)" ("Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)", which he presented in 1982. Nadir Devlet began to apply to various universities in order to devote himself entirely to science and teaching.

At the invitation of the Dean of the Science and Literature Faculty of Marmara University, Professor Hakki Yildiz, Nadir Bey returned to Istanbul in the fall of 1984 and began teaching in the History Department. After returning to his homeland, he continued to work on the radio: until 2020, he led the weekly program "News of Turkey" using the pseudonym Akhtem Ibrahimov. After the collapse of the Soviet Union, Nadir Devlet's position in society became stronger than ever, as politicians treated him, who had known this world, with great respect. President Turgut Ozal and Prime Minister Mesut Yilmaz asked him to submit proposals concerning the Turkic-speaking peoples living in the Soviet Union. His series of articles were published in various journals. His fundamental work "The Modern Turks" ("Çağdaş Türkiler") has not lost its relevance to this day.

His academic teaching career also gained momentum[2]: in 1986, he became an associate professor, and in 1992, a professor. From June 1989 to June 1990, he worked as a visiting researcher at the Center for Central Asian Studies at Columbia University, where he received an annual fellowship awarded by the American Council of Learned Societies and the Joint Program for the Development of Soviet Studies of the Social Science Research Council. Nadir Devlet worked as a visiting professor for the fall semester in the Department of History at the University of Wisconsin in the United States (August 1996–January 1997). Here he taught the course "Invasions and Empires: Central Asia from Genghis Khan to Stalin, the Revolution in Central Asia and reform in Islam" ("Işgaller ve Imparatorluklar: Cengiz Han'dan Stalin'e Orta Asya ve Islâm ve Orta Asya'da Ihtilal ve Reform"). Till 1991, Nadir Devlet was the Deputy Director of the Center for Research and Practical Studies of Turkey, founded in 1986 at the University of Marmara. Thanks to the policy of publicity pursued by the President of the USSR Mikhail Gorbachev, the scientist managed to come to the scientific forum in Kazan in 1990. During this visit, he met his sister Farida, whom he knew only by correspondence. They met at the train station after forty-five years of separation. Nadir Devlet improved her fi-

[2] See: Devlet G. Beril [Devlet G. Beril]

nancial situation in Russia, regularly providing her with financial assistance until her death.

Owing to the joint efforts of Professor Orhan Oğuz, the Rector of the University of Marmara, Professor Hakkı Dursun Yıldız, the Dean of the Faculty of Science and Literature, Professor İnci Enginün, and Professor Nadir Devlet, on January 24, 1991, the Turkish Parliament adopted a law on the establishment of the Research Institute of Turkic Studies (Türkiyat Araştırma Enstitüsü) at the University of Marmara. In 1991– 1997, Nadir Devlet held the position of the Deputy Director at this Institute. Simultaneously, he taught at the History Department of the Faculty of Science and Literature. In 1997, after the retirement of Professor İnci Enginün, Dr. Nadir Devlet became director of the Institute. Under his leadership, a number of major international scientific events were organized: "Symposium on the Study of Turkism and Turkey in the World" (October 18–20, 1986); "The 5th International Congress on the Social and Economic History of Turkey" (August 21–25, 1989), "International Symposium on Modern Turkish Alphabets" (November 18– 20, 1991), which were attended by scientists from various states and Turkic republics from the former USSR.

In 1997–2005, Nadir Devlet lectured on the Turkic world at the military academies in Istanbul. In 1995–2001, he was the Head of the Department for the Study of the Caucasus and the North Black Sea region at the Turkish Historical Society (Türk Tarih Kurumu).

Significant changes took place in his personal life. In 1998, he divorced his wife. In 2001, he created a new family with Beryl-khanym.

In 2001, he retired from Marmara University, where he had taught and directed the Department of History, had headed the Institute of Social Sciences and the Institute of Turkic Studies. In the same year, Nadir Devlet became the Head of the Department of History of the Faculty of Science and Literature at Yeditepe University (Yedi Tepe Üniversitesi). In 2007, due to a conflict with the management, he resigned from the university. In 2008, he got a job at Istanbul Commerce University (Istanbul Ticaret Üniversitesi) in the Department of International Relations, where he worked for 5 years. From 2014, the scientist began teaching at the Department of International Relations of Istanbul Aydin University (Aydın Üniversitesi), where he finished his teaching career in 2019. The university was too far from Atashehir, where Nadir Devlet lived. While working at Aydin University, the scientist created such fundamental scientific works as: "Turks on the Great Silk Road" (2018) [Devlet, İpek Yolunda Türkler]; "A Quest for Independence: The Voice of Tatars at Radio Liberty" (2019) [Devlet, A Quest For Independence: Voice of Tatars at Radio Liberty"], "Refugees from Russia: Tatars Spreading across the Distant Diaspora" (2020) [Devlet, Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Yayılan Tatar].

Before his death, Nadir Devlet wrote weekly articles in the Turkish section of the "Independent" newspaper. At the end of April 2021, the scientist was admitted to a private hospital in Atashehir, where he died of cancer on April 30, 2021.

Professor, Dr. Nadir Devlet was an honorary member of such scientific institutions as: "Turkish Historical Society" (1995–2001),"Mejlis of Tatar Murzas (Jentry)" (1995–2021), the Research Institute of Turkic Studies (1993– 2021), ILESAM (1986–2021), the Academy of Sciences of Tatarstan, to which he was elected in 1993. The scientist also headed the editorial board of a number of journals, such as: "Karadeniz Araştırmaları" ("The Black Sea Studies"), "Stratejik Araştırmalar Dergisi" ("The Journal of Strategic Studies"), "Tatarica", "Tarih ve Medeniyet" ("History and Culture"), "Miras" ("Heritage"), "Central Asian Survey", "Idil-Ural Araştırmaları" ("Studies of Idel-Urals").

Nadir Devlet left us a solid scientific legacy, consisting of 30 books, hundreds of articles and book sections published in Turkey and abroad. At the end of our article, we give the list of the most important works, which gained him immortality:

Devlet, N. (1985). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905–1917)* [History of the Russian Turks' National Struggle]. 462 p. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. (In Turkish)[3]

Devlet, N. (1987). *Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye* [Turkic Studies in the World and Turkey]. 134 p. İstanbul, Marmara Üniv. Yay. (In Turkish)

Devlet, N. (1988). *İsmail Bey (Gaspıralı).* 138 p. Ankara. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. (In Turkish)

Devlet, N. (editor) (1989). *Çağdaş Türk Dünyası,*[The Modern Turkic World]. 195 p. İstanbul, M. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları. (In Turkish)

Devlet , N. (1992). *Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu* [The International Symposi-

[3] Dəүlət, N. (1998). Ryssiia tərkilərenең milli kərəsh tarikhy (1905–1907) [History of the National Struggle of the Russian Turks (1905–1907)]. 399 p. Kazan, Milli Kitap.

um on Contemporary Turkic Alphabets]. 72 p. İstanbul, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. (In Turkish)

Devlet, N. (1993) *Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi.* [Modern Turks, Great Islamic History from Their Birth to the Present Day]. 607 p. İstanbul, Çağ yayınları. (In Turkish)

Devlet, N. (1997). *İdil-Ural Ekspedisyonu: Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar*, [Idel-Ural Expedition: Tatars-Bashkirs-Chuvash]. 143 p. Ankara, M. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. (In Turkish)

Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi -1917–1919)* [1917 October Revolution and Turkish-Tatar National Assembly (National Assembly of Muslim Turkish Tatars of Inner Russia and Siberia -1917–1919)]. 328 p. İstanbul, Ötüken Yayınları. (In Turkish)[4]

Devlet, N. (1999). *İpek Yolu* [The Great Silk Route]. 14 p. Ankara, Türk Tarih Kurumu. (In Turkish)

Devlet, N. (2002). *Empires in Eurasia from Chingiz Khan to 20th Century*, 106 p. İstanbul, Yeditepe Üniv. Yay. (In English)

Devlet, N. (2005). *Studies in the Politics, History and Culture of Turkic Peoples.* 425 p. İstanbul, Yeditepe Üniv. Yay. (In English)

Devlet, N. (2005). *Yıraq könçığıştağı Tatar-Başqortlarğa ni buldı?* [What did Tatar-Baskirs Do in the Far East?]. 99 p. Kazan, Kazan Devlet Üniversitesi Neshr. (In Tatar)

Devlet, N. (2010). *Avrasya Fatihi Cengiz Han* [Genghis Khan, The Eurasian Conqueror]. 220 p. İstanbul, Başlık Yayın Grubu. (In Turkish)

Devlet, N. (2011) *Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi* [Between the Nation and the Soviets: The Struggle for Existence of the Russian Turks during the 1917 Revolution]. 256 p. İstanbul, Başlık Yayın Grubu. (In Turkish)

Devlet, N. (2011). *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslâmcı Modernist* [Ismail Gaspirali: Forgotten Turkist, Islamist, and Modernist]. 224 p. İstanbul, Başlık Yayın Grubu. (In Turkish)

Devlet, N. (2018). *İpek Yolunda Türkler* [Turks on the Great Silk Route]. 224 p. İstanbul, Aydın Üniversitesi iayınları. (In Turkish)

Devlet, N. (2019). *A Quest For Independence: The Voice of Tatars at Radio Liberty.* 453 p. İstanbul, Aydın Üniversitesi iayınları. (In English)

Devlet, N. (2020). *Rusia Mültecileri: Uzak Diasporaia Iayılan Tatarlar* [Refugees from Russia: Tatars Spreading across the Distant Diaspora]. 264 p. İstanbul, Aydın Üniversitesi yayınları. (In Turkish)

Devlet, N. (1991). *Rus ve soviet silahli kuvvetlerindeki turklerin rolu* [The Role of Turks in Russian and Soviet Armed Forces]. X Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. Pp. 811–815. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi. (In Turkish)

References

Devlet, N. (2018). *İpek Yolunda Türkler* [Turks on the Great Silk Route]. 224 p. İstanbul, Aydın Üniversitesi iayınları. (In Turkish)

Devlet, N. (2019). *A Quest for Independence: The Voice of Tatars at Radio Liberty.* 453 p. İstanbul, Aydın Üniversitesi iayınları. (In English)

Devlet, N. (2020). *Rusia Mültecileri: Uzak Diasporaia Iayılan Tatarlar* [Refugees from Russia: Tatars Spreading across the Distant Diaspora]. 264 p. İstanbul, Aydın Üniversitesi iayınları. (In Turkish)

Devlet, G. Beril. (2014). *Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet'in Iaşam Öyküsü*, [A Life-Story of Nadir Devlet that Fits Six Lives into a Lifetime]. 384 p. İstanbul, Çatı Kitapları. (In Turkish)

İsmail Türkoğlu (editor) (2005). *Rokıie Deületkildi: Bir Tatar Hatınının açı yazmışı*, [Rokiye Deületkildi: The Bitter Life-Story of a Tatar Woman]. 110 p. Kazan, Kazan University. (In Tatar)

[4] Dəүlət N. (2008). 1917 el oktiabr' инкыйлабы вә төрк-татар Милләт Мәҗлесе [The October 1917 Revolution and the Turkish-Tatar Millet Majlis]. 382 p. Kazan, Җyen, Milli Kitap.

НАДИР ДАУЛЕТ (1944–2021): ПАМЯТИ УЧЕНОГО, УЧИТЕЛЯ, ДРУГА

Исмаил Тюркоглу,
Университет искусств Мимара Синана,
Турция, 34427, г. Стамбул, Фындыклы,
turkogluismail@yahoo.de.

Надир Даулет родился 15 июля 1944 года в городе Мукден, который в настоящее время является столицей провинции Ляонин Китайской Народной Республики и называется Шэньян. Будущий ученый родился в татарской семье Ибрагима и Рукии Девлеткильдиевых. Его прадед – Мухаммеджан эфенди – был купцом и промышленником. В Петропавловске (ныне – Казахстан) семья Девлеткильдиевых владела маслобойней, мыловаренным производством, а также мельницами и керосиновыми складами. Мечеть, построенная семьей в этом городе в 1868 году, по-прежнему открыта для прихожан. Представители рода, насчитывающего 38 семей, среди которых были татарские князья и потомки ханов Золотой Орды, до 1917 года проживали в России. После революции, растеряв имущество, утратив титулы и социальный статус, они были вынуждены поселиться в различных уголках Союза Советских Социалистических Республик. Трагическая история скитаний семьи Девлеткильдиевых в эпоху Сталина была реконструирована в шестисерийном документальном фильме «История моей семьи» (реж. Марина Разбежкина).

Рукия ханум была дочерью купца Сабиржана Мухаммедиш(ин)а (1873–1947)[1]. Дед будущего ученого занимался торговлей вдоль строящейся Транссибирской железной дороги. Добытое в Сибири сырье и купленные здесь предметы домашнего обихода Сабиржан абзый продавал в различных городах Сибири, на станциях Транссиба и в европейской части России.

Мать Надира Даулета Рукия ханум (1908–1989) родилась в 1908 году в селе Утямышево (Үтәмеш) Тетюшского уезда Казанской губернии (ныне – Апастовский район Республики Татарстан). Из-за коммерческой деятельности своего отца она с раннего возраста была вынуждена совершать дальние путешествия. В 1911 году семья переехала в сибирский город Иркутск, в 1916 году перебралась оттуда в Хабаровск. На два года они обосновались в городе Благовещенске, а в 1918 году семья снова вернулась в Хабаровск. Поскольку отец Рукии имел хорошие доходы, он отправил ее учиться в русскую гимназию города Уссурийска, которую она закончила в 1919 году. В 1925 году из-за социальных потрясений в России семья вынуждена была переехать в Китай и поселиться в Харбине, а в 1927 году перебраться в Японию и начать жить в Токио. Семья селилась в городах, где жили семьи татарских эмигрантов, уехавших из России до и после революции 1917 года. Рукия ханум в Токио посещала курсы английского языка и секретарей, затем до 1935 года преподавала в Исламской школе, где учились дети татарских эмигрантов, проживающих в городе. Известный татарский писатель Гаяз Исхаки, живший в изгнании в Берлине, Варшаве, наладивший выпуск журнала «Яңа милли юл» («Новый путь развития нации»), нуждался в постоянной финансовой поддержке, чтобы вести свою активную деятельность. Так как число тюрко-татарских мухаджиров в Европе было небольшим, они не могли оказывать ему достойную экономическую помощь. В 1933–1938 гг. в поисках финансирования Г. Исхаки отправился на Дальний Восток. Добравшись до Токио, волей судьбы он познакомился с Рукией ханум. Воспитанная на произведениях писателя, под впечатлением от его речей, мать Надира примкнула к числу соратников, борцов за освобождение Идель-Урала.

Лидеры татарской исламской общины в Токио, состоящей из зажиточных семей, Мухаммад Курбангали(ев) и (Г)Абдуррешид Ибрагим(ов) не позволили Гаязу Исхаки установить над ней контроль. Стоит отметить, что у последнего с Абдуррашидом Ибрагим(ов)ым

[1] См. подр. биографию Рукии Даулет-Килде в книге «Рокыя Дәүләт-Килде: Бер татар хатының ачы язмышы» [Рокыя Дәүләт-Килде: Бер татар хатының ачы язмышы]

сложились напряженные отношения намного раньше, начиная с 1905 года. Гаяз Исхаки в молодости был социалистом и вел светский образ жизни, поэтому ему трудно было найти общий язык со старшим поколением, строго придерживающимся исламских традиций. Это привело к серьезным разногласиям. После этого Гаяз Исхаки 4–14 февраля 1935 года решил организовать Дальневосточный съезд тюрко-татар в Мукдене (Маньчжурия). В лице отца Рукии-ханум он обрел своего сторонника. Вскоре мать Надира Давлета, благодаря знанию иностранных языков, стала для Гаяза Исхаки незаменимым помощником. По итогам работы Съезда курултая в этом городе начала выпускаться с 1 ноября 1935 года газета «Милли байрак» («Национальный флаг»), а Гаяз Исхаки вернулся назад в Европу. В письмах к Гаязу Исхаки Рукия ханум умоляла его забрать ее в Европу, но он игнорировал ее просьбы, считая, что она должна принести себя в жертву нации. Последующие события свидетельствуют о том, что Рукия ханум так и поступила: аудитория «Милли байрак» насчитывала 300–400 подписчиков, написанная от руки газета тиражировалась с помощью типографского камня, вся нагрузка по выпуску газеты легла на плечи женщины.

17 октября 1943 года она вышла замуж за Ибрагима Девлет-Кильди, который был главным редактором газеты «Милли байрак». 15 июля 1944 года у них родился сын, которого нарекли именем Надир. 10 августа 1945 года войска Советского Союза вошли в Маньчжурию. Офис газеты «Милли Байрак» был опечатан одним из первых. Родителей Надира арестовали, беременную Рукию ханум с мужем вскоре доставили в Читу. Сабиржан эфенди остался с годовалым внуком на руках. Во время допросов и пыток супруги были вынуждены признать выдвигаемые против них обвинения. Спустя год после ареста, после десятиминутного суда они были приговорены по ст. 58 (п. 2. и п. 11) Уголовного кодекса РФ к лишению свободы на срок десять лет с конфискацией имущества и отбыванием в трудовом лагере (ГУЛАГ). В тюрьме Рукия ханум 22 апреля 1946 года родила дочь Фариду. Вместе с новорожденной ее отправили из Читы в трудовой лагерь в Караганде, в один из крупных шахтерских городов Казахстана. Когда девочке исполнилось три с половиной года, ее забрали у матери и отдали на воспитание в государственный детский дом для детей «врагов народа», где с юных лет воспитывали ненависть к родителям. Тяжелые условия труда на кирпичном заводе и в каменном карьере, которые были не по плечу даже мужчинам, сильно подорвали здоровье Рукии ханум. Смерть Сталина не принесла жизни узников облегчения, мать Надира Даулета стала угасать на глазах.

В феврале 1955 года из-за прогрессирующих хронических заболеваний и невозможности трудиться в условиях карагандинского лагеря ее перевели в трудовой лагерь, что находился в Мордовии, где она начала работать в мастерской по пошиву военной одежды. Спустя год, 10 ноября 1955 года, по истечении срока наказания, ее отправили в Новосибирскую тюрьму, затем – на поселение к мужу, в деревню Вдовино, что на севере Новосибирской области, где он отбывал ссылку. Здесь располагалась государственная птицефабрика. После длительной разлуки супруги наконец воссоединились. В октябре 1956 года им удалось вернуть из детдома дочь, где она провела 7 лет. Условия проживания в деревне были не из легких. Рукия ханум провела 10 лет трудовом лагере, 6 лет в ссылке в Новосибирской области. В 1961 году они дождались послабления: семье разрешили вернуться на родину мужа – в Петропавловск (Кызылъяр). Бывшим «врагам народа» было трудно найти работу. После долгих мытарств Рукия ханум в 1962 году с трудом удалось найти работу по специальности: она начала преподавать английский язык. Однако беды продолжали преследовать семью. 21 апреля 1967 года от сердечной недостаточности скончался глава семьи – Ибрагим бей. Рукия ханум преподавала до 1976 года, так как ее крошечной пенсии, получаемой с 1972 года, не хватало на жизнь. Она тяжело переживала разлуку с дочерью, которая работала инженером на военном оптико-механическом заводе (КОМЗ) в Казани. После длительной переписки 30 сентября 1982 года ей удалось получить разрешение переехать в Казань. Они с дочерью жили в коммунальной квартире, однако власти ей отказали в прописке. Спустя годы профессор Надир Даулет, благодаря покровительству друзей в Казани, улучшил жилищные условия матери: она получила однокомнатную квартиру.

Встреча матери и сына состоялась в июле 1977 года в Мюнхене. Надир-бей успел к тому времени создать семью и стать отцом. Гирею на момент встречи с бабушкой исполнилось четыре года. Вторая встреча матери и сына состоялась в Мюнхене в 1983 году. Рукия ханум удалось взять на руки второго внука по имени

Юлай. Это была последняя встреча матери с сыном и его семьей. Ее жизнь, полная приключений и бед, оборвалась в Казани в 1989 году, когда ей исполнился 81 год. Гаяз Исхаки, действительно, принес ее в жертву татарскому народу.

Отец Надира Даулета – Ибрагим бей – родился 27 февраля 1901 года в городе Петропавловске (Кызылъяр). В семье было 11 детей. Первичное образование Ибрагим бей получил в медресе, построенном его дедом. Затем он продолжил образование в русской средней школе, которую закончил в 1918 году. Спасаясь от революционного пожара, полыхавшего в России, Ибрагим бей отправился во Владивосток, расположившийся на побережье Японского моря. Здесь он поступил учиться на курсы радиотелеграфистов. Хотя Ибрагим бей был записан моряком в армию адмирала Колчака, который сражался против красных, вскоре его принудительно записали в качестве лейтенанта в армию барона Романа Унгерна фон Штернберга, который был в рядах белых. Через некоторое время он по приглашению своих соотечественников отправился провести отпуск в Харбине. Ибрагим бей помимо своей воли был втянут в войну, когда в регион нагрянули красные. За то, что Ибрагим бей заснул на посту, барон Роман Унгерн фон Штернберг приговорил его к смертной казни. Отец Надира выжил благодаря помощи татарского офицера, который укрыл его в своей семье, проживающей в Харбине. В 1920–1922 гг. Ибрагим бей учился в украинском лицее, после окончания которого, мечтая заняться торговлей, уехал в Токио. Ему не удалось здесь пустить корни из-за страшного землетрясения 1923 года и его трагических последствий. В 1925 году он решил попробовать удачу в Мукдене (ныне – Шиньян). Здесь он встретился с Разией ханум. У них родились две дочери. Ибрагим бей был делегатом Мукденского съезда (Курултая) во главе с Гаязом Исхаки. Здесь он познакомился с Рукией ханум, и они начали вместе выпускать газету «Милли байрак». Ибрагим бей был главным редактором и ключевым автором газеты. В 1937 году он развелся с женой. Спустя шесть лет, в 1943 году, Ибрагим бей женился на Рукие ханум.

После ареста из Читы его отправили в знаменитую московскую тюрьму Лефортово для проведения дальнейшего расследования. Вскоре после недолгого судебного разбирательства его приговорили по ст. 58 (п. 10. и п. 11) Уголовного кодекса РФ к лишению свободы на срок десять лет с отбыванием в трудовом лагере (ГУЛАГ). Было принято решение о конфискации его имущества, и он был отправлен в лагерь в город Углич (Ярославская область), к северу от Москвы. Вскоре из-за тяжелых условий труда он заболел и полгода провел в лагерной больнице. После выздоровления его перевели в лагерь номер № 11 в Мордовии, где зимой приходилось валить лес в тридцатиградусный мороз. По истечении срока наказания 20 апреля 1955 года его отправили в ссылку в Новосибирскую область. В совхозе Вдовино он пас скот, работал чернорабочим на ферме, трудился в поле. Вернувшись с семьей в родной город, работал на складе. Семья получила свое первое жилье в 1964 году, однако их радость была недолгой. Жизнь главы семьи оказалась короткой. Свыше было предопределено, что отцу так и не довелось встретиться с сыном.

Трагично сложилась и судьба деда Надира Даулета. Он скончался от столбняка из-за ржавого гвоздя, повредившего ему глаз. Никто не знает, кто полгода заботился о маленьком мальчике.

Приемные родители сыграли огромную роль в жизни Надира Даулета и его становлении как ученого. Когда судьбе было угодно соединить судьбу осиротевшего мальчика с Ахтем беем и Айнирджамалой ханум, супруги планировали эмигрировать из Китая в Турцию. Благодаря помощи еврейского торговца, они вначале вывезли ребенка известных родителей из Мукдена в Пекин, где усыновили, затем семья отправилась в Шанхай. После окончания Второй мировой войны, в 1949 году, власть в Китае оказалась в руках коммунистов. В жизни Надира появилась неродная сестра по имени Рашида. Благодаря помощи друзей, работавших в турецком посольстве, она получила турецкую визу. 18 января 1949 года семья выехала из Шанхая в Стамбул. После семидесятидневного тяжелого круиза на корабле, 31 марта 1949 года они прибыли в Стамбул. Приемные родители в Турции сменили фамилию и взяли фамилию Даулет, чтобы в дальнейшем родные родители смогли разыскать ребенка. Проведя ночь в отеле в Сиркеджи, благодаря Гаязу Исхаки, они поселились в квартире в квартале Чершембе района Фатих. Семья оказалась в трудном экономическом положении, пока неродная сестра Надира не сумела устроиться благодаря помощи Рашида Хамдуллы Супхи Танрыовера секретарем в нефтяную компанию. Семья поселилась в подвале жилого дома в Шишли. 19 мая в 1951 года Надир

поступил учиться в местную начальную школу, которую закончил в 1956 году. Благодаря активному участию в судьбе мальчика состоятельного Ахмеда Вели Менгера (уроженца Большого Менгера в Заказанье), близко знавшего родителей мальчика в период их работы в редакции «Милли Байрак», и Кемаля Лукмана, этнического татарина, который был первым инженером-нефтяником Турции, Надир Даулет продолжил обучение на среднем отделении немецкого частного лицея (Özel Alman Lisesi). Именно в этот период Надир узнал, что воспитывается в семье приемных родителей, что повергло его на короткое время в депрессию. Надир Даулет не смог закончить высшее отделение этого учебного заведения, так как Ахмеду Вели Менгеру не удалось добиться усыновления мальчика и он прекратил финансирование его обучения. Кемаль Лукман не вмешался в ситуацию, так как не хотел ссориться с самым богатым татарином в Турции. Из-за этого в 1962 году Надиру Даулету пришлось продолжить обучение в вечерней школе в Вефи (Vefa Akşam Lisesi). Учебу он совмещал с работой. Надир Даулет, благодаря помощи эмигрантов, наладил переписку со своей родной матерью и сестрой Фаридой.

В 1967–1971 гг. Надир Даулет учился на историческом отделении факультета литературы Стамбульского университета. В 1969 году он женился на Дилек Оракоглу, от брака с которой у него родилось два сына: Гирей и Юлай.

Точкой отсчета его трудовой биографии стал 1951 год. Ему пришлось трудиться на разных работах. Отец его одноклассника по средней школе – профессор доктор Рашид Рахмети Арат – в 1963 году устроил несовершеннолетнего Надира корректором в «Исламскую энциклопедию» (İslâm Ansiklopedisi'), издаваемую Министерством образования. Вместе с друзьями Надир Даулет приступил к изданию «Бюллетеня Тукая» (Tukay Bülteni). В 1967 году он получил приглашение на работу от Научно-исследовательского института тюркской культуры (Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü), штаб-квартира которого находилась в Анкаре. Надир Даулет начал трудиться уполномоченным по составлению словаря в Стамбульском офисе (1967–1972). Институт в это время возглавлял его соотечественник – профессор, доктор Ахмет Темир. В эти годы Надир Даулет возглавил Общество культуры и помощи казанским тюркам. Вместе с друзьями он издавал журнал «Казань».

Благодаря протекции своего друга Ферита Аги, Надир Даулет работал в татаро-башкирской редакции Радио «Азатлык», созданной США после Второй мировой войны в Мюнхене для этнической аудитории, проживающей в Союзе Советских Социалистических Республик (RFE/RL Inc. – радио «Свободная Европа / Радио Свобода Inc.). Благодаря этой работе, в 1972 году Надир Даулет переехал с семьей в Мюнхен. В 1972–1975 гг. он был ведущим радиопрограмм, благодаря чему усовершенствовал свое владение немецким, английским, татарским языками, получил доступ к разным ресурсам. Именно в этот период Надир Даулет овладел татарским литературным языком. В апреле 1975 года из-за необходимости отслужить в армии он был вынужден вернуться в Турцию. Его военная служба проходила в Борнове, провинции Измир, в 58-учебной дивизии, 57-й Артиллерийской учебной бригаде. После службы в армии он некоторое время работал в холдинге Ахмеда Вели Менгера в Стамбуле, но, не видя здесь будущего, он снова вернулся в Мюнхен, где продолжил свою работу на радио.

В 1976 году под руководством профессора, доктора Ибрагима Кафесоглу он начал работать над докторской диссертацией «История национальной борьбы русских тюрок (1905–1917)» («Rusya Türkleri'nin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)»), которую защитил в 1982 году. Надир Даулет стал подавать заявки в разные вузы, чтобы всецело посвятить себя научной и преподавательской работе.

По приглашению декана факультета науки и литературы Университета Мармара профессора, доктора Хакки Йолдыза осенью 1984 года Надир бей вернулся в Стамбул и начал преподавать на историческом отделении. После возвращения на родину он продолжил работу на радио: вплоть до 2020 года вел еженедельную передачу «Новости Турции» под псевдонимом Ахтем Ибрагимов.

После распада Советского Союза авторитет Надира Даулета в обществе сильно укрепился, так как политики относились к нему, повидавшему мир, с большим уважением. Президент Тургут Озал и премьер-министр Месут Йылмаз попросили его разработать предложения о тюркоязычных народах, живущих в Советском Союзе. Циклы статей ученого были опубликованы в различных журналах. Увидел свет его фундаментальный труд «Современные тюрки» («Çağdaş Türkiler»), который не потерял своей актуальности и поныне.

Преподавательская карьера ученого также пошла в рост[2]: в 1986 году он стал деканом, в 1992 году – профессором. С июня 1989 по июнь 1990 года он работал приглашенным исследователем в Центре центральноазиатских исследований Колумбийского университета, где получал ежегодную стипендию, присуждаемую Американским советом научных обществ и совместной программой по развитию советских исследований Совета по исследованиям в области социальных наук. Надир Даулет работал в качестве приглашенного преподавателя в осенний семестр на кафедре истории Университета Висконсина / Мэдисона в Соединенных Штатах (август 1996 – январь 1997 года). Здесь он преподавал курс «Вторжения и империи: Средняя Азия от Чингисхана до Сталина, революция в Средней Азии и реформа в Исламе» («İşgaller ve İmparatorluklar: Cengiz Han'dan Stalin'e Orta Asya ve İslâm ve Orta Asya'da İhtilal ve Reform»). До 1991 года Надир Даулет был заместителем директора Центра исследований и практических занятий Турции, основанного в 1986 году в Университете Мармара. Благодаря политике гласности президента СССР М. С. Горбачева, ученому в 1990 году удалось приехать в Казань на научный форум. Во время этого визита ему удалось свидеться со своей сестрой Фаридой, которую он знал только по переписке. Они встретились на вокзале спустя сорок пять лет разлуки. Надир Даулет улучшил ее материальное положение в России, регулярно оказывая ей финансовую помощь до самой ее смерти.

Благодаря совместным усилиям ректора Университета Мармара, профессора, доктора Орхан Огуза, декана факультета науки и литературы, профессора, доктора Хакки Дорсын Йолдыза, профессора, доктора Инжи Енгинюн и профессора, доктора Надире Даулета, 24 января 1991 года парламент принял закон о создании Научно-исследовательского института тюркологических исследований (Türkiyat Araştırma Enstitüsü) при Университете Мармара. В 1991–1997 гг. Надир Даулет занимал в этом институте должность заместителя директора. Параллельно он преподавал на отделении истории факультета науки и литературы. В 1997 году, после выхода на пенсию профессора, доктора Инжи Енгинюн Надир, Даулет занял пост директора института. Под его руководством был организован ряд крупных международных научных мероприятий: «Симпозиум по исследованиям Тюркизма и Турции в мире» (18–20 октября 1986 года); «V Международный конгресс по социальной и экономической истории Турции» (21–25 августа 1989 года), «Международный симпозиум по современным турецким алфавитам» (18–20 ноября 1991 года), в которых приняли участие ученые различных тюркских республик из бывшего СССР.

В 1997–2005 гг. Надир Даулет читал лекции по тюркскому миру в военных академиях в Стамбуле. В 1995–2001 гг. он занимал должность заведующего отделом по изучению Кавказа и Северочерноморского региона в Турецком историческом обществе.

Значительные перемены произошли и в его личной жизни. В 1998 году он развелся с женой, а в 2001 году создал новую семью с Берил ханум.

В 2001 году ученый ушел в отставку в Университете Мармара, где преподавал и руководил кафедрой истории, возглавлял Институт социальных наук и Институт тюркологических исследований. В том же году в Университете Едитепе (Yedi Tepe Üniversitesi) Надир Даулет возглавил кафедру истории факультета науки и литературы, однако в 2007 году из-за конфликта с руководством он уволился из вуза. В 2008 году он устроился на работу в Стамбульский коммерческий университет (İstanbul Ticaret Üniversitesi) на отделение международных отношений, где проработал 5 лет. С 2014 года ученый начал преподавать на кафедре международных отношений, где завершил свою преподавательскую карьеру в 2019 году: университет был слишком далеко от Аташехира, где жил Надир Даулет. Во время работы в университете ученый создал такие фундаментальные научные работы, как «Тюрки на Великом шелковом пути» (2018) [Devlet, İpek Yolunda Türkler], «Стремление к независимости: Голос татар на „Радио Свобода“» (2019) [Devlet, A Quest For Independence: Voice of Tatars at Radio Liberty], «Беженцы из России: татары, распространяющиеся по далекой диаспоре» (2020) [Devlet, Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Yayılan Tatarlar].

До своей смерти Надир Даулет писал еженедельные статьи в турецкий раздел газеты Independet («Индепендент»). В конце апреля 2021 года ученый был госпитализирован в частную больницу в Аташехире, где 30 апреля 2021 года скончался от онкологического заболевания.

Профессор, доктор Надир Даулет был почетным членом таких научных учреждений, как «Турецкое историческое общество» (1995–2001),

[2] См. подр. сведения о этом периоде жизни ученого: Devlet G. Beril [Devlet G. Beril]

«Меджлис татарских мурз» (1995–2021), Научно-исследовательский институт тюркологических исследований (1993–2021), İLESAM (1986–2021), Академия наук Татарстана, в которую он был избран в 1993 году. Ученый также возглавлял редакционные коллегии ряда журналов, таких как «Karadeniz Araştırmaları» («Черноморские исследования»), «Stratejik Araştırmalar Dergisi» («Журнал стратегических исследований»), «Tatarica» («Татарика»), «Tarih ve Medeniyet» («История и культура»), «Miras» («Наследие»), «Central Asian Survey» («Обзор Центральной Азии»), «İdil-Ual Araştırmaları» («Иследования Идель-Урала»).

Надир Даулет оставил потомкам солидное научное наследие, состоящее из 30 самостоятельных изданий, сотен статей и книжных разделов, опубликованных в Турции и за ее пределами. В конце нашей статьи мы приводим наиболее важные из них, благодаря которым он обрел бессмертие:

Дәүләт Надир. Ерак Көнчыгыштагы татар-башкортларга ни булды. Казан: Казан дәүләт ун-ты, 2005. 99 б.

Devlet N. Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905–1917) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları? 1985. 462 s.[3]

Devlet N. Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye. İstanbul: Marmara Üniv. Yay, 1987. 134 s.

Devlet N. İsmail Bey (Gaspıralı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988. 138 s.

Çağdaş Türk Dünyası / Devlet N. editor. İstanbul: M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1989. 195 s.

Devlet N. Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu. İstanbul: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1992. 72 s.

Devlet N. Çağdaş Türkiler, Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi. İstanbul: Çağ yayınları, 1993. 607 s.

Devlet N.. İdil-Ural Ekspedisyonu: Tatarlar-Başkurtlar-Çuvaşlar Ankara: M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 1997. 143 s.

Devlet N. 1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk Tatarlarının Millet Meclisi -1917-1919). İstanbul: Ötüken Yayınları, 1998. 328 s.[4]

Devlet N. İpek Yolu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999. 14 s.

Devlet N. Empires in Eurasia from Chingiz Khan to 20th Century. İstanbul: Yeditepe Üniv. Yay, 2002. 106 p.

Devlet N. Studies in the Politics, History and Culture of Turkic Peoples. İstanbul: Yeditepe Üniv. Yay, 2005. 425 p.

Devlet N. Avrasya Fatihi Cengiz Han. İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2010. 220 s.

Devlet N. Millet ile Sovyet Arasında: 1917 Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi, İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011. 256 s.

Devlet N. İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslâmcı Modernist. İstanbul: Başlık Yayın Grubu, 2011. 224 s.

Devlet N. İpek Yolunda Türkler. İstanbul: Aydın Üniversitesi yayınları, 2018. 224 s.

Devlet N. A Quest For Independence: Voice of Tatars at Radio Liberty. İstanbul: Aydın Üniversitesi yayınları, 2019. 453 s.

Devlet N. Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Yayılan Tatarlar. İstanbul: Aydın Üniversitesi yayınları, 2020. 264 s.

Devlet N. Rus ve soviet silahli kuvvetlerindeki turklerin rolu // X Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991. S. 811–815.

Литература

Рокыя Дәүләт-Килде: Бер татар хатының ачы язмышы / Исмаил Төрекоглы ред. Казан: Казан ун-ты нәшр. Kazan, 2005. 110 б.

Devlet G. Beril. Bir Ömre Altı Hayat Sığdıran Nadir Devlet'in Yaşam Öyküsü. İstanbul: Çatı Kitapları. 2014. 384 s.

Devlet N. İpek Yolunda Türkler. İstanbul: Aydın Üniversitesi yayınları, 2018. 224 s.

Devlet N. A Quest For Independence: Voice of Tatars at Radio Liberty. İstanbul: Aydın Üniversitesi yayınları, 2019. 453 s.

Devlet N. Rusya Mültecileri: Uzak Diasporaya Yayılan Tatarlar. İstanbul: Aydın Üniversitesi yayınları, 2020. 264 s.

[3] *Дәүләт Н.* Руссия төркиләренең милли көрәш тарихы (1905–1907). Казан: Милли китап, 1998. 399б.

[4] *Дәүләт Н.* 1917 ел октябрь инкыйлабы вә төрк-татар Милләт Мәҗлесе. Казан: Җыен, Милли китап, 2008. 382 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-166-171

RAIS BUKHARAYEV AS A SCHOLAR, TEACHER, AND MENTOR

Dzhavdet Shaukatovich Suleimanov,
Applied Semiotics Research Institute, Tatarstan Academy of Sciences,
36 a Levobulachnaya Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
dvdt.slt@gmail.com.

Anis Foatovich Galimyanov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
anis_59@mail.ru.

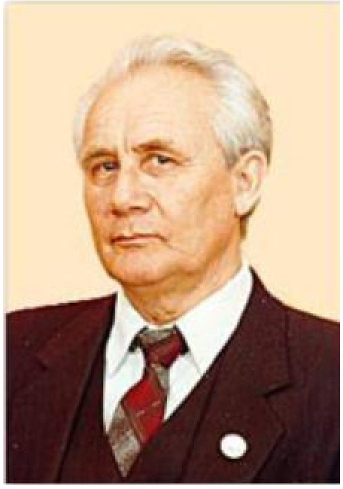

Bukharaev Rais Gataevich (April 24, 1929 – July 31, 2009) was the founder of the School of Mathematical Cybernetics and Informatics of Kazan State University. He was Doctor of Technical Sciences (1968) and Doctor of Physical and Mathematical Sciences (1981), Professor. He was also Honored Scientist of the TASSR, awarded with the badge "Honored Worker of Higher Professional Education of the Russian Federation". He wrote more than 130 scientific papers, including 9 monographs, and had 10 author's certificates for inventions.

His main scientific interest was in the area of the theory of probable automata.

Бохараев Рәис Гата улы (24 апрель, 1929 – 31 июль, 2009) Казан дәүләт университетының математик кибернетика һәм информатика мәктәбенә нигез салучы, техника фәннәре (1968) һәм физика-математика фәннәре (1981) докторы, профессор. ТАССРның атказанган фән эшлеклесе, "РФнең югары профессиональ белем бирү почетлы хезмәткәре" билгесе белән бүләкләнгән. 130дан артык фәнни хезмәт, шул исәптән 9 монография авторы, уйлап табуга 10 автор таныклыгы бар.

Төп фәнни тикшеренүләре ихтимали автоматлар теориясе буенча.

Бухараев Раис Гатич (24.04.1929 – 31.07.2009) основатель школы по математической кибернетике и информатике Казанского госуниверситета, доктор технических (1968) и физико-математических (1981) наук, профессор, Заслуженны деятель науки ТАССР, награжден знаком "Почетный рботник высшего профессионального образования РФ". Является автором более 130 научных работ, в том числе 9 монографий. Имеет 10 авторсхих свидетельств на изобретение.

Основные научные исследования по теории вероятностных автоматов.

The prominent Tatar scholar R. G. Bukharaev would have turned 91 this year if he had been alive. His scientific legacy has laid the foundation for many scientific works and trends, his numerous disciples keep up the good work.

Bukharaev Rais Gataevich was born on April 24, 1929, in Tomsk. In 1947, he graduated from the 2d School in Kazan and entered the Faculty of Physics and Mathematics of Kazan State University. Since then, his life was inseparably linked to the University.

As a versatile individual, a talented mathematician, and a broad-minded philosopher, his ability to make scientific predictions and his scientific

perceptions gave Rais Bukharaev a chance to effectively work in a number of new scientific fields, not only at the university, but across the country, and even around the world ([Bukharaev, Kriterii...], [Bukharaev, Veroiatnostnye..., 1970], [Bukharaev, Osnovy...], [Bukharaev, Veroiatnostnye..., 1978], [Bukharaev, Zakharov], [Bukharaev, Instrumental'nye...]). The research and practical work, having started under his guidance in the fields of scientific cybernetics, probabilistic automaton theory, and artificial intelligence, continues successfully today both at Kazan State University and the Tatarstan Academy of Sciences.

Bukharaev started his research work under the guidance of the outstanding professor Norden. In 1955, he presented his Ph.D. dissertation on "The Theory of Biaffin Surfaces and the Theory of Congregation of Biaxyl Spaces" based on his research in the field of geometry. From this moment he would embark on a new field of research – cybernetics. Exactly in the field of mathematical cybernetics and computer sciences Bukharaev R. conducted intensive research and achieved great success ([Bukharaev, Suleimanov, O sozdanii...], [Bukharaev, Suleimanov, Semanticheskii...], [Bucharaev]).

Bukharaev R. got fundamental results in probabilistic machines, mathematical models of fundamentally new types of electronic computing machines, and the theory of construction of probable machines and their networks. Independently from Carlisle (USA), he was the first to introduce the concept of the mathematical object (a possible automaton) in the USSR, having built the first example of a language that cannot be represented by any finite automaton. It also described the necessary and sufficient conditions for languages, vocabulary functions, multichannel communication channels, and random code sequences represented by probable automata. R. Bukharaev constructed a complete matrix theory of homomorphism and the equivalence of probable automata.

One of Bukharaev's greatest contributions to the field of probable machine theory and construction is the development of a powerful methodology for research. Based on this methodology, he created a complete theory that allowed him to unravel the deep connections between deterministic and probable automata and classes of mathematical objects, and to solve the problems of optimal synthesis of probabilistic machines by implementing classes of probabilistic algorithms of a given characteristic. Using this methodology, R. Bukharaev and his students developed more than 40 devices to model random codes and processes.

The results of his research in the field of theory and construction of these potential automata are described in two R. Bukharaev's doctoral theses. His first one was in technical sciences: "The Theory of Machine Building to Solve Problems by the Method of Statistical Modeling" (presented in 1968), and his second one was in Physical and Mathematical Sciences: "Languages and Vocabulary Functions in Multiple Probabilistic Automata, Multi-Channel Channels, and Random Sequences" (presented in 1981). The concept of probable machines and algorithms is closely linked to the study of artificial intelligence problems. This area, in particular, is reflected in the development and construction of the conception of a linguistic processor with artificial intelligence elements that provide human communication with computers using natural language.

R. Bukharaev's scientific interests were not limited by these areas of research. He had always been a pioneer in the organization and scientific guidance of the most relevant research areas of new information technologies. These include, first and foremost, the automation of systems and software complexes used for various purposes - the automation system of abstract-mathematical research, based on the electronic computer "MATISS", the automation of the analysis of the answers, entered in the natural language in educational systems, the automation system of the computer projecting the parallel processing of the information. These made it possible to present a system of machine graphics based on unique principles that ensured their efficient use in design.

In R. Bukharaev's scientific activities, a special place is occupied by his work devoted to the computer use of Tatar as a state language. He was the founder and research supervisor of the Shakli Fahm Lab, which was at the forefront of this work. Under his leadership, the standards for the use of the Tatar language in computers were developed and approved in 1996 by a decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Tatarstan. Now his work is successfully continued by his students, doctors and candidates of science, at the Institute of Applied Semiotics of the Tatarstan Academy of Sciences.

R. Bukharaev's work in the field of theory of probable processors and automata has gained international recognition. He was elected to the membership of the International Academy of Nonlinear Sciences.

Many times he delivered lectures on the theory of probable automata abroad: at the International Mathematical Center named after Banach (Warsaw, twice), at the universities of Berlin, Rostock, Buenos Aires, and at the universities of the cities of Saarbrücken and Hamburg.

R. Bukharaev established his own scientific school, which prepared thirty six candidates of science, six of them presented their doctoral dissertations. Many of his disciples are already heads of departments and scientific disciplines. For many years he was the chairman of the Coordinating Council of KSU on the main scientific area "Mathematical problems and software of automation of intellectual activities". He did a lot of work as a member of the editorial board of the international journal "The News of Higher Schools. Mathematics", as an editor-in-chief of the mathematical editorial board of the Encyclopedia of the Republic of Tatarstan, and as a member of special councils for the defense of candidate and doctoral dissertations. His book, "Fundamentals of Probable Machine Theory", was published in 1985 by the Moscow publishing house "Nauka" and was published in German in the Federal Republic of Germany.

R. Bukharaev effectively worked as a science organizer. The computing center of Kazan University was established on the basis of the laboratory of the Department of Mathematical Analysis, and in 1957 its first head was R. Bukharaev. Due to his creative and organizational activities, the university started a special laboratory and the Department of Cybernetics of the N. Chebotarev Research Institute of Mathematics and Mechanics, the Department of Theoretical Cybernetics, the Faculty of Computational Mathematics and Cybernetics, and the Institute of Electronic Control Machines. At Kazan State University, the Research Laboratory on Artificial Intelligence Problems was established.

For many years he was the chairman of the Scientific Council on the Problem of Complex Cybernetics under the Presidium of the USSR Academy of Sciences on Probable Automata and Their Uses.

He also chaired the Commission on Automation and Computing Technology under the Presidium of the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences and the Republican Committee for Computing Technology under the Council of the Scientific and Technical Society of the TASSR. The team, led by R. Bukharaev, and, personally he made a significant contribution to the implementation of information and communication technologies in Tatarstan, to their Tatarization, to the study and development of the Tatar language using computer technologies. For his great achievements in science and education and his active participation in public affairs he was awarded the State Prize in Science and Technology (2009). Bukharaev was also awarded the badge "Honorary Worker of Higher Professional Education of the Russian Federation" and medals.

Using the words of Tukay, we can describe R. Bukharaev not like a "sunken" scholar, who had made great strides in the field of science, but like a true Tatar intellectual, a multi-talanted personality, and a true mentor. He always took thought for talented young people, taking care of his substitutes and successors. From the first steps of the Selet movement, which is widely known in the Tatar world, he took an active part in attracting children to the world of science, computer science, cybernetics, and artificial intelligence with his fun lessons. Now, after his death, both his work and his name are being continued in his students and youth. In his memory, the annual "Bu-Hakaton" Competition and the R. Bukharaev readings have become a tradition.

References

Bukharaev, R. G. (1965). *Kriterii predstavimosti sobytii v konechnykh veroiatnostnykh avtomatakh* [A Criterion for the Representability of Events in Finite Probabilistic Automata]. Doklady AN SSSR, t. 164, No. 2, pp. 289–291. (In Russian)

Bukharaev R. G. (1970). *Veroiatnostnye avtomaty* [Probabilistic Automata]. 187 p. Kazan', izd-vo Kazan. universiteta. (In Russian)

Bukharaev, R. G. (1985). *Osnovy teorii veroiatnostnykh avtomatov* [Foundations of the Theory of Probabilistic Automata]. 287 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

Bukharaev, R. G. (1978). *Veroiatnostnye avtomaty (obzor)* [Probabilistic Automata]. Moscow, VINITI, t. 15, pp. 79–122. (In Russian)

Bukharaev, R. G., Zakharov, V. M. (1978). *Upravliaemye generatory sluchaynykh kodov* [Controlled Generators of Random Codes]. 160 p. Kazan', izd-vo Kazan. Universiteta. (In Russian)

Bukharaev, R. G. (1987). *Instrumental'nye dialogovye sistemy* [Instrumental Dialogue Systems]. R. G. Bukharaev, A. I. Ienikeev, I. I. Makarov. 110 p. Kazan', izd-vo Kazan. universiteta. (In Russian)

Bukharaev, R. G., Suleimanov, D. Sh. (1986). *O sozdanii avtomatizirovannykh obuchaiushchikh sistem s intellektual'nymi vozmozhnostiami* [On the Creation of Automated Learning Systems with Intellectual Capabilities]. Kiiev, Naukova Dumka, Kibernetika. No. 3, pp. 42–49. (In Russian)

Bukharaev, R. G., Suleimanov, D. Sh. (1990). *Semanticheskii analiz v voprosno-otvetnykh sistemakh* [Semantic Analysis in Question-Answer Systems]. 124 p. Kazan', izd-vo Kazan. universiteta. (In Russian)

Bucharaev, R. G. (1994). *Stochastische Automaten* [Stochastic Automata]. Stuttgart, Teuner Verlag. (In German)

РӘИС ГАТА УЛЫ БОХАРАЕВ – ГАЛИМ, МӨГАЛЛИМ, ОСТАЗ

Җәүдәт Шәүкәт улы Сөләйманов,
ТР ФАнең "Гамәли семиотика" фәнни-эзләнү институты,
Россия, 420111, Казан ш., Сул Болак ур., 36 нчы А йорты,
dvdt.slt@gmail.com.

Әнис Фоат улы Галимҗанов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
anis_59@mail.ru.

Татарның күренекле галиме Р. Г. Бохараевка, исән булса, быел 91 яшь тулган булыр иде. Аның фәнни мирасы дистәләгән юнәлешләр өчен нигез булып тора, ә күп санлы шәкертләре галим гыйльми эшчәнлегенең төрле тармакларын лаеклы дәвам итәләр.

Рәис Гата улы Бохараев 1929 елның 24 апрелендә Томск шәһәрендә туа. 1947 елда ул Казан шәһәрендәге 2 нче номерлы мәктәпне тәмамлый һәм Казан дәүләт университетының физика-математика факультетына укырга керә һәм ул алдагы тормышын бу югары мәктәп белән бәйли.

Күпкырлы шәхес, талантлы математик, киң карашлы философ булу белән бергә, фәнни фаразлау, гыйльми сиземләү сәләте Рәис Гата улына берничә яңа фәнни юнәлештә, университетта гына түгел, ә бөтен ил, хәтта бөтендөнья масштабында беренчеләр рәтендә булып, нәтиҗәле эшләр башларга мөмкинлек бирә ([Бухараев, Критерий...], [Бухараев, Вероятностные..., 1970], [Бухараев, Основы...], [Бухараев, Вероятностные..., 1978], [Бухараев, Захаров], [Бухараев, Инструментальные...]). Фәнни кибернетика, ихтимали автоматлар теориясе, ясалма интеллект өлкәләрендә аның җитәкчелегендә башланган эзләнүләр һәм гамәли эшләр бүгенге көндә дә Казан федераль университетында һәм Татарстан Фәннәр академисендә уңышлы дәвам итә.

Галим фәнни эшчәнлеген бөек геометр профессор А. П. Норден җитәкчелегендә башлый. Геометрия өлкәсендәге тикшеренүләре нигезендә 1955 елда "Биаффин өслекләре теориясе һәм биаксиль пространстволар конгруэнциясе теориясе" дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Моннан соң ул үзен гыйльми эзләнүләрнең яңа өлкәсе – кибернетикага багышлый. Р. Г. Бохараев, математик кибернетика һәм информатика өлкәләрендә күп тикшеренүләр башкарып, зур уңышларга ирешә ([Бухараев, Сулейманов, О создании...], [Бухараев, Сулейманов, Семантический...], [Bucharaev]).

Р. Бохараев ихтимали автоматлар, принципиаль яңа типтагы электрон хисаплау машиналарының математик модельләре һәм ихтимали машиналар һәм аларның челтәрләрен төзү теориясе буенча фундаменталь нәтиҗәләргә ирешә. Ул СССРда беренче булып һәм Карлайлга (АКШ) бәйсез рәвештә бу математик объект (ихтимали автомат. – асс. авт.) төшенчәсен кертә, бернинди дә чикле автомат ярдәмендә күрсәтеп булмый торган телнең беренче мисалын төзи. Галим шулай ук телләр, сүзлек функцияләре, күптактлы элемтә каналлары һәм очраклы кодлар эзлеклелекләренең ихтимали автоматлар белән күрсәтелүләренең кирәкле һәм җитәрлек шартларын тасвирлый. Р. Г. Бохараев ихтимали автоматлар гомоморфизмы һәм эквивалентлыгының тулы матрицалы теориясен төзи.

Тикшеренүләр өчен эшләнгән куәтле методология Р. Бохараевның ихтимали машиналар теориясе һәм төзелеше өлкәсендәге иң зур хезмәтләренең берсе булып тора. Аның ярдәмендә детерминир һәм ихтимали автоматлар һәм кушымталар өчен бик мөһим булган математик объектлар класслары арасындагы тирәнтен бәйләнешләрне ачарга, бирелгән характеристикалы ихтимали алгоритмнар классларын реализацияләгән

ихтимали машиналарны оптималь синтезлау мәсьәләләрен чишәргә мөмкинлек биргән теория төзелә. Бу методология нигезендә галим һәм аның шәкертләре тарафыннан очраклы код һәм процессларны модельләү өчен 40тан артык җайланма төзелгән.

Әлеге ихтимали автоматлар теориясе һәм төзелеше өлкәсендәге тикшеренүләренең нәтиҗәләре Р. Бохараевның ике докторлык диссертациясендә чагылган. Аның беренчесе техник фәннәр буенча: "Статистик модельләү методы буенча мәсьәләләр чишү өчен, машиналар төзү теориясе" (1968 елда якланган), икенчесе физика-математика фәннәре буенча: "Чикле ихтимали автоматларда телләр һәм сүзлек функцияләре, күптактлы каналлар һәм очраклы эзлеклелекләрнең күрсәтелеше" (1981 елда якланган). Ихтимали машиналар һәм алгоритмнар концепциясен галим шәкли фәһем – ясалма интеллект проблемаларын тикшерү белән тыгыз элемтәдә алып бара. Бу юнәлеш, аерым алганда, кешенең санак белән табигый тел кулланып аралашуын тәэмин итүче ясалма интеллект элементлары булган лингвистик процессор концепциясен эшләүдә һәм төзүдә чагылыш тапты.

Р. Бохараев гыйльми эшчәнлегенең диапазоны тикшеренүләрнең бу юнәлешләре белән генә чикләнми. Ул һәрвакытта да яңа мәгълүмати технологияләрнең иң актуаль булган тикшеренү юнәлешләрен оештыруда һәм аларны фәнни җитәкләүдә пионер булды. Алардан, беренче чиратта, төрле максатта кулланылган систем программ комплекслар – "МАТИСС" электрон-хисаплау машинасы нигезендәге абстракт-математик тикшеренүләрне автоматлаштыру системасын; уку-укыту системаларында табигый телдә ирекле форматта кертелгән җавапларны анализлауны автоматлаштыру, информацияне параллель эшкәртүче микропроцессор аппаратураны проектлауны автоматлаштыру системасын; графиканы проектлауда эффектив файдалануны тәэмин итүче уникаль принципларга нигезләнгән машина графикасы системасын күрсәтергә була.

Татар телен дәүләт теле буларак санакта куллануга кертү юнәлеше Р.Г. Бохараев гыйльми эшчәнлегендә аерым урын алып тора. Ул шушы тармакның башында торган "Шәкли Фәһем" лабораториясенә нигез сала һәм фәнни җитәкчесе була. Аның җитәкчелегендә татар телен санакларда куллану стандартлары эшләнә һәм ул 1996 елда Татарстан Министрлар Кабинеты карары белән раслана. Хәзер галим эшен шәкертләре, докторлар һәм фән кандидатлары, Татарстан Фәннәр академиясенең "Гамәли семиотика" институтында уңышлы дәвам иттерәләр.

Р. Бохараевның ихтимали процессорлар һәм автоматлар теориясе өлкәсендәге хезмәтләре халыкара күләмдә танылу алып, ул Халыкара нәсызыкча фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы итеп сайлана. Ихтимали автоматлар теориясенә караган лекцияләрен ул чит илләрдә күп тапкырлар, аерым алганда, С. Банах исемендәге Халыкара математик үзәктә (Варшава, 2 тапкыр), Берлин, Росток, Буэнос-Айрес шәһәрләре университетларында һәм Саарбрюккен һәм Гамбург шәһәрләре университетларында укый.

Р. Бохараев үзенең фәнни мәктәбен булдыра, аның тарафыннан 36 фәннәр кандидаты әзерләнә, аларның 6 сы докторлык диссертацияләрен яклый. Галимнең дистәләгән шәкертләре инде үзләре кафедралар һәм фәнни юнәлешләрнең җитәкчеләре вазифаларын башкара. Ул күп еллар КДУда "Интеллектуаль эшчәнлекне автоматлаштыруның математик проблемалары һәм программ тәэминаты" дип аталган төп гыйльми юнәлеш буенча Координацион советның рәисе булып тора. Шулай ук озак еллар "Югары уку йортлары хәбәрләре. Математика" халыкара журналының редколлегия әгъзасы, Татарстан Республикасы Энциклопедиясе математик редакциясенең баш редакторы, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклау буенча махсус советларның әгъзасы булып күп эшләр башкара. Аның "Ихтимали автоматлар теориясе нигезләре" китабы 1985 елда Мәскәүдәге "Наука" нәшриятында басылып чыга һәм Германия Федератив Республикасында немец телендә нәшер ителә.

Атаклы галим югары мәктәптә фәнне оештыручы буларак та нәтиҗәле эшләр башкара. Казан университетының Исәпләү үзәге механика-математика факультетының математик анализ кафедрасының лабораториясе нигезендә төзелә. Аның беренче җитәкчесе итеп 1957 елда Р. Бохараев билгеләнә. Галимнең иҗади һәм оештыру активлыгы нәтиҗәсендә университетта махсус лаборатория һәм Н. Г. Чеботарев исемендәге Математика һәм механика фәнни-тикшеренү институтының кибернетика бүлеге, исәпләү математикасы һәм кибернетика факультетының

теоретик кибернетика кафедрасы, Казан университеты каршындагы Электрон идарә машиналары институты (аның нигезендә соңрак Фәннәр академиясенең Гамәли информатика институтының Казандагы филиалы барлыкка килде. – *асс. авт.*), ТР ФАнең һәм КДУның "Шәкли Фәһем" (Ясалма интеллект проблемалары) уртак фәнни-тикшеренү лабораториясе төзелә.

Р. Бохараев күп еллар СССР ФАнең Президиумы каршындагы "Кибернетика" комплекслы проблемасы буенча Фәнни Советның ихтимали автоматлар һәм аларның кулланылышлары аскомиссиясенең рәисе вазифасын башкара. Шулай ук СССР ФАнең Казан филиалы Президиумы каршындагы автоматлаштыру һәм исәпләү техникасы комиссиясен һәм ТАССР фәнни-техник җәмгыяте Советы каршындагы исәпләү техникасы буенча республика комитетын җитәкли. Бу коллектив һәм ул шәхсән үзе Татарстанда инфокоммуникацион технологияләрне гамәлгә кертү, аларны татарчалаштыру, санак технологияләре кулланып татар телен өйрәнү һәм үстерү юнәлешләрендә җитди өлеш керттеләр. Әлеге юнәлештәге зур уңышлары өчен Бохараев Фән һәм техника өлкәсендәге Дәүләт премиясенә лаек булды (2009). Фәндәге һәм мәгариф өлкәсендәге уңышлары, җәмәгать эшләрендә актив катнашуы өчен "РФнең югары профессиональ белем бирү мактаулы хезмәткәре" билгесе һәм медальләре белән бүләкләнде.

Г. Тукай образы белән әйтсәк, Р. Бохараев фән өлкәсендә зур уңышларга ирешкән "коеп куйган" галим генә түгел, чын татар зыялысы, күпкырлы шәхес тә, чын остаз да иде. Ул һәрчак сәләтле яшьләргә бик игътибарлы булды, үзенең алмашчылары, дәвамчылары булуны кайгыртып яшәде. Татар дөньясында киң танылган "Сәләт" хәрәкәтенең беренче адымнарыннан, шунда актив катнашып, үзенең мавыктыргыч дәресләре белән балаларны фән дөньясына, санаклар, кибернетика, ясалма интеллект фәннәре дөньясына җәлеп итте. Хәзер инде, остазлары Р. Г. Бохараевның вафатыннан соң, аның эшләре дә, исеме дә укучыларында, яшьләрдә дәвам итә. Рәис Гатич истәлегенә багышлап, һәр елны "Бу-Хакатон" конкурсы һәм "Р. Г. Бохараев укулары" уздыру традициягә әверелде.

Әдәбият

Бухараев Р.Г. Критерий представимости событий в конечных вероятностных автоматах // Доклады АН СССР, 1965, т. 164, № 2. С. 289–291.

Бухараев Р.Г. Вероятностные автоматы. Казань: Изд-во Казан. университета, 1970. 187 с.

Бухараев Р.Г. Основы теории вероятностных автоматов. М.: Наука, 1985. 287 с.

Бухараев Р.Г. Вероятностные автоматы (обзор) // М.: ВИНИТИ, 1978, т. 15. С. 79–122.

Бухараев Р.Г., Захаров В.М. Управляемые генераторы случайных кодов // Казань: Изд-во Казан. университета, 1978. 160 с.

Бухараев Р.Г. Инструментальные диалоговые системы / Р.Г. Бухараев, А.И. Еникеев, И.И. Макаров // Казань: Изд-во Казан. университета, 1987. 110 с.

Бухараев Р.Г., Сулейманов Д.Ш. О создании автоматизированных обучающих систем с интеллектуальными возможностями // Киев, Наукова Думка, Кибернетика, 1986, № 3. С. 42-49.

Бухараев Р.Г., Сулейманов Д.Ш. Семантический анализ в вопросно-ответных системах. Казань: Изд-во Казан. университета, 1990, 124 с.

Bucharaev R.G. Stochstische Automaten // Stuttgart, Teuner Verlag, 1994 (немец телендә).

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-172-178

SCIENTIFIC ACTIVITIES AND LITERARY CRITICISM OF NIL YUZIEV

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

Nil Gafurovich Yuziev (1931 – 1996) was a linguist, Doctor of Philology, Professor, Honored Scholar of the TASSR (1981), Laureate of the G. Tukay State Prize of the Republic of Tatarstan (1974), literary critic, the author of 36 monographs and more than 300 articles. In 1958, he presented his Ph.D. thesis "Poems of Musa Jalil" and, in 1974, his Doctoral thesis "Poetics of Tatar Soviet Poetry" was completed. He taught at Kazan State University from 1960 to 1975. He was the head of the Literature Sector at G. Ibragimov Institute of Language, Literature and History of the USSR Academy of Sciences (now – G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Arts of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan) from 1975 to 1985. N. Yuziev was the Head of the Department of Manuscripts and Textology of G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Arts of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan from 1986 to 1996.

Нил Гафур улы Юзиев (10.01.1931 – 11.09.1996) – әдәбият галиме, тәнкыйтьче, филология фәннәре докторы, профессор, ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1981), Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты (1974), 36 монография, 300дән артык мәкаләләр авторы. 1958 елда «Муса Җәлил поэмалары» темасына кандидатлык диссертациясен, 1974 елда «Татар совет поэзиясенең поэтикасы» темасына докторлык диссертациясен яклый. 1960-1975 елларда Казан дәүләт университетында педагогик һәм гыйльми эшчәнлек алып бара. 1975-1985тә СССР ФАнең Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында (хәзер: ТР ФАнең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) әдәбият секторы җитәкчесе. 1986-1996 елларда ТР ФАнең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында кульъязмалар һәм текстология бүлеге мөдире вазифасын башкара.

Нил Гафурович Юзиев (10.01.1931 – 11.09.1996) – ученый, критик, доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель науки ТАССР (1981), лауреат Государственной премии им. Г. Тукая (1974), автор 36 монографий и более 300 научных работ. В 1958 году защитил кандидатскую диссертацию на тему «Поэмы Мусы Джалиля», в 1974 году – докторскую диссертацию на тему «Поэтика татарской советской поэзии». В 1960–1975 гг. Н. Г. Юзиев вел научно-педагогическую работу в Казанском государственном университете. С 1975 по 1985 гг. – заведующий сектором литературы Института языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова КФАН СССР (ныне Института языка, литературы и искусств им. Г. Ибрагимова АН РТ), в 1986–1996 гг. – заведующий отделом рукописей и текстологии Института языка, литературы и искусств им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Nil Gafurovich Yuziev (1931–1996) was a linguist, Doctor of Philology, Professor, Honored Scholar of the TASSR (1981), Laureate of the G. Tukay State Prize of the Republic of Tatarstan (1974), literary critic, the author of 36 monographs and more than 300 articles. For more than forty years of his scientific activity, he pushed the boundaries of Tatar literary studies, suggesting new research approaches and concepts for evaluating national poetry. He made a great contribution to its development and created his own scientific school.

Nil Yuziev was born on January 10, 1931, in the village of Yamady, the Yanaulsky district of the Republic of Bashkortostan. After graduating from high school in his hometown in 1948, he moved to Kazan where he studied at the Department of Tatar Language and Literature of Kazan State University from 1948 to 1953. N. Yuziev, who always had a passion for science, completed his post-graduate course in 1953–1955.

While still in the graduate school, N. Yuziev combined literary criticism and scientific research: he published scientific articles in the republican media, was the head of the Department of Literary Criticism in the journal "Soviet Literature" (the current name "Kazan Utlary") from 1956 to 1960; later he held the position of executive secretary there. The young professional, who had just presented his Ph.D. thesis "Musa Jalil's Poems", was offered a position at the Department of Tatar Literature of Kazan State University in 1960, where he worked as an assistant and associate professor until 1975.

Alongside his pedagogical activities, N. Yuziev expanded the range of his scientific research. Taking twentieth-century Tatar poetry as his field of research, he sought new ways of analyzing poetry and organized his research on a conceptual basis. As a result, he presented his doctoral dissertation "Poetics of Tatar Soviet Poetry" in 1974. This same year, he was awarded the G. Tukay State Prize of the Republic of Tatarstan as the first literary critic for his books "The Harmony of Poetry" and "Modern Tatar Poetics".

N. Yuziev continued his research work at the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and History of the USSR Academy of Sciences (Institute of Language, Literature and Arts of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan) in 1975. He headed the Literary Sector of the institute from 1975 to 1985, later on, he became the director of the Institute's Department of Manuscripts and Textology and worked there from 1986 to his death. Under the supervision of N. Yuziev, six volumes of the history of Tatar literature were prepared and published, and the works of classical Tatar authors were issued as academic publications in more than 40 volumes. He was awarded the title of "Honored Scholar of the TASSR" in 1981 and was elected a corresponding member of the newly established Academy of Sciences of Tatarstan.

N. Yuziev, as a member of the Union of Writers of Tatarstan from 1961, took an active part in the socio-cultural life of the republic, was a member of the editorial board of "Kazan Utlary", made many speeches related to the development of poetry at Writers' Congresses, and supervised the work of a team, working on the Gabdulla Tukay Encyclopedia.

The scholar passed away on September 11th, 1996, in Kazan.

N. Yuziev appeared in literary studies in the 1950s and proved himself to be a well-educated literary scholar and critic with a decent theoretical knowledge and innovative thinking. Scientific research of the scholar covers several areas: literary forms and genres as a single system; poetic structure and poetics; trends in the development of the twentieth century Tatar poetry; Tukay's oeuvre; creative laboratory and textologic activity of the scholar. These fields of research are interconnected but each of them requires specific methods of study. The fact that they are a part of a single scholar's activity is another proof that he was engaged in a wide range of scientific research.

The study of literary forms and genres as a single system was the focus of his scientific research: N. Yuziev explored the patterns of change and development in prose, poetry and other related genres in his early works. His main concept and theoretical provisions for the study of literary forms and genres are based on themes and topics, the unity of feelings and thoughts, the qualities of the main characters, figurative thinking and characteristic features of style.

For instance, his monograph "Musa Jalil"s Poems" (1960, 1969) [Musa Җәlil poemalars], which was published as a summary of his Ph.D. thesis and was highly appreciated at the time, made M. Jalil's poetry the focus of his study; it justified the development and evolution of the poem as a genre based on the poet's work and identified the innovations introduced in poetry by Jalil. In his collection of critical reviews "The Poetry of Life" (1961), N. Yuziev discussed the topics related to style, crea-

tive identity and literary skills through the literature of S. Khakim, A. Faizi and others. His works “The Revival of Traditions: Etudes on Modern Tatar Poetry” (1966), “Beauty and Skill in Art: Critical Reviews” (1969) analyze the genre of the novel as an integrated system based on the novels of G. Bashirov, M. Amirov, F. Husni, A. Rasikh, G. Akhunov, which became the object of his research. In these works, he suggested a different approach to studying Tatar literature: he proved that the study of the art of speech in conjunction with various sciences such as history, linguistics, art, cinema, painting and theatre could lead to unexpected results. N. Yuziev was known as a scholar who studied the poetry of the 20th century as an entity, developing his own conception in his monographs “Treasures of Literature” (1978), “The World of Poetry” (1981) [Shigariat danyasa: ədəbi tənkyit məkalələre], “The World of the Poet: The Poetry of H. Taktash, M. Jalil, H. Tufan, S. Hakim” (1987) [Mir poeta: o tvorchestve Kh. Taktasha, M. Dzhalilia, Kh. Tufana, S. Khakima]. By analyzing the oeuvre of M. Gafuri, G. Taktash, F. Burnash, M. Jalil, H. Tufan, G. Afzal, S. Suleymanova, Sh. Galiev, R. Haris and other poets, N. Yuziev demonstrated that the literary works of the classics, who lived and worked in different eras, had an internal common ground and creative connection rooted in their national mindsets. He also proved that the literary and social processes, mentioned by Tukay in the early 20th century, were not interrupted by the revolution, but kept developing. His series of publications proved that Tatar writers, although belonging to different art movements and political eras, were interconnected in terms of their work’s content. In other words, the principle of continuity was at the core of his scientific research and criticism. N. Yuziev highlighted both traditions and novelty in Tatar poetry of the 20th century when studying the poets’ creative portraits, worldbuilding methods in their works, their ideological and aesthetic features, and the features of their imaginative thinking.

These works of the scholar are of conceptual significance and value in Tatar literary studies. Firstly, his monographs determined the state and course of national literary studies at that time, setting out internal laws and stages of the twentieth-century Tatar poetry development. Secondly, they suggested new methods for the analysis and evaluation of literary works and new approaches to the studies of imaginative thinking internal mechanisms. Thirdly, they can be considered the first works in Tatar literary studies that have laid the foundation for the study of the writers’ creative laboratory and have determined its theoretical substantiation.

Another trend of the scholar’s scientific activity concerned theoretical issues of structuring poems and poetics. In his works “The Harmony of Poetry: Poetics in Tatar Verse” (1972) [Shigyr harmonyase: tatar shigyre poetics], “Modern Tatar Poetics: An Introduction to the Theory of Poetry” (1973) [Həzerge tatar poetikasy: poesiia teoriiasenə keresh], “Tatar Poetry: Critical Reviews” (1991) [Tatar shigyre: tənkyit məkalələre], N. Yuziev focuses on the matter of tradition and novelty, poetic forms and content, the relationship between literature and other types of art, creative processes, the psychology of creativity, Tatar versification and the poetics of syllabic verse. In these works, the scholar emphasizes that poetry, along with the sensual element, should convey “complex, contradictory phenomena of the human spiritual state” [Iuziev, 1973, p. 204], paying more attention to poets’ identity and political views; he highly elevates the role of philosophy in the poetry, following the literary conception of the era. By numerous examples he shows that the structure, poetics, unity of rhyme and rhythm are inseparable from thought and content in poetry. Emphasizing the significance of scientific and evidence-based research, the scholar shows the importance of using archival sources, poets’ written materials and personal memoirs in the analysis of any author’s literary skills and poetics of their works.

The third area of N. Yuziev’s scientific research is his study of Tukay’s works. In “Modern Tatar Poetics: An Introduction to the Theory of Poetry” (1973) [Həzerge tatar poetikasy: poesiia teoriiasenə keresh] he attempted to find new ways to study Tukay’s legacy, emphasizing the need to improve the ways of studying the poet’s oeuvre. In this regard, N. Yuziev noted that the work of the poet should be studied in a broad sense, i.e. through the prism of the literary and socio-cultural ideas of that period. The scientist opened a new field of study for himself in the early 1990s: he began exploring the written literary and cultural heritage including archival sources, genealogies of writers and manuscripts bringing them back to the public. On this path, the issue of Tukay was again raised in his scientific research. In the monograph “Tatar Poetry: Critical Reviews” (1991) [Tatar shigyre: tənkyit məkalələre] and numerous articles, he offered a new scientific interpretation of Tukay’s literary works. In addition, he successfully sought to discover previously unpublished G.

Tukay's poems, unknown to a wide range of readers, and published them correcting old misconceptions along the way. He argued for the need to eliminate such errors and blank spaces, citing as an example the verses of M. Ukmay "If I Read the Quran" and N. Dumawi "The Quran".

Thus, Nil Yuziev created his School in Tatar literary studies, presenting conceptual ideas novel for that time. Therefore, the scholar's accomplishments are still paving the way for new literary studies, including the analysis and assessment of developmental and evolutionary features of twentieth-century Tatar poetry.

References

Iuziev, N. G. (1961).*Tormysh poetryazyase: ədəbi tənkyit məkalələre* [Poetry of Life: Articles in Literary Criticism]. 160 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1966). *Traditionlər yagarganda: khəzerge Tatars poetryyase turnda etudlar* [When Traditions are Renewed: Etudes on Modern Tatar Poetry]. 172 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1969). *Musa Җəlil poemalars* [Musa Jalil's Poems]. 135 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1969). *Səngatchə maturlyk həm ostalyk: ədəbi tənkyit məkalələre* [Artistic Beauty and Skill: Articles in Literary Criticism]. 272 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1972). *Shigyr harmonyase: tatar shigyre poetics* [The Harmony of Poetry: Poetics of Tatar Poetry]. 220 p. Kazan, Kazan un-ty nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1973). *Həzerge tatar poetikasy: poesiia teoriiasenə keresh* [Modern Tatar Poetics: An Introduction to the Theory of Poetry]. 351 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1981). *Shigariat danyasa: ədəbi tənkyit məkalələre* [The World of Poetry: Articles in Literary Criticism]. 312 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1991). *Tatar shigyre: tənkyit məkalələre* [Tatar Poetry: Critical Reviews]. 303 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Iuziev, N. G. (1987). *Mir poeta: o tvorchestve Kh. Taktasha, M. Dzhalilia, Kh. Tufana, S. Khakima* [The World of the Poet: On the Works of H. Taktash, M. Jalil, H. Tufan, S. Hakim]. 190 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

Ədiplərebez: Bibliografik beleshmələk: 2 tomda (2009) [Our Authors: Bibliographic Reference: In 2 Volumes]. Tom 2. Təz. R. N. Dautov, R. N. Rahmani. 735 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

НИЛ ГАФУР УЛЫ ЮЗИЕВНЕҢ ФӘННИ-ТӘНКЫЙДИ ЭШЧӘНЛЕГЕ

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru.

Нил Гафур улы Юзиев (1931 – 1996) – әдәбият галиме, тәнкыйтьче, филология фәннәре докторы, профессор, ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1981), Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт бүләге лауреаты (1974), 36 монография, 300 йөздән артык мәкаләләр авторы. Кырык елдан артык алып барылган фәнни эшчәнлегендә ул милли шигъриятне бәяләүнең яңа тикшеренү юлларын, концепциясен тәкъдим итеп, татар әдәбият белеме фәненең нәзари офыкларын киңәйтә, аны үстерүгә зур өлеш кертә, шушы юлда үзенең фәнни мәктәбен булдыра.

Нил Гафур улы Юзиев 1931 елның 10 гыйнварында Башкортстан Республикасының Яңавыл районы Ямады авылында дөньяга килә. Үзенең туган авылында гомуми урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, 1948 елда Казанга килә һәм 1948-1953 елларда Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә белем ала. Фәнгә омтылышы булган Н. Юзиев 1953-1955 елларда укуын аспирантурада дәвам итә.

Аспирантурада уку елларында ук Н. Юзиев тәнкыйди һәм фәнни эшчәнлекне бергә үреп алып китә: фәнни мәкаләләр, язмалар белән республикакүләм матбугат чараларында чыгышлар ясый, 1956-1960 елларда «Совет әдәбияты» (хәзерге «Казан утлары») журналында әдәби тәнкыйть бүлеге мөдире булып эшли, соңга таба җаваплы сәркатип вазифасын башкара. 1958 елда «Муса Җәлил поэмалары» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклаган яшь белгеч 1960 елда Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасына эшкә чакырыла, 1975 елга кадәр ул биредә ассистент, доцент булып эшли.

Педагогик эшчәнлек белән янәшәдә Н. Юзиев фәнни эзләнүләр спектрын да киңәйтә. Үзенең тикшеренү өлкәсе итеп XX гасыр татар поэзиясен алып, шигъриятне өйрәнүнең яңа

юлларын эзли, тикшеренүләрен концептуаль нигездә оештыра башлый. Шуның нәтиҗәсе буларак 1974 елда «Татар совет поэзиясенең поэтикасы» дигән темага докторлык диссертациясен яклый. Шул ук елда «Шигырь гармониясе» һәм «Хәзерге татар поэтикасы» китаплары өчен, әдәбият галимнәреннән беренче буларак, Татарстан Республикасының Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясенә лаек була.

1975 елдан фәнни-тикшеренү эшләрен Н. Юзиев СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында (1993 елдан Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты) дәвам итә, 1975-1985 елларда әдәбият секторын җитәкли, ә 1986 елдан вафатына кадәр институтның кульязмалар һәм текстология бүлеге мөдире булып эшли [Әдипләребез..., б. 695]. Н. Юзиев җитәкчелегендә татар әдәбияты тарихының алты томлыгы әзерләнеп дөнья күрә, аның тырышлыгы нәтиҗәсендә классик татар әдипләре әсәрләренең 40 тан артык фәнни басмалары нәшер ителә. 1981 елда ул «ТАССРның атказанган фән эшлеклесе» исеменә лаек була, 1993 елда яңа оештырылган Татарстан Фәннәр академиясенең мөхбир-әгъзасы итеп сайлана.

Н. Юзиев 1961 елда Татарстан Язучылар берлегенә кабул ителә һәм ул республиканың иҗтимагый-мәдәни тормышындагы активлыгын тагын да арттыра: «Казан утлары» журналының редколлегиясе әгъзасы булып тора, Язучылар корылтайларында поэзия үсешен яктырткан чыгышлар ясый, ул җитәкләгән төркем Тукай энциклопедиясен төзү эшен башлап җибәрә.

Галим 1996 елның 11 сентябрендә Казанда вафат була.

Н. Юзиев әдәбият белеменә узган гасырның илленче елларында килә һәм әдәби барышны өйрәнүгә караган фәнни язмалары, хезмәтләре белән үзен теоретик әзерлекле, белемле, яңача фикерләүгә омтылган әдәбият галиме, тәнкыйтьче итеп таныта. Галимнең фәнни эзләнүләре берничә юнәлешне колачлый: бербөтен нәзари система буларак әдәби төр һәм жанрлар проблемасы; шигырь төзелеше һәм поэтикасы мәсьәләләре; XX гасыр татар поэзиясенең үсеш-үзгәреш тенденцияләре; Тукай иҗаты; әдипнең иҗат лабораториясе, әдәбият чыганаклар белеме һәм текстология. Бер-берсенә бәйле, әмма һәркайсы аерым эзләнү үзенчәлеген таләп иткән тармакларның бер шәхес эшчәнлегендә тупланууы Н. Юзиевнең киң фәнни масштаблы галим булуын дәлилли.

Әдәби төр һәм жанр проблемаларын бербөтен система буларак өйрәнү аның фәнни эшчәнлегенең чишмә башында тора: беренче хезмәтләрендә үк Н. Юзиев проза һәм поэзиянең, аларга бәйле жанрларның үсеш-үзгәреш кануннарын өйрәнүгә керешә. Тема-проблема, хис һәм фикер бердәмлеге, үзәк герой бирелеше, образлы фикерләү үзенчәлеге, стиль хасиятләре галим тарафыннан әдәби төрләрне һәм жанрларны, аларның үсеш-үзгәрешен өйрәнү юлында терәк төшенчәләр, нәзари нигез итеп куела.

Мисал өчен, кандидатлык диссертациясенең сөземтәсе буларак дөнья күргән һәм үз чорында ук югары бәяләнгән «Муса Җәлил поэмалары» (1960, 1969) монографиясендә ул, М. Җәлил иҗатын өйрәнү үзәгенә алып, поэма жанрының үсеш-үзгәрешен, поэтик яңарышын аның иҗаты мисалында дәлилли, шушы фонда поэзиягә шагыйрь алып килгән яңалыкларны төгәлләштереп бара. «Тормыш поэзиясе» (1961) исемле тәнкыйть мәкаләләре җыентыгында С. Хәким, Ә. Фәйзи һ.б. иҗатларында шагыйранә стиль, иҗади үзенчәлек, әдәби осталык проблемаларын тикшерә. «Традицияләр яңарганда: хәзерге татар поэзиясе турында этюдлар» (1966), «Сәнгатьчә матурлык һәм осталык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре» (1969) хезмәтләрендә, Г. Бәширов, М. Әмир, Ф. Хөсни, А. Расих, Г. Ахунов романннарын тикшерү объекты итеп алып, роман жанрын бербөтен система буларак өйрәнә. Әлеге хезмәтләрдә ул татар әдәбиятын комплекслы тикшерү юлын тәкъдим итә: сүз сәнгатен төрле фәннәр – тарих, тел белеме, сәнгать, кино, рәсем һәм театр – белән тыгыз бәйләнештә өйрәнүнең, чиктәш эзләнүләрнең яңа нәтиҗәләргә алып килү мөмкинлеген исбатлый.

«Әдәбият хәзинәләре» (1978), «Шигърият дөньясы» (1981), «Мир поэта: о творчестве Х. Такташа, М. Джалиля, Х. Туфана, С. Хакима» (1987) монографияләре белән Н. Юзиев XX гасыр шигъриятен бербөтен процесс буларак өйрәнгән, шушы юлда үз концепциясен булдырган галим булып танылa. М. Гафури, Һ. Такташ, Ф. Бурнаш, М. Җәлил, Х. Туфан, Г. Афзал, С. Сөләйманова, Ш. Галиев, Р. Харис һ.б. иҗатларына заман нәзари югарылыгыннан бәя биреп, төрле чорларда яшәгән һәм иҗат

иткән классик әдипләр шигърияте милли үзенчәлекләргә нигезләнгән эчке уртаклык, иҗади бәйләнеш тоташтыруын, XX йөз башында Тукай күтәргән әдәби һәм иҗтимагый мәсьәләләрнең инкыйлаб белән өзелеп калмыйча, даими үстерелеп килүен дәлилли. Язмалар, эзлекле төстә, төрле юнәлешләрдә, сәяси дәверләрдә иҗат иткән әдипләрнең мәгънәви җәһәттән бер-берсенә бәйләнгән булуын исбатлый, ягъни фәнни-тәнкыйди эзләнүләрнең нигезенә күчемлелек, дәвамлылык принцибы салына. Шагыйрьләрнең иҗат портретларын, алар рухи мирасындагы дөнья сурәтен, идея-эстетик хасиятләрен, образлы фикерләү үзенчәлеген тикшерү аша Н. Юзиев XX гасыр татар поэзиясендәге традиция һәм яңачалыкны аерып чыгара.

Галим каләменнән төшкән бу юнәлештәге хезмәтләрнең татар әдәбият белемендә концептуаль әһәмияте, үз кыйммәте бар. Беренчедән, асылда милли әдәбият белеменең ул чордагы торышын һәм барыр юлын билгеләгән әлеге монографияләрдә XX гасыр татар шигъриятенең эчке кануннары, үсеш баскычлары билгеләнә. Икенчедән, әдәби әсәрне, әдәби иҗатларны тикшерү-бәяләүнең, сурәтле фикерләүнең эчке механизмын өйрәнүнең үз чоры өчен яңа, үзгә юллары тәкъдим ителә. Өченчедән, алар татар әдәбият белемендә әдипләрнең иҗат лабораториясен өйрәнүне башлап җибәргән, шуның теоретик нигезләрен билгеләгән беренче хезмәтләрдән саналырга лаек.

Галим эшчәнлегендәге икенче тармакны шигырь төзелеше, шигырь поэтикасы кебек нәзари проблемалар тәшкил итә. «Шигырь гармониясе: татар шигыре поэтикасы» (1972), «Хәзерге татар поэтикасы: поэзия теориясенә кереш» (1973), «Татар шигыре: тәнкыйть мәкаләләре» (1991) хезмәтләрендә Н. Юзиев традиция һәм яңачалык, шигъри форма һәм эчтәлек, әдәбият һәм башка сәнгать төрләренең үзара бәйләнешләре, иҗат процессы, иҗат психологиясе, татар шигырь төзелеше һәм силлабик шигырь поэтикасы проблемаларын өйрәнә. Әлеге хезмәтләрендә галим, үз чоры әдәбият белеме алга куйган концептуаль нигездә, шигырьнең, хис-кичереш белән янәшәдә, «рухи халәтнең катлаулы, каршылыклы күренешләрен» [Юзиев, 1973, б. 204] җиткерергә, шәхси башлангычка, иҗтимагый күренешләргә игътибарны көчәйтергә тиешлеген ассызыклый, шигырь тукымасында фикер-фәлсәфәнең ролен югары күтәрә. Шигырь структурасының, поэтикасының, ритм-рифма берлегенең фикер, эчтәлек белән аерылгысыз бәйләнештә булуын күпсанлы мисаллар нигезендә дәлилли. Теләсә кайсы авторның әдәби осталыгын, әсәрләренең поэтикасын өйрәнү юлында фәнни, дәлилле тикшеренүләрнең мөһимлеген әйтеп, галим архив чыганакларына, шагыйрьләрнең үз фикерләренә, язмаларына, шәхси истәлекләренә таянуның әһәмиятен билгели.

Н. Юзиевнең фәнни эшчәнлегендәге өченче тармакны татар халык шагыйре Габдулла Тукай иҗатын өйрәнү тәшкил итә. «Хәзерге татар поэтикасы: поэзия теориясенә кереш» (1973) хезмәтендә үк инде ул Тукай мирасын шәрехләүнең яңа юлларын эзли башлый, шагыйрь иҗатын өйрәнү юлларын камилләштерү кирәклеген әйтеп чыга. Шуңа бәйләп, Н. Юзиев шагыйрь иҗатының киң планда – шул чор әдәби барышы һәм иҗтимагый-мәдәни фикере аспектында тикшерелергә тиешлеген белдерә.

Галим 1990 еллар башында үзе өчен яңа өлкәгә кереп китә: язма әдәби-мәдәни мирасны – архив чыганакларын, әдипләрнең шәҗәрәләрен, кульъязмаларны – өйрәнүгә һәм аларны киң катлам халыкка кайтару эшенә керешә. Шушы юлда аның гыйльми эшчәнлегендә кабат Тукай темасы калкулана. «Татар шигыре: тәнкыйть мәкаләләре» (1991) монографиясендә, күпсанлы мәкаләләрендә ул Тукай иҗатына яңача фәнни интерпретация тәкъдим итә. Моннан тыш шагыйрьнең моңа кадәр басылмаган, киң катлам укучыга билгесез шигырьләрен эзләү һәм нәшер итү, шушы юлда элгәрге хаталарны төзәтү юнәлешендә дә нәтиҗәле эшчәнлек алып бара. М. Укмасыйның «Коръән укысам», Н. Думавиның «Коръән» шигырьләрен мисалга китереп, мондый ялгышларны, ак тапларны бетерергә кирәклекне дәлилли.

Димәк, Нил Юзиев татар әдәбият белемендә үз мәктәбен булдыра, үз чоры өчен яңа, концептуаль фикерләрне яңгырата. Шуңа да бүгенге әдәбият белемендә барган яңа эзләнүләрдә, XX гасыр татар шигъриятенең үсеш-үзгәреш үзенчәлеген өйрәнү-бәяләү барышында, поэтика, шигырь төзелеше өлкәләрендә галимнең хезмәтләре юл ярып бара.

Әдәбият

Әдипләребез: Биобиблиографик белешмәлек: 2 томда: Т. 2 / төз. Р. Н. Даутов, Р. Н. Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 735 б.

Юзиев Н.Г. Тормыш поэзиясе: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1961. 160 б.

Юзиев Н.Г. Традицияләр яңарганда: хәзерге татар поэзиясе турында этюдлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1966. 172 б.

Юзиев Н.Г. Муса Җәлил поэмалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 135 б.

Юзиев Н.Г. Сәнгатьчә матурлык һәм осталык: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 272 б.

Юзиев Н.Г. Шигырь гармониясе: татар шигыре поэтикасы. Казан: Казан университеты нәшрияты, 1972. 220 б.

Юзиев Н.Г. Хәзерге татар поэтикасы: поэзия теориясенә кереш. Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. 351 б.

Юзиев Н.Г. Шигърият дөньясы: әдәби тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1981. 312 б.

Юзиев Н.Г. Татар шигыре: тәнкыйть мәкаләләре. Казан: Татар. кит. нәшр., 1991. 303 б.

Юзиев Н.Г. Мир поэта: о творчестве Х. Такташа, М. Джалиля, Х. Туфана, С. Хакима. Казань: Татар. кн. изд-во, 1987. 190 с.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-179-187

THE OUTSTANDING PERSONALITY OF THE TWENTIETH CENTURY: NAZIB ZHIGANOV (ON HIS 110TH ANNIVERSARY)

Gulnaz Nailevna Akbarova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
g.akbarova@list.ru.

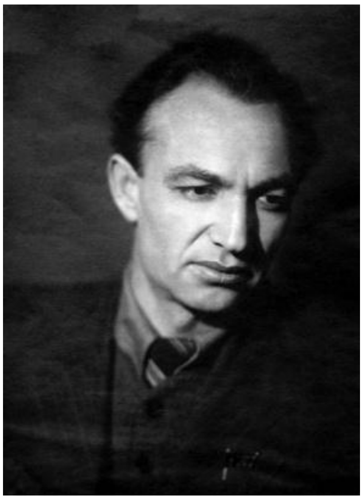

Zhiganov Nazib Gayazovich (January 15, 1911–June 2, 1988) was a composer, music and public figure, teacher, Honored Art Worker of the TASSR (1939), RSFSR (1940), the first chairman of the Union of Composers of Tatarstan, the Secretary of the Union of Composers of the USSR (from 1962) and the RSFSR (from 1957), People's Artist of the USSR (1957), professor (1953), laureate of State Prizes, holder of numerous orders and medals, Hero of Socialist Labor.

In 1938, he graduated from the Moscow Conservatory, G. Litinsky class of composition. In 1939–1977, he was the Chairman of the Board of the Union of the TASSR Composers’ Organizing Committee.

In 1941–1943, Nazib Zhiganov was the artistic director of the Tatar Opera and Ballet Theater.

1945–1988, he was the rector of the Kazan Conservatory.

Zhiganov was also: a member of the Committee for the Republican Prize named after G. Tukay (from 1958); a member of the committees for awarding the Lenin and State Prizes in the field of literature and

Җиһанов Нәҗип Гаяз улы (1911 елның 15 гыйнвары -1988 елның 2 июне) - композитор, музыка һәм җәмәгать эшлеклесе, педагог, ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе (1939), РСФСР (1940), Татарстан Композиторлар берлегенең беренче рәисе, СССР Композиторлар берлеге секретаре (1962) һәм РСФСРның (1957), СССРның халык артисты (1957), профессор (1953), Дәүләт премияләре лауреаты, күпсанлы орден һәм медальләр иясе, Социалистик Хезмәт Герое.

1938 елда Г. Литинский исемендәге композиция классы буенча Мәскәү консерваториясен тәмамлый.

1939-1977 елларда ТАССР Композиторлар берлегенең оештыру комитеты, идарә рәисе. 1941-1943 елларда Татар опера һәм балет театрының сәнгать җитәкчесе. 1945-1988 елларда Казан консерваториясе ректоры.

Н. Җиһанов шулай ук Г. Тукай исемендәге республика премиясе буенча комитет әгъзасы булып тора (1958 елдан);

Жиганов Назиб Гаязович (15 января 1911 г. – 2 июня 1988 г.) – композитор, музыкальный и общественный деятель, педагог, заслуженный деятель искусств ТАССР (1939), РСФСР (1940), первый председатель Союза композиторов Татарстана, секретарь Союза композиторов СССР (с 1962) и РСФСР (с 1957), народный артист СССР (1957), профессор (1953), лауреат Государственных премий, обладатель многочисленных орденов и медалей, Герой Социалистического Труда.

В 1938 г. окончил Московскую консерваторию по классу композиции у Г. Литинского.

В 1939–1977 гг. председатель организационного комитета, правления Союза композиторов ТАССР.

В 1941–1943 гг. художественный руководитель Татарского театра оперы и балета.

В 1945–1988 гг. ректор Казанской консерватории.

Жиганов также являлся членом Комитета по республиканской премии им. Г. Тукая (с 1958), членом комитетов по присужде-

art under the Council of Ministers of the USSR (from 1961); a Deputy of the Supreme Soviets of the RSFSR (1951–1959), the TASSR (1963–1967 and 1971–1988) and the USSR (1966–1970).

The composer's creative heritage consists of 17 symphonies, 8 operas, 3 ballets, program symphonic works, chamber instrumental works, vocal and choral compositions.

әдәбият һәм сәнгать өлкәсендә СССР Министрлар Советы каршындагы Ленин һәм Дәүләт премияләре буенча комитет әгъзасы (1961 елдан); РСФСР Югары Советлары депутаты (1951-1959), 1963-1967 һәм 1971-1988 елларда ТАССР Югары Советы һәм 1966-1970 елларда СССР Югары Советы депутаты.

Композиторның иҗади мирасы: 17 симфония, 8 опера, 3 балет, программ симфоник әсәрләре, камера-инструменталь әсәрләр, вокаль һәм хор әсәрләре.

нию Ленинской и Государственной премии в области литературы и искусства при СМ СССР (с 1961), депутатом Верховных Советов РСФСР (1951–1959), ТАССР (1963–1967 и 1971–1988), СССР (1966–1970).

Творческое наследие композитора составляют 17 симфоний, 8 опер, 3 балета, программные симфонические произведения, камерно-инструментальные произведения, вокальные и хоровые сочинения.

“The temple of music, created by
the artistic energy of Nazib Zhiganov,
is not only the Kazan Conservatory,
now bearing his name, but also
in fact, the entire modern musical
culture of Tatarstan ”.
R. Abdullin

The year of 2021 marks the 110th anniversary of the greatest Tatar composer Nazib Zhiganov (1911–1988) whose personality played a huge role in the formation and development of Tatar professional music.

Nazib Zhiganov was born into a working class family in Uralsk on January 15, 1911. Having lost his parents early, he became a pupil of an orphanage. From a young age, Nazib Zhiganov eagerly participated in the activities of pioneer groups, helped in the preparation of musical numbers for various events. Music occupied a special place in the life of the young man. He mastered piano playing on his own, learned to play by ear and improvise. In 1928, Nazib Zhiganov entered the Kazan Musical College in cello (R. L. Polyakova) and piano (M. A. Pyatnitskaya). Two years later, he was sent to the Moscow Regional Music College where he studied at the composer department in the class of G. I. Litinsky.

Within the walls of this Music College, Zhiganov’s first works were created - piano and vocal works, arrangements of Tatar folk songs. The String Quartet became his diploma work. After the concert performance of this work, Zhiganov was immediately enrolled in the third year of the Moscow Conservatory.

In subsequent years, the name of Nazib Zhiganov was associated with many significant dates in the history of Tatar culture: the first symphony of the composer opened the Tatar State Philharmonic Society (1937), his opera “Kachkyn” (The Fugitive) (the composer’s diploma work at the conservatory) opened the Tatar State Opera and Ballet Theater (1939), the opera “Altynchuch” (The Golden-haired) grandly opened a new theater building (1956), which in the same year was named after the Hero of the Soviet Union Tatar poet Musa Jalil. In 1941–1943, Zhiganov was the artistic director of this theater. The name of Nazib Zhiganov is also closely associated with the activities of the Union of Composers of Tatarstan, Zhiganov was its first chairman, as well as the secretary of the Union of Composers of the RSFSR (from 1957) and the USSR (from 1962). From 1958, the composer was a member of the Committee for the Republican Prize named after G. Tukay, as well as a member of the committees for awarding the Lenin and State Prizes in Literature and Art under the Council of Ministers of the USSR (from 1961).

Nazib Zhiganov was one of those who initiated the creation of the Kazan State Conservatory (1945) and the Secondary Special Music School (1960). From the moment the conservatory was opened until the end of his days, he was its permanent rector whose efforts were devoted to the development of professional musical education in Tatarstan. In 1945, the piano, orchestral, vocal, conductor-choral, theoretical and composer faculties were established at the conservatory. To prepare national musicians, Zhiganov invited the best teachers from all over the country, including the conductor Nathan Rakhlin. Thus, the Tatar composer school was formed and Kazan performing schools were created (for example, the Kazan school of choral conducting). Also, student ensembles were created: a symphony orchestra (directed by J. G. Sadrizhiganov), a choir chapel (its director and conductor was S. A. Kazachkov) (1947), an orchestra of folk instruments (1961), a brass band

(its first director and conductor was Sh. G. Nizamutdinov) (1970), the Chamber Orchestra of the Conservatory (its director and conductor was V. A. Afanasyev) (1979) and chamber ensembles. In 1972, thanks to Zhiganov, an organ appeared in the republic, and an organ class was opened at the conservatory (1979). Students not only from the Volga region, but also from other parts of the country studied at the conservatory. All this gave a great impetus to the development of the musical culture in many national republics. In 2001, the Kazan State Conservatory was named after Nazib Gayazovich Zhiganov.

While studying at the Moscow Conservatory, Zhiganov closely communicated with many cultural figures from Tatarstan, including composers J. Faizi, A. Klyucharev, M. Muzafarov, F. Yarullin and others. His acquaintance with the poet Musa Jalil grew into a great friendship [Dulat-Aleev, p. 242]. Subsequently, it influenced the composer's creative musical trend. Nazib Zhiganov devoted a lot of time and effort to the development of the national theater, to the creation of musical and stage genres in Tatar music and the implementation of national traditions in professional music in general. He created such musical and theatrical masterpieces as: the operas "Kachkyn" (The Fugitive) (1938), "Irek" (Freedom) (1939), "Altynchuch" (The Golden-haired) (1941), "Ildar" (1942; "A Road to Victory" in the 2nd edition, 1954), "Tuluk" (Tyulyak) (1944; "Tyulyak and Su-Slu" in the 2nd edition, 1967), "Shagyir" (The Poet) (1947), "Namus" (Honor) (1950), "Jalil" (1956); the ballets "Fatykh" (1943), "Zəhrə" (Zuhra) (1944; the 2nd edition, 1969), "Nzheri" (1969).

In many of his operas, social issues are raised (the themes of uprisings, the struggle against oppression and the enslavement of man, intertwined with the fate of people in love). The opera "Kachkyn" depicts the events of the Pugachev uprising through the tragedy of two lovers; in "Altynchuch", the theme of the struggle of the Tatar people with the Mongol conquerors is shown; "Irek" is devoted to the October Revolution; the plots of the operas "Ildar", "Namus" and "Jalil" are connected with the Great Patriotic War.

Deep psychological insight, the national element, the wide scope of the crowd scenes and the heartfelt theme of lyrical scenes make it possible to define the personality of the composer as an outstanding thinker who had a subtle sense of this world.

Many decades have passed since Zhiganov's first operas were created, but the themes, raised by the composer in his works, remain relevant in the 21st century. Today, there is a tendency to restore Zhiganov's musical and theatrical opuses on the big stage, an interest in opera is awakening.

In 2011, the Opera Studio of the Kazan Conservatory staged N. Zhiganov's opera "Altynchuch" in the Kazan Kremlin (as part of the First International Opera Festival "Kazan Autumn"). Nazib Zhiganov completed work on his opera in February 1941. This performance about the struggle of the Bulgars against the Mongol horde was staged ten days before the start of the Great Patriotic War (June 12, 1941) and received a special response from the audience. 70 years later, the image of Altynchuch was revived on the big stage and was again warmly received by the public. The walls and square of the Kazan Kremlin, inside which the musical and stage performances took place, in combination with the music of Zhiganov, added a special flavor to the production, creating a sense of belonging to the history of our people.

In 2017 and 2019, Zhiganov's opera "Tyulyak and Su-Slu", which crowned the creative work of the composer, was performed in Kazan and Moscow. The plot of the opera "Tyulyak" is based on a collection of various fairy tales and legends of the Volga-Ural Turks, telling about fortitude, strength, courage, true love and self-sacrifice for the sake of lofty goals, as well as the complex internal contradictions of the main characters. The profound philosophy, history and national traditions, inherent in the opera, were "regained" from the archival "oblivion" and raised to a new level by the efforts of the Opera Studio at the Kazan State Conservatory. For several years - the first production was staged in 2017, the last in 2019 – the prominent figures of Kazan, who made up a professional team of like-minded people, worked on the stage implementation of this opera.

Zhiganov wrote the opera during the last years of the Great Patriotic War (in 1944– 1945) when the image of the people's defender had a special meaning. The modern reading of the opera is a look of our contemporaries into the past to experience those events through the prism of their own understanding and perception. The 2017 performance was dedicated to the composer Nazib Zhiganov and the outstanding conductor Fuat Mansurov, who participated in the performance of all of the composer's operas. Later, within the framework of the 14th International Theater Festival of Turkic Peoples "Nauruz", the production acquired new live scenery - Lake Kaban and a huge

wall on the embankment near the theater named after G. Kamal, which added a certain archaism and special flavor to the performance. Moreover, the opera could be seen by a much larger number of listeners than in a concert hall or on a theatre stage. A great achievement was the staging of this performance in Moscow, within the framework of the Fourth Festival of Russian Musical Theaters “See Music”. The national epic was shown to the sophisticated public of the capital and was a great success.

This opera has a special musical language – one can hear the intonations of Tatar folk songs, its leitmotifs are close to the folk themes; at the same time, the solo parts have intonation moves unusual for Tatar music, which are not easy to perform, there is a frequent change of meter and a complex harmonic language in some places … Many researchers draw an analogy between Zhiganov’s opera “Tyulyak” and the fairy-tale operas by the composer Rimsky-Korsakov, noting new ways of using nationally characteristic harmonic means: various uses of pentachords; quarto-quint parallelisms as a special paint depicting the traditional “sound ideal” (the term coined by I. Zemtsovsky) of the Volga-Ural Turks. This technique was immediately further developed in the work of Tatar composers.

As Artemy Zarifov notes in his dissertation on Zhiganov’s opera works, “Tyulyak and Su-Slu” is based on the recitative-declamatory type of thematism, the structure of which goes back to the Wagnerian-type musical drama, characterized by a high degree of thematic concentration and motivational interaction [Zarifov, p. 23]. Zhiganov expanded the stylistic origins of melody from folklore similarity to generalized melody, while preserving the national intonation of the thematism.

The storyline of the opera requires a lot of acting, maturity of mind, and, simultaneously, youthful passion and insane energy. The theme of defending the homeland is framed by the images of the main characters and their personal experiences. The image of Tyulyak, for example, is permeated with deep psychologism [Motigullina, p. 161], the main character often finds himself in a situation of choice, on which not only his life hinges, but also the lives of those around him. The performance raises questions of moral guidelines, rare human qualities that are relevant at all times.

Zhiganov’s operas are full of plot lines, the images of a mystical and real nature, small scenes with the participation of 2-3 characters and massive choral scenes. These are full-fledged classical operas, containing certain performing difficulties, with their own philosophy and amplitude.

Zhiganov is a composer of opera and symphonic thinking. The author laid the foundations for his operas in symphonic genres, chamber instrumental compositions, romances and songs [Aksiuk, p. 23]. The orchestral fabric of his operas is permeated with thematism, a variety of timbres and colors, the composer’s tendency to symphonize the opera is also expressed in his desire for the cross-cutting development.

For the Tatar people, resuming the stage life of his most complex and very important national operas, such as “Altynchuch”, “Tyulyak and Suslu”, means to give them hope for the preservation and transmission of the best examples of national culture and history to the younger generation, hope for the preservation of the native language and manifestation of respect for their traditions and their own roots.

Zhiganov’s opera oeuvre is truly multifaceted; however, the most extensive field of the composer’s activity is his symphonic works. The creation of program compositions for a symphony orchestra, based on the national melos, triggered the formation of Tatar symphony. The composer created a whole layer of works for a symphony orchestra: 17 symphonies, a symphonic poem “Kyrlay” (1946), a suite on Tatar themes for a symphony orchestra (1949), an overture for a symphony orchestra “Nafise” (1952), “Symphony novellas” (1963), “Symphonic Songs” (1965).

Each of the composer’s 17 symphonies is unique. “Like operas and ballets, each of the symphonic scores recreates a rich artistic and imaginative world, imbued with a vivid feeling of national poetry, song folklore, pictures of nature and folk life, close to the worldview of modern man” [Kompozitory …, p. 67]. For the creation of the Second Symphony “Sabantuy” the composer was awarded the State Prize of the USSR (1970).

Symphonism and the scale of the composer’s thinking penetrate into vocal and choral music. For example, the cantata “My Republic” (1960, lyrics by N. Arslanov) is permeated with the melodic breadth, rich choral and piano texture, the textured and dynamic development to the end of this work.

It is difficult to overestimate the contribution of Zhiganov to the formation and development of Tatar musical culture. His creative, pedagogical, organizational and social activities promoted the emergence of a whole galaxy of talented people, national professionals who received world fame and recognition. Thanks to the composer’s efforts,

Tatarstan today can be proud of outstanding composers, musicologists, performers and teachers who graduated from the Kazan State Conservatory and the secondary special music school at the conservatory.

Zhiganov's work as a composer characterizes him as a far-sighted person of large-scale thinking, a keeper of traditions, emphasizing his importance in the history of the Tatar people. His music is a fusion of national melos and the experience of world musical culture. Zhiganov laid down the traditions of national classical music, becoming an innovator, educator and engine of progress for his era. He raised Tatar culture to the world level.

Zhiganov's personality has been widely recognized. Competitions, festivals and conferences are held in honor of the composer, his oeuvre is discussed in articles and dissertations. In 2011, on the composer's centenary, the Ministry of Culture of the Republic of Tatarstan named the Kazan State Conservatory after N. G. Zhiganov; the International Competition of Composers named after N. G. Zhiganov was held, as well as the conference "Nazib Zhiganov and Contemporary Musical Culture".

On May 20, 1996, a minor planet was named in honor of Nazib Gayazovich Zhiganov, it was registered in the international catalog under No. 5930 and received the name "ZHIGANOV".

References

Aksiuk, S. (1980). *Opera N. Zhiganova "Dzhalil'"* [N. Zhiganov's Opera "Jalil"]. Aksiuk S. O muzyke: Stat'i i retsenzii. Pp. 73–76. Moscow, Sov. Kompozitor. (In Russian)

Dulat-Aleev, V. R. (2018). *Istoricheskaya tema v tatarskoy opere* [Historical Theme in the Tatar Opera]. Muzyka. Iskusstvo, nauka, praktika. No. 4 (24), pp. 83–89. (In Russian)

Kompozitory i muzykovedy Sovetskogo Tatarstana (1986) [Composers and Musicologists of Soviet Tatarstan]. Pp. 65–71. Kazan'. (In Russian)

Motigullina, A., Zamaliyeva, L., Khabutdinova, M. (2017). *Ideino-khudozhestvennoe svoeobrazie libretto N. Isanbeta k opere "Tiuliak"* [N. Isanbet's Libretto of the Opera "Tulak": Ideological and Artistic Originality]. Filologiia i kul'tura. Philology and culture. No. 4(50), pp.160–166. (In Russian)

Zarifov, A. Sh. (2005). *Opernoe tvorchestvo Naziba Zhiganova v aspekte sredstv vyrazheniia natsional'noi spetsifiki : avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniia* [Opera Work of Nazib Zhiganov in Terms of Expressing National Specificity: Ph. D. Thesis Abstract]. Moscow, 28 p. (In Russian)

ВЫДАЮЩАЯСЯ ЛИЧНОСТЬ XX ВЕКА: НАЗИБ ЖИГАНОВ (К 110-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Гульназ Наилевна Акбарова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
g.akbarova@list.ru.

> Храм музыки, созданный творческой энергией Назиба Жиганова, – это не только Казанская консерватория, ныне носящая его имя, а, по сути, вся современная музыкальная культура Татарстана.
> *Р. К. Абдуллин*

В 2021 году исполняется 110 лет со дня рождения величайшего татарского композитора Назиба Гаязовича Жиганова (1911–1988), который сыграл огромную роль в становлении и развитии татарской профессиональной музыки.

Назиб Жиганов родился в Уральске 15 января 1911 года в рабочей семье, однако, рано потеряв родителей, он стал воспитанником детского дома. С юных лет Назиб Гаязович активно участвовал в деятельности пионерских отрядов, помогал в подготовке музыкальных номеров для различных мероприятий. Музыка занимала особое место в жизни юноши. Он самостоятельно освоил игру на фортепиано, научился подбирать по слуху, импровизировать. В 1928 году Назиб Жиганов поступает в Казанский музыкальный техникум по классу виолончели (Р. Л. Полякова) и фортепиано (М. А. Пятницкой). Через два года его направляют в Московский областной музыкальный техникум, где он учится на композиторском отделении в классе Г. И. Литинского.

В стенах техникума рождаются первые сочинения Жиганова: фортепианные и вокальные произведения, обработки татарских народных

песен. Дипломной работой стал Струнный квартет. После концертного исполнения этого сочинения было принято решение принять Жиганова сразу на третий курс Московской консерватории.

Имя Назиба Жиганова связано со многими знаменательными датами в истории татарской культуры: Первой симфонией композитора открылась Татарская государственная филармония (1937), оперой «Качкын» («Беглец») (дипломная работа композитора в консерватории) состоялось открытие Татарского государственного театра оперы и балета (1939), оперой «Алтынчәч» («Золотоволосая») торжественно открылось новое здание театра (1956), которому в этом же году было присвоено имя Героя Советского Союза, татарского поэта Мусы Джалиля. В 1941–1943 годах Жиганов являлся художественным руководителем данного театра. Имя Назиба Жиганова также тесно связано с деятельностью Союза композиторов Татарстана, Жиганов являлся первым его председателем, а также секретарем Союза композиторов РСФСР (с 1957) и СССР (с 1962). С 1958 года композитор был членом Комитета по республиканской премии им. Г. Тукая, а также членом комитетов по присуждению Ленинской и Государственной премии в области литературы и искусства при СМ СССР (с 1961).

Назиб Жиганов стал одним из инициаторов создания Казанской государственной консерватории (1945) и средней специальной музыкальной школы (1960). С момента открытия консерватории и до конца своих дней он являлся бессменным ректором, отдававшим все силы становлению профессионального музыкального образования в Татарстане. В 1945 году в консерватории были образованы фортепианный, оркестровый, вокальный, дирижерско-хоровой, теоретико-композиторский факультеты. Для обучения национальных кадров Жиганов приглашал лучших педагогов со всей страны, в том числе дирижера Натана Рахлина. Таким образом, формировалась татарская композиторская школа, создавались казанские исполнительские школы (к примеру, казанская школа хорового дирижирования). Кроме того, создавались студенческие коллективы: симфонический оркестр (руководитель Дж. Г. Садрижиганов), хоровая капелла (руководитель и дирижер С. А. Казачков) (1947), оркестр народных инструментов (1961), духовой оркестр (первый руководитель и дирижер Ш. Г. Низамутдинов) (1970), Камерный оркестр консерватории (руководитель и дирижер – В. А. Афанасьев) (1979), камерные ансамбли. В 1972 году, благодаря Жиганову, в республике появился орган, а в консерватории открылся органный класс (1979). В консерватории обучались студенты не только Поволжья, но и других уголков страны. Все это дало большой толчок для развития музыкальной культуры многих национальных республик. В 2001 году Казанской государственной консерватории было присвоено имя Назиба Гаязовича Жиганова.

Еще в годы учебы в московской консерватории Жиганов тесно общался со многими деятелями культуры из Татарстана, в том числе с композиторами Дж. Файзи, А. Ключаревым, М. Музафаровым, Ф. Яруллиным и другими. Знакомство с поэтом Мусой Джалилем переросло в большую дружбу [Дулат-Алеев, с. 242], что впоследствии отразилось на творческой деятельности композитора. Назиб Гаязович много сил и времени уделял развитию национального театра, созданию музыкально-сценических жанров в татарской музыке и преломлению национальных традиций в профессиональной музыке в целом. Он создал такие музыкально-театральные шедевры, как оперы «Качкын» («Беглец») (1938), «Ирек» («Свобода») (1939), «Алтынчәч» («Золотоволосая») (1941), «Ильдар» (1942; во 2-й редакции «Дорога победы», 1954), «Түләк» («Тюляк») (1944; во 2-й редакции «Тюляк и Су-Слу», 1967), «Шагыйрь» («Поэт») (1947), «Намус» («Честь») (1950), «Джалиль» (1956); балеты «Фатых» (1943), «Зөһрә» («Зухра») (1944; 2-я редакция 1969), «Нжери» (1969).

Многие его оперные произведения посвящены социальным темам (темы восстаний, борьбы против гнета, порабощения человека, переплетающиеся с судьбой влюбленных людей). В опере «Качкын» через трагедию двух влюбленных отражаются события пугачевского восстания, в «Алтынчәч» освещается тема борьбы татарского народа с монгольскими завоевателями, в «Ирек» – Октябрьская революция, сюжеты опер «Ильдар», «Намус» и «Джалиль» связаны с Великой Отечественной войной.

Глубокий психологизм, национальное начало, широкий размах массовых сцен и проникновенный тематизм лирических сцен позволяют выделить личность композитора как выдающегося мыслителя, тонко чувствующего этот мир.

С момента написания первых опер Жиганова прошло много десятилетий, однако темы, к которым обращался композитор в своих сочинениях, продолжают оставаться актуальными и в XXI веке. В настоящее время пробуждается интерес к музыкально-театральным опусам Жиганова.

В 2011 году Оперной студией Казанской консерватории была осуществлена постановка оперы Н. Жиганова «Алтынчәч» в Казанском Кремле (в рамках Первого Международного оперного фестиваля «Казанская осень»). Назиб Жиганов завершил работу над оперой в феврале 1941 года. Спектакль о борьбе булгар с монгольской ордой был поставлен за десять дней до начала Великой Отечественной войны (12 июня 1941 г.) и вызвал положительный отклик у слушателей. Спустя 70 лет образ Алтынчеч возродился на большой сцене и снова был горячо воспринят публикой. Стены и площадь Казанского Кремля, внутри которого происходило музыкально-сценическое действо, в сочетании с музыкой Жиганова способствовали созданию особой атмосферы, когда слушатели имели возможность погрузиться в историю своего народа.

В 2017 и 2019 гг. в Казани и Москве прозвучала опера «Тюляк и Су-Слу» Жиганова, ставшая итогом оперного творчества композитора. Сюжет оперы Тюляк основывается на собрании различных сказок и легенд волго-уральских тюрков, повествующих о стойкости, силе, отваге, истинной любви и самопожертвовании ради высоких целей, о сложных внутренних противоречиях главных героев. Глубокая философия, история и национальные традиции, заложенные в опере, были «вскрыты» из архивного «забвения» и подняты на новый уровень силами Оперной студии Казанской государственной консерватории. На протяжении нескольких лет – первая постановка была осуществлена в 2017 году, последняя в 2019 году – над сценической реализацией данной оперы работали видные деятели Казани, составляющие профессиональную команду единомышленников.

Жиганов писал оперу в годы окончания Великой Отечественной войны (в 1944–1945 годы), образ защитника народа тогда имел особый смысл. Современное прочтение оперы – это взгляд наших современников в прошлое и переживание событий сквозь призму собственного понимания и восприятия. Спектакль 2017 года был посвящен композитору Назибу Жиганову и выдающемуся дирижеру Фуату Мансурову, участвовавшему в исполнении всех опер композитора. Позже, в рамках XIV международного театрального фестиваля тюркских народов «Науруз», постановка обрела новые живые декорации – озеро Кабан и огромную стену на набережной возле театра им. Г. Камала, что придало представлению некую архаичность и особый колорит. Кроме того, в таком месте спектакль могли увидеть большое количество слушателей, нежели в концертном зале или оперной сцене. Большим достижением явилась постановка данного спектакля в Москве в рамках Четвертого фестиваля музыкальных театров России «Видеть музыку». Национальный эпос был продемонстрирован искушенной публике столицы и имел большой успех.

Музыкальный язык оперы особый – в нем проглядываются интонации татарской народной песни, близкие к народному тематизму лейтмотивы, в то же время появляются непростые для исполнения нетрадиционные для татарской музыки интонационные ходы в солирующих партиях, присутствует частая смена метра, а также местами сложный гармонический язык. Многие исследователи проводят аналогию оперы Жиганова «Тюляк» со сказочными операми композитора Римского-Корсакова, отмечая новые пути использования национально-характерных гармонических средств: разнообразное применение пентаккордов, кварто-квинтовые параллелизмы как особая краска, изображающая традиционный «звуковой идеал» (термин И. Земцовского) волго-уральских тюрков. Этот прием сразу же получил дальнейшее развитие в творчестве татарских композиторов.

Как отмечает Артемий Зарифов в диссертации об оперном творчестве Жиганова, «Тюляк и Су-Слу» основана на речитативно-декламационном типе тематизма, структура которого восходит к музыкальной драме вагнеровского типа, отличающейся высокой степенью тематической концентрации, мотивного взаимодействия [Зарифов, с. 23]. Жиганов расширял стилевые истоки мелодики от схожести с фольклором до мелодики обобщенного типа, при этом сохраняя национальную интонационность тематизма.

Сюжетная линия оперы требует большой актерской игры, зрелости ума, в то же время юношеской страсти и безумной энергии. Тема защиты родины обрамляется образами главных персонажей и их личностными переживаниями.

Образ Тюляка, к примеру, пронизан глубоким психологизмом [Мотигуллина, с. 161], главный герой часто оказывается в ситуации выбора, от которого зависит не только его жизнь, но и жизнь тех, кто его окружает. Спектакль поднимает вопросы нравственных ориентиров, редкостных человеческих качеств, являющихся актуальными во все времена.

Оперы Жиганова насыщены сюжетными линиями, образами мистического и реального характера, малыми картинами, с участием 2–3 героев, и массовыми хоровыми сценами. Это полноценные классические оперы, содержащие определенные исполнительские трудности, со своей философией и большим масштабом.

Жиганов – композитор оперно-симфонического мышления. Основы для своих опер автор закладывал в симфонических жанрах, камерно-инструментальных сочинениях, в романсах и песнях [Аксюк, с. 23]. Оркестровая ткань его опер пронизана тематизмом, разнообразием тембров и красок, тенденция композитора к симфонизации оперы также выразилась в стремлении к сквозному развитию.

Возобновление сценической жизни сложнейших и очень важных для татарского народа национальных опер, таких как «Алтынчәч», «Тюляк и Суслу» Н. Жиганова, дает надежду на сохранение лучших образцов национальной культуры, истории, на сбережение родного языка, проявление уважения к традициям и собственным корням.

Оперное творчество Жиганова поистине многогранно, однако наиболее обширной сферой деятельности композитора является симфоническое творчество. Создание программных сочинений для симфонического оркестра на основе национального мелоса послужило началом формирования татарского симфонизма. Композитором написан целый пласт сочинений для симфонического оркестра: 17 симфоний, симфоническая поэма «Кырлай» (1946), Сюита на татарские темы для симфонического оркестра (1949), увертюра для симфонического оркестра «Нафисе» (1952), «Симфонические новеллы» (1963), «Симфонические песни» (1965).

Каждая из 17 симфоний композитора уникальна. «Подобно операм и балетам, в каждой из симфонических партитур воссоздается богатый художественно-образный мир, проникнутый живым ощущением национальной поэзии, песенного фольклора, картин природы и народной жизни, близких мироощущению современного человека» [Композиторы…, с. 67]. За создание Второй симфонии «Сабантуй» композитор был удостоен Государственной премии СССР (1970).

Симфонизм, масштабность мышления композитора проникает и в вокально-хоровую музыку. К примеру, кантата «Республика моя» (1960, слова Н. Арсланова) пронизана широтой мелодии, насыщенной хоровой и фортепианной фактурой, фактурным и динамическим развитием.

Трудно переоценить вклад Жиганова в формирование и развитие татарской музыкальной культуры. Творческая, педагогическая, организационная, общественная деятельность композитора способствовала возникновению целой плеяды талантливейших людей, национальных кадров, получивших мировую известность и признание. Благодаря стараниям композитора, Татарстан сегодня может гордиться выдающимися композиторами, музыковедами, исполнителями, педагогами, вышедшими из Казанской государственной консерватории и средней специальной музыкальной школы при консерватории.

Композиторское творчество Жиганова также характеризует его как дальновидного человека масштабного мышления, хранителя традиций, подчеркивая его значимость в истории татарского народа. В его музыке происходит сплав национального мелоса и опыта мировой музыкальной культуры. Жиганов заложил традиции национальной классической музыки, став для своей эпохи новатором, просветителем, двигателем прогресса. Он поднял татарскую культуру на мировой уровень.

Личность Жиганова получила широкое признание. В честь композитора проводятся конкурсы, фестивали, конференции, его творчество фигурирует в статьях и диссертациях ученых. В 2011 году к 100-летию композитора Министерством культуры Республики Татарстан и Казанской государственной консерваторией имени Н. Г. Жиганова был организован Международный конкурс композиторов имени Н. Г. Жиганова, а также конференция «Назиб Жиганов и музыкальная культура современности».

20 мая 1996 года в честь Назиба Гаязовича Жиганова названа малая планета, зарегистрированная в международном каталоге под №5930, которая получила имя «ZHIGANOV».

Литература

Аксюк С. Опера Н. Жиганова «Джалиль» // С. Аксюк О музыке: Статьи и рецензии. М.: Сов. композитор, 1980. С. 73–76.

Дулат-Алеев В. Р. Историческая тема в татарской опере // Музыка. Искусство, наука, практика. 2018. № 4 (24). С. 83–89.

Зарифов Артемий Шамилевич. Оперное творчество Назиба Жиганова в аспекте средств выражения национальной специфики: автореф. дис. … канд. искусствоведения. М., 2005 28 с.

Композиторы и музыковеды Советского Татарстана. Казань. 1986. С. 65–71.

Мотигуллина А., Замалиева Л., Хабутдинова М. Идейно-художественное своеобразие либретто Н. Исанбета к опере «Тюляк» // Филология и культура. Philology and culture. 2017. № 4 (50). С. 160–166.

Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-188-193

REVIEW OF THE SERIES "FOLK ART OF THE BASHKORTOSTAN TATARS" (КAZAN: IYALI, 2021)

Liliya Khatipovna Muhammetzyanova,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Tatarstan Academy of Sciences,
12 K. Marx Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
lilmuhat@mail.ru.

The article reviews the series *"Folk Art of the Tatars of Bashkortostan"*, which was published in Kazan in 2021. The reviewer notes the richness and diversity of the collected folklore material, as well as the accuracy of scientific tools. The article emphasizes the value and significance of this academic series in the cultural life of the two Turkic republics.

Key words: Tatars, Tatar folklore, Republic of Bashkortostan, Republic of Tatarstan.

Only one-quarter of the Tatar population lives in Tatarstan. The remaining three-quarters reside in different parts of the Russian Federation and around the world. According to the 2010 Census, more than 1 million Tatars live in the Republic of Bashkortostan alone, just east of Tatarstan. In terms of the number of Tatars here, they are the third largest ethnic group, which makes up 24.78% of the population in this republic. Evidently, the spiritual heritage of representatives of the Tatar ethnic group, living on the territory of Bashkortostan, is an area of great interest for researchers, as the identification and study of their heritage is one of the most important tasks in Tatar Studies.

The ethnogenesis, historical, cultural and linguistic features of the Tatars, living in the territory of the present-day Republic of Bashkortostan, have been sufficiently studied, and the results of their most important works have been published. Nevertheless, there are still certain disputes over the issue concerning the national self-determination of the Tatar-speaking population. In this regard, it is important to discuss the folklore of the Tatars who have long been a part of the Republic of Bashkortostan's local population and to review the history and current state of the corpus and research into Tatar folklore in this area.

The scholars from Kazan Research Centers, in particular the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Tatarstan Academy of Sciences, are carrying out a very thorough study on our compatriots, living in the territory of Bashkortostan: the Institute organized a comprehensive scientific expedition to the Sterlibashevsky district of Bashkortostan in 2017, which led to the preparation and publication of the series "Our National and Cultural Heritage. Treasures of Scientific Expeditions", consisting of two parts.

Another step in the study of the spiritual wealth and the disclosure of widespread folk art among the Tatars, living in the territory of Bashkortostan, is the publication of the academic series “Folk Art of the Tatars of Bashkortostan”, consisting of three books [Bashkortstan Tatarlary folklory. Kənbatysh həm kəniak-kənbatysh raionnar], [Bashkortstan Tatarlary folklory. Təniak həm təniak-kənchygysh raionnar], [Bashkortstan Tatarlary folklory. Yzək həm təniak-kənbatysh raionnar]. The creator of the series, the author of its foreword article and commentary is Ildus Fazletdinov, Candidate of Philology, Associate Professor. The scientific editor of the series is Prof. Kim Minnullin, Doctor of Philology.

All three books are distinguished by their deep, broad and rich content. The structure of the series is built as a geographical arrangement of different folklore genres, recorded in the territory of Bashkortostan: the history of villages, rivayats, legends, myths, sayings, anecdotes, fairy tales, bayts, munajats, folk songs, aphoristic genres, rituals and children’s folklore. The foreword, which the first book begins with, the cover and the title pages specify the districts each book refers to. The first book covers the western and southwestern districts, the second book includes the north and northeastern parts, and the third book describes the central and northwestern territories.

In compiling this series on Tatar folklore in Bashkortostan, the author primarily aims to conduct a comparative analysis of the local features, characterizing Tatar folklore. The foreword of the book, the principles of structure, the richness of the collected material and genres indicate that I. Fazletdinov distinguishes Tatar folklore as a single system. Moreover, this work aims to preserve the integrity of the Tatar people in today’s complicated socio-political situation and prevent the nation from splitting apart.

It is important to mention that the folklore samples, given in these three volumes, preserve local language characteristics of the population. As mentioned above, the content of the books is arranged according to the geographical principle.

The first book of the series “Folk Art of the Tatars of Bashkortostan” includes the folklore of the Tatars, living in the western and southwestern regions of Bashkortostan. These include: the Bizhbulyakskiy, Yermekeyevo, Tuymazy, Buzdyak, Alsheyevo, Miyakinskiy and Sharan districts. They used to be the lands of the ancient Kazan Khanate. From the linguistic point of view, the speech of the Tatars in this region does not differ from the norms of the Tatar literary language. The materials, contained in this volume, increase our attention to the history of the Tatars through the preservation and promotion of the Tatars’ ethnic integrity and their folk art. [Bashkortstan Tatarlary folklory. Kənbatysh həm kəniak-kənbatysh raionnar].

The second book describes the folklore of the Tatars, living in the regions of the north and northeast of Bashkortostan. This part includes folklore materials collected in the Askinsky, Karaidel, Kiginsky, Krasnokamsky, Mechetlinsky, Tatyshlinsky, Yanaulsky, partially Nurimanovsky and Uchalinsky districts. It is important to note that the Askinsky, Karaidel, Kiginsky, Nurimanovsky, Mechetlinsky and Uchalinsky districts are ethnically diverse regions. Therefore, this book’s focal point is how different ethnic traditions, based on historical evidence, come together and influence each other. The volume includes folklore works, collected in the villages with the overwhelming number of Tatar residents. [Bashkortstan Tatarlary folklory. Təniak həm təniak-kənchygysh raionnar].

The third book includes folklore works of Tatars, living in the central and north-western regions of Bashkortostan. These include such districts of Bashkortostan as the Chekmagushevsky, Ilishevsky, Bakalinsky, Dyurtyulinsky, Burayevsky, Baltasinsky, Kushnarenkovsky and Chishminsky ones. In terms of language, these areas are mainly monoethnic and the majority of the population are Tatars. The folklore samples, included in the third book, are arranged in the same way as in other volumes, taking into account the principles of the genre. [Bashkortstan Tatarlary folklory. Yzək həm təniak-kənbatysh raionnar].

In each volume, every text, in relation to a particular sample, contains indications as to when, where and by whom the given material was recorded, i.e. it is properly registered. This series carries an important message aiming to identify and popularize the national and cultural heritage of the Tatars, living in Bashkortostan. Folklore has both a literary value and historical significance, as it tells the story of the people’s own life experiences. Tales, legends and myths belong to the most important sources in the study of the most ancient history of any ethnic group. The genres of folk art reflect the philosophy of life, experience, historical past and the memory of previous generations. The materials, included in each book of the series, confirm the idea of the inseparable Tatar nation. This work highlights the crucial role that folk art plays in our history being the evidence of our Tatarness.

If history shows that the Tatars have lived in the Eurasian steppe since ancient times, oral folk art reinforces this fact, makes it more convincing reflecting the gradual development of our nation. The Tatars, living in the territory of Bashkortostan, have the same types and genres of folklore as known in the national folklore; moreover, the repertoire of folk art here is similar to the commonly known Tatar folklore. This fact can be confirmed by the materials included in the third volume of "Folk Art of the Tatars of Bashkortostan".

We live in an era when increased attention is paid to the historical, spiritual and cultural monuments of our people. The role of oral traditions in clarifying new issues of the time is indeed enormous. Going back to our roots to find out when our compatriots settled in the lands of modern Bashkortostan and made it their Homeland, identifying the features of their everyday life, examining the historical events that changed their lives, their relationships with neighboring ethnic groups, local terms for natural assets – these and other important facts and phenomena, related to oral traditions and included in the reviewed series, are all monuments recorded from our compatriots, living in the territory of Bashkortostan. Each of them can shed light on many issues in different aspects, helping to more accurately and fully restore the history of our people. "Folk Art of the Tatars of Bashkortostan" series, based on the territorial principle, is a clear example of how often oral traditions can reflect what the material and non-material historical sources cannot describe.

References

Bashkortstan Tatarlary folklory. Kənbatysh həm kəniak-kənbatysh raionnar (2021) [Tatar Folklore of Bashkortostan. West and Southwestern Districts]. Təzyche həm alatmalar - I. K. Fazletdinov. 312 p. Kazan, TAhSI. (In Tatar)

Bashkortstan Tatarlary folklory. Təniak həm təniak-kənchygysh raionnar (2021) [Tatar Folklore of Bashkortostan. North and Northeastern Districts]. Təzyche həm alatmalar - I. K. Fazletdinov. 296 p. Kazan, TAhSI. (In Tatar)

Bashkortstan Tatarlary folklory. Yzək həm təniak-kənbatysh raionnar (2021) [Tatar Folklore of Bashkortostan. Central and Northwestern Districts]. Təzyche həm alatmalar - I. K. Fazletdinov. 304 p. Kazan, TAhSI. (In Tatar)

Milli-medəni mirasybyz: Bashkortostan Tatarlary (2021) [Our National and Cultural Heritage: Tatars of Bashkortostan]. Stərlebash. 1 nche kisək. 2 nche basma. 440 p. Kazan. (In Tatar)

Milli-medəni mirasybyz: Bashkortostan Tatarlary (2021) [Our National and Cultural Heritage: Tatars of Bashkortostan]. Stərlebash. 2 nche kisək. 2 nche basma. 448 p. Kazan. (In Tatar)

"БАШКОРТСТАН ТАТАРЛАРЫ ФОЛЬКЛОРЫ" (КАЗАН: ТӘҺСИ, 2021) ҖЫЕНТЫКЛАРЫНА БӘЯЛӘМӘ

Лилия Хатип кызы Мөхәммәтҗанова,
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420111, Казан ш., К. Маркс ур., 12 нче йорт,
lilmuhat@mail.ru.

Мәкалә 2021 елда Казанда нәшер ителгән "Башкортстан татарлары фольклоры" җыентыкларына бәяләмә буларак язылган. Рецензент тупланган фольклор материалының байлыгын һәм төрлелеген, фәнни инструментарийның тикшерелгәнлеген билгели. Мәкаләдә бу академик басманың ике төрки халыкның мәдәни тормышында кыйммәте һәм әһәмияте ассызыклана.

Төп төшенчәләр: татарлар, татар фольклоры, Башкортстан Республикасы, Татарстан Республикасы.

Татар халкының дүрттән бер өлеше генә Татарстанда яши. Калган өлеше Россия Федерациясенең һәм дөньяның төрле почмакларында гомер кичерә. 2010 елгы халык исәбен алу нәтиҗәләре буенча, Татарстаннан көнчыгышта урнашкан Башкортстан Республикасында гына да 1 миллионнан артык татар яшәгәнлеге мәгълүм. Сан ягыннан биредә татарлар өченче урынны алып тора, бу исә республикада яшәүче халыкның 24,78 проценты дигән сүз. Табигый, Башкортстан территориясендә көн иткән татар халкының рухи мирасы галимнәрдә зур кызыксыну уята һәм бу байлыкны барлап, туплап,

гыйльми нигездә өйрәнү гуманитар фәндә әһәмиятле бурычларның берсе булып тора.

Хәзерге Башкортстан Республикасында гомер иткән татарларның этногенезы, тарихи, мәдәни һәм тел үзенчәлекләре галимнәр тарафыннан шактый өйрәнелгән. Шулай булса да, биредәге татар телле халыкның милли үзбилгеләнеше мәсьәләсендә бәхәсләр әлегә кадәр тынганы юк. Бу җәһәттән Башкортстан төбәгендә борын-борыннан җирле халыкның зур өлешен тәшкил иткән татарларның фольклор әсәрләре турында фикер алышу; әлеге ареалда татар халык авыз иҗатын җыю һәм өйрәнү тарихына, татар фольклорының хәзерге торышына күзәтү ясау бүгенге көндә актуаль мәсьәләләрдән санала.

Башкортстанда яшәүче милләттәшләребезне өйрәнү юнәлешендә Казан фәнни үзәкләре, аерым алганда Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре шактый эш алып бара. Әйтик, 2017 елда Башкортстанның Стәрлебаш районына комплекслы фәнни экспедиция оештырылып, аның нәтиҗәләренең «Милли-мәдәни мирасыбыз. Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә ике кисәктән торган китапларның басылып чыгуы шушы омтылышның ачык мисалы булып тора [Милли-мәдәни мирасыбыз, 1 нче кисәк], [Милли-мәдәни мирасыбыз, 2 нче кисәк].

1921 елда “Башкортстан татарлары фольклоры” дип аталган өч китаптан торган җыентыкның басылып чыгуы Башкортстан төбәгендәге татарларның рухи байлыгын, аеруча киң таралыш алган халык иҗатын ачу бу юнәлештә тагын бер мөһим адым булды [Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнар], [Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк һәм төньяк-көнчыгыш районнар], [Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк һәм төньяк-көнбатыш районнар]. Томнарны төзүче, кереш мәкалә һәм аңлатмалар авторы - И. К. Фазлетдинов, фәнни редакторы - К. М. Миңнуллин.

Китаплар тирән, шактый киң һәм бай эчтәлекле булулары белән игътибарны җәлеп итә. Томнарның төзелеше Башкортстан төбәге татарларыннан язып алынган фольклор жанрларыннан авыл тарихларын, риваятьләрне, легендаларны, миф, сөйләк, мәзәк, әкият, бәет үрнәкләрен, мөнәҗәтләр, халык җырлары, афористик жанрларны, йола һәм балалар фольклорын географик принципта урнаштырудан гыйбарәт. Беренче китапны ачып җибәргән “Кереш”тә, тышлыкларда, титул битләрендәге резюмеда һәр томның кайсы районнарны иңләве ачыклана. Беренче томда – көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнар, икенче томда – төньяк һәм төньяк-көнчыгыш, ә өченче томда исә – үзәк һәм төньяк-көнбатыш районнар.

Төзүче-автор, Башкортстан татарлары халык авыз иҗатына багышланган әлеге җыентыкларны эшләгәндә, беренче чиратта, тикшеренүчеләр өчен татар фольклорының локаль үзенчәлекләрен чагыштырма планда анализлау мөмкинлеген тудыру максатын алга куйган. И. Фазлетдинов татар фольклорын бербөтен система буларак өйрәнә һәм бәяли. Шул ук вакытта әлеге хезмәт бүгенге катлаулы иҗтимагый-сәяси вазгыятьтә татар халкының бөтенлеген саклау, аны төрле тарафларга тарткалауга-бүлгәләүгә юл куймауны да күздә тота.

Шунысын да искәртү мөһим: өч томлыкта фольклор үрнәкләре халыкның җирле тел үзенчәлекләрен саклап тәкъдим ителә. Алда әйтелгәнчә, китапны төзегәндә, географик принцип нигез итеп алынган. Бу бүленеш, шактый дәрәҗәдә шартлы булса да, гамәли күзлектән караганда һәм татарлар компактлы яши торган аерым бер территориядә таралган фольклор үрнәкләренә игътибарны юнәлтү җәһәтеннән уңышлы.

“Башкортстан татарлары фольклоры” китапларының беренчесенә Башкортстан көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнары татарларының фольклор әсәрләре кертелгән. Бу төбәккә Казан ханлыгы җирләрендә урнашкан Бишбүләк, Ярмәкәй, Туймазы, Бүздәк, Әлшәй, Миякә, Шаран районнары керә. Тел җәһәтеннән караганда да, бу як татарларының сөйләше татар әдәби теле нормаларыннан бөтенләй аерылмый. Томдагы материаллар татарларның этник бөтенлеген, халык иҗаты әсәрләрен саклау һәм пропагандалау аша милли тарихка игътибарны көчәйтә [Башкортстан татарлары фольклоры. Көнбатыш һәм көньяк-көнбатыш районнар].

Икенче китапның эчтәлеген Башкортстанның төньяк һәм төньяк-көнчыгышындагы этник яктан катнаш булган Аскын, Караидел, Кыйгы, Краснокама, Мәчетле, Тәтешле, Яңавыл, өлешчә Нуриман, Учалы районнарында җыелган фольклор материаллары тәшкил итә. Шуңа күрә китапта төрле этник традицияләрнең тарихи закончалыкларына нигезләнеп, үрелеп килүенә һәм бер-берсенә йогынты ясавына әһәмият бирелгән. Томга татарлар аеруча

күпләп яшәгән авыллардан җыелган фольклор әсәрләре генә кертелгән [Башкортстан татарлары фольклоры. Төньяк һәм төньяк-көнчыгыш районнар].

Башкортстанның үзәк һәм төньяк-көнбатыш төбәгендәге Чакмагыш, Илеш, Бакалы, Дүртөйле, Борай, Балтач, Кушнаренко, Чишмә районнарында гомер иткән татарларның фольклор әсәрләре өченче китапка кертелгән. Бу төбәктә, тел ягыннан, нигездә, моноэтник, татарлар күпчелекне тәшкил итә. Бу томдагы фольклор үрнәкләре дә башкаларындагы структура буенча, жанр принципларын исәпкә алып урнаштырылган [Башкортстан татарлары фольклоры. Үзәк һәм төньяк-көнбатыш районнар].

Һәр томдагы аерым текстның кайчан, кайсы авылда кемнән, кем тарафыннан язып алынуы күрсәтелгән, ягъни томнардагы материал төгәл паспортланган. Бу китаплар – Башкортстанда яшәүче татарларның милли-мәдәни мирасын барлап, аны халыкка тәкъдим итүдә җитди хезмәт. Халыкның үз башыннан кичергән вакыйгалары турында сөйләгәнгә күрә, фольклор әсәрләре әдәби кыйммәткә дә, тарихи әһәмияткә дә ия. Риваятьләр, легендалар, мифлар – теләсә кайсы халыкның иң борынгы тарихын өйрәнүдә мөһим чыганакларның берсе. Халык иҗаты жанрларында элгәрге буыннарның тормыш фәлсәфәсе, тәҗрибәсе, тарихи үткәне, хәтере чагылыш таба. Китапның һәр томындагы материал татар милләтенең бердәмлеге идеясен раслый. Алар халык иҗаты юнәлешенең дә, һичшиксез, татарлыкны дәлилләвенә басым ясый.

Тарих татарларның Евразия далаларында бик борынгы чорлардан ук яшәп-көн итеп килүен дәлилли икән, халыкның авыз иҗаты әсәрләре дә шушы хакыйкатьне көчәйтеп, исбатлап кына калмый, ә шул ук тарихның эзлекле рәвештә үсеш-үзгәрешен дә чагылдыра. Башкортстан төбәгендә гомер иткән татарлар фольклорына да барлык авыз иҗаты төрләре һәм жанрлары хас, халык иҗатының биредәге репертуары гомумтатар фольклорын колачлый. Бу фикер “Башкортстан татарлары фольклоры”ның 3 томлыгына кергән материалларга күзәтү белән раслана.

Халкыбызның тарихына, рухи һәм мәдәни ядкярләрен барлауга игътибар көчәйгән чорда яшибез. Заман тудырган яңа сорауларга ачыклык кертүдә халык авыз иҗаты әсәрләренең роле, чыннан да, бик зур. Тарих төпкеленә төшеп, хәзерге Башкортстан җирләренең кайсы дәверләрдән милләттәшләребез өчен Ватан булуын ачыклау, мондагы татарларның төрле өлкәләргә карый торган борын-борыннан килгән яшәү-тормыш итү үзенчәлекләрен билгеләү, тарихи вакыйгаларның алар тормышындагы ролен тикшерү, күрше халыклар белән мөнәсәбәтләре, җир-су атамаларының этимологиясе кебек мәсьәләләрне өйрәнүгә бу территориядә яшәгән милләттәшләрдән язып алынган ядкярләр үзләреннән зур өлеш кертә, халкыбыз тарихын төгәлрәк, тулырак торгызырга булыша. Территориаль принципны эченә алган “Башкортстан татарлары фольклоры” җыентыклары – матди һәм матди булмаган тарихи чыганаклар сөйләп бетерә алмаганны күп вакыт халыкның авыз иҗаты әсәрләре бәян итә алуның ачык мисалы.

Әдәбият

Bashkortstan Tatarlary folklory. Kənbatysh həm kəniak-kənbatysh raionnar (2021) [Tatar Folklore of Bashkortostan. West and Southwestern Districts]. Təzүche həm alatmalar - I. K. Fazletdinov. 312 p. Kazan, TAҺSI. (In Tatar)

Bashkortstan Tatarlary folklory. Təniak həm təniak-kənchygysh raionnar (2021) [Tatar Folklore of Bashkortostan. North and Northeastern Districts]. Təzүche həm alatmalar - I. K. Fazletdinov. 296 p. Kazan, TAҺSI. (In Tatar)

Bashkortstan Tatarlary folklory. Yzək həm təniak-kənbatysh raionnar (2021) [Tatar Folklore of Bashkortostan. Central and Northwestern Districts]. Təzүche həm alatmalar - I. K. Fazletdinov. 304 p. Kazan, TAҺSI. (In Tatar)

Milli-medəni mirasybyz: Bashkortostan Tatarlary (2021) [Our National and Cultural Heritage: Tatars of Bashkortostan]. Stərlebash. 1 nche kisək. 2 nche basma. 440 p. Kazan. (In Tatar)

Milli-medəni mirasybyz: Bashkortostan Tatarlary (2021) [Our National and Cultural Heritage: Tatars of Bashkortostan]. Stərlebash. 2 nche kisək. 2 nche basma. 448 p. Kazan. (In Tatar)

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГИ ИЗ СЕРИИ «ФОЛЬКЛОР ТАТАР БАШКОРТОСТАНА» (КАЗАНЬ: ИЯЛИ, 2021)

Лилия Хатиповна Мухаметзянова,
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ,
Россия, 420111, г. Казань, ул. Карла Маркса, д. 12,
lilmuhat@mail.ru.

Статья носит характер рецензии на книги из серии «Фольклор татар Башкортостана», увидевшей свет в Казани в 2021 году. Рецензент отмечает богатство и разнообразие собранного фольклорного материала, выверенность научного инструментария. В статье подчеркивается ценность и значение этого академического сборника в культурной жизни двух тюркских республик.

Ключевые слова: татары, татарский фольклор, Республика Башкортостан, Республика Татарстан.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-194-200

REVIEW OF THE WORK “MODERN TATAR SPOKEN LANGUAGE: IDENTIFICATION SIGNS AND SOCIAL DIFFERENCES” BY G. GALIULLINA, E. KADIROVA, G. HADIEVA, 2020. 222 p.

Fanuza Shakurovna Nurieva,
Kazan Federal University,
8 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
fanuzanurieva @yandex.ru.

This article reviews the monograph “Modern Tatar Spoken Language: Identification Signs and Social Differences”, written by G. Galiullina, E. Kadirova, G. Khadieva, researchers from the Tatar Linguistics Department of Kazan (Volga Region) Federal University and published by the Kazan University Publishing House in 2020. The work explores the peculiarities of the modern Tatar spoken language in the fields of lexicon, phonetics, morphology and syntax. The main focus is on the functional capabilities of language units, widespread in spoken language, and the scope of their distribution. The monograph contains about 1,460 audio recordings of unprepared spontaneous speech patterns by the middle and western dialect representatives of different ages and social statuses. The authors of the monograph managed to distinguish the identifying marks of the modern Tatar spoken language and to determine their distribution in public groups, using complex research techniques. The work promotes the development of the theory of the Tatar language, and makes a significant contribution to the fields of dialectology, communicative linguistics, sociolinguistics and linguoculturology.

Key words: Tatar language, spoken language, lexicon, phonetics, morphology, syntax.

The modern Tatar language is among the spiritual and cultural treasures created by the Tatar people over centuries. Being an achievement of folk speech culture, the phonetic structure, word groups, and vocabulary of our language are incredibly rich. Socio-historical events and changes in society have had a certain impact on both the language and its development.

As it is known, the Tatars have not dissolved among other nations over centuries, they are one of the great peoples who have preserved their culture and their language. Our language is still alive today, satisfying the need for communication in all spheres of life of the Tatar people scattered around the world. There are also lexical units in the Tatar language that do not meet literary norms, but are used in the speech of representatives of certain regions and of various social statuses. Language changes, formed during international interactions, first take place in the spoken language; some of the features may spread further and even lead to qualitative changes in the national language.

In the current context of globalization, linguists, working at Kazan Federal University, pay special attention to identifying the state of the Tatar language and to determining the direction of its development in time when boundaries between languages and cultures are blurred. Recently, in 2020, the Kazan University Publishing House published the work “Modern Tatar Spoken Language: Identification Signs and Social Differences” by G. Galiullina, E. Kadirova, G. Khadieva (a monograph, Kazan: Kazan University Press, 2020, p. 222), which is devoted to the study of the Tatar people’s daily speech, exploring various layers of the language. It is written in Russian. The introductory part of the collective monograph, its chapters “Theoretical and Methodological Bases of the Study of the Tatar Spoken Language”, “Lexical Identification Signs of Modern Tatar Speech” and the conclusion are written by Prof. G. Galiullina, Doctor of Philology. The chapter “Phonetic Identification Signs of the Modern Tatar Speech” is written by G. Khadieva, Candidate of Philology, Associate Professor; the chapter “Grammatical Identification Signs of Modern Tatar Speech” is written by E. Kadirova, Candidate of Philology, Associate Professor. The appendix provides basic linguistic features of the spoken language, speech samples from representatives of various community groups, and examples of the language units’ usage in spontaneous speech.

The monograph focuses on identifying the functional features of lexical, phonetic, morphological and syntactic units that are widespread in the Tatar spoken language, and on determining the

scope of their distribution. I would like to dwell on the linguistic material, used by scholars in this work, which explores the state of the modern spoken language of the Tatar people and its problems. The main factual material consists of 1460 audio recordings of unprepared spontaneous speech samples by representatives of the middle and western dialects of different ages and social statuses. The respondents were grouped according to their education level, gender and age. The division of the recorded speech into the samples of young and middle-aged language speakers allowed the authors to determine the nature and depth of the use of the linguistic features frequently found in the language. In some cases, the data from the "Corpus of the Tatar Language" and the "Corpus of the Tatar Fiction" were also used to substantiate the results. In order to preserve the naturalness (spontaneity) of the recorded speech, communication with informants was carried out under different conditions. The factual material, consisting of audio recordings, is a reliable source in the objective description and scientific substantiation of the state of the modern Tatar spoken language.

The monograph consists of four chapters and an appendix. The first chapter, entitled "Theoretical and Methodological Basis for the Study of the Tatar Spoken Language" (pages 9– 31), discusses the concepts of the literary language, codified in modern linguistics and spoken language. It includes explanations of the spoken language status of such modern linguists as A. Gerd, E. Zemskaya, R. Frumkina and others, definitions and explanations of the scholars who studied the Turkic languages, such as A. Hazratkulov, R. Amirov, M. Khaldarova, B. Urinbaev, S. Khamidova, R. Zhashuev and G. Basyrova. Advances in the study of the Tatar spoken language are systematically covered in the monograph. The issue of spoken language was raised in Tatar linguistics in the late nineteenth century in the studies of S. Kuklyashev, M. Ivanov, K. Nasyri and N. Katanov. In the early twentieth century, G. Ibragimov, G. Alparov, L. Jalay and Sh. Ramazanov studied the issue of spoken language and the use of lexical units related to spoken language. Various aspects of spoken language are clarified in varying degrees in the works of such scholars as M. Zakiev, V. Khakov, H. Kurbatov, I. Bashirova, I. Nizamov and others. F. Safiullina, who thoroughly studied the syntactic features of the Tatar spoken language, defines spoken language as a kind of functional styles characterized by precise style features. In I. Nizamov's works spoken language is called *soylamiyat* and is studied as an independent system that incorporates the features of the nation's thinking and communication. The authors of the reviewed monograph conclude that the study of spoken language in Tatar linguistics is preferable from the functional style perspective. In the book "Modern Tatar Spoken Language: Identification Signs and Social Differences", the authors examine spoken language within the framework of a particular system set against the literary language.

The chapter "Lexical Identification Signs of Modern Tatar Speech" (pp. 31 – 86), in addition to literary and neutral words that occur in free conversations in everyday life of the Tatar people, discusses simple speech vocabulary, dialectal and interregional words, barbarisms, jargon, slang and professional elements of speech. The use of different language units in speech is studied depending on the respondents' place of residence, social status, age, type of education, emotional state and other factors. This approach is set as the main criterion in all sections of the monograph. It includes today's language of the Tatar youth, slang in their language, slogans typical of social groups, barbarisms, universal and asymmetric elements, and numerous examples of words and word forms that have undergone various changes. It is noted that among the units, evaluating semantic and expressive-stylistic features, simple speech vocabulary is actively used in spoken language. The phenomenon of interference, typical of the modern Tatar spoken language, is studied in connection with linguistic conditions, psychological and socio-cultural factors. The results show that the use of words, borrowed from other languages, despite the presence of their full equivalents in the Tatar language, has become commonplace for Tatar speakers, and that there are practically no limitations in the parallel use of the vocabulary of the two languages in bilingual conditions. After reading the monograph, you will be able to get acquainted with personal observations and opinions of the researchers, concerning basic and applied lexical features of the spoken Tatar language.

In communication, information is transmitted by means of vowel phrases – words – that have certain meanings. Communication is provided by voices and supersegment units that play an important role in highlighting the meaning. The current pronunciation rules of phonemes and their use in speech constitute the phonetic norm of the Tatar language. The chapter "Phonetic Identification Signs of Modern Tatar Speech" (pages 87 – 133) examines the phonetic features, observed in the Ta-

tar spoken language. G. Khadieva shows that characteristic features of the Tatar spoken language are: the intensity of speech, indistinct articulation; the reduction of individual sounds and sound structures; the pronunciation of the open sound [a] in all the positions of the word; the equivalence of the sounds [ə] ~ [i]; the decomposition of the sounds [o], [ö] and the use of the [u], [ü] sounds in their stead; the equivalence of the diphthong [öi] to the sound [i]; the production of the sound between [o] and [u] instead of the Tatar sound [ō] and the approximation of the sound [e¯] to the sound [i]; specific features in the pronunciation of syllables: [ch] ~ [s]; [z] ~ [s]; [ғ] ~ [g]; [q] ~ [к]; [n,] ~ [n]; [d] ~ [i]; [j] ~ [dj]; [h] ~ [kh]; [t], [d] ~ [t`], [d`]; the equalization of the sounds [w] ~ [b], [b] ~ [w]; the lack of the labial [a] sound after lip-pulling; the loss of tension, jaw-dropping and variability in a rapid speech process. The scholar explains that the reasons for deviations from the norm, reflected in the speech of the respondents, are related to the influence of dialects, as well as the interference phenomena caused by active bilingualism, in addition to the absence of special letters for each phoneme in the Tatar alphabet. Intonation features play an important role in spoken language: elongation of syllables, changes in speech tempo, a sharp increase and decrease in tone, etc. These features were examined using a Speech Analyze Computer Program.

The section "Grammatical Identification Signs of Modern Tatar Speech" (pages 134–179) explores and analyzes the categories specific to morphology and syntax, and their functional capabilities in spoken language. In this chapter, the scholar E. Kadirova explores the use of independent and auxiliary word groups as a complete system. In the field of noun clusters, the researcher highlights the use of special forms of adverbs in other contexts and the addition of Russian suffixes to nouns in the speech of young people (*Reginchik – Regina, Elchik – Elmira, Alsunchik – Alsu, Enjeshka – Enje, Jimeshka – Jimesh, Alsush – Alsu,* etc.), the presence of additional adverbs in the adjective group (*byyelgysy, hazergese, bugengese*), the use of Russian derivatives, for example *Babay ul tozhe shundyy obchitel'nyy buldy* (male, Kazan, 36 years old), *ni, nima, nasta* in the spoken language , as well as the active use of the substitutions from the Russian language; the subgroups of the verbs are distinguished from the Tatar literary language and other dialects. In the field of morphology, among the features that distinguish the spoken language from the literary language, the researcher underlines the simplification phenomenon in the language, the influence of dialects and the influence of the Russian language. By providing numerous examples, the "Syntax Section" confirms that deviations from the literary norm, related to sentence construction, are caused by the constant use of Russian-style patterns in speech, which has become a hallmark of modern Tatar spoken language.

Although the monograph is written by a team of authors, the construction of the categories specific to each of the language branches, their functions in the Tatar spoken language are studied on the basis of a single principle, and the language branches are in close contact with each other. As a result, the identification signs of the modern Tatar spoken language have been identified and distributed in groups, based on numerous examples. I would like to note the theoretical substantiation, provided by the authors, and their skill of using live spoken vocabulary in the systemic study of the spoken language, which enabled them to come to general conclusions. Today, in the context of the national strategy for the preservation of the language, the protection of the people and the survival of the nation, the importance of this monograph is particularly timely, as it considers both the modern spoken language of the Tatar people and its future.

Г.Р. ГАЛИУЛЛИНА, Э.Х. КАДИРОВА, Г.К. ҺАДИЕВАНЫҢ «ХӘЗЕРГЕ ТАТАР СӨЙЛӘМ ТЕЛЕ: ИДЕНТИФИКАЦИОН БИЛГЕЛӘРЕ ҺӘМ СОЦИАЛЬ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯСЕ» («СОВРЕМЕННАЯ ТАТАРСКАЯ РАЗГОВОРНАЯ РЕЧЬ: ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЕ ПРИЗНАКИ И СОЦИАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ», 2020. 222 с.) ХЕЗМӘТЕНӘ БӘЯЛӘМӘ

Фәнүзә Шәкүр кызы Нуриева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
fanuzanurieva @yandex.ru.

Бәяләмәдә Казан (Идел буе) федераль университетының татар теле белеме кафедрасы галимнәре Г.Р. Галиуллина, Э.Х. Кадирова, Г.К. Хадиева авторлыгында 2020 елда Казан университеты нәшриятында басылып чыккан «Хәзерге татар сөйләм теле: идентификацион билгеләре һәм социаль дифференциациясе» дигән монографиясенә анализ ясала. Хезмәттә лексика, фонетика, морфология, синтаксис тел тармакларында хәзерге татар сөйләм теленә хас күренешләр өйрәнелә. Төп игътибар сөйләм телендә киң таралыш тапкан тел берәмлекләренең функциональ мөмкинлекләре, таралыш даирәсен ачыклауга юнәлдерелгән. Монографиядә кулланылган тел материалын төрле яшьтәге һәм социаль статустагы урта һәм көнбатыш диалекты вәкилләренең алдан әзерләнмәгән спонтан сөйләме яздырып алынган 1460 аудиоязма тәшкил итә. Монография авторлары тикшерүдә комплекслы алымнар кулланып, хәзерге татар сөйләм теленең идентификацион билгеләрен аерып чыгарырга һәм иҗтимагый төркемнәрдә таралышын ачыклауга ирешкән. Китап татар теленең теориясен үстерүгә, диалектология, коммуникатив лингвистика, социолингвистика, лингвокультурология өлкәләренә зур өлеш кертә торган гыйльми хезмәт буларак бәяләнергә лаеклы.

Төп төшенчәләр: татар теле, сөйләм теле, лексика, фонетика, морфология, синтаксис.

Хәзерге татар теле гасырлар дәвамында халкыбыз тарафыннан иҗат ителгән рухи һәм мәдәни хәзинәләрдән санала. Халык сөйләм мәдәниятенең казанышы буларак телебезнең аваз төзелеше, сүз төркемнәре, сүзлек составы гаҗәеп дәрәҗәдә бай булып оешкан. Иҗтимагый-тарихи вакыйгалар, җәмгыятьтәге үзгәрешләр телгә дә, аның үсешенә дә билгеле күләмдә йогынты ясыйлар.

Билгеле булганча, татарлар күп гасырлар дәвамында башка халыклар эчендә эреп югалмаган, ул – үз мәдәниятен һәм үз телен саклап калган бөек халыклардан. Дөньяга сибелгән татар халкының тормыш-көнкүрешенең барлык өлкәләрендә аралашу ихтыяҗын канәгатьләндереп килгән телебез бүген дә хәрәкәттә. Татар халкының телендә әдәби нормаларга сыймаган, әмма төбәк даирәсенең һәм төрле иҗтимагый катлам вәкилләренең сөйләмендә кулланылган берәмлекләр дә урын ала. Халыкара актив багланышлар заманында телдә барлыкка килә торган үзгәрешләр, иң әүвәл сөйләм телендә урын ала, кайбер үзенчәлекләр, киң таралыш алып, хәтта милли телнең сыйфат ягыннан үзгәрешенә китерергә мөмкин .

Казан федераль университетында эшләүче тел галимнәре бүгенге глобальләшү шартларында, телләр һәм мәдәниятләр арасында чикләр җуелган заманда татар теленең торышын ачыклауга, үсеш-үзгәреш юнәлешләрен билгеләүгә аеруча зур игътибар бирә. Әле яңа гына, 2020 елда, Казан университеты нәшриятында татар халкының көндәлек аралашудагы сөйләм теленең тел ярусларының төрле катламнарына караган күренешләр тикшерелгән «Хәзерге татар сөйләм теле: идентификацион билгеләре һәм социаль дифференциациясе» (Г.Р. Галиуллина, Э.Х. Кадирова, Г.К. Хадиева. Современная татарская разговорная речь: идентификационные признаки и социальная дифференциация: монография. Казань: Издательство Казанского университета, 2020. 222 с.) хезмәте нәшер ителде. Ул рус телендә язылган. Коллектив монографиянең кереш өлешен, «Татар сөйләм телен өйрәнүнең теоретик-методологик нигезләре», «Хәзерге татар сөйләменең лексик идентификацион билгеләре» бүлекләрен һәм йомгагын –

филология фәннәре докторы, профессор Г.Р. Галиуллина, «Хәзерге татар сөйләменең фонетик идентификацион билгеләре» бүлеген – филология фәннәре кандидаты, доцент Г.К. Һадиева, «Хәзерге татар сөйләменең грамматик идентификацион билгеләре» бүлеген филология фәннәре кандидаты, доцент Э.Х. Кадирова язган. Кушымта өлешендә сөйләм теленең төп лингвистик билгеләре, төрле иҗтимагый төркем вәкилләренең сөйләм үрнәкләре һәм спонтан сөйләмдә тел берәмлекләренең кулланылышына мисаллар китерелгән.

Монографиядә төп игътибар татар сөйләм телендә киң таралыш тапкан лексик, фонетик, морфологик, синтаксик берәмлекләрнең функциональ мөмкинлекләрен ачыклауга, таралыш даирәсен билгеләүгә юнәлтелгән. Татар халкының хәзерге сөйләм теленең торышын ачыклаган, проблемаларын барлаган әлеге хезмәттә галимнәр файдаланган тел материалын аерым билгеләп үтәргә кирәк дип саныйм. Хезмәттә төп фактик материалны төрле яшьтәге һәм социаль статустагы урта һәм көнбатыш диалекты вәкилләренең алдан әзерләнмәгән спонтан сөйләме яздырып алынган 1460 аудиоязма тәшкил итә. Респондентлар белем дәрәҗәсе, җенесе һәм яше буенча төркемләнгән. Сөйләмне яшьләр һәм урта яшьләрдәге тел вәкилләренә бүлү телдә киң таралыш тапкан һәм сөйләм теленең аерым бер үзенчәлекле ягы буларак саналырга хаклы тел үзенчәлекләренең асылын һәм кулланылыш тирәнлеген ачыкларга мөмкинлек биргән. Аерым очракларда, нәтиҗәләрен нигезләү өчен, «Татар теленең язма корпусы», «Татар матур әдәбияты корпусы» материаллары да файдаланылган. Сөйләмнең табигыйлеген (спонтанлыгын. - *асс. Ф.Н.*) саклау максатында, информантлар белән аралашу төрле шартларда уздырылган. Аудиоязмалардан торган фактик материал хәзерге татар сөйләменең торышын объектив тасвирлауда, фәнни нигезләүдә ышанычлы чыганак булып тора.

Монография дүрт бүлектән һәм кушымта өлешләреннән тора. «Татар сөйләм телен өйрәнүнең теоретик-методологик нигезләре» дип аталган беренче бүлектә (9-31б.) хәзерге тел белемендә кодификацияләнгән, ягъни нормаларга салынган әдәби тел һәм сөйләм теле төшенчәләре карала. Хәзерге заман лингвистикасында рус галимнәреннән А. С. Герд, Е. А. Земская, Р. М. Фрумкина һ.б., төрки телләрне өйрәнгән галимнәрдән А. А. Хазраткулов, Р. С. Амиров, М. Халдарова, Б. У. Уринбаев, С. М. Хамидова, Р. Б. Жашуев, Г. А. Басырова хезмәтләрендә сөйләм теленең статусы хакындагы өйрәтмәләр урын алган. Татар сөйләм телен өйрәнү өлкәсендәге казанышлар хезмәттә системалаштырылып яктыртылган. Татар теле белемендә сөйләм теле мәсьәләсе инде XIX гасыр ахырына таба С. Күкләшев, М. Иванов, К. Насыйри, Н. Катанов хезмәтләрендә күтәрелә башлый. XX гасыр башларында сөйләм теле мәсьәләсе, сөйләм теленә караган лексик берәмлекләрнең кулланылыш үзенчәлекләре Г. Ибраһимов, Г. Алпаров, Л. Җәләй, Ш. Рамазанов хезмәтләрендә күтәрелә. Сөйләм теленең төрле аспектлары М. З. Зәкиев, В. Х. Хаков, Х. Р. Курбатов, И. Б. Бәширова, И. М. Низамов һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә төрле дәрәҗәдә яктыртылган. Сөйләм теленең синтаксик үзенчәлекләрен этрафлы өйрәнгән Ф. Сафиуллина сөйләм телен төгәл стиль үзенчәлекләре белән характерланган функциональ стильләрнең бер төре итеп карый. И. Низамов хезмәтләрендә сөйләм теле сөйләмият дип аталып, милләтнең фикерләү һәм аралашу үзенчәлекләрен туплаган мөстәкыйль система буларак өйрәнелгән. Бәяләнә торган монография авторлары татар тел белемендә сөйләм телен функциональ стильләр күзлегеннән тикшерү өстенлек алган дигән нәтиҗәгә килгән. «Хәзерге татар сөйләм теле: идентификацион билгеләре һәм социаль дифференциациясе» китабында авторлар сөйләм телен нормалашкан әдәби телгә каршы куелган аерым бер система чикләрендә тикшерә.

Татар кешеләренең иректе әңгәмәләрендә, көндәлек тормышында урын алган әдәби, гомумкулланылыштагы сүзләрдән тыш гади сөйләм лексикасы, диалекталь һәм төбәкара сүзләр, варваризмнар, жаргон, сленг, профессиональ һ.б. сөйләм элементлары «Хәзерге татар сөйләменең лексик идентификацион билгеләре» (31-86 б.) бүлегендә карала. Сөйләмдә төрле тел берәмлекләренең кулланылуы респондентларның яшәү урынына, социаль статусына, яшенә, белем дәрәҗәсенә, эмоциональ торышына һәм башка факторларга бәйле өйрәнелгән. Бу караш хезмәтнең барлык бүлекләрендә төп критерий буларак куелган. Хезмәттә бүгенге татар яшьләренең сөйләме, алар телендә урын алган сленг, иҗтимагый төркемнәргә хас жаргон, варваризмнар, универсаль һәм асиментик элементлар, төрле үзгәртүләргә дучар булган сүз һәм сүз

формаларының күпсанлы үрнәкләре урын алган. Семантик һәм экспрессив-стилистик бәя бирә торган берәмлекләрдән, гади сөйләм лексикасының сөйләм телендә аеруча актив кулланылышы күрсәтелгән. Хәзерге татар сөйләм теленә хас интерференция күренеше лингвистик шартлар, психологик һәм социомәдәни факторлар бәйләнешендә өйрәнелгән. Татар телендә эквивалентлары булуга карамастан, башка тел сүзләрен файдалану татарча сөйләшүчеләр өчен гадәти күренешкә әйләнүен, билингваль шартларда ике тел лексикасын янәшә куллануда чикләр җуела баруын күрсәткән нәтиҗәләр бүгенгене күзаллап, киләчәкне кайгыртырга кирәклеген кисәтә. Монографияне укыгач, галимнең шәхси күзәтүләре һәм үзенчәлекле фикерләре белән ныклап таныша алачаксыз, анда хәзерге татар сөйләм телендә киң таралыш тапкан һәм сөйләм теленең аерым бер үзенчәлекле ягы буларак саналырга хаклы лексик үзенчәлекләрнең асылы һәм кулланылышы тулы бер система итеп бирелгән.

Аралашуда мәгълүмат билгеле бер мәгънәләргә ия булган аваз тезмәләре – сүзләр – ярдәмендә тапшырыла. Ягъни хәбәрләшүне мәгънә аеруда мөһим роль уйнаган авазлар һәм суперсегмент берәмлекләр тәэмин итә. Фонемаларның гамәлдә булган әйтелеш кагыйдәләре һәм сөйләмдә алардан файдалану татар теленең фонетик нормасын тәшкил итә. «Хәзерге татар сөйләменең фонетик идентификацион билгеләре» (87-133 б.) бүлегендә татар сөйләм телендә күзәтелгән фонетик үзенчәлекләр тикшерелә. Галимә Г.К. Һадиева татар сөйләм теленең характерлы билгеләре итеп сөйләмнең кызу темпын, артикулияциянең ачык булмавын, аерым авазларның һәм аваз төзелмәләренең редукцияләнүен күрсәтә. Сөйләмдә сузыклар әйтелешенә хас булган сүзнең барлык позицияләрендә ачык [а] авазы әйтелү, [ә] ~ [и] авазларының тәңгәллеге, [о], [ө] авазларының иренсезләшүе, алар урынына [у], [ү] авазлары кулланылу, [өй] дифтонгының [и] авазы белән тәңгәллеге, [ō] авазы татар сөйләмендә [о] һәм [у] арасындарак әйтелү, [э¯] авазының [и] авазына якынаюы билгеләнгән. Тартыклар әйтелешендә үзенчәлекләр [ч] ~ [с]; [з] ~ [с]; [ғ] ~ [г]; [к] ~ [к]; [ң] ~ [н]; [д] ~ [й]; [ж] ~ [дж]; [һ] ~ [х]; [н] ~ [н]; [т], [д] ~ [т`], [д`]; [б] ~ [w]; [w] ~ [в] авазларының тәңгәлләшүе; ирен-ирен тартыкларыннан соң лабиаль [а^{о}] авазы булмау, ирен-ирен тартыклары янында тартыкларның иренләшмәве, тиз сөйләм процессында кайбер тартыкларның, иҗекләрнең төшеп калуы, вариативлык күренешләре белән характерлана. Галимә респондентлар сөйләмендә чагылган нормадан тайпылыш сәбәпләренең диалектлар тәэсире, шулай ук актив икетеллелек нәтиҗәсендә барлыкка килгән интерференция күренешләре белән бәйлелеген, шулай ук татар алфавитында һәр фонема өчен махсус хәрефләр булмавы белән аңлата. Сөйләм телендә мөһим роль уйнаган интонацион үзенчәлекләр: сузыкларның озынаюы, сөйләм темпының үзгәрүе, тонның кискен күтәрелүе, түбәнәюе, сузылуы һ.б. билгеләре Speech Analyze компьютер программасын файдаланып тикшерелгән.

«Хәзерге татар сөйләменең грамматик идентификацион билгеләре» (134-179 б.) бүлегендә морфология һәм синтаксиска хас булган категорияләр, аларның сөйләм телендә башкара торган функциональ мөмкинлекләре барланган һәм анализланган. Әлеге бүлектә галимә Э.Х. Кадирова мөстәкыйль һәм ярдәмлек сүз төркемнәренең кулланылышын тулы бер система буларак өйрәнеп чыккан. Исем сүз төркемнәре өлкәсендә үзенчәлек итеп аерым килеш формаларын башка килеш мәгънәләрендә куллану очракларын, яшьләр сөйләмендә исемнәргә рус теленең иркәләүкечерәйтү кушымчаларын өстәү (*Регинчик – Регина, Эльчик – Эльмира, Алсунчик – Алсу, Энҗешка – Энҗе, җимешка – җимеш, Гайшуля – Гайшә, Алсуш – Алсу* һ.б., сыйфат сүз төркемендә өстәмә кушымчалар булу (*быелгысы, хәзергесе, бүгенгесе)*, рус алынмаларын куллану, мәсәлән *Бабай ул тоже шундый общительный булды* (ир., Казан, 36 яшь), сөйләм телендә *ни, нимә, нәстә,* шулай ук рус теленнән кергән алмашлыкларның актив булуы, фигыль төркемчәләрендә татар әдәби теленнән аермалы очраклар һәм башка үзенчәлекләр билгеләнгән. Морфология өлкәсендә сөйләм телен әдәби телгә каршы куя торган үзенчәлекләр буларак телдә экономия күренеше, ягъни гадиләштерү, диалектлар тәэсире, рус теле йогынтысы күрсәтелгән. Синтаксис бүлегендә җөмлә төзелешенә бәйле әдәби нормадан тайпылышлар, рус теленә хас калыпларны механик рәвештә сөйләмдә кулланылышның даими характерда булуы хәзерге татар сөйләм теленең идентификацион билгесенә әверелүе күп санлы мисаллар белән расланган.

Монография төрле авторлар тарафыннан язылса да, тел тармакларының һәрберсенә хас булган категорияләрнең төзелеше, аларның

татар сөйләм телендә башкара торган функциональ мөмкинлекләре бер принципка нигезләнеп өйрәнелгән, тел тармакларының бер-берсе белән тыгыз мөнәсәбәттә, хәрәкәттә булуы күрсәтелгән. Нәтиҗә буларак, хәзерге татар сөйләм теленең идентификацион билгеләре аерып чыгарылган һәм иҗтимагый төркемнәрдә таралышы ачыкланган, бай мисаллар белән расланган. Сөйләм телен системалы өйрәнеп, гомуми нәтиҗәләргә килүдә авторларның теоретик әзерлеге һәм җанлы сөйләмә байлыкны файдалана белү осталыгын да билгеләп үтәргә кирәк. Бүгенге көндә телне саклау, халыкны саклау, милләтне яшәтү өчен, милли стратегия кабул ителгән заманда, хезмәтнең әһәмияте аеруча игътибарга лаек, чөнки бәяләнә торган монографиядә татар халкының хәзерге аралашу телен күзаллау да, сөйләм теленең киләчәген уйлау, алга таба хәрәкәт итү юнәлешен билгеләгән фикерләр урын алган.

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ Г. Р. ГАЛИУЛЛИНОЙ, Э. Х. КАДИРОВОЙ, Г. К. ХАДИЕВОЙ «СОВРЕМЕННАЯ ТАТАРСКАЯ РАЗГОВОРНАЯ РЕЧЬ: ИДЕНТИФИКАЦИОННЫЕ ПРИЗНАКИ И СОЦИАЛЬНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ», 2020. 222 с.

Фануза Шакуровна Нуриева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
fanuzanurieva @yandex.ru.

В рецензии анализируется монография «Современная татарская разговорная речь: идентификационные признаки и социальная дифференциация», вышедшая в издательстве Казанского университета в 2020 году. Авторами являются ученые кафедры татарского языкознания Казанского (Приволжского) федерального университета Г. Р. Галиуллина, Э. Х. Кадирова, Г. К. Хадиева. Работа представляет исследование лексических, фонетических, морфологических, синтаксических особенностей современной татарской разговорной речи. Основное внимание уделяется функциональным особенностям типичных разговорных элементов и степени их распространения в речи. Языковым материалом исследования послужили 1460 аудиозаписей неподготовленной, спонтанной речи татар разной возрастной группы и социального статуса. Благодаря хорошо подобранному и убедительно анализированному фактическому материалу, авторам удалось выявить и описать идентификационные признаки татарской разговорной речи. Монография будет полезна для исследователей теории татарского языка, при разработке проблем диалектного языка, коммуникативной лингвистики, социолингвистики, лингвокультурологии.

Ключевые слова: татарский язык, разговорная речь, лексика, фонетика, морфология, синтаксис.

Scientific Chronicles of the Turkic World
Төрки дөнья фәнни хроникасы
Научная хроника тюркского мира

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-201-210

LATEST EVENTS IN THE FIRST HALF OF 2021

On February 16–17, the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region) Federal University hosted the International Research and Practice Conference “Linguistic Methodology School in the Republic of Tatarstan: History and Modernity” dedicated to the 100th anniversary of Shakirova Liya Zakirovna, an outstanding scientist-methodologist and a prominent representative of the Kazan linguistic school. The conference was held within the framework of the Year of Science and Technology in the Russian Federation, and the Year of Native Languages and National Unity in the Republic of Tatarstan. All nine sessions, included in the program, were conducted both in-person and remotely. Participants from Italy, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkey, China, Egypt, as well as from the cities of Russia: St. Petersburg, Moscow, Yoshkar-Ola, Abakan, Saratov, Samara, Yekaterinburg, Ufa, Izhevsk, and Elabuga – joined online (for more details, see the official website of the IFIC KFU: https://kpfu.ru/philology-culture/mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-401989.html).

On February 18, the International Scientific and Methodological Online Seminar “Improving the Methods of Teaching Languages: A Platform for the Exchange of Progressive Practices”, organized for the fifth time this year, was held at the Institute of Philology and Intercultural Communication of KFU. The organizers of the seminar were the Higher School of National Culture and Education named after Gabdulla Tukay and the Kayum Nasyri Institute of the IFIC KFU, as well as the scholars from the University of the Aegean (the Republic of Turkey), Azerbaijan State Pedagogical University (the Republic of Azerbaijan), Eurasian National University named after L. N. Gumilyov (the Republic of Kazakhstan), Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla, Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky, Moscow State Pedagogical University, the Tobolsk Pedagogical Institute named after D. I. Mendeleev, and other universities.

The organizers of the seminar accepted 154 applications from teachers of universities and colleges, teachers of native and foreign languages of general educational institutions, graduate students, masters and undergraduates pursuing research into the problems of teaching and learning languages and topical problems of Turkic studies from Russia, Turkey, China, Azerbaijan, Kazakhstan, and Syria (for more details, see the official website of the IFIC KFU: https://kpfu.ru/philology-culture/onlajn-seminar-39sovershenstvovanie-metodiki.html).

On February 25–26, a joint meeting was held with the participation of the Commission for Harmonization of Interethnic and Interreligious Relations of the Civic Chamber of the Russian Federation, the Commission for the Development of Culture and Preservation of Spiritual Heritage of the Civic Chamber of the Russian Federation and "Preservation and Support of Ethnocultural and Linguistic Diversity as the Most Important Factor in Strengthening All-Russian Unity" Civic Chamber of the Republic of Tatarstan.

At the meeting, the experts discussed topical issues of the ethnocultural development and language policy in the Republic of Tatarstan, analyzed the experience gained by the republic, and determined work plans for 2021 within the framework of the Year of Native Languages and National Unity announced in the Republic of Tatarstan.

Before the plenary session, three session meetings were held: "Issues of Preservation, Study, and Teaching of Native Languages", "The Role of Civil Society Institutions in the Preservation and Strengthening of Interethnic and Interreligious Relations in the Context of Digital Transformation", "Preservation of the Original Culture of Peoples: Regional Practices".

The meeting was attended by members of the Civic Chamber of Russia, representatives of the FADN, academic institutions of the Russian Academy of Sciences, the Foundation for the Preservation and Study of the Native Languages of the Peoples of the Russian Federation, representatives of the executive authorities of the Republic of Tatarstan, experts in the field of ethnic relations, members of the plenipotentiary office of the President of the Russian Federation in the Volga Federal District (for more details, see the official website of the Public Chamber of the Republic of Tatarstan: https://oprt.tatarstan.ru/index.htm/news/1937852.htm).

On February 25–26, Kazan hosted the Final All-Russian Research Conference (with international participation). The conference was organized by the Institute of Archeology named after A. Khalikov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, together with Kazan (Volga Region) Federal University.

The conference was attended by 79 archaeologists: in addition to the staff of the Institute, these were researchers representing scientific centers of the Russian Federation (Astrakhan, Barnaul, Yoshkar-Ola, Moscow, Rostov-on-Don, Samara, Saratov, Sevastopol, and Cheboksary), near (Kazakhstan) and far abroad (Mongolia), who are actively cooperating with archaeologists of Tatarstan.

The conference discussed topical issues related to the preservation of the archaeological heritage, the conduct of complex interdisciplinary research, methods and techniques of restoration work, the features characterizing the issue of acceptance and accounting of archaeological collections and conducting scientific expeditions.

The conference ended its work on February 26 with a scientific seminar "Urban Culture of the Turkic-Tatar Population of Eurasia" (for more details, see the official website of the A. Kh. Khalikov Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan: http://archtat.ru/itogovaya-vserossijskaya -nauchnaya-konferentsiya-s-mezhdunarodnym-uchastiem-2 /).

On March 26–27, the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region) Federal University hosted the International Research and Practice Conference "Tatar Literature and Art in the Context of Interaction of National Literatures and Arts" dedicated to the 80th anniversary of Prof. F. Galimullin, Kazan Federal University. The event was attended by scholars, teachers and graduate students of educational institutions of the Republic of Tatarstan, regions of Russia and foreign countries (for more details, see the Intertat website: https://intertat.tatar/news/tatar_world/31-03-2021/bashkargan-eshl-rem -karadym-da-shakkattym-foat-galimullinga-80-yash-5815775).

The Institute of the Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan has launched a video project: a Youtube blog dedicated to outstanding personalities from the Tatar world. Now the channel has already posted videos about Kayum Nasyri, Galimzyan Sharaf, Mirsaid Sultan-Galiev, Galimzhan Ibragimov, Mansur Khasanov, Gabdulla Tukay, Musa Jalil, Salikh Saydashev, and others. The video blog is conducted by the director of the Institute of the Tatar En-

cyclopedia and Regional Studies Iskander Gilyazov, a full member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Doctor of History (for more details, see the official website of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan: https://www.youtube.com/channel/ UCLqljduLwGrgmjmnLsAxNuw).

On April 12, a round table was held on the topic: "Distance Learning: Problems and Prospects" at Satpayev University, within the framework of the International Research and Practice Conference "Satpayev Readings – 2021".

During the round table, a wide aspect of issues was discussed: teaching the humanities during a pandemic; experience, problems and prospects of distance learning of various languages (Kazakh, Russian, Tatar, Turkish, Azerbaijani), and the use of Internet technologies in language education. About forty five scholars, working in the field of linguistics and philology, philosophy of education, language and humanitarian discipline teaching from Russia, Kazakhstan, Azerbaijan, Great Britain, and Turkey took part in the discussion of these problems (for more details, see the official website of Satpayev University https://satbayev.university/ ru / news / proveden-kruglyy-stol-na-temu-distantsionnoe-obuchenie-problemy-i-perspektivy-posvyashchennyy-30-letiyu-nezavisimosti-kazakhstana).

On April 21–23, in the city of Penza, the All-Russian Research and Practice Conference "Languages of Culture in the Context of Historical Heritage: On the 100th Anniversary of E. R. Tenishev" was held, organized within the framework of the Year of Spiritual and Cultural Heritage in the Penza Region, the Year of Related Languages and National Unity in the Republic of Tatarstan, the Year of Science and Technology in the Russian Federation, the Year of Unity of the Tatar People, held by the Organizing Committee and the Regional Public Organization "Tatar National Cultural Autonomy of the Penza Region" with the support of the World Congress of Tatars, the Government of the Penza Region, the Regional Public Organization "Society of Tatar Ethnographers" of the Republic of Tatarstan, the Regional Public Organization of Ethnographers of the Penza Region, the Penza State University and the Penza State Agrarian University, and with the participation of leading scientists, specialists, ethnographers, educational and cultural workers, representatives of the public, mass media of the Penza region, the Republic of Tatarstan and adjacent territories of the Volga region, and other regions of the Russian Federation (for more details, see the official website of the World Congress of Tatars: https://tatar-congress.org/ru/blog/konferentsiya-priurochennaya-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-uchenogo-tyurkologa-e-r-tenisheva/).

On April 23, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan hosted the International Research and Practice Conference "Gabdulla Tukay in the Cultural Space of the 20th–21st Centuries", dedicated to the 135th anniversary of the classic of Tatar literature Gabdulla Tukay. The event was organized by the Institute of Language, Literature and Art named after A. G. Ibragimov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.

Mintimer Shaimiev, the State Counselor of the Republic of Tatarstan, the first President of the Republic of Tatarstan, was the first to address the conference participants via a video link. Recalling different periods in the history of the Tatars and the republic, M. Shaimiev noted that the writer's works, reflecting the people's aspirations and expectations, have always been his support and have given him strength. In preparation for the conference, the organizing committee received about 100 scientific reports, including those from foreign countries (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, and Uzbekistan) and from such cities as Moscow, Ufa, Makhachkala, Kazan, Naberezhnye Chelny, Elabuga, etc. The conference was held with the participation of representatives of the Academy of Sciences of Tatarstan, the Union of Writers, scientific, educational institutions, the media, etc. (for more details, see the official website of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan: http://www.antat.ru/ru/iyli)

On April 26–28, the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University hosted the International Research and Practice Conference "Tatar Poetry and Culture of the Second Half of the 20th-Early 21st Centuries: A Dialogue with Western and Eastern Artistic Traditions" (on the 80th anniversary of the Tatar poet Renat Kharis) (for more details, see the official website of the IFIC KFU: https://kpfu.ru/philology-culture/--2.html).

On April 30, the Faculty of Law, Kazan Federal University, held an international round table "Legal Status of the Turkic Languages: Theory and Practice", dedicated to the Year of the Unity of Native Languages and Peoples. Scholars from Kazan University, jurists from Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, as well as lawyers and philologists from Dagestan and Tatarstan took part in the round table meetings.

The participants of the round table were greeted by Timerkhan Alishev, the Executive Vice-Rector for International Relations of Kazan University. In their speeches, the speakers presented interesting information about the current state of languages in their fields of research (for more details, see the official website of the IFIC KFU: https://kpfu.ru/philology-culture/kfuda-t1257rki-tell1241rne1187-hokukyj-statusy.html).

The information was submitted by G. A. Nabiullina, Associate Professor of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.

2021 ЕЛНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА БУЛГАН ВАКЫЙГАЛАР

16-17 нче февраль көннәрендә Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында күренекле галим-методист, Казан лингвистика мәктәбенең күренекле вәкиле Шакирова Лия Закир кызының тууына 100 ел тулуга багышланган «Татарстан Республикасында лингвистик мәктәп: тарих һәм хәзерге заман» халыкара фәнни-гамәли конференциясе булды. Конференция РФдә фән һәм технологияләр елы, ТРда туган телләр һәм Халык бердәмлеге елы кысаларында үткәрелде. Программада игълан ителгән 9 секциянең барысы да дистанцион технологияләр кулланып, көндезге һәм читтән торып үткәрелде. Италия, Казахстан, Үзбәкстан, Төркия, Кытай, Мисыр, шулай ук Россия шәһәрләре: Санкт-Петербург, Мәскәү, Йошкар-Ола, Абакан, Саратов, Самара, Екатеринбург, Уфа, Ижевск, Алабугадан килгән катнашучылар онлайн кушылды. (Тулырак мәгълүматны КФУның рәсми сайтында карагыз: https://kpfu.ru/philology-culture/mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-401989.html).

---

18 нче февральдә КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты базасында «Телләрне укыту методикасын камилләштерү: прогрессив практика белән алмашу мәйданы» дигән халыкара фәнни-методик онлайн-семинар үткәрелде. Семинарны оештыручы булып КФУның Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбе, Каюм Насыйри институты тора. Семинарда Эгей университеты (Төркия Республикасы), Әзербайҗан дәүләт педагогика университеты (Әзербайҗан Республикасы), Евразия милли университеты Л.Н.Гумилева (Казахстан Республикасы). В.И. Вернадский исемендәге Кырым федераль университеты, Мәскәү дәүләт педагогика университеты, Д.И. Менделеев исемендәге Тубыл педагогия институты һәм башка югары уку йортлары галимнәре катнашты.

Семинар эшендә катнашу өчен, тюркологиянең актуаль мәсьәләләре, укыту һәм телләрне өйрәнү проблемалары белән шөгыльләнүче Россия, Төркия, Кытай, Әзербайҗан, Казахстан, Сириядән вуз һәм ссуз укытучылары, туган һәм чит телләр укытучылары, аспирантлар, магистрлар һәм магистрантлардан 154 гариза кабул ителде. (тулырак мәгълүматны КФУның рәсми сайтында карагыз: https://kpfu.ru/philology-culture/onlajn-seminar-39sovershenstvovanie-metodiki.html).

25–26 нчы февраль көннәрендә Россия Федерациясе Иҗтимагый палатасының милләтара һәм динара мөнәсәбәтләрне гармонияләштерү буенча комиссиясе һәм Россия Федерациясе Иҗтимагый палатасының мәдәниятне үстерү һәм рухи мирасны саклау мәсьәләләре буенча комиссиясенең Татарстан Республикасы Иҗтимагый палатасы белән берлектә «Этнокультура һәм тел төрлелеген саклау һәм яклау – гомумроссия бердәмлеген ныгытуның мөһим факторы» дип аталган уртак утырышы үткәрелде.

Чара кысаларында «Туган телләрне саклау, өйрәнү һәм укыту мәсьәләләре», «Цифрлы трансформация шартларында милләтара һәм динара мөнәсәбәтләрне саклауда һәм ныгытуда граждан җәмгыяте институтларының роле», «Халыкларның үзенчәлекле мәдәниятен саклап калу: төбәк практикалары» темаларына өч секция эше оештырылды, Татарстан Республикасында этномәдәни үсеш һәм тел сәясәтенең актуаль мәсьәләләре каралды, республика тәҗрибәсе анализланды.

Утырышта Россия Иҗтимагый палатасы әгъзалары, Россия Фәннәр академиясе институтлары, Россия Федерациясе халыкларының туган телләрен саклау һәм өйрәнү фонды вәкилләре, Татарстан Республикасы башкарма хакимият органнары вәкилләре, милли мөнәсәбәтләр өлкәсендәге экспертлар, Россия Федерациясе Президентының Идел буе федераль округындагы тулы вәкаләтле вәкиллеге катнашты. (Тулырак мәгълүматны Татарстан Республикасы Иҗтимагый палатасының рәсми сайтында карагыз: https://oprt.tatarstan.ru/tat/index.htm/news/1937852.htm).

25–26 февраль көннәрендә Казанда Бөтенроссия фәнни конференциясе (халыкара катнашу белән) узды. Конференция Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты тарафыннан Казан (Идел буе) федераль университеты белән берлектә оештырылды. Конференция эшендә Россия Федерациясенең төрле шәһәрләреннән (Әстерхан, Барнаул, Йошкар-Ола, Мәскәү, Ростов-на-Дону, Самара, Саратов, Севастополь, Чабаксар), Казахстан Республикасыннан һәм Монголиядән сиксәнгә якын археолог катнашты. Галимнәр археологик мирасны саклау, дисциплинаара комплекслы тикшеренүләр уздыру, реставрация эшләре метод һәм алымнары, археология коллекцияләрен туплау һәм исәпкә алу, фәнни экспедицияләр үткәрү белән бәйле актуаль мәсьәләләр хакында фикер алыштылар. Конференция кысаларында шулай ук «Евразиянең төрки-татар халкының шәһәр мәдәнияте» темасына фәнни семинар оештырылды. (Тулырак мәгълүматны ТР Фәннәр академиясенең А. Х. Халиков исемендәге Археология институтының рәсми сайтында карагыз: http://archtat.ru/itogovaya-vserossijskaya-nauchnaya-konferentsiya-s-mezhdunarodnym-uchastiem-2/).

26–27 мартта Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында КФУ профессоры Ф.Г. Галимуллинның 80 еллык юбилее уңаеннан «Милли әдәбиятлар һәм сәнгатьләрнең багланышлары контекстында татар әдәбияты һәм сәнгате» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе үткәрелде. Чарада Татарстан Республикасы, Россия төбәкләре һәм чит илләрдән галимнәр, белем бирү оешмалары укытучылары һәм аспирантлар катнашты. (тулырак мәгълүматны Интертат сайтында карагыз: https://intertat.tatar/news/tatar_world/31-03-2021/bashkargan-eshl-rem-karadym-da-shakkattym-foat-galimullinga-80-yash-5815775).

Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкләрне өйрәнү институты "Youtube-блог" видеопроектын башлап җибәрде. Хәзерге вакытта каналда Каюм Насыйри, Галимҗан Шәрәф, Мирсәид Солтангалиев, Галимҗан Ибраһимов, Мансур Хәсәнов, Габдулла Тукай, Муса Җәлил, Салих Сәйдәшев һ.б. видеороликлар урнаштырылган инде. (Тулырак мәгълүматны Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең рәсми сайтында карагыз: https://www.youtube.com/channel/UCLqljduLwGrgmjmnLsAxNuw).

---

12 апрель көнне Satbayev University базалы белем бирү институтында «Сатпай укулары-2021» Халыкара фәнни–гамәли конференциясе кысаларында «Дистанцион укыту: проблемалар һәм перспективалар» темасына түгәрәк өстәл үткәрелде.

Түгәрәк өстәл барышында күп кенә мәсьәләләр каралды: пандемия вакытында гуманитар фәннәрне укыту; төрле телләргә (казах, рус, татар, төрек, азәрбайҗан) дистанцион укыту тәҗрибәсе, проблемалары һәм перспективалары; тел белемендә интернет-технологияләр куллану. Әлеге проблема буенча фикер алышуда Россия, Казахстан, Әзербайҗан, Бөекбритания, Төркиядән 45ләп вәкил катнашты. (Тулырак мәгълүматны Сатпай университетының рәсми сайтында карагыз: https://satbayev kuniversity/ru/news/proveden-kruglyy-stol-na-temu-distantsionnoe-obuchenie-problemy-i-perspektivy-posvyashchennyy-30-letiyu-nezavisimosti-kazakhstana).

21-23 апрельдә Пенза шәһәрендә "Тарихи мирас контекстында мәдәният телләре: Э. Р. Тенишевның тууына 100 ел тулуга” багышланган Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе узды. Чара Пенза өлкәсендә рухи һәм мәдәни мирас елы, Татарстан Республикасында Туган телләр һәм халыклар бердәмлеге елы, Россия Федерациясендә фән һәм технология елы, татар халкының бердәмлеге елы кысаларында Оештыру комитеты һәм «Пенза өлкәсенең татар милли-мәдәни мохтарияте» төбәк иҗтимагый оешмасы тарафыннан Бөтендөнья татар конгрессы, Пенза өлкәсе Хөкүмәте, «Туган якны өйрәнүчеләр җәмгыяте» Төбәк иҗтимагый оешмасы ярдәме белән оештырылды. Конференция әйдәп баручы галимнәр, белгечләр, туган якны өйрәнүчеләр, мәгариф һәм мәдәният хезмәткәрләре, Пенза өлкәсе, Татарстан Республикасы, Идел буе һәм Россия

Федерациясенең башка төбәкләрендәге җәмәгатьчелек, массакүләм мәгълүмат чаралары вәкилләре катнашында үткәрелде. (Тулырак мәгълүматны Бөтендөнья татар конгрессының рәсми сайтында карагыз: https://tatar-congress.org/ru/blog/konferentsiya-priurochennaya-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-uchenogo-tyurkologa-e-r-tenisheva/).

---

23 апрельдә Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясендә татар әдәбияты классигы Габдулла Тукайның тууына 135 ел тулуга багышланган «XX-XXI гасыр мәдәни киңлегендә Габдулла Тукай» дигән Халыкара фәнни-гамәли конференция узды. Чараны Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оештырды.

Конференциядә катнашучыларга сәламләү сүзе белән видеоэлемтә буенча Татарстан Республикасы Дәүләт киңәшчесе, Татарстан Республикасының Беренче Президенты Минтимер Шәймиев мөрәҗәгать итте. М. Шәймиев, татар һәм республика тарихындагы төрле чорларны искә алып, язучының әсәрләре, халыкның омтылышларын чагылдырып, аңа һәрвакыт терәк булды һәм көч бирде, дип билгеләп үтте. Конференциягә әзерлек барышында Мәскәү, Уфа, Махачкала, Казан, Яр Чаллы, Алабуга кебек шәһәрләрдән 100 ләп гариза кабул ителде. Чарада Татарстан Фәннәр академиясе, Язучылар берлеге, фәнни, мәгариф учреждениеләре, массакүләм мәгълүмат чаралары вәкилләре катнашты. (Тулырак мәгълүматны Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең рәсми сайтында карагыз: http://www.antat.ru/ru/iyli).

26-28 апрельдә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында «XX гасырның икенче яртысы-XXI гасыр башы татар шигърияте һәм мәдәнияте: көнбатыш һәм көнчыгыш сәнгать традицияләре белән диалог» (татар шагыйре Ренат Харисның 80 еллыгына) Халыкара фәнни-гамәли конференциясе узды. (тулырак мәгълүматны КФУның рәсми сайтында карагыз: https://kpfu.ru/philology-culture/--2.html).

---

30 апрельдә Казан федераль университетының Хокук факультетында Туган телләр һәм халыклар бердәмлеге елы уңаеннан “Төрки телләрнең хокукый статусы: теория һәм практика” дигән халыкара түгәрәк өстәл булды. Бу түгәрәк өстәл утырышында Казан университеты галимнәре, Үзбәкстан, Казахстан, Кыргызстан хокук белгечләре, шулай ук Дагыстан, Татарстан юристлары һәм филологлары катнашты.

Түгәрәк өстәлдә катнашучыларны Казан университетының халыкара бәйләнешләр буенча җаваплы проректоры Тимерхан Алишев сәламләде. Докладчылар чыгышларында үз өлкәләре һәм телләре торышы, аларның бүгенге хәле, аларның кулланылышы турында кызыклы мәгълүматлар җиткерде. (Тулырак КФУның ИФМК рәсми сайтында карагыз: https://kpfu.ru/philology-culture/kfuda-t1257rki-tell1241rne1187-hokukyj-statusy.html рәсми сайтында карагыз).

Материаллар филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты Г. Ә. Нәбиуллина тарафыннан тупланды һәм әзерләнде.

ПРОШЕДШИЕ СОБЫТИЯ I ПОЛОВИНЫ 2021 ГОДА

16–17 февраля в Институте филологии и межкультурной коммуникации_Казанского (Приволжского) федерального университета состоялась Международная научно-практическая конференция «Лингвометодическая школа в Республике Татарстан: история и современность», посвященная 100-летию со дня рождения выдающего ученого-методиста, яркого представителя Казанской лингвометодической школы Шакировой Лии Закировны. Конференция была проведена в рамках Года науки и технологий в РФ, Года родных языков и народного единства в РТ. Все 9 заявленных в программе секций были проведены очно и с применением дистанционных технологий. Участники из Италии, Казахстана, Узбекистана, Турции, Китая, Египта, а также из городов России: Санкт-Петербурга, Москвы, Йошкар-Ола, Абакана, Саратова, Самары, Екатеринбурга, Уфы, Ижевска, Елабуги – присоединились онлайн. (см. подробнее на официальном сайте ИФМК КФУ: https://kpfu.ru/philology-culture/mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-401989.html)

---

18 февраля на базе Института филологии и межкультурной коммуникации_КФУ был проведен Международный научно-методический онлайн-семинар «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой», который в этом году организуется в пятый раз. Организаторами семинара являются Высшая школа национальной культуры и образования им. Габдуллы Тукая и Институт Каюма Насыри ИФМК КФУ, а также ученые из Эгейского университета (Республика Турция), Азербайджанского государственного педагогического университета (Республика Азербайджан), Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева (Республика Казахстан), Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы, Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского, Московского педагогического государственного университета, Тобольского педагогического института им. Д. И. Менделеева и других вузов.

Для участия в работе семинара было принято 154 заявки от преподавателей вузов и ссузов, учителей родных и иностранных языков общеобразовательных учебных учреждений, аспирантов, магистров и магистрантов, занимающихся проблемами обучения и изучения языков, актуальных проблем тюркологии из России, Турции, Китая, Азербайджана, Казахстана, Сирии (см. подробнее на официальном сайте ИФМК КФУ: https://kpfu.ru/philology-culture/onlajn-seminar-39sovershenstvovanie-metodiki.html).

25–26 февраля состоялось совместное заседание Комиссии Общественной палаты Российской Федерации по гармонизации межнациональных и межрелигиозных отношений и Комиссии Общественной палаты Российской Федерации по вопросам развития культуры и сохранения духовного наследия совместно с Общественной палатой Республики Татарстан «Сохранение и поддержка этнокультурного и языкового многообразия – важнейший фактор укрепления общероссийского единства».

На заседании эксперты рассмотрели актуальные вопросы этнокультурного развития и языковой политики в Республике Татарстан, проанализировали существующий в республике опыт и определили планы работы на 2021 год в рамках объявленного в Республике Татарстан Года родных языков и народного единства.

До проведения пленарного заседания прошла работа трех секций: «Вопросы сохранения, изучения и преподавания родных языков», «Роль институтов гражданского общества в сохранении и укреплении межнациональных и межрелигиозных отношений в условиях цифровой трансформации», «Сохранение самобытной культуры народов: региональные практики».

В заседании приняли участие члены Общественной палаты России, представители ФАДН, академических институтов РАН, Фонда сохранения и изучения родных языков народов Российской Федерации, представители органов исполнительной власти Республики Татарстан, эксперты в сфере национальных отношений, полномочное представительство Президента РФ в Приволжском федеральном округе. (см. подробнее на официальном сайте Общественной палаты Республики Татарстан: https://oprt.tatarstan.ru/index.htm/news/1937852.htm).

25–26 февраля в Казани состоялась Итоговая всероссийская научная конференция (с международным участием). Конференция была организована Институтом археологии им. А. Х. Халикова АН РТ совместно с Казанским (Приволжский) федеральным университетом.

В работе конференции приняли участие 79 ученых-археологов: помимо сотрудников Института, это исследователи, представляющие научные центры Российской Федерации (Астрахань, Барнаул, Йошкар-Ола, Москва, Ростов-на-Дону, Самара, Саратов, Севастополь, Чебоксары), ближнего (Казахстан) и дальнего (Монголия) зарубежья, активно сотрудничающие с археологами Татарстана.

В ходе конференции обсуждались актуальные вопросы, связанные с сохранением археологического наследия, проведением комплексных междисциплинарных исследований, методами и приемами реставрационных работ, особенностями приема и учета археологических коллекций, проведения научных экспедиций.

Завершила свою работу конференция 26 февраля проведением научного семинара «Городская культура тюрко-татарского населения Евразии» (см. подробнее на официальном сайте Института археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан: http://archtat.ru/itogovaya-vserossijskaya-nauchnaya-konferentsiya-s-mezhdunarodnym-uchastiem-2/).

26–27 марта в Институте филологии и межкультурных связей Казанского (Приволжского) федерального университета состоялась Международная научно-практическая конференция «Татарская литература и искусство в контексте взаимодействия национальных литератур и искусств», посвященная 80-летнему юбилею профессора КФУ Ф. Г. Галимуллина. В мероприятии приняли участие ученые, преподаватели и аспиранты образовательных организаций Республики Татарстан, регионов России и зарубежных стран (см. подробнее на сайте Интертата: https://intertat.tatar/news/tatar_world/31-03-2021/bashkargan-eshl-rem-karadym-da-shakkattym-foat-galimullinga-80-yash-5815775).

Институт Татарской энциклопедии и регионоведения Академии наук Республики Татарстан запустил видеопроект: Youtube-блог, посвященный выдающимся личностям из татарского мира. Сейчас на канале уже размещены ролики про Каюма Насыри, Галимзяна Шарафа, Мирсаида Султан-Галиева, Галимжана Ибрагимова, Мансура Хасанова, Габдуллу Тукая, Мусу Джалиля, Салиха Сайдашева и др. Видеоблог ведет директор Института татарской энциклопедии и регионоведения, действительный член АН РТ, доктор исторических наук Гилязов Искандер Аязович (см. подробнее на официальном сайте Академии Наук Республики Татарстан: https://www.youtube.com/channel/UCLqljduLwGrgmjmnLsAxNuw).

---

12 апреля в Сатпаевском университете в рамках Международной научно-практической конференции «Сатпаевские чтения – 2021» был проведен круглый стол на тему: «Дистанционное обучение: проблемы и перспективы».

В ходе работы круглого стола обсуждался широкий аспект вопросов: преподавание гуманитарных наук во время пандемии, опыт, проблемы и перспективы дистанционного обучения различным языкам (казахского, русского, татарского, турецкого, азербайджанского), использование интернет-технологий в языковом образовании. В обсуждении данной проблемы приняли участие около 45 представителей в области языкознания и филологии, философии образования, обучения языкам и гуманитарным дисциплинам из России, Казахстана, Азербайджана, Великобритании, Турции (см. подробнее на официальном сайте Сатпаевского университета https://satbayev.university/ru/news/proveden-kruglyy-stol-na-temu-distantsionnoe-obuchenie-problemy-i-perspektivy-posvyashchennyy-30-letiyu-nezavisimosti-kazakhstana).

21–23 апреля в городе Пензе состоялась Всероссийская научно-практическая конференция «Языки культуры в контексте исторического наследия: к 100-летию со дня рождения Э. Р. Тенишева», организованная в рамках проведения Года духовного и культурного наследия в Пензенской области, Года родных языков и народного единства в Республике Татарстан, Года науки и технологии в Российской Федерации, Года единства татарского народа, проводимая Оргкомитетом и Региональной общественной организацией «Татарская национально-культурная автономия Пензенской области» при поддержке Всемирного конгресса татар, Правительства Пензенской области, Региональной общественной организации «Общество татарских краеведов» РТ, Региональной общественной организации краеведов Пензенской области, Пензенского государственного университета и Пензенского государственного аграрного университета и при участии ведущих ученых, специалистов, краеведов, работников образования и культуры, представителей общественности, средств массовой информации Пензенской области, Республики Татарстан и сопредельных территорий Поволжья и других регионов Российской Федерации (см. подробнее на официальном сайте Всемирного конгресса татар: https://tatar-congress.org/ru/blog/konferentsiya-priurochennaya-k-100-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-uchenogo-tyurkologa-e-r-tenisheva/).

---

23 апреля в Академии наук Республики Татарстан прошла Международная научно-практическая конференция «Габдулла Тукай в культурном пространстве XX–XXI веков», посвященная 135-летию со дня рождения классика татарской литературы Габдуллы Тукая. Организатором мероприятия выступил Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан.

Первым с приветственным словом к участникам конференции по видеосвязи обратился государственный советник Республики Татарстан, первый президент Республики Татарстан Минтимер Шаймиев. Вспомнив разные периоды в истории татар и республики, М. Шаймиев отметил, что произведения писателя, отражая стремления и чаяния народа, были ему всегда опорой и давали силу. В ходе подготовки к конференции в оргкомитет поступило около 100 научных докладов, в том числе из зарубежных стран (Азербайджан, Казахстан, Киргизия, Турция, Узбекистан) и из таких городов, как Москва, Уфа, Махачкала, Казань, Набережные Челны, Елабуга и др. Конференция прошла с участием представителей Академии наук Татарстана, Союза писателей, научных, образовательных учреждений, средств массовой информации и др. (см. подробнее на официальном сайте Академии Наук Республики Татарстан: http://www.antat.ru/ru/iyli).

26–28 апреля в Институте филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета прошла Международная научно-практическая конференция «Татарская поэзия и культура второй половины XX – начала XXI веков: диалог с западными и восточными художественными традициями» (к 80-летию татарского поэта Рената Хариса) (см. подробнее на официальном сайте ИФМК КФУ: https://kpfu.ru/philology-culture/--2.html).

---

30 апреля на факультете права Казанского федерального университета состоялся международный круглый стол «Правовой статус тюркских языков: теория и практика», посвященный Году единства родных языков и народов. В заседании круглого стола приняли участие ученые Казанского университета, правоведы Узбекистана, Казахстана, Киргизии, а также юристы и филологи Дагестана, Татарстана.

Участников круглого стола поприветствовал ответственный проректор по международным связям Казанского университета Тимерхан Алишев. В своих выступлениях докладчики представили интересную информацию о современном состоянии языков в своих областях (см. подробнее на официальном сайте ИФМК КФУ: https://kpfu.ru/philology-culture/kfuda-t1257rki-tel11241rne1187-hokukyj-statusy.html).

Материалы подготовлены доцентом Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета Г. А. Набиуллиной.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-16-1-211-216

UPCOMING EVENTS OF 2021

July 12–14, 2021

International Symposium on the Formation of the Turkish Language in Anatolia.
Organizers: Society of the Turkish Language, Ataturk Society of Turkish Culture, Language and History.
Venue: Ankara, Turkey.
Information: https://tamga.gov.tr/YunusEmre2021

August 5–8, 2021

The 5th International Symposium on Turkic World Social Knowledge.
Organizer: Azerbaijan University of Languages, the Institute of the Turkic World.
Venue: Baku, Azerbaijan Republic.
Information: www.weltdertuerken / org

September, 2021

The 9th International Kurultai on the Turkish Language.
Organizers: Society of the Turkish Language, Ataturk Society of Turkish Culture, Language and History.
Venue: Ankara, Turkey.
Information: https://www.tdk.gov.tr/one-cikanlar/ix-uluslararasi-turk-dili-kurultayi/

October 1–3, 2021

The 3rd International Symposium on Research into Society and Culture.
Organizer: Society and Culture Research Association.
Venue: Canakkale, Turkey.
Information: www.tokuad.org.tr

October 20–22, 2021

The 9th International Turkic Congress.
Organizers: International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi, the Scientific Research Institute of Turkology.
Venue: Turkestan, Turkestan region, Republic of Kazakhstan.
Information: https://www.ayu.edu.tr/.../ix-uluslararasi-turkoloji.

October 21–23, 2021

The 3rd International Research and Practice Conference "Tatar Linguistics in the Context of the Eurasian Humanities".
Organizer: Kazan Federal University, the Institute of Philology and Intercultural Communication.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

October 21–22, 2021

International Research and Practice Conference "Linguistic, Ethnic and Socio-Cultural Identity of the Individual in the Context of Digitalization".
Organizer: Bashkir State University.
Venue: Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation.
Information: www.bashedu.ru.

October 22, 2021

The 5th International Research and Practice Conference "Modern Problems of Philology and Methods of Teaching Languages: Issues of Theory and Practice".
Organizer: Kazan Federal University, Elabuga Institute (branch).
Venue: Elabuga, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

October 22–23, 2021

International Research and Practice Conference "Literature and Artistic Culture of the Turkic Peoples in the East-West Context".
Organizer: Kazan Federal University, the Institute of Philology and Intercultural Communication.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

November 18–19, 2021

The 6th International Research and Practice Conference "Preservation of the Artistic and Historical Environment of a Modern City as a Spiritual Factor of Culture".
Organizer: Kazan Federal University, the Institute of Philology and Intercultural Communication.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=6

November 18–21, 2021

The 11th International Research and Practice Conference "Preservation and Development of Native Languages in a Multinational State: Problems and Prospects".
Organizer: Kazan Federal University, the Institute of Philology and Intercultural Communication.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=6

2021 НЧЕ ЕЛНЫҢ II ЯРТЫСЫНДА БУЛАЧАК ВАКЫЙГАЛАР

12-14 июль, 2021 ел

Анатолиядә төрек телен формалаштыру буенча Халыкара симпозиум.
Оештыручысы: Төрек тел җәмгыяте, Ататөрек төрек мәдәнияте, теле һәм тарихы җәмгыяте.
Үткәрү урыны: Әнкара ш., Төркия.
Мәгълүмат: https://tamga.gov.tr/YunusEmre2021.

5-8 август, 2021 ел

V Халыкара «Төрки дөньяның социаль белемнәре» симпозиумы.
Оештыручысы: Азәрбайҗан телләр университеты, Төрки дөнья институты.
Үткәрү урыны: Баку ш., Әзербайҗан Республикасы.
Мәгълүмат: www.weltdertuerken/org

сентябрь, 2021 ел

Төрек теле буенча IX Халыкара корылтай.
Оештыручысы: Төрек теле җәмгыяте, Ататөрек төрек мәдәнияте, теле һәм тарихы җәмгыяте.
Үткәрү урыны: Әнкара ш., Төркия.
Мәгълүмат: https://www.tdk.gov.tr/one-cikanlar/ix-uluslararasi-turk-dili-kurultayi/

1-3 октябрь, 2021 ел

Җәмгыять һәм мәдәният тикшеренүләре буенча III Халыкара симпозиум.
Оештыручысы: Җәмгыять һәм мәдәният тикшеренүләре ассоциациясе.
Үткәрү урыны: Чанаккале ш., Төркия.
Мәгълүмат: www.tokuad.org.tr

20-22 октябрь, 2021 ел

IX Халыкара тюркологик конгресс.
Оештыручылары: Хуҗа Әхмәт Ясәви исемендәге Халыкара казах-төрек университеты; Тюркология фәнни-тикшеренү институты.
Үткәрү урыны: Төркестан ш., Төркестан өлкәсе, Казахстан Республикасы.
Мәгълүмат: https://www.ayu.edu.tr/.../ix-uluslararasi-turkoloji

21-23 октябрь, 2021 ел

«Евразия гуманитар фәне контекстында татар теле белеме» III Халыкара фәнни-гамәли конференциясе
Оештыручысы: Казан федераль университеты, Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

21-22 октябрь, 2021 ел

«Цифрлаштыру шартларында шәхеснең тел, этник һәм социомәдәни тәңгәллеге" дип аталган Халыкара фәнни-гамәли конференция.
Оештыручысы: Башкорт дәүләт университеты.
Үткәрү урыны: Уфа ш., Башкортстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: www.bashedu.ru.

22 октябрь, 2021 ел

«Филологиянең һәм телләрне укытуның заманча проблемалары һәм методикасы: теория һәм практика мәсьәләләре» дип аталган V Халыкара фәнни-гамәли конференция.
Оештыручысы: Казан федераль университеты, Алабуга институты (филиалы).
Үткәрү урыны: Алабуга ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

22-23 октябрь, 2021 ел

«Көнчыгыш-Көнбатыш контекстында төрки халыкларның әдәбияты һәм сәнгать мәдәнияте» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручысы: Казан федераль университеты, Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

18-19 ноябрь 2021 ел

"Мәдәниятнең рухи факторы буларак хәзерге заман шәһәренең сәнгать-тарихи тирәлеген саклау" дип исемләнгән VI Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручысы: Казан федераль университеты, Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=6

18-21 ноябрь, 2021 ел

«Күпмилләтле дәүләт шартларында туган телләрне саклау һәм үстерү: проблемалар һәм перспективалар» дип аталган XI Халыкара фәнни-гамәли конференция.

Оештыручысы: Казан федераль университеты, Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=6

КАЛЕНДАРЬ ПРЕДСТОЯЩИХ СОБЫТИЙ II ПОЛОВИНЫ 2021 ГОДА

12–14 июля 2021года

Международный симпозиум по формированию турецкого языка в Анатолии.
Организатор: Общество турецкого языка, общество турецкой культуры, языка и истории Ататюрка.
Место проведения: г. Анкара, Турция.
Информация: https://tamga.gov.tr/YunusEmre2021

5–8 августа 2021 года

V Международный симпозиум социальных знаний тюркского мира.
Организатор: Азербайджанский университет языков, Институт тюркского мира.
Место проведения: г. Баку, Азербайджанская Республика.
Информация: www.weltdertuerken/org

сентябрь 2021 года

IX Международный курултай по турецкому языку.
Организатор: Общество турецкого языка, общество турецкой культуры, языка и истории Ататюрка.
Место проведения: г. Анкара, Турция.
Информация: https://www.tdk.gov.tr/one-cikanlar/ix-uluslararasi-turk-dili-kurultayi/

1–3 октября 2021 года

III Международный Симпозиум по исследованиям общества и культуры.
Организаторы: Ассоциация исследований общества и культуры.
Место проведения: г. Чанаккале, Турция.
Информация: www.tokuad.org.tr

20–22 октября 2021 года

IX Международный тюркологический конгресс.
Организатор: Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Научно-исследовательский институт тюркологии.
Место проведения: г. Туркестан, Туркестанская область, Республика Казахстан.
Информация: https://www.ayu.edu.tr/.../ix-uluslararasi-turkoloji.

21–23 октября 2021 года

III Международная научно-практическая конференция «Татарское языкознание в контексте Евразийской гуманитарной науки».
Организатор: Казанский федеральный университет, Институт филологии и межкультурной коммуникации.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

21–22 октября 2021 года

Международная научно-практическая конференция «Языковая, этническая и социокультурная идентичность личности в условиях цифровизации».
Организатор: Башкирский государственный университет.
Место проведения: г. Уфа, Республика Башкортостан, Россия.
Информация: www.bashedu.ru.

22 октября 2021 года

V Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы филологии и методики преподавания языков: вопросы теории и практики».
Организатор: Казанский федеральный университет, Елабужский институт (филиал).
Место проведения: г. Елабуга, Республика Татарстан, Россия.

Информация:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

22–23 октября 2021 года

Международная научно-практическая конференция «Литература и художественная культура тюркских народов в контексте Восток-Запад».

Организатор: Казанский федеральный университет, Институт филологии и межкультурной коммуникации.

Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.

Информация:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=5

18–19 ноября 2021 года

VI Международная научно-практическая конференция «Сохранение художественно-исторической среды современного города как духовного фактора культуры».

Организатор: Казанский федеральный университет, Институт филологии и межкультурной коммуникации.

Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.

Информация:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=6

18–21 ноября 2021 года

XI Международная научно-практическая конференция «Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы».

Организатор: Казанский федеральный университет, Институт филологии и межкультурной коммуникации.

Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.

Информация:https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2021&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_page=6

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Akbarova Gulnaz – Senior Lecturer in the Department of Tatar and Cultural Studies, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Bekmetov Rinat – Doctor of Philology, Professor in the Department of Russian and World Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Galimzyanov Anis – Candidate of Physics and Mathematics, Associate Professor, Head of the Department of Bilingual and Digital Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Gilazov Tagir – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Huseynova Arzu Idris gizi – Candidate of Philology, Senior Researcher in the Department of Applied Linguistics, the Institute of Linguistics named after Nasimi, the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan)

Khabutdinova Mileusha – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Khadieva Gulfiya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Jumamuratova Malika – Candidate of Philology, Professor in the Department of Journalism, Karakalpak State University named after Berdakh (Nukus, Uzbekistan)

Mukhametzyanova Lilia – Doctor of Philology, Leading Researcher in the Folk Art Department, the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia)

Nurieva Fanuza – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Linguistics, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Salamatova Gulsyasyak– Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Directing and Mastery of Actor, Ufa State Institute of Arts named after Zagir Ismagilov (Ufa, Russia)

Suleimanov Dzhavdet – Doctor of Technical Sciences, Director of the Institute of Applied Semiotics, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia)

Türkoğlu İsmail – Doctor, Mimar Sinan Fine Arts University, Associate Professor of the Division of History (Istanbul, Turkey).

Yusupova Nurfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Zinurov Granit – ethnographer (Ufa, Russia)

АВТОРЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ

Әкбәрова Гөлназ Наил кызы – Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татаристика һәм мәдәният белеме кафедрасы өлкән укытучысы

Бекметов Ринат Ферганә улы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының рус һәм чит телләр әдәбияты кафедрасы профессоры (Казан, Россия)

Галимҗанов Әнис Фоат улы – физика-математика фәннәре кандидаты, доцент, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының билингваль һәм цифрлы белем бирү кафедрасы мөдире (Казан, Россия)

Гусейнова Арзу Идрис кызы – филология фәннәре кандидаты, Азәрбайҗан Милли фәннәр академиясенең Нәсими исем. Тел белеме институты гамәли лингвистика бүлегенең өлкән гыйльми хезмәткәре (Баку, Азәрбайҗан)

Гыйлаҗев Таһир Шәмсегали улы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты (Казан, Россия)

Зинуров Гранит Нурулла улы – төбәк тарихын өйрәнүче (Уфа, Россия)

Жумаморатова Мәликә Теләүбиргән кызы – филология фәннәре кандидаты, Бердах исем. Каракалпак дәүләт университеты журналистика кафедрасы профессоры **(**Нөкис, Үзбәкстан)

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы -- филология фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты баш фәнни хезмәткәре (Казан, Россия)

Нуриева Фәнүзә Шәкүр кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы профессоры (Казан, Россия)

Саламатова Гөлчәчәк Дәүләтбай кызы – филология фәннәре кандидаты, Заһир Исмәгыйлев исем. Уфа дәүләт сәнгать институтының режиссура һәм актерның осталыгы кафедрасының доценты (Уфа, Россия)

Сөләйманов Җәүдәт Шәүкәт улы – техник фәннәр докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең Гамәли семиотика институты директоры (Казан, Россия)

Исмаил Түркоглу (İsmail Türkoğlu) – доктор, Мимар Синан сәнгать университеты тарих бүлеге доценты (Истанбул, Төркия).

Хадиева Гөлфия Камил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия)

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты (Казан, Россия)

Юсупова Нурфия Марс кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы профессоры (Казан, Россия)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Акбарова Гульназ Наилевна – старший преподаватель кафедры татаристики и культуроведения Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

Бекметов Ринат Ферганович – доктор филологических наук, профессор кафедры русской и зарубежной литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

Галимзянов Анис Фоатович – кандидат физико-математических наук, доцент, заведующий кафедрой билингвального и цифрового образования Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

Гилазов Тагир Шамсегалиевич – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

Гусейнова Арзу Идрис гызы – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела прикладной лингвистики Института языкознания им. Насими Национальной АН Азербайджана (Баку, Азербайджан)

Джумамуратова Малика Тлеубергеновна – кандидат филологических наук, профессор кафедры журналистики Каракалпакского государственного университета им. Бердаха, (Нукус, Узбекистан)

Зинуров Гранит Нуруллович – краевед (Уфа, Россия)

Исмаил Тюркоглу (İsmail Türkoğlu) – доктор, доцент отделения истории университета искусств Мимара Синана (Стамбул, Турция).

Мухаметзянова Лилия Хатиповна – доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник отдела народного творчества Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань, Россия)

Нуриева Фануза Шакуровна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

Саламатова Гульсясяк Давлетбаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры режиссуры и мастерства актера Уфимского государственного института искусств им. Загира Исмагилова (Уфа, Россия)

Сулейманов Джавдет Шевкетович – доктор технических наук, Директор Института прикладной семиотики Академии наук РТ (Казань, Россия)

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

Хадиева Гульфия Камиловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

Юсупова Нурфия Марсовна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия)

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal publishes articles based on original scientific research on Tatar studies including studies of the Tatar language, literature, history, culture, arts and education. The journal also welcomes bio-bibliographical material about leading Tatar scholars and researchers in the field of Tatar studies and publishes short overviews of the scientific events in the Turkic world.

Submission Requirements

Research articles should include:

1) text of the paper in two languages (Tatar / Russian and English), an abstract of 150–200 words and 5–8 keywords in three languages – submitted electronically to tatarica.kpfu@gmail.com. Translation services are available at an additional cost. Papers in English do not require translation into the Russian or Tatar language. Submission guidelines can be found on the journal's website http://tatarica.kpfu.ru;

2) a cover letter with the following information about the author (s) in Russian, Tatar and English:

• Last name, first name, middle name
• City, country
• Place of work (with address)
• Position
• Academic status and academic degree
• Work phone
• Mobile phone (for communication with editors)
• Personal E-mail;

3) a recommendation letter written by the academic advisor in any of the 3 official languages of the journal (Russian, Tatar and English) if the author is a graduate student or an applicant for the degree of the Candidate of Sciences (PhD). The literature listed in the References should primarily be published within the last 10 years.

Manuscript Selection

Research papers submitted for publication are selected on the basis of independent internal and external reviews and the decision of the editorial board. Accepted papers should meet high scientific criteria (relevance, significance, etc.) and the general requirements of the journal.

We will not consider any paper or component of a paper that has been previously published or is under consideration for publication elsewhere.

Selected papers are edited to improve accuracy and clarity and for length. In case of a more serious correction, the paper is sent to the authors for revision.

АВТОРЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

Журналда татар халкының теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте, сәнгате һәм мәгарифе өлкәләрендә яңа гыйльми эзләнүләрне яктырткан фәнни мәкаләләр басыла; күренекле татар галимнәре һәм татарларга кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүче башка галимнәр хакында биобиблиографик материаллар, төрки дөнья фәнни вакыйгалары турында кыска хәбәрләр бирелә.

Кульъязмаларны тәкъдим итү кагыйдәләре

Журналның редакция коллегиясенә түбәндәгеләр тәкъдим ителә:

1) мәкаләнең тексты (ике телдә татар/рус һәм инглиз), аннотациясе (өч телдә 150–200 сүз) һәм төп төшенчәләре (5–8 сүз) электрон вариантта tatarica.kpfu@gmail.com адресына юллана. Теләүчеләр өчен өстәмә түләү хисабына тәрҗемәче хезмәте каралган. Редакциягә инглиз телендә тәкъдим ителгән мәкаләне рус яки татар теленә тәрҗемә итү соралмый. Мәкаләне формалаштыру таләпләрен журналның http://tatarica.kpfu.ru сайтыннан табарга мөмкин;

2) автор (авторлар) турында рус, татар һәм инглиз телләрендә мәгълүматлар теркәлгән хат:

- Фамилия, исеме, әтисенең исеме (тулысынча)
- Шәһәр, ил
- Эш урыны (адресы белән бергә)
- Вазифасы
- Гыйльми исеме һәм гыйльми дәрәҗәсе
- Эш телефоны
- Кәрәзле телефон (редакция өчен)
- Электрон адрес;

3) Мәкаләнең авторы кандидатлык дәрәҗәсен (PhD) алырга теләүче аспирант яки соискатель булса, фәнни җитәкче бәяләмәсе (өч телнең берсендә: рус, татар, инглиз) сорала.

Мәкаләдә соңгы 10 елда басылган хезмәтләргә сылтама бирү әһәмиятле.

Кульъязмаларны карау тәртибе

Материалларны бастыруга сайлап алу эчке һәм тышкы бәяләмәләр, журнал редколлегиясе карары нигезендә башкарыла. Мәкаләгә куелган төп таләп – язманың югары фәнни критерийларга (хезмәтнең актуальлеге, фәнни яңалыгы һ.б.) туры килүе.

Гомуми таләпләргә җавап бирмәгән һәм моңа кадәр басылган яисә башка журнал редакцияләренә юлланган мәкаләләр кабул ителми.

Мәкаләгә кертелгән стилистик һәм формаль характердагы төзәтмәләр автордан башка хәл ителә. Җитдирәк төзәтмәләр автор белән килешенеп башкарыла яисә мәкалә, эшләп бетерү өчен, авторга җибәрелә.

СВЕДЕНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

В журнале публикуются научные статьи, содержащие исследования в области языка, литературы, истории, культуры, искусства и образования татарского народа, а также биобиблиографические материалы о ведущих ученых-татарах и ученых, обращавшихся в том или ином аспекте к проблемам татарики, краткая информация о научных событиях тюркского мира.

Порядок предоставления рукописей

Авторы должны предоставить в редакционную коллегию журнала следующие материалы:

1) текст статьи на двух языках (татарском / русском и английском), а также аннотацию объемом 150–200 слов и 5–8 ключевых слов на трех языках в электронном виде по адресу tatarica.kpfu@gmail.com. При необходимости за дополнительную плату предоставляются услуги переводчика. Статьи на английском языке не требуют перевода на русский или татарский язык. Требования к оформлению статьи можно найти на сайте журнала: http://tatarica.kpfu.ru;

2) сопроводительное письмо, содержащее сведения об авторе (авторах) на русском, татарском и английском языках:

- Фамилия, имя, отчество полностью
- Город, страна
- Место работы (с адресом)
- Занимаемая должность
- Ученое звание, ученая степень
- Рабочий телефон
- Мобильный телефон (для редакции)
- Электронный адрес;

3) отзыв научного руководителя на любом из 3 официальных языков журнала (русском, татарском или английском), если автор статьи – аспирант или соискатель ученой степени кандидата наук (PhD).

В тексте статей следует отдавать предпочтение ссылкам на публикации последних 10 лет.

Порядок рассмотрения рукописей

Материалы для публикации отбираются на основе независимого внутреннего и внешнего рецензирования и решения редколлегии журнала. Основным требованием к публикуемому материалу является соответствие его высоким научным критериям (актуальность, научная новизна и др.).

К рассмотрению не принимаются статьи, не соответствующие общим требованиям и опубликованные ранее или направленные в редакции других журналов.

Небольшие исправления стилистического и формального характера вносятся в статью без согласования с авторами. При необходимости более серьезных исправлений правка согласуется с авторами или статья направляется авторам на доработку.

CONTENTS

LANGUAGE

Huseynova, A., Khadieva, G. Toponymic parallels of Tatarstan and Azerbaijan. 7

Nurieva, F. The outstanding turkologist and scientist Adkham Tenishev and his contribution to the study of the history of the Turkic and Tatar literary languages. 17

LITERATURE

Dzhumamuratova, M. The dialogue between Karakalpak and Tatar cultures in the works by T. Zhumamuratov and R. Minnullin. 36

Gilazov, T. Spiritual heritage of N. Gasri in the literary and cultural context of the early 20th century 51

HISTORY AND SOCIETY

Salamatova, G. The legacy of Shehzade Babich in the socio-cultural context: From the 1920s to 1950s. 78

Bekmetov, R. Abai, the Tatars and the house of the Bekmetov merchants (a few remarks on the book "Abai: The Severity of the Flight" by N. Anastasiev). 103

CULTURE, PERSONALITY, EDUCATION

Zinurov, G. The unknown pages in the biography of Naki Isanbet. 127

Khabutdinova, M. The 100th anniversary of the TASSR through the eyes of our contemporary art personalities. 142

PERSONALIA

Türkoğlu, I. Nadir Devlet (1944 – 2021): In memory of the scientist, teacher, and friend. 153

Suleimanov, Dz., Galimyanov, A. Rais Bukharayev as a scholar, teacher, and mentor. 166

Yusupova, N. Scientific activities and literary criticism of Nil Yuziev. 172

Akbarova, G. The outstanding personality of the twentieth century: Nazib Zhiganov (on his 110th anniversary). 179

REVIEWS

Muhametzyanova, L. Review of the series "Folk Art of the Bashkortostan Tatars" (Казан: IYALI, 2021). 188

Nurieva, F. Review of the work "Modern Tatar Spoken Language: Identification Signs and Social Differences" by G. Galiullina, E. Kadirova, G. Hadieva, 2020. 222 p.. 194

SCIENTIFIC CHRONICLES OF THE TURKIC WORLD

Latest events in the first half of 2021. 201

Upcoming events of 2021. 211

ЭЧТӘЛЕК

ТЕЛ

Гусейнова А.И., Хадиева Г.К. Татарстан һәм Азәрбайҗанның топонимик параллельләре. 7
Нуриева Ф.Ш. Күренекле тюрколог-галим Әдһәм Рәхим улы Тенишевның төрки һәм татар әдәби тел тарихын өйрәнү өлкәсендәге эшчәнлеге. 17

ӘДӘБИЯТ

Җумаморатова М.Т. Шагыйрьләр Т. Жумамуратов һәм Р. Миңнуллин иҗатларында каракалпак һәм татар мәдәнияте диалогы. 36
Гыйлаҗев Т.Ш. XX гасыр башы әдәби һәм мәдәни контекстында Н. Гасрый рухи мирасы. . . . 51

ТАРИХ, ҖӘМГЫЯТЬ

Саламатова Г.Д. 1920-1950 еллар иҗтимагый һәм мәдәни контекстында Шәехзадә Бабич мирасы. 78
Бекметов Р.Ф. Абай, татарлар һәм Бекметовлар сәүдәгәрләр йорты (Н.А. Анастасьевның «Абай: тяжесть полета» китабына берничә искәрмә). 103

МӘДӘНИЯТ, ШӘХЕС, МӘГАРИФ

Зинуров Г.Н. Нәкый Исәнбәтнең тормышы юлында билгесез сәхифәләр. 127
Хәбетдинова М.М. Хәзерге сәнгать әһелләре күзаллавында ТАССРның 100 еллыгы. 142

PERSONALIA

Түркоглу И. Надир Дәүләт (1944–2021): галим, мөгаллим, аркадаш истәлегенә. 153
Сөләйманов Җ.Ш., ***Галимҗанов Ә.Ф.*** Рәис Гата улы Бохараев – галим, мөгаллим, остаз. 166
Юсупова Н.М. Нил Гафур улы Юзиевның фәнни-тәнкыйди эшчәнлеге. 172
Әкбәрова Г.Н. XX гасырның күренекле шәхесе: Нәҗип Жиһанов (Тууына 110 ел уңае белән). 179

РЕЦЕНЗИЯ ҺӘМ КҮЗӘТҮЛӘР

Мөхәммәтҗанова Л.Х. “Башкортстан татарлары фольклоры” (Казан: ТӘҺСИ, 2021) җыентыкларына бәяләмә. 188
Нуриева Ф.Ш. Г.Р. Галиуллина, Э.Х. Кадирова, Г.К. Һадиеваның «Хәзерге татар сөйләм теле: идентификацион билгеләре һәм социаль дифференциациясе» («Современная татарская разговорная речь: идентификационные признаки и социальная дифференциация», 2020. 222 с.) хезмәтенә бәяләмә. 194

ТӨРКИ ДӨНЬЯ ФӘННИ ХРОНИКАСЫ

2021 елның I яртысында булган вакыйгалар. 201
2021 елның II яртысында булачак вакыйгалар. 211

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК

Гусейнова А.И., Хадиева Г.К. Топонимические параллели Татарстана и Азербайджана. 7

Нуриева Ф.Ш. Вклад известного ученого-тюрколога Эдхяма Рахимовича Тенишева в изучение истории тюркского и татарского языков. 17

ЛИТЕРАТУРА

Джумамуратова М.Т. Диалог каракалпакской и татарской культур в творчестве поэтов Т. Жумамуратова и Р. Миннуллина. 36

Гилазов Т.Ш. Духовное наследие Н. Гасри в литературном и культурном контексте начала XX века. 51

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО

Саламатова Г.Д. Наследие Шаехзаде Бабича в контексте культурной и общественно-политической жизни 1920–1950 гг. 78

Бекметов Р.Ф. Абай, татары и дом купцов Бекметовых (несколько замечаний к книге Н.А. Анастасьева «Абай: тяжесть полета»). 103

КУЛЬТУРА, ЛИЧНОСТЬ, ОБРАЗОВАНИЕ

Зинуров Г.Н. Неизвестные страницы в биографии Наки Исанбета. 127

Хабутдинова М.М. 100-летие ТАССР сквозь призму восприятия деятелей современного искусства. 142

PERSONALIA

Тюркоглу И. Надир Даулет (1944–2021): памяти ученого, учителя и друга. 153

Сулейманов Д.Ш., ***Галимянов А.Ф.*** Раис Гатич Бухараев – ученый, преподаватель, наставник. 166

Юсупова Н.М. Научно-критическая деятельность Нила Гафуровича Юзиева. 172

Акбарова Г.Н. Выдающаяся личность XX века: Назиб Жиганов (К 110-летию со дня рождения. 179

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

Мухаметзянова Л.Х. Рецензия на книги из серии «Фольклор татар Башкортостана» (Казань: ИЯЛИ, 2021). 188

Нуриева Ф.Ш. Рецензия на монографию Г.Р. Галиуллиной, Э.Х. Кадировой, Г.К. Хадиевой «Современная татарская разговорная речь: идентификационные признаки и социальная дифференциация», 2020. 222 с. 194

НАУЧНАЯ ХРОНИКА ТЮРКСКОГО МИРА

Прошедшие события I половины 2021 года. 201

Календарь предстоящих событий II половины 2021 года. 211

Для заметок

Для заметок

TATARICA

№ 1(16) / 2021

Подписано в печать 21.06.2021.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60х84 1/8. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 26,5.
Тираж 500 экз. Заказ 67/7

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28)

بيك ماطور موكثلى آزان؛
وكثلى قازان. انوش قازان!
اون
توغز
سيگز
جيدى